

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА»**

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА імені В. М. КОРЕЦЬКОГО**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БАГАЙ НАДІЯ ОНУФРІВНА

УДК 349.42

**ДИСЕРТАЦІЯ
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО
ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ**

12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне
право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **Н. О. Багай**

Науковий консультант

Шульга Михайло Васильович,

доктор юридичних наук, професор

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Багай Н. О. Теоретико-методологічні засади розвитку аграрного законодавства України в умовах євроінтеграції. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». – Державний вищий навчальний заклад «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» Міністерства освіти і науки України, Івано-Франківськ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України, Київ, 2021.

В дисертаційному дослідженні визначено поняття теорії аграрного законодавства, що розглядається як система ідей, теорій та концепцій про виникнення, розвиток та напрями удосконалення системи нормативно-правових актів аграрного законодавства України;

Виділено два періоди розвитку аграрного законодавства: I – з кінця 1960-х років до початку 1990-х років – період становлення і розвитку сільськогосподарського законодавства СРСР та УРСР; II – з початку 1990-х років – дотепер – період розвитку аграрного законодавства України. У рамках другого періоду виділено два етапи: 1) 1991 р. – 2003 р. – етап новелізації аграрного законодавства України; 2) 2004 р. – дотепер – етап адаптації аграрного законодавства України до законодавства Європейського Союзу.

Аграрне законодавство України визначається як комплексна галузь законодавства, що відповідає окремій галузі економіки та є системою взаємопов'язаних і узгоджених між собою нормативно-правових актів (законів, підзаконних нормативно-правових актів, актів правотворчості аграрних суб'єктів), що забезпечують спеціалізоване та інтегроване правове

регулювання суспільних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва.

Принципи аграрного законодавства можна розглядати як закріплені в нормативно-правових актах вихідні засади, основні ідеї, що визначають зміст і напрями нормативно-правового регулювання аграрних відносин та відображають пріоритети державної аграрної політики. До особливостей системи принципів аграрного законодавства України належать: велика кількість міжгалузевих принципів, що пов'язано з належністю аграрного права та аграрного законодавства до комплексних галузей; існування розгалуженої системи спеціальних (інституційних) принципів та їх тісний взаємозв'язок із галузевими принципами.

Обґрунтовано систему принципів аграрного законодавства України, що потребує законодавчого закріплення, та включає: принцип множинності організаційно-правових форм господарювання в АПК; принцип рівності та самостійності аграрних суб'єктів; принципу невторчання держави у виробничо-господарську діяльність аграрних суб'єктів; принцип пріоритету екологічних вимог у процесі сільськогосподарського виробництва; принципу пріоритету земель сільськогосподарського призначення та їх особливої охорони; принцип пріоритету соціального розвитку села; принцип пріоритету сільського господарства в системі господарського комплексу; принцип державної підтримки сільського господарства; принцип гарантування і захисту прав селянина.

Структуру сучасного аграрного законодавства можна визначити як зумовлену системою аграрного права України, основними напрямками аграрної політики Української держави та потребами реформування аграрних відносин внутрішню організацію впорядкованих комплексних нормативно-правових актів, присвячених регулюванню аграрних відносин, яка виражається в їх єдності й погодженості, а також у розподілі за підгалузями, інститутами та іншими групами аграрного законодавства.

Аргументовано положення про те, що істотна неоднорідність, різна функціональна спрямованість нормативних приписів у межах галузі аграрного законодавства зумовлює необхідність виділення в межах галузі законодавства окремих законодавчих інститутів, під якими слід розуміти систему нормативних приписів, вміщених у одному чи декількох нормативно-правових актах, що регулюють певний вид (групу) однорідних суспільних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва.

Обґрунтовано положення про те, що подальший розвиток законодавства про державну підтримку сільського господарства України повинен базуватися на принципах Спільної аграрної політики, що передбачає поступове скорочення прямих субсидій сільськогосподарським товаровиробникам та пріоритет фінансування програм розвитку сільських територій і природоохоронних заходів у сільському господарстві.

Аналіз законодавчих інститутів правового статусу суб'єктів аграрних відносин (колективних сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарських кооперативів, фермерських господарств, особистих селянських господарств, державних і комунальних сільськогосподарських підприємств) дозволив дійти висновку про необхідність диференційованого спеціалізованого законодавчого регулювання правового статусу таких суб'єктів та доповнення відповідних нормативно-правових актів спеціалізованими правовими приписами щодо внутрішньогосподарських членських, земельних, майнових, трудових відносин.

Обґрунтовано структуру законодавства про виробничо-господарську діяльність в аграрному секторі, що включає: 1) акти, які визначають особливості окремих видів виробничо-господарської діяльності в аграрному секторі; 2) акти, що регулюють особливості виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції; 3) акти, що визначають екологічні та інші вимоги щодо процесу виробництва, а також щодо якості й безпеки сільськогосподарської продукції. Виділено особливості законодавства про

виробничо-господарську діяльність в аграрному секторі: а) уніфікований характер більшості нормативно-правових актів, що регулюють виробничо-господарську діяльність аграрних суб'єктів; б) важливе значення внутрішньогосподарських локальних актів у регулюванні виробничо-господарської діяльності аграрних підприємств; в) «природничий» характер законодавчих приписів, вміщених в нормативно-правових актах з питань виробничо-господарської діяльності аграрних підприємств.

Визначено загальні ознаки сучасного законодавчого регулювання трудових відносин у сільському господарстві: 1) тенденція до уніфікації правового регулювання трудових відносин в усіх підприємствах, незалежно від виду діяльності та галузевої належності; 2) відсутність належної спеціалізації правового регулювання трудових відносин у сільському господарстві; 3) важливе значення локального нормативно-правового регулювання трудових відносин у сільському господарстві, в тому числі й у частині врахування специфіки аграрного виробництва.

Виділено основні напрями законодавчого забезпечення прав селян, до яких належать: а) визначення на законодавчому рівні загальних понять «селянин», «селянство»; б) закріплення в єдиному законодавчому акті специфічних прав селян у сфері трудових, майнових, земельних, організаційних правовідносин, що виникають в процесі виробництва сільськогосподарської продукції; в) доповнення диференційованих актів аграрного законодавства нормами щодо членських відносин; г) регламентація у земельному законодавстві України повноважень селян у сфері сільськогосподарського землекористання; д) визначення на законодавчому рівні механізму реалізації прав селян шляхом прийняття відповідних підзаконних актів; е) законодавче закріплення юридичних гарантій реалізації та захисту прав селян.

Сформульовано поняття екологізації аграрного законодавства, що розглядається як концептуальний напрям його сучасного розвитку, який

передбачає втілення екологічних принципів та вимог у змісті нормативно-правових актів, які регулюють сільськогосподарську виробничу діяльність; суть такої екологізації полягає у формуванні на основі загальних принципів та ідей охорони навколишнього природного середовища і раціонального природокористування якісно нових правових приписів, що забезпечуватимуть спеціалізоване правове регулювання аграрних відносин.

До напрямів удосконалення законодавства про використання та охорону земель в аграрному секторі належать: регулювання усіх земельних відносин єдиним кодифікаційним актом земельного законодавства; усунення суперечностей між нормативно-правовими актами земельного, аграрного, цивільного та інших галузей законодавства; забезпечення стабільності у законодавчому регулюванні земельних відносин у сільському господарстві.

Узагальнено наукові підходи щодо визначення оптимальної форми кодифікованого акта аграрного законодавства України в сучасних умовах. Обґрунтовано переваги Основ аграрного законодавства України як найбільш оптимальної форми кодифікаційного акта аграрного законодавства в сучасний період, що зумовлено таким: 1) такий акт буде відігравати роль фундаменту, основи для подальшої правотворчої діяльності, закріпивши стратегічні цілі, напрями та принципи регулювання відповідної групи суспільних відносин; 2) Основи законодавства можуть співіснувати з іншими актами вищої юридичної сили, тому вони забезпечуватимуть еволюційне (поступове) оновлення аграрного законодавства, що дуже важливо у період трансформації аграрних відносин; 3) Основи законодавства у певній галузі в період динамічного розвитку суспільних відносин допускають певну гнучкість, динамічність законодавчих приписів; 4) розробка Основ аграрного законодавства є виправданою також з урахуванням належності аграрного законодавства України до комплексних галузей законодавства, що забезпечує регулювання різних за змістом та юридичною природою аграрних

відносин; 5) розробка та прийняття Основ аграрного законодавства є технічно простішою, аніж розробка Кодексу.

Обґрунтовано пропозиції щодо структури майбутнього кодифікаційного акта аграрного законодавства. Зокрема, у Загальній частині пропонується визначити: загальні поняття сільськогосподарського виробництва; сферу дії та принципи аграрного законодавства; мету і основні засади державної аграрної політики. Особлива частина Основ аграрного законодавства повинна визначати основні засади базових аграрно-правових інститутів: а) особливості правового статусу суб'єктів сільськогосподарського виробництва; б) основні засади правового статусу селян у сфері аграрних відносин; в) державна підтримка сільського господарства; г) правове забезпечення соціального розвитку села; д) правове регулювання забезпечення продовольчої безпеки; е) основні засади здійснення сільськогосподарської виробничої діяльності у сфері рослинництва і тваринництва; є) правове регулювання переробки та реалізації сільськогосподарської продукції; ж) основні засади використання земель та інших природних об'єктів у сільському господарстві; з) особливості правового регулювання трудових відносин у сільському господарстві; и) засади правового регулювання майнових відносин в аграрному секторі.

Аргументовано, що одним із сучасних напрямів систематизації аграрного законодавства є його спеціальна (інституційна) кодифікація (рекодифікація), що передбачає прийняття чи істотне оновлення базових нормативно-правових актів основних інститутів аграрного законодавства України.

Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення окремих інститутів аграрного законодавства, зокрема, шляхом: а) законодавчого закріплення основних засад державної аграрної політики на довгострокову перспективу з урахування пріоритетів та принципів Спільної аграрної політики; б)

рекодифікації окремих законодавчих інститутів, зокрема, інститутів державної підтримки сільського господарства, соціального розвитку села; в) розробки та прийняття Закону «Про державні та комунальні сільськогосподарські підприємства»; г) затвердження Верховною Радою України загальнодержавної комплексної програми, яка передбачатиме заходи щодо соціального розвитку села та заходи щодо підтримки сільськогосподарського виробництва.

Аргументовано поняття «адаптація аграрного законодавства України до законодавства Європейського Союзу», що розглядається як процес зближення (приспонування) нормативно-правових актів, що регулюють аграрні відносини в Україні, до правової системи Європейського Союзу, зокрема до актів законодавства Європейського Союзу, з метою сприяння розвитку сільського господарства та сільських територій.

Доведено, що до основних напрямів адаптації вітчизняного аграрного законодавства до законодавства ЄС належать: 1) зближення законодавства про способи виробництва сільськогосподарської продукції; 2) адаптація законодавства з питань організації аграрного ринку та торгівлі продукцією рослинництва і тваринництва; 3) зближення законодавства про вимоги щодо якості сільськогосподарської продукції; 4) вдосконалення законодавства щодо охорони навколишнього природного середовища у процесі сільськогосподарського виробництва, розвитку органічного виробництва; 5) зближення законодавства про розвиток сільських територій та сільських громад; 6) забезпечення сталого сільськогосподарського виробництва; 7) адаптація законодавства з питань державної підтримки сільського господарства.

Ключові слова: аграрне законодавство, система аграрного законодавства, принципи аграрного законодавства, інститут аграрного законодавства, систематизація аграрного законодавства, адаптація аграрного

законодавства, сільськогосподарське виробництво, аграрні відносини, аграрна політика.

SUMMARY

Bahai N.O. Theoretico-methodological principles of the development of agrarian legislation of Ukraine in the conditions of European integration. – As manuscript.

PhD thesis by specialty 12.00.06 «Land Law; Agrarian Law; Environmental Law; Natural Resource Law». – State Higher Educational Institution «Vasyl Stefanyk Precarpathian National University» of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Ivano-Frankivsk; V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2021.

The thesis defines the concept of the theory of agrarian legislation, which is viewed as a system of ideas, theories and concepts regarding the origin, development and directions of improving the system of regulations of agrarian legislation of Ukraine;

The author names two periods of the development of agrarian legislation: I – from the late 1960s to the early 1990s – the period of formation and development of agrarian legislation of the USSR and the Ukrainian SSR; II – from the beginning of the 1990s – till now – the period of development of the agrarian legislation of Ukraine. Within this period, two stages can be allocated: 1) 1991 – 2003 – the stage of novelization of of the agrarian legislation of Ukraine; 2) 2004 – till now – the stage of adaptation of the agrarian legislation of Ukraine to the legislation of the European Union.

Agrarian legislation of Ukraine is defined as a complex branch of legislation that corresponds to a particular sector of the economy and is a system of interrelated and mutually agreed regulations (laws, bylaws, acts of the law-making of agricultural entities) providing specialized and integrated legal regulation of public relations in the field of agricultural production.

The principles of agrarian legislation can be considered as the basic principles established in legal acts, as the main ideas that determine the content and directions of the legal regulation of agrarian relations and reflect the priorities of state agrarian policy. The peculiarities of the system of principles of the agrarian legislation of Ukraine include: a large number of intersectoral principles, which is associated with the affiliation of agrarian law and agrarian legislation to complex branches; the existence of an extensive system of special (institutional) principles and their close relationship with sectoral principles.

The author substantiates the system of principles of the agrarian legislation of Ukraine, which needs legislative fixing and includes: the principle of plurality of organizational and legal forms of managing in agrarian and industrial complex; the principle of equality and independence of agricultural entities; the principle of non-interference of the state in the production and economic activities of agricultural entities; the principle of priority of environmental requirements in the process of agricultural production; the principle of priority of agricultural lands and their special protection; the principle of priority of social development of the village; the principle of priority of agriculture in the system of economic complex; the principle of state support for agriculture; the principle of guaranteeing and protecting the rights of the peasant.

The structure of the modern agrarian legislation can be defined as the internal organization of orderly comprehensive legal acts on the regulation of agrarian relations, which is expressed in their unity and coherence, as well as in the distribution by subsectors, institutions and other groups of agrarian legislation, and determined by the system of agrarian law of Ukraine, the main directions of agrarian policy of the Ukrainian state and the needs of reforming of agrarian relations.

It is argued in the thesis that the significant heterogeneity and dissimilar functional orientation of regulations within the field of agrarian legislation necessitates the allocation of individual legislative institutions within the field of

legislation, which should be understood as a system of regulations contained in one or more legal acts governing a certain type (group) of homogeneous social relations in the field of agricultural production.

The authors substantiate that further development of the legislation on state support of agriculture in Ukraine should be based on the principles of the Common Agrarian Policy, which provides for a gradual reduction of direct subsidies to agricultural producers and the priority of financing of rural development programs and environmental measures in agriculture.

The analysis of the legislative institutes of the legal status of subjects of agrarian relations (collective agricultural enterprises, agricultural cooperatives, farms, personal peasant farms, state and municipal agricultural enterprises) allowed to come to a conclusion about the need of the differentiated specialized legislative regulation of the legal status of such subjects and supplementation of the relevant bylaws with specialized legal prescriptions on internal membership, land, property, and labor relations.

The author substantiates the structure of the legislation on production and economic activity in the agrarian sector, which includes: 1) acts that determine the features of certain types of production and economic activity in the agricultural sector; 2) acts regulating the peculiarities of production of certain types of agricultural products; 3) acts defining environmental and other requirements for the production process, as well as for the quality and safety of agricultural products. The peculiarities of the legislation on production and economic activity in the agrarian sector are highlighted. They include: a) the unified nature of the majority of regulations governing the production and economic activity of agricultural entities; b) the importance of domestic local economic acts in regulating the production and economic activities of agricultural enterprises; c) the «natural» nature of the legislative provisions contained in regulations on production and economic activities of agricultural enterprises.

General features of the modern legislative regulation of labor relations in agriculture are determined: 1) the tendency to unify the legal regulation of labor relations in all enterprises, regardless of the type of activity and industry affiliation; 2) lack of proper specialization of the legal regulation of labor relations in agriculture; 3) the importance of the local legal regulation of labor relations in agriculture, including taking into account the specifics of agricultural production.

In the thesis, the author allocates the main directions of legislative provision of the rights of peasants, which include: a) definition of the general concepts «peasant» and «peasantry» at the legislative level; b) consolidation of specific rights of peasants in the field of labor, property, land, and organizational legal relations arising in the process of agricultural production in a single legislative act; c) supplementation of differentiated acts of agrarian legislation with norms on membership relations; d) regulation of the powers of peasants in the field of agricultural land use in the land legislation of Ukraine; e) definition of the mechanism for the realization of the rights of peasants at the legislative level through the adoption of relevant bylaws; f) legislative fixing of legal guarantees for realization and protection of the rights of peasants.

The author formulates the concept of greening of agrarian legislation, which is viewed as a conceptual direction of its modern development that provides for the implementation of environmental principles and requirements in the content of regulations governing agricultural production; the essence of such greening lies in forming qualitatively new legal regulations that will provide specialized legal regulation of agrarian relations on the basis of general principles and ideas of environmental protection and rational use of nature.

Areas for improvement of the legislation on land use and protection in the agricultural sector include: regulation of all land relations by a single codification act of land legislation; elimination of contradictions between the legal acts of land, agrarian, civil and other branches of legislation; ensuring stability in the legislative regulation of land relations in agriculture.

Scientific approaches to determining the optimal form of the codified act of agrarian legislation of Ukraine in modern conditions are generalized in the thesis. The advantages of The Fundamentals of Agrarian Legislation of Ukraine as the most optimal form of codified act of agrarian legislation in the modern period are substantiated, which is due to the following: 1) such an act will play the role of a foundation, a basis for further law-making by establishing strategic goals, directions and principles of regulation; 2) The Fundamentals of Agrarian Legislation can coexist with other acts of higher legal force, so they will provide evolutionary (gradual) renewal of agrarian legislation, which is very important in the period of transformation of agrarian relations; 3) The Fundamentals of Legislation in a particular area in the period of dynamic development of social relations allow a certain flexibility, dynamism of legislative requirements; 4) the development of The Fundamentals of Agrarian Legislation is also justified by taking into account the affiliation of the agrarian legislation of Ukraine to the complex branches of the legislation, which provides for the regulation of agrarian relations of different content and legal nature; 5) the development and adoption of The Fundamentals of Agrarian Legislation is technically simpler than the development of the Code.

Proposals on the structure of the future codified act of agrarian legislation are substantiated. In particular, in the General part the author proposes to define: general concepts of agricultural production; scope and principles of agrarian legislation; purpose and basic principles of state agrarian policy. The Special part of The Fundamentals of Agrarian Legislation should determine the main principles of basic agrarian law institutions: a) features of the legal status of agricultural production entities; b) basic principles of the legal status of peasants in the field of agrarian relations; c) state support of agriculture; d) legal support of the social development of the village; e) legal regulation of food security; f) basic principles of agricultural production in the field of crop production and animal husbandry; g) legal regulation of processing and sale of agricultural products; g) basic principles

of land use and the use of other natural objects in agriculture; h) features of legal regulation of labour relations in agriculture; i) principles of legal regulation of property relations in the agrarian sector.

The author argues that one of the modern areas of systematization of agrarian legislation is its special (institutional) codification (recodification), which implies the adoption or substantial update of the basic regulations of the main institutions of agrarian legislation of Ukraine.

Proposals have been formulated to improve certain institutions of agrarian legislation, in particular, by: a) legislative consolidation of the basic principles of state agrarian policy in the long run, taking into account the priorities and principles of the Common Agrarian Policy; b) recoding of certain legislative institutions, in particular, the institutions of state support of agriculture and social development of the village; c) development and adoption of the Law «On state and communal agricultural enterprises»; d) approval of a nationwide comprehensive program, which will include measures for the social development of the village and measures to support agricultural production, by the Verkhovna Rada of Ukraine.

The author substantiates the concept of «adaptation of agrarian legislation of Ukraine to the legislation of the European Union», which is viewed as a process of approximation (adaptation) of regulations governing agrarian relations in Ukraine, to the legal system of the European Union, particularly, to the legal acts of the European Union, in order to promote the development of agriculture and rural areas.

It is proved in the thesis that the main directions of adaptation of the domestic agrarian legislation to the EU legislation include: 1) approximation of the legislation on methods of production of agricultural products; 2) adaptation of legislation on the organization of the agrarian market and trade in crop and livestock products; 3) approximation of legislation on requirements for the quality of agricultural products; 4) improvement of legislation on environmental protection in the process of agricultural production, development of organic

production; 5) approximation of legislation on the development of rural areas and rural communities; 6) provision of sustainable agricultural production; 7) adaptation of legislation on state support of agriculture.

Key words: agrarian legislation, system of agrarian legislation, principles of agrarian legislation, institute of agrarian legislation, systematization of agrarian legislation, adaptation of agrarian legislation, agricultural production, agrarian relations, agrarian policy.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Багай Н.О. Теоретичні проблеми розвитку аграрного законодавства України: монографія / ДВНЗ «Прикарпатський націонал. ун-т ім. В.Стефаника; Навч.-наук. юридич. ін-т. Івано-Франківськ: Супрун В. П., 2020. 305 с.

2. Багай Н.О. Наукові засади розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України* (Прикарпатський університет ім. В.Стефаника Міністерства освіти і науки України): Збірник наукових праць. Випуск ІХ. Івано-Франківськ: Видавництво «Плай». 2002. С.102-108.

3. Багай Н.О. Функції науки земельного права України. *Науковий вісник Львівського юридичного інституту*. Серія юридична. Збірник / Головний редактор В.Л.Ортинський. Львів: Львівський юридичний інститут МВС України. Вип.3. 2005. С. 208-216.

4. Багай Н.О. Тенденції розвитку структури аграрного законодавства України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України* (Прикарпатський університет ім. В.Стефаника Міністерства освіти і науки

України): Збірник наукових праць. Випуск XV. Івано-Франківськ: Видавництво «Плай». 2005. С.110-116.

5. Багай Н.О. Законодавче регулювання ведення особистих селянських господарств. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей.* Випуск XVI. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2006. С.102-108.

6. Багай Н.О. Наукові засади кодифікації аграрного законодавства України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей.* Випуск XVIII. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2007. С.111-114.

7. Багай Н.О. Предмет аграрного права України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей.* Випуск XIX. Івано-Франківськ, 2008. С.116-121.

8. Багай Н.О. Законодавство України про охорону земель: проблеми розвитку. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей.* Випуск XX. Івано-Франківськ, 2008. С.140-146.

9. Багай Н.О. Поняття та ознаки державного комерційного сільськогосподарського підприємства: проблеми законодавчого регулювання. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей.* Випуск XXI. Івано-Франківськ, 2009. С.123-129.

10. Багай Н. О. Розвиток законодавства про охорону праці в сільському господарстві. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей.* Випуск XXII. Івано-Франківськ, 2009. С.125-133.

11. Багай Н.О. Законодавче регулювання оплати праці у сільському господарстві. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства*

України: Збірник наукових статей. Випуск XXIII. Івано-Франківськ, 2010. С.183-190.

12. Багай Н. О. Розвиток законодавчого регулювання аграрних відносин в країнах СНД: проблеми гармонізації *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей. Випуск XXIV. Івано-Франківськ, 2010. С. 126-131.*

13. Багай Н.О. Екологізація аграрного законодавства: сутність і напрями. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей. Випуск 25. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2011. С.158-162.*

14. Багай Н.О. Забезпечення та захист прав селян як пріоритетний напрям розвитку аграрного законодавства. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей. Випуск 28. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2012. С.210-216.*

15. Багай Н.О. Правовий статус колективних сільськогосподарських підприємств: проблеми законодавчого регулювання. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей. Випуск 29. Івано-Франківськ, 2012. С. 170-180.*

16. Багай Н.О. Кодифікація аграрного законодавства України: окремі питання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. Збірник наукових праць. Випуск 6-1. Том 2. Одеса, 2013. С.124-126.*

17. Багай Н.О. Проблеми сучасного розвитку законодавства України про сільськогосподарську кооперацію. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей. Випуск 31. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2013. С. 216-224.*

18. Багай Н.О. Міжнародно-правове регулювання аграрних відносин та розвиток аграрного законодавства України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей.* Випуск 34. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2013. С.233-241.

19. Багай Н.О. Законодавство про державну підтримку сільського господарства України: проблеми розвитку. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей.* Випуск 37. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2015. С.197-206.

20. Багай Н.О. Інститути аграрного законодавства України: поняття та юридична природа. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Серія «Юриспруденція». Випуск 16. Том 2. Одеса, 2015. С. 52-54.

21. Багай Н.О. Сучасне законодавче регулювання діяльності фермерських господарств: окремі проблеми. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія «Право». 2016. № 40. Том 1. С.114-117.

22. Багай Н.О. Періоди розвитку аграрного законодавства України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей.* Випуск 45. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2017. С.26-33.

23. Багай Н.О. Особливості законодавства про виробничо-господарську діяльність в аграрному секторі України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія «Право». 2017. № 46. Том 1. С.101-104.

24. Багай Н.О. Напрями адаптації аграрного законодавства України до законодавства ЄС. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей.* Випуск 53. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2020. С.65-76.

25. Багай Н.О. Представители науки аграрного права Украины. *Аграрное и земельное право*. 2006. №3. С.129-143.
26. Багай Н.О. Напрями розвитку законодавства про соціальну сферу села. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія юридична: Збірник наукових праць. Випуск 5. Том 1. Херсон, 2014. С. 284-287.
27. Багай Н.О. Спеціальна (інституційна) кодифікація як напрям розвитку аграрного законодавства України. *Право і суспільство: Науковий журнал*. 2015. Випуск 6. Частина 3. С. 98-101.
28. Багай Н.О. Аграрна політика України та Польщі: законодавче регулювання. *Biuletyn polsko-Ukraiński «Polityka i prawo współczesnej Europy»*. 2016. Numer 1. URL: <http://www.polukr.net/blog/2016/05/biuletyn-polsko-ukrainski-polityka-prawo-wspolczesnej-europy/>
29. Багай Н.О. Принципи аграрного права та законодавства України: проблеми законодавчого закріплення. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. 2016. №6 (22). P.111-114.
30. Багай Н.О. Поняття та форми систематизації аграрного законодавства України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. №4. С.199-201.
31. Багай Н.О. Законодавче регулювання правового статусу операторів, що здійснюють виробництво органічної продукції. *Право і суспільство: Міжнародний журнал*. 2019. Вип. 9. С. 5-14.
32. Багай Н.О. Особливості правового регулювання трудових відносин у сільському господарстві. Національна служба посередництва і примирення / Офіційний сайт / Актуальні питання. URL: <https://nspp.gov.ua/home/struktura-nspp-8/struktura-nspp-12/574-osoblivosti-pravovogo-regulyuvannya-trudovikh-vidnosin-u-silskomu-gospodarstvi>
33. Багай Н.О. Оплата праці у сільському господарстві: правові питання. *Бюлетень Національної служби посередництва і примирення*. 2009. №11-12. С. 17-21.

34. Багай Н.О. Законодавче забезпечення охорони довкілля у сільському господарстві. *Екологічне право України: Науково-практичний журнал.* – 2016. №3-4. С.6-10.

35. Bahai Nadiia. Legislative Regulation of the Production of Organic Agricultural Products in Ukraine. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. SCIENTIFIC EDITION Series of Social and Human Sciences* Vol. 5. No. 2. 2018. P. 83-90.

36. Багай Н. О. Правове забезпечення реєстрації операторів, що здійснюють виробництво органічної продукції. *Органічне сільськогосподарське виробництво: монографія / М. В.Шульга, Н. Р.Малишева, В.В. Носік та ін.; за заг. ред. проф. М.В.Шульги. Харків: Юрайт, 2020. С. 89-99.*

37. Багай Н. О. Розвиток науки земельного права. *Земельне право України: Підручник / За редакцією доктора юридичних наук М.В.Шульги. Київ: Юрінком Інтер, 2004. С.22-25.*

38. Багай Н. О. Розвиток науки аграрного права. *Аграрне право України: Підручник / За ред. О.О.Погрібного. К.: Істина, 2004. С.19-71.*

39. Багай Н. О. Представники науки аграрного та земельного права України стосовно земельних прав громадян України. *Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України. Науково-навчальний посібник / За ред. доктора юрид. наук, проф. Н.І.Титової. Львів: ПАІС, 2005. С.288-316.*

40. Багай Н. О. Розвиток науки земельного права. *Земельне право: підручник / За ред. М. В. Шульги. Харків: Право, 2013. С. 29-36.*

41. Багай Н.О. Вид використання земельної ділянки. *Земельні ділянки особистих селянських господарств. Користувачі земельних ділянок. Права на землю особистих селянських господарств. Правова охорона земель. Система земельного права. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Том 16: Земельне та аграрне право. / Редкол. М.В.Шульга (голова), В.В.Носік,*

П.Ф.Кулинич (заст. голови) та ін. Нац акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 49-52, 233-234, 338-339, 463-465, 497-499, 574-575.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

42. Багай Н.О. Розвиток законодавства України про охорону земель: проблеми і перспективи. *Матеріали Міжрегіональної науково-практичної конференції «Забезпечення екологічної безпеки – обов'язок Української держави»* (Івано-Франківськ, 24-25 вересня 2004 року). Івано-Франківськ, 2004. С.137-142.

43. Багай Н.О. До проблеми агропромислового законодавства. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Дні науки '2005»*. Том 29. Юридичні науки. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2005. С.40-42.

44. Багай Н.О. Особливості сучасного аграрного законодавства України. *Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина в Україні: Матеріали Регіональної міжвузівської наукової конференції молодих вчених та аспірантів* (м.Івано-Франківськ, 22 квітня 2005 року). Івано-Франківськ, 2005. С.105-108.

45. Багай Н.О. Теоретичні проблеми співвідношення уніфікованих і диференційованих нормативно-правових актів аграрного законодавства України. *Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні: Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції* (28-29 квітня 2005 р.). Острог: правничий факультет Національного університету «Острозька академія», 2005. С. 209.

46. Багай Н.О. Структура аграрного законодавства України: проблеми розвитку. *Стан та перспективи розвитку аграрного права: Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 80-річчю д.ю.н., проф., акад. АПрН України, Заслуженого діяча науки і техніки*

України В.З.Янчука (Київ, 26-27 травня 2005 р.) / За заг. ред. В.М.Єрмоленка, В.І.Курила. Київ: Магістр-XXI сторіччя, 2005. С.54-59.

47. Багай Н.О. Напрями вдосконалення аграрного законодавства України. *Перспективи міжнародної інтеграції агропромислового комплексу України – «МІА України 2005»*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2005. С.17-21.

48. Багай Н.О. Співвідношення аграрного і земельного законодавства: теоретичні питання. *Materials of final international scientifically-practical conference «The Science: theory and practice»*. Vol 19. Economic sciences. Praha: Publishing House «Educations and Science» s.r.o.; Prague, Czechia – Dnepropetrovsk, Ukraine – Belgorod, Russian, 2005. P. 28-30.

49. Багай Н.О. Напрями наукового обґрунтування розвитку аграрного законодавства України. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Наука та інновації –'2005»*. Том 5. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2005. С. 10-12.

50. Багай Н.О. Поняття особистого селянського господарства. *Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Дні науки – '2006»*. Том 29. Право. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2006. С.3-6.

51. Багай Н.О. Поняття сільськогосподарського товаровиробника у законодавстві України. *Проблеми вдосконалення земельного та аграрного законодавства України: перспективи в XXI ст.*: Матеріали міжнародної наукової конференції. Біла Церква, 2006. С.32-34.

52. Багай Н.О. Юридична природа суперфіціарних та емфітевтичних відносин. *Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина в Україні*: Матеріали Всеукраїнської міжвузівської наукової конференції молодих вчених та аспірантів (м. Івано-Франківськ, 28 квітня 2006 року). Івано-Франківськ, 2006. С.209-212.

53. Багай Н.О. Комплексні галузі права: теоретичні питання. *Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина*: Матеріали Всеукраїнської міжвузівської конференції молодих вчених та аспірантів (м. Івано-Франківськ, 20 квітня 2007 року). Івано-Франківськ, 2007. С. 5-7.

54. Багай Н.О. Правове регулювання трудових відносин у сільському господарстві. *Від громадянського суспільства – до правової держави*. Тези II Міжнародної науково-практичної конференції. Харків: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2007. С.191-193.

55. Багай Н.О. Етапи розвитку аграрного права. *Верховенство права у правозастосовчій діяльності*: Матеріали Регіональної науково-практичної конференції, присвяченої 15-ій річниці Юридичного інституту (м. Івано-Франківськ, 12-13 жовтня 2007 року). Івано-Франківськ, 2007. С.207-210.

56. Багай Н.О. Юридична природа трудових відносин у сільському господарстві: окремі питання. *Матеріали за 4-а міжнародна научна практична конференція, «Динамика изследвания», 2008*. Том 19. Закон. София: «Бял ГРАД-БГ» ООД», 2008. С. 76-77.

57. Багай Н.О. Теоретичні аспекти формування комплексних галузей права. *Materialy IV mezinarodni vedecko-prakticka konference «Predni vedecke novinky – 2008»*. Dil 2. Ekonomicke vedy. Pravni vedy. Praha. Publisching House «Education and Science» s. r. o. P. 67-69.

58. Багай Н.О. Аграрне право як комплексна галузь права. *Materiály V mezinárodní vědecko-praktická konference «Věda a technologie: – 2009»*. Dil 6. Právni vědy. Praha, Publisching House «Education and Science» s. r. o., 2009. P.66-68.

59. Багай Н.О. Становлення аграрного права та законодавства: проблеми співвідношення. *Матеріали за V міжнародна научна практична конференція, «Найновите научни постижения», 2009*. Том 10. Закон. Държавна администрация. София: «Бял ГРАД-БГ» ООД. С.44-46.

60. Багай Н.О. Особливості правового становища державних комерційних сільськогосподарських підприємств. *Materialy V Miedzynarodowej naukowii-praktycznej konferencji «Naukowa przestrzen Europy – 2009»*. Volume 9. Prawo.: Przemysl. Nauka i studia, 2009. P. 27-32.

61. Багай Н.О. Сучасні тенденції розвитку аграрного права України. *Матеріали за V міжнародна научна практична конференція, «Основните проблеми на съвременната наук», – 2009»*. Том 12. Закон. София: «Бял ГРАД-БГ» ООД. С.7-9.

62. Багай Н.О. Агропромислове законодавство: теоретичні проблеми. *Проблеми вдосконалення правового регулювання щодо забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина в Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених та аспірантів (м.Івано-Франківськ, 23-24 квітня 2009 року)*. Івано-Франківськ, 2009. С. 110-111.

63. Багай Н.О. Сільськогосподарське (аграрне) законодавство: шляхи становлення. *Materiály V mezinárodní vědecko-praktická conference «Efektivni nastroje moderhich věd – 2009»*. Dil 9. Právni vědy. Administrativa. Historie. Politicke vědy: Praha, Publising House «Education and Science» s. r. o., 2009. P.40-42.

64. Багай Н.О. Особливості формування комплексних галузей права та законодавства. *Materiály V mezinárodní vědecko-praktická conference «Aktualni vymozenosti vedy – 2009»*. Dil 9. Právni vědy. Politicke vědy: Praha, Publising House «Education and Science» s. r. o., 2009. P.36-38.

65. Багай Н.О. Законодавче регулювання правового становища сільськогосподарських підприємств. *Сучасні проблеми аграрного і природоресурсного права: міжнар. Наук.-практ. конф. (Київ, 30-31 жовтня 2009 р.)*: зб. наук. пр. /за заг. ред. В. М. Єрмоленка та ін. К.: ІРІДІУМ, 2009. С.53-56.

66. Багай Н.О. До поняття системи аграрного законодавства України. *Правова політика Української держави: Матеріали Міжнародної науково-*

практичної конференції, присвяченої 70-річчю Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Том 1. / 19 – 20 лютого 2010 року. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет ім. В.Стефаника, 2010. С. 204-205.

67. Багай Н.О. До класифікації джерел аграрного права. *Materialy VI Miedzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Naukowa przestrzec Europy – 2010»*. Volume 11. Prawo. Panstwowy zarzad. Historia. Politologija. Przemysl. Nauka i studia, 2010. P. 15-16.

68. Багай Н.О. Аграрне законодавство України та держав СНД: порівняльна характеристика. *Збірник наукових праць за результатами Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин в Україні»* (м. Хмельницький, 14-15 травня 2010 р.). Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2010. С.139-141.

69. Багай Н.О. Модельна законотворчість СНД: значення для розвитку аграрного законодавства України. *Матеріали за VI міжнародна научна практична конференція «Новини за модерна наука – 2010»*. Том 12. Закон. Софія: «Бял ГРАД-БГ» ООД. С.70-73.

70. Багай Н.О. Проблеми уніфікації аграрного законодавства України та держав СНД. *Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики*: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21-22 травня 2010 року, м. Біла Церква). Біла Церква, 2010. С.37-39.

71. Багай Н.О. Правове становище державних комерційних сільськогосподарських підприємств. *Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних відносин і природокористування в Україні і країнах СНД*: Міжнар. наук.-практ. конф.

(м. Луцьк, 10-11 вересня 2010 р.): Збірник наукових праць / За заг. ред. А.М.Статівки та ін. Луцьк: РВВ ЛНТУ, 2010. С.83-86.

72. Багай Н.О. Питання екологізації аграрного законодавства України. *Сучасні екологічні проблеми та методика викладання еколого-правових дисциплін* (25-26 листопада 2010 року) / За заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків: НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, 2010. С.118-119.

73. Багай Н.О. Селянство: теоретико-правовий аспект. *Вдосконалення правового регулювання прав та основних свобод людини і громадянина: Матеріали щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції* / 29-30 квітня 2011 р. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2011. С.92-93.

74. Багай Н.О. Селянство: проблеми законодавчого визначення поняття. *Проблеми розвитку аграрного та земельного права України: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 25 травня 2011 р.). К.: Видавництво географічної літератури «Обрії», 2011. С.64-66.

75. Багай Н. О. Законодавче регулювання соціального розвитку села // *Актуальні проблеми функціонування держави та тенденції захисту прав і свобод людини: Збірник матеріалів юридичної науково-практичної Інтернет-конференції «Актуальна юриспруденція»* – www.LegalActivity.com.ua, м. Київ, 04 жовтня 2011 року. Тези наукових доповідей. К., 2011. С.172-174.

76. Багай Н.О. Комплексність як ознака аграрного законодавства. *Materialy VII Miedzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Nauka i inowacja – 2011»*. Volume 7. Prawo. Filozofia.: Przemysl. Nauka i studia. P.49-51.

77. Багай Н.О. Напрями законодавчого забезпечення прав селян. *Роль права у забезпеченні законності та правопорядку: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*, м. Запоріжжя, 11-12 жовтня 2011 року. – Запоріжжя: у 2-х частинах. Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2011. Ч.2. С.20-22.

78. Багай Н.О. Спеціалізований та інтегрований характер аграрного законодавства. *Materialy VII Miedzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Perspektywiczne opracowania sa nauka i technikami – 2011»*. Volume 23. Prawo. Panstwowy zarzad. Przemysl, Nauka i studia, 2011. P.19-20.

79. Багай Н.О. Проблеми правового забезпечення прав селян. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна: матеріали Всеукраїнського круглого столу (25 травня 2012 р.): зб.наук. пр. / за заг. ред. проф. В.М.Єрмоленка, В.І.Курила, В.І.Семчика*. К.: Видавничий центр НУБіП України, 2012. С. 50-54.

80. Багай Н.О. Поняття та ознаки колективного сільськогосподарського підприємства. *Materialy VIII mezinarodni vedecko-prakticka conference “Vznik moderni vedecke – 2012” Dil 6*. Pravni vedy: Praha. Publishing House «Education and Science» s. r. o., 2012. P. 78-79.

81. Багай Н.О. Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство»: окремі питання. *Materialy VIII Miedzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Nauka i inowacja – 2012»*. Volume 7. Prawo.: Przemysl. Nauka i studia, 2012. P.69-70.

82. Багай Н.О. Аграрно-правова наука: структурні зв'язки з іншими галузями наукового знання. *Розвиток наук земельного, аграрного, екологічного та природоресурсного права* [Електронний ресурс]: Збірник наукових праць Круглого столу (19 жовтня 2012 р.) / за ред. Г.І. Балюк, М.В. Краснової, А.М. Мірошніченка, В.В. Носіка. 2012. С.190-193. URL: <https://law.univ.kiev.ua/images/stories/Lit/kaf-zemel/2012-round-table.pdf>

83. Багай Н.О. Нормативно-правове регулювання діяльності колективних сільськогосподарських підприємств. *Головні напрями систематизації та вдосконалення законодавства України: Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 20-21 жовтня 2012 р.* К.: Центр правових наукових досліджень, 2012. у 2-х томах. Т.1. С.90-91.

84. Багай Н.О. Членство в колективних сільськогосподарських підприємствах: проблеми правового регулювання. *Materialy VIII mezinarodni vedecko-prakticka conference "Zpravy vedecke ideje – 2012"*. Dil 9. Pravní vedy: Praha. Publishing House «Education and Science» s. r. o., 2012. P. 9-11.

85. Багай Н.О. Особливості правового регулювання трудових відносин в колективних сільськогосподарських підприємствах. *Materialy VIII Miedzynarodowej naukowí-praktycznej konferencji «Perspektiwiczne opracowania sa nauka i technikami – 2012»*. Volume 7. Prawo.: Przemysl. Nauka i studia, 2012. P.52-54.

86. Багай Н.О. Законодавче регулювання правового статусу комунальних сільськогосподарських підприємств. *Актуальні правові проблеми публічно-приватного партнерства у сфері аграрних, земельних, екологічних та космічних відносин: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 22 листопада 2013 р.)*. К.: Видавництво «Прінт Сервіс», 2013. С.51-53.

87. Багай Н.О. Внутрішньогосподарське управління в колективних сільськогосподарських підприємствах. *Materialy VIII mezinarodni vedecko-prakticka conference «Vedecky prumysl evropskeho kontinentu – 2012»*. Dil 10. Pravní vedy: Praha. Publishing House “Education and Science” s. r. o., 2012. P. 79-80.

88. Багай Н.О. Законодавство про колективні сільськогосподарські підприємства: окремі проблеми розвитку. *Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 17-18 травня 2013 року)*. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. С.285-287.

89. Багай Н.О. Окремі проблеми законодавчого регулювання сільськогосподарської кооперації. *Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права: Збірник матеріалів круглого столу (24*

травня 2013 року); за ред. Шульги М.В., Саннікова Д.В. Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», Національна академія правових наук України, 2013. С.74-75.

90. Багай Н.О. Особливості державної реєстрації суб'єктів аграрного господарювання. *Матеріали за 9-а міжнародна научна практична «Новини на научния прогрес»*. Том 3. Закон. История. София: «БялГРАД-БГ»ООД, 2013. С.62-63.

91. Багай Н.О. До питання про Основи аграрного законодавства. *Materialy IX mezinarodni vedecko-prakticka conference «Predni vedecke novinky – 2013»*. Dil 3. Ekonomicke vedy. Administrativa. Pravni vedy: Praha. Publishing House «Education and Science» s. r. o., 2013. P. 96-97.

92. Багай Н.О. Наука аграрного права в системі суспільних наук. *Materialy IX Miedzynarodowej naukowii-praktycznej konferencji «Wschodnie partnerstwo – 2013»*. Volume 9. Prawo. Politologija.: Przemysl. Nauka i studia, 2013. P.3-5.

93. Багай Н.О. Основні засади міжнародно-правового регулювання аграрних відносин. *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права: матеріали «круглого столу»* (Харків, 6 грудня 2013 р.) зб. тез наук. доп. / за заг. ред. А.П. Гетьмана; Нац. університет «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Х.: Право, 2013. С.76-78.

94. Багай Н.О. Особливості правового статусу комунальних сільськогосподарських підприємств. *Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі: Зб. наук. ст. за матеріалами II Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 10 квітня 2014 р.)* / Мін-во аграрної політики та прод-ва України; Жит. нац. агроєкологічний ун-т. Ж.: ЖНАЕУ, 2014. С.252-254.

95. Багай Н.О. Законодавче регулювання державної підтримки сільського господарства України. *Вдосконалення правового регулювання прав та основних свобод людини і громадянина* [текст]: Матеріали Щорічної

Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених та аспірантів (16 травня 2014 року). Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. 2014. С.97-99.

96. Багай Н.О. Правове забезпечення державної підтримки сільського господарства України. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі*: матеріали «круглого столу», м. Харків. 13 червня 2014 р.: зб. тез наук. доп.; за ред. А.П. Гетьмана, М.В. Шульги; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого». Х.: Оберіг, 2014. С. 48-51.

97. Багай Н.О. Соціальний розвиток села: проблеми правового забезпечення. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти*: матеріали «круглого столу» (м. Харків, 5 груд. 2014 р.) / за заг. ред. А.П.Гетьмана, М.В.Шульги; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого». Х, 2014. С. 71-74.

98. Багай Н.О. Особливості систематизації аграрних законодавчих інститутів. *Верховенство права та правова держава*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 16-17 жовтня 2015 р. Ужгород: Ужгородський національний університет. 2015. 244 с. С. 122-124.

99. Багай Н.О. Окремі напрями розвитку законодавства про державну підтримку сільського господарства. *Актуальні питання розвитку державності та правової системи в сучасній Україні*: тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 30-31 жовтня 2015 року / За заг. ред. Т.О.Коломоець. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. С.82-84.

100. Багай Н.О. Основні напрями екологізації сучасного аграрного законодавства України. *Природоресурсне право в системі права України історія, сьогодення, перспективи*: зб. матеріалів «круглого столу», 30-31 жовтня 2015 р. / за заг. ред. М.В.Шульги. Х.: Вид-во ТОВ «Оберіг», 2015. С.15-17.

101. Багай Н.О. Поняття та особливості інститутів аграрного законодавства України. *Юридична наука України: історія, сучасність,*

майбутнє: Міжнародна науково-практична конференція, м. Харків, 6-7 листопада 2015 р. – Х.: Східно-українська наукова юридична організація, 2015. С.44-46.

102. Багай Н. О. Еколого-правові проблеми сільськогосподарського виробництва. *Екологічне право в системі міждисциплінарних зв'язків: методологічні засади*: Матеріали круглого столу (Харків, 4 груд. 2015 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Х.: Право, 2015. 344 с. С. 92-94.

103. Багай Н.О. Напрями спеціальної (інституційної) кодифікації аграрного законодавства України. *Правові проблеми розвитку сільських територій України*: Матеріали Круглого столу, присвяченого пам'яті відомого українського вченого-правознавця, члена-кореспондента НАН України, академіка НАПрН України В.І.Семчика (м.Київ, 9 грудня 2015 р.). К.: Видавництво «Прінт сервіс», 2015. С.82-86.

104. Багай Н.О. До поняття інститутів аграрного законодавства. *Актуальні проблеми соціального права*: Матеріали Всеукраїнського «круглого столу», присвяченого 40-річчю кафедри соціального права (1 квітня 2016 р.). Львів: Кафедра соціального права Львівського національного університету імені Івана Франка; Український центр соціально-правових досліджень, 2016. 284 с. С.42-45.

105. Багай Н.О. Законодавче забезпечення аграрної політики України. *Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі*: зб. наук. ст. за матеріалами IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 19 травня 2016 р.) / Мін-во освіти і науки України; Житомир. нац. агрокол. ун-т. Житомир: ЖНАЕУ, 2016. С.283-286.

106. Багай Н.О. Конституційні засади законодавчого регулювання аграрних відносин. *Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку*: матеріали «круглого столу» (м. Київ, 27 травня 2016 року) / за ред. М.В. Краснової, Т.О. Коваленко; Київський

національний університет імені Тараса Шевченка. Чернівці: Кондратьєв А.В., 2016. С.173-175.

107. Багай Н.О. Державна аграрна політика: сучасні законодавчі засади. *Збірник матеріалів Першого зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України* (м. Одеса, 9-10 вересня 2016 року) / відп. ред. проф. І.І.Каракаш. Одеса: Юридична література, 2016. С.70-73.

108. Багай Н.О. Наукова спадщина професора Ніни Іванівни Титової. *Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин*. Матеріали міжнар. наук.-практ. конференції (м. Львів, 18 листопада 2016 р.) за заг. ред. П.Д. Пилипенка. Львів, 2016. С.4-10.

109. Багай Н.О. Окремі проблеми правового забезпечення фермерства в Україні. *Теоретичні та практичні аспекти реалізації екологічного, земельного, аграрного права в умовах сталого розвитку України: матеріали «круглого столу»* (Харків, 2 груд. 2016 р.). Х.: Право, 2016. С. 58-61.

110. Багай Н.О. Система принципів аграрного законодавства України: наукові підходи. *Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі: Зб. наук. ст. за матеріалами V Міжнар. наук.-практ. конф.* (Житомир, 18 травня 2017 р.) / Мін-во освіти і науки України; Житомир. нац. агрокол. ун-т. Житомир: Видавець О. О. Євенок, 2017. С.356-359.

111. Багай Н.О. Принципи аграрного законодавства України. *Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України: Збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції, 26 травня 2017 р., м. Київ / Укладачі: В.В. Носік [та ін.]. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Чернівці: Кондратьєв А.В., 2017. С.90-94.*

112. Багай Н. О. Наукові підходи до періодизації розвитку аграрного законодавства України. *Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції: збірник матеріалів Міжнародного*

конгресу, присвяченого 20-річчю Національного університету «Одеська юридична академія». Одеса, 2017. С. 84-86.

113. Багай Н.О. Проблеми реалізації концепцій та програм розвитку села: *Реалізація норм екологічного земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з нагоди відзначення 25-річчя навчально-наукового Юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м.Івано-Франківськ, 8-10 вересня 2017 р.) / відп. ред.: Н.Р.Кобецька. Н.О.Багай, Г.В.Мороз. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2017. С.130-132.

114. Багай Н.О. Розвиток аграрного законодавства в умовах децентралізації влади в Україні. *Децентралізація влади як чинник розвитку аграрного, екологічного, земельного та інших природоресурсних галузей права*: Матеріали Всеукр. круглого столу (м. Київ, 22 вересня 2017 р.). К.: Видавництво «Прінт Сервіс», 2017. 200 с. С.66-69.

115. Багай Н.О. Законодавче регулювання реєстрації виробників органічної сільськогосподарської продукції (сировини). *Правові засади ведення органічного землеробства*: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (29-30 вересня 2017 року) / за ред. Шульги М.В. Харків: «Доміно», 2017. С.13-17.

116. Багай Н.О. Законодавство України про виробничо-господарську діяльність в аграрному секторі: окремі аспекти розвитку. *Сучасний стан та перспективи розвитку екологічного, земельного й аграрного права в умовах євроінтеграції*: матеріали «круглого столу» (Харків, 8 груд, 2017 р.) / за ред. А.П.Гетьмана. Харків: Право, 2017. 322 с. С.114-117.

117. Багай Н.О. Законодавче забезпечення державної аграрної політики: окремі проблеми. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах*: матеріали наук.-практичн. конф.

(Харків, 20 квіт. 2018 р.) / за заг. ред. А.М. Статівки. Харків: Юрайт, 2018. С.62-67.

118. Багай Н.О. Виробник сільськогосподарської продукції: проблеми законодавчого визначення поняття. *Розвиток аграрного, земельного та екологічного права на зламі тисячоліть*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18-19 травня 2018 р.) / За заг. ред. д.ю.н., проф. В. М. Єрмоленка. К., 2018. С. 105-109.

119. Багай Н.О. Основні засади державної аграрної політики: проблеми правового забезпечення. *Актуальні правові проблеми господарської діяльності в Україні*: збірник матеріалів науково-практичного семінару, присвяченого 10-річчю кафедри господарсько-правових дисциплін (30 травня 2018 року) / За заг. редакцією М.С.Долинської. Львів, ЛьвДУВС, 2018. С.39-42.

120. Багай Н.О. Форми систематизації аграрного законодавства України: сучасні наукові підходи. *Збірник Матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Третє зібрання фахівців споріднених кафедр щодо обговорення стратегії еволюції аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних правовідносин у контексті інтеграційного розвитку України»* (м. Одеса, 7-10 червня 2018 р.) / відп. ред. д.ю.н., доц. Т. Є.Харитонова, к.ю.н., доц. Х.А.Григор'єва. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С.81-84.

121. Багай Н.О. Вплив на довкілля сільськогосподарської виробничої діяльності: законодавче регулювання. *Земельне, екологічне, аграрне право: оцінка впливу на довкілля*: Збірник матеріалів Всеукраїнського круглого столу, 18 червня 2018 р., м. Київ / укладачі: В. В. Носік [та ін.]; Національна академія правових наук України, Київський регіональний науковий центр, 2018. Київ, 2018. С.24-27.

122. Багай Н.О. Сучасне законодавче регулювання правового статусу колективних сільськогосподарських підприємств. *Сучасний стан та*

перспективи розвитку земельного, аграрного, екологічного та природоресурсного права: теорія та практика: зб. матеріалів науково-практичної конференції (м. Харків, 7 грудня 2018 р.) / Національний юридичний університет ім. Я. Мудрого: за ред. А.П. Гетьмана, М.В. Шульги. Х.: ТОВ «Оберіг», 2018. С.49-51.

123. Багай Н.О. Співвідношення принципів аграрного законодавства України та принципів державної аграрної політики. *Актуальні проблеми екологічного, земельного та аграрного законодавства в сучасних умовах: матеріали «круглого столу», присвяч. 90-річчю з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України В.К. Попова (Харків, 1 берез. 2019 р.) / за заг. ред. А.П. Гетьмана і М.В. Шульги. Харків: Право, 2019. С.88-91.*

124. Багай Н.О. Облік аграрного законодавства як передумова його систематизації. *Особливості правового регулювання екологічних, земельних, аграрних, природоресурсних відносин в умовах глобалізації: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ – м. Яремче, 20-22 вересня 2019 р.) / відп. ред, Н.Р. Кобецька. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2019. С 159-162.*

125. Багай Н. О. Державне регулювання сільського господарства: окремі питання. *Актуальні правові проблеми земельних, аграрних та екологічних відносин в умовах сучасної земельної реформи: збірник матеріалів науково-практичної конференції (м. Харків, 22 травня 2020 року) / за ред. А. П. Гетьмана та М.В.Шульги. Харків: Юрайт, 2020. С.20-23.*

126. Багай Н. О. До поняття адаптації аграрного законодавства України до законодавства ЄС. *Актуальні правові проблеми інноваційного розвитку агросфери: збірник матеріалів науково-практичної конференції (м. Харків, 20 листопада 2020 року) / за ред. А. П. Гетьмана та М. В.Шульги, Т.В.Курман. Харків: Юрайт, 2020. С. 68-73.*

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ 1. Загальнотеоретичні засади розвитку аграрного законодавства України.....	24
1.1. Розвиток наукових засад аграрного законодавства України.....	24
1.2. Історичні періоди розвитку аграрного законодавства України.....	37
Висновки до розділу 1.....	50
Розділ 2. Поняття, принципи та структура аграрного законодавства.....	53
2.1. Поняття та особливості аграрного законодавства України: основні наукові підходи.....	53
2.2. Принципи аграрного законодавства та проблеми їх законодавчого закріплення.....	71
2.3. Особливості та тенденції розвитку структури аграрного законодавства України.....	83
Висновки до розділу 2.....	103
Розділ 3. Особливості розвитку окремих інститутів аграрного законодавства.....	107
3.1. Законодавче закріплення державної аграрної політики та державної підтримки сільського господарства України.....	107
3.1.1. <i>Державна аграрна політика: проблеми законодавчого забезпечення.....</i>	<i>107</i>
3.1.2. <i>Розвиток законодавства про державну підтримку сільського господарства України.</i>	<i>118</i>
3.2. Розвиток законодавства про правове становище суб'єктів аграрних відносин.....	129
3.2.1. <i>Правовий статус колективних сільськогосподарських підприємств: проблеми законодавчого регулювання.....</i>	<i>129</i>
3.2.2. <i>Проблеми сучасного розвитку законодавства України про сільськогосподарську кооперацію.....</i>	<i>142</i>
3.2.3. <i>Законодавче регулювання фермерства в Україні.....</i>	<i>150</i>
3.2.4. <i>Законодавче регулювання ведення особистих селянських господарств.....</i>	<i>162</i>
3.2.5. <i>Законодавство про особливості правового статусу державних та комунальних сільськогосподарських підприємств: напрями розвитку.....</i>	<i>173</i>
3.3. Особливості законодавства про виробничо-господарську діяльність в аграрному секторі України.....	181

3.4. Особливості законодавчого регулювання трудових відносин у сільському господарстві.....	210
3.5. Законодавство про соціальний розвиток села та правовий статус селянина: напрями вдосконалення.....	227
3.5.1. Напрями розвитку законодавства про соціальну сферу села.....	227
3.5.2. Проблеми законодавчого забезпечення прав селян.....	233
3.6. Законодавче забезпечення охорони довкілля у сільському господарстві; проблеми екологізації аграрного законодавства.....	239
3.6.1. Законодавство про використання та охорону земель у сільському господарстві.....	239
3.6.2. Законодавче забезпечення охорони навколишнього природного середовища у сільському господарстві; екологізація аграрного законодавства.....	257
Висновки до розділу 3.....	271
Розділ 4. Систематизація аграрного законодавства України.....	283
4.1. Поняття, особливості та форми систематизації аграрного законодавства України.....	283
4.2. Кодифікація як основна форма систематизації аграрного законодавства України.....	293
4.3. Напрями систематизації основних інститутів аграрного законодавства України.....	301
Висновки до розділу 4.....	305
Розділ 5. Адаптація аграрного законодавства України до вимог ЄС: теоретичні і практичні проблеми.....	309
5.1. Міжнародно-правове регулювання аграрних відносин.....	309
5.2. Напрями адаптації вітчизняного аграрного законодавства до вимог ЄС.....	328
Висновки до розділу 5.....	339
Висновки.....	341
Список використаних джерел.....	351
Додатки.....	429

ВСТУП

Обґрунтованість теми дослідження. Напрями розвитку системи законодавства визначаються економічними, політичними, соціальними факторами та процесами. Із урахуванням існуючого аграрного потенціалу України в сучасних умовах особливо важливого значення набуває розвиток комплексної галузі аграрного законодавства, яка повинна сприяти зміцненню партнерства нашої держави та ЄС у сфері виробництва та обігу сільськогосподарської продукції, підвищенню ефективності та конкурентоспроможності сільського господарства України. З огляду на суспільно-політичну орієнтацію України та її прагнення до євроінтеграції, напрями майбутнього розвитку аграрного законодавства України передбачають його систематизацію та адаптацію до законодавства Європейського Союзу. У зв'язку з цим особливого значення набуває подальше дослідження основних засад законодавчого регулювання аграрних відносин, аналіз та прогнозування тенденцій розвитку аграрного законодавства України.

Сучасні потреби розвитку сільського господарства та здійснення заходів щодо структурної перебудови агропромислового комплексу зумовили активізацію процесу розвитку комплексної галузі аграрного законодавства України. Значне розширення системи нормативно-правових актів, що регулюють аграрні відносини, та поглиблення їх комплексного змісту призвели до істотної зміни внутрішньогалузевої структури цієї законодавчої галузі. Сучасний період розвитку аграрного законодавства України характеризується формуванням нових законодавчих інститутів, а також виникненням нових видів аграрних відносин, що потребують належного законодавчого регулювання. Подальші тенденції законодавчого регулювання аграрних відносин в Україні пов'язані також із необхідністю систематизації аграрного законодавства України, його адаптації до вимог Європейського

Союзу, що зумовлено сучасними прагненнями України до європейської інтеграції.

Істотне значення для дослідження проблем розвитку аграрного законодавства України мають теоретичні праці представників наук аграрного, земельного та екологічного права: В. І. Андрейцева, Г. І. Балюк, Ц. В. Бичкової, А. Г. Бобкової, О. Г. Бондаря, А. І. Брінцова, С. І. Бугери, О. Д. Бургер (Костур), Д. В. Бусуйок, М. Я. Ващишин, О. А. Вівчаренка, Я. З. Гаєцької-Колотило, О. В. Гафурової, А. П. Гетьмана, Х. А. Григор'євої, І. А. Дмитренка, А. В. Духневича, І. В. Духневич, В. М. Єрмоленка, В. П. Жушмана, Н. В. Ільків, І. І. Каракаша, Н. Р. Кобецької, Т. О. Коваленко, В. В. Костицького, І. А. Костяшкіна, М. В. Краснової, П. Ф. Кулинича, Т. В. Курман, С. І. Марченко, Н. Р. Малишевої, В. Л. Мунтяна, А. М. Мірошніченка, В. В. Носіка, З. А. Павловича, О. О. Погрібного, О. М. Савельєвої, І. Ю. Сальмана, В. І. Семчика, В. Д. Сидор, А. М. Статівки, Н. І. Титової, В. Ю. Уркевича, В. І. Федоровича, Т. Є. Харитонової, М. М. Чабаненка, В. С. Шелестова, Ю. С. Шемшученка, М. В. Шульги, В. В. Янчука, В. З. Янчука. Праці цих та інших учених слугували науково-теоретичною основою проведеного дослідження.

Значне оновлення українського аграрного законодавства активізувало науково-теоретичні дослідження проблем правового забезпечення аграрних відносин. Водночас вступ України до СОТ та інтеграція у європейське співтовариство зумовлюють і потреби розробки концептуальних напрямів майбутньої систематизації аграрного законодавства України, його адаптації до вимог ЄС. При цьому комплексного наукового дослідження розвитку сучасного аграрного законодавства як специфічної галузі законодавства у вітчизняній аграрно-правовій науці немає.

Усе це свідчить про необхідність всебічного наукового аналізу загальнотеоретичних засад аграрного законодавства України, практики його застосування та напрямів розвитку. Комплексне дослідження зазначених

проблем дасть можливість обґрунтувати концептуальні підходи до вдосконалення та систематизації аграрного законодавства України, адаптації аграрного законодавства України до законодавства Європейського союзу, що об'єктивно сприятиме підвищенню ефективності правового регулювання аграрних відносин.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота над дисертацією здійснювалась у рамках цільової комплексної програми науково-дослідної роботи кафедри трудового, екологічного та аграрного права Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» «Вдосконалення правового регулювання земельних, аграрних та екологічних відносин в умовах адаптації до законодавства ЄС» (номер державної реєстрації 0110U003028).

Мета і завдання дослідження. *Метою* роботи є розробка теоретико-методологічних засад розвитку аграрного законодавства України; формулювання теоретичних положень і практичних рекомендацій щодо вдосконалення законодавчого регулювання аграрних відносин в Україні в умовах євроінтеграції.

Досягнення мети здійснювалося шляхом вирішення таких основних завдань дослідження:

- охарактеризувати основні наукові підходи до поняття, ознак та особливостей аграрного законодавства України;
- встановити об'єктивні та суб'єктивні передумови становлення сільськогосподарського (аграрного) законодавства;
- визначити основні історичні етапи розвитку аграрного законодавства України;
- надати теоретичну характеристику поняття та принципів аграрного законодавства України;
- з'ясувати особливості структури аграрного законодавства України;

- провести науковий аналіз проблем розвитку основних інститутів аграрного законодавства;
- здійснити науково-теоретичний аналіз проблем систематизації аграрного законодавства України;
- охарактеризувати напрями галузевої та інституційної кодифікації аграрного законодавства України;
- визначити основні тенденції та напрями розвитку аграрного законодавства України в умовах євроінтеграції;
- сформулювати висновки та рекомендації щодо вдосконалення сучасного аграрного законодавства України.

Об'єктом дослідження у дисертації є правовідносини, що складаються у процесі виробництва сільськогосподарської продукції та потребують належного законодавчого регулювання.

Предметом дослідження є теоретико-методологічні засади розвитку аграрного законодавства України в умовах євроінтеграції.

Методологічну основу наукового дослідження становить система загальних та спеціальних методів наукового пізнання. Зокрема, для пізнання закономірностей розвитку структури аграрного законодавства України, нормативно-правового регулювання окремих видів аграрних відносин (підрозділи 2.3, 3.1, 3.2, 3.3, 3.4, 3.5, 3.6, 5.1) використовувався діалектичний метод. При характеристиці розвитку наукових досліджень про сільськогосподарське (аграрне) законодавство (підрозділ 1.1), етапів розвитку аграрного законодавства України (підрозділ 1.2), становлення та розвитку окремих інститутів аграрного законодавства (розділ 3) застосовано історичний метод. За допомогою методу системного аналізу проаналізовано поняття та особливості аграрного законодавства України, його співвідношення з іншими галузями законодавства (підрозділ 2.1). Структурно-функціональний метод дослідження дав змогу проаналізувати внутрішню структуру аграрного законодавства та його інститути (підрозділ

2.3, розділ 3). За допомогою формально-логічного методу було сформульовано визначення поняття аграрного законодавства, принципів аграрного законодавства, системи та структури аграрного законодавства, інститутів аграрного законодавства, систематизації аграрного законодавства, адаптації аграрного законодавства тощо (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 4.1, 4.2, 5.1), а також обґрунтовано пропозиції щодо вдосконалення законодавчого регулювання аграрних відносин. Порівняльно-правовий метод використано при аналізі національного та європейського законодавства, законодавства інших країн про правові засади регулювання аграрних відносин (підрозділи 5.1, 5.2). За допомогою методу тлумачення правових норм здійснено аналіз відповідності приписів основних законодавчих актів потребам практики правового регулювання аграрних відносин (розділ 3).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше у вітчизняній юридичній науці на основі комплексного аналізу розвитку аграрного законодавства України визначено основні теоретичні засади та напрями його вдосконалення в умовах євроінтеграції України, розроблено науково-теоретичні засади майбутньої галузевої та інституційної систематизації аграрного законодавства України, обґрунтовано практичні рекомендації щодо вдосконалення розвитку основних законодавчих інститутів, що регулюють аграрні відносини.

Рівень наукової новизни одержаних результатів представлений положеннями, висновками та пропозиціями, що виносяться на захист:

уперше:

– визначено поняття теорії аграрного законодавства, що розглядається як система ідей, теорій та концепцій про виникнення, розвиток та напрями удосконалення системи нормативно-правових актів аграрного законодавства України;

– обґрунтовано систему принципів аграрного законодавства України, що потребує законодавчого закріплення та включає такі принципи: множинності

організаційно-правових форм господарювання в АПК; рівності та самостійності аграрних суб'єктів; невтручання держави у виробничо-господарську діяльність аграрних суб'єктів; пріоритету екологічних вимог у процесі сільськогосподарського виробництва; пріоритету земель сільськогосподарського призначення та їх особливої охорони; пріоритету соціального розвитку села; пріоритету сільського господарства в системі господарського комплексу; державної підтримки сільського господарства; гарантування і захисту прав селянина;

– аргументовано положення про те, що істотна неоднорідність, різна функціональна спрямованість нормативних приписів актів аграрного законодавства зумовлює необхідність виділення в межах галузі законодавства окремих законодавчих інститутів, під якими слід розуміти систему нормативних приписів, вміщених у одному чи декількох нормативно-правових актах, що регулюють певний вид (групу) однорідних суспільних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва;

– обґрунтовано структуру законодавства про виробничо-господарську діяльність в аграрному секторі, що включає: 1) акти, які визначають особливості окремих видів виробничо-господарської діяльності в аграрному секторі; 2) акти, що регулюють особливості виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції; 3) акти, що визначають екологічні та інші вимоги щодо процесу виробництва, а також щодо якості й безпеки сільськогосподарської продукції;

– виділено особливості законодавства про виробничо-господарську діяльність в аграрному секторі: а) уніфікований характер більшості нормативно-правових актів, що регулюють виробничо-господарську діяльність аграрних суб'єктів; б) важливе значення внутрішньогосподарських локальних актів у регулюванні виробничо-господарської діяльності аграрних підприємств; в) «природничий» характер законодавчих приписів, вміщених в

нормативно-правових актах з питань виробничо-господарської діяльності аграрних підприємств;

– обґрунтовано переваги Основ аграрного законодавства України як найбільш оптимальної форми кодифікаційного акта аграрного законодавства в сучасний період, що зумовлено таким: 1) цей акт буде відігравати роль фундаменту, основи для подальшої правотворчої діяльності, закріплюючи стратегічні цілі, напрями та принципи регулювання аграрних відносин; 2) може співіснувати з іншими актами вищої юридичної сили, тому забезпечуватиме еволюційне (поступове) оновлення аграрного законодавства, що дуже важливо у період трансформації аграрних відносин; 3) в період динамічного розвитку суспільних відносин допускатиме певну гнучкість, динамічність законодавчих приписів; 4) розробка такого акта є виправданою також з урахуванням належності аграрного законодавства України до комплексних галузей законодавства, що передбачає регулювання різних за змістом та юридичною природою аграрних відносин; 5) розробка та прийняття такого акта є технічно простішою, аніж розробка Кодексу;

– аргументовано, що одним із сучасних напрямів систематизації аграрного законодавства є його спеціальна (інституційна) кодифікація (рекодифікація), що передбачає прийняття чи істотне оновлення базових нормативно-правових актів основних інститутів аграрного законодавства України;

– сформульовано пропозиції щодо вдосконалення окремих інститутів аграрного законодавства, зокрема, шляхом: а) законодавчого закріплення основних засад державної аграрної політики на довгострокову перспективу з урахуванням пріоритетів та принципів Спільної аграрної політики; б) кодифікації (рекодифікації) окремих законодавчих інститутів, зокрема, інститутів державної підтримки сільського господарства, соціального розвитку села; в) розробки та прийняття Закону «Про державні та комунальні сільськогосподарські підприємства»; г) затвердження Верховною Радою

України загальнодержавної комплексної програми, яка передбачатиме заходи щодо соціального розвитку села та заходи щодо підтримки сільськогосподарського виробництва;

удосконалено:

– існуючі наукові підходи до періодизації розвитку аграрного законодавства України, зокрема виділено два періоди розвитку аграрного законодавства: I – з кінця 1960-х років до початку 1990-х років – період становлення і розвитку сільськогосподарського законодавства СРСР та УРСР; II – з початку 1990-х років – дотепер – період розвитку аграрного законодавства України. У рамках другого періоду виділено два етапи: 1) 1991 р. – 2003 р. – етап новелізації аграрного законодавства України; 2) 2004 р. – дотепер – етап адаптації аграрного законодавства України до законодавства Європейського Союзу;

– уявлення про ознаки сучасного законодавчого регулювання трудових відносин у сільському господарстві, до яких віднесені такі: а) тенденція до уніфікації правового регулювання трудових відносин в усіх підприємствах, незалежно від виду діяльності та галузевої належності; б) відсутність належної спеціалізації правового регулювання трудових відносин у сільському господарстві; в) важливе значення локального нормативно-правового регулювання трудових відносин у сільському господарстві, в тому числі й у частині врахування специфіки аграрного виробництва;

– підходи щодо основних напрямів законодавчого забезпечення прав селян, до яких належать: а) визначення на законодавчому рівні загальних понять «селянин», «селянство»; б) закріплення в єдиному законодавчому акті специфічних прав селян у сфері трудових, майнових, земельних, організаційних правовідносин, що виникають в процесі виробництва сільськогосподарської продукції; в) доповнення диференційованих актів аграрного законодавства нормами щодо членських відносин; г) регламентація у земельному законодавстві України повноважень селян у

сфері сільськогосподарського землевикористання; д) визначення на законодавчому рівні механізму реалізації прав селян шляхом прийняття відповідних підзаконних актів; е) законодавче закріплення юридичних гарантій реалізації та захисту прав селян;

– теоретичні уявлення щодо напрямів і поняття екологізації аграрного законодавства, що розглядається як концептуальний напрям його сучасного розвитку, який передбачає втілення екологічних принципів та вимог у змісті нормативно-правових актів, які регулюють сільськогосподарську виробничу діяльність; суть такої екологізації полягає у формуванні на основі загальних принципів та ідей охорони навколишнього природного середовища і раціонального природокористування якісно нових правових приписів, що забезпечуватимуть спеціалізоване правове регулювання аграрних відносин;

– наукові положення щодо визначення поняття «адаптація аграрного законодавства України до законодавства Європейського Союзу», що розглядається як це процес зближення (пристосування) нормативно-правових актів, що регулюють аграрні відносини в Україні, до правової системи Європейського Союзу, зокрема до актів законодавства Європейського Союзу, з метою сприяння розвитку сільського господарства та сільських територій;

дістали подальшого розвитку:

– наукові уявлення про ознаки аграрного законодавства, серед яких виділено, поряд із комплексністю, спеціалізованим та інтегрованим характером, відповідністю окремій галузі господарського комплексу, також структурний взаємозв'язок із земельним та екологічним законодавством;

– ідеї щодо напрямів подальшого розвитку законодавства про основні засади державної аграрної політики, державну підтримку сільського господарства України, соціальний розвиток села, охорону довкілля у сільському господарстві, виробництво органічної сільськогосподарської продукції (сировини), оплату та охорону праці у сільському господарстві, що передбачають інституційну систематизацію відповідних законодавчих

приписів як передумову майбутньої галузевої кодифікації аграрного законодавства;

– наукові підходи до понять: «сільськогосподарська виробнича діяльність», «виробник сільськогосподарської продукції», «сільськогосподарський товаровиробник», «колективне сільськогосподарське підприємство», «сільськогосподарський кооператив», «фермерське господарство», «особисте селянське господарство», «державне сільськогосподарське підприємство», «комунальне сільськогосподарське підприємство», що потребують законодавчого закріплення з урахуванням специфічних ознак;

– теоретичні уявлення щодо основних напрямів адаптації вітчизняного аграрного законодавства до законодавства ЄС, до яких віднесено: 1) зближення законодавства про способи виробництва сільськогосподарської продукції; 2) адаптація законодавства з питань організації аграрного ринку та торгівлі продукцією рослинництва і тваринництва; 3) зближення законодавства про вимоги щодо якості сільськогосподарської продукції; 4) вдосконалення законодавства щодо охорони навколишнього природного середовища у процесі сільськогосподарського виробництва, розвитку органічного виробництва; 5) зближення законодавства про розвиток сільських територій та сільських громад; 6) забезпечення сталого сільськогосподарського виробництва; 7) адаптація законодавства з питань державної підтримки сільського господарства;

– наукові пропозиції щодо вдосконалення законодавчого регулювання правового статусу суб'єктів аграрних відносин шляхом: а) доповнення диференційованих актів аграрного законодавства (Законів України «Про колективне сільськогосподарське підприємство», «Про сільськогосподарську кооперацію», «Про фермерське господарство») спеціалізованими правовими приписами щодо особливостей регулювання внутрішньогосподарських членських, земельних, майнових, трудових відносин; б) затвердження

державної і регіональних програм підтримки особистих селянських господарств, законодавчого забезпечення діяльності особистих селянських господарств в частині надання послуг у сфері сільського зеленого туризму; в) визначення особливостей правового статусу державних і комунальних сільськогосподарських підприємств на законодавчому рівні; г) розробки і затвердження типових статутів різних видів сільськогосподарських підприємств, галузевих правил внутрішнього правового розпорядку, які сприятимуть підвищенню якісного рівня локальної правотворчості аграрних суб'єктів;

– теоретичні ідеї щодо виділення основних форм систематизації аграрного законодавства України, до яких пропонується відносити інкорпорацію, консолідацію та кодифікацію, передумовою яких є облік нормативно-правових актів аграрного законодавства;

– пропозиції щодо структури майбутнього кодифікаційного акта аграрного законодавства. Зокрема, у Загальній частині пропонується визначити: загальні поняття сільськогосподарського виробництва; сферу дії та принципи аграрного законодавства; мету і основні засади державної аграрної політики. Особлива частина Основ аграрного законодавства повинна визначати основні засади базових аграрно-правових інститутів: а) особливості правового статусу суб'єктів сільськогосподарського виробництва; б) основні засади правового статусу селян у сфері аграрних відносин; в) державна підтримка сільського господарства; г) правове забезпечення соціального розвитку села; д) правове регулювання забезпечення продовольчої безпеки; е) основні засади здійснення сільськогосподарської виробничої діяльності у сфері рослинництва і тваринництва; є) правове регулювання переробки та реалізації сільськогосподарської продукції; ж) основні засади використання земель та інших природних об'єктів у сільському господарстві; з) особливості

правового регулювання трудових відносин у сільському господарстві; и) засади правового регулювання майнових відносин в аграрному секторі.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертаційному дослідженні висновки, положення та рекомендації можуть слугувати основою для подальшого розвитку наукових досліджень про аграрне законодавство України. Висновки, обґрунтовані в роботі, можуть бути використані як у процесі правотворчості, так і в процесі правозастосування, а також при викладанні відповідної навчальної дисципліни. Окремі положення дисертації можуть стати основою для подальших наукових дискусій з питань удосконалення законодавчого регулювання аграрних відносин в Україні.

Положення й висновки дисертації можуть бути використані:

- у сфері науково-правових досліджень – як основа для подальшої розробки загальнотеоретичних проблем аграрного права та аграрного законодавства;

- у сфері правотворчості – для розробки проєктів нових законодавчих актів з питань регулювання аграрних відносин, внесення змін та доповнень до чинних актів аграрного законодавства, розробки кодифікаційного акта аграрного законодавства України;

- у сфері правозастосування – у діяльності державних органів при прийнятті індивідуальних актів у сфері аграрних відносин, у роботі судів при здійсненні правосуддя та узагальненні судової практики (акт впровадження результатів дисертаційного дослідження Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 23 лютого 2021 р.);

- у навчальному процесі – при викладанні та вивченні навчальної дисципліни «Аграрне право України», при розробці навчально-методичних посібників та програм, підготовці дипломних та курсових робіт з цієї навчальної дисципліни (акт впровадження результатів дисертаційного дослідження у навчальний процес Навчально-наукового юридичного

інституту ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» від 10 лютого 2021 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні висновки й положення дисертації доповідалися на 85 міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових та науково-практичних конференціях. Результати дослідження були оприлюднені на *міжнародних наукових та науково-практичних конференціях*: Міжнародній науково-практичній конференції «Дні науки '2005» (м. Дніпропетровськ, 15-27 квітня 2005 р.); Міжнародній науково-теоретичній конференції «Стан та перспективи розвитку аграрного права», присвяченій 80-річчю д. ю. н., проф., акад. АПрН України В.З. Янчука (м. Київ, 26-27 травня 2005 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Перспективи міжнародної інтеграції агропромислового комплексу України – «МІА України 2005» (м. Київ, 24 червня 2005 р.); Фінальній міжнародній науково-практичній конференції «The Science: theory and practice» (м. Прага, Чехія – м. Дніпропетровськ, Україна – м. Белгород, Російська Федерація, 20 липня – 5 серпня 2005 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Наука та інновації – 2005» (м. Дніпропетровськ, 17-31 жовтня 2005 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Дні науки '2006» (м. Дніпропетровськ, 17-28 квітня 2006 р.); Міжнародній науковій конференції «Проблеми вдосконалення земельного та аграрного законодавства України: перспективи в ХХІ ст.» (м. Біла Церква, 27-28 квітня 2006 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Від громадянського суспільства – до правової держави» (м. Харків, 25 квітня 2007 р.); 4-й Міжнародній науково-практичній конференції «Динамика изследвания» (м. Софія, 16-31 липня 2008 р.); IV міжнародній науково-практичній конференції «Prední vedecke povínky – 2008» (м. Прага, 1-15 вересня 2008 р.); V міжнародній науково-практичній конференції «Věda a technologie: – 2009» (м. Прага, 27 лютого – 5 березня 2009 р.); V міжнародній науково-практичній конференції «Найновите научни постижения» (м. Софія, 17-25 березня 2009 р.); V

Міжнародній науково-практичній конференції «Naukowa przestrzen Europy – 2009» (м. Перемишль, 7-15 квітня 2009 р.); V міжнародній науково-практичній конференції «Основните проблеми на съвременната наука – 2009» (м. Софія, 17-25 квітня 2009 р.); V міжнародній науково-практичній конференції «Efektivni nastroje moderhich věd – 2009» (м. Прага, 25 квітня – 5 травня 2009 р.); V міжнародній науково-практичній конференції «Aktualni vumjzenosti vedy – 2009» (м. Прага, 25 червня – 5 липня 2009 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми аграрного і природоресурсного права» (м. Київ, 30-31 жовтня 2009 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правова політика Української держави», присвяченій 70-річчю Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ, 19-20 лютого 2010 р.); VI міжнародній науково-практичній конференції «Naukowa przestrzen Europy – 2010» (м. Перемишль, 7-15 квітня 2010 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин в Україні» (м. Хмельницький, 14-15 травня 2010 р.); VI міжнародній науково-практичній конференції «Новини за модерна наука – 2010» (м. Софія, 17-25 травня 2010 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики» (м. Біла Церква, 21-22 травня 2010 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних відносин і природокористування в Україні і країнах СНД» (м. Луцьк, 10-11 вересня 2010 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми розвитку аграрного та земельного права України» (м. Київ, 25 травня 2011 р.); VII Міжнародній науково-практичній конференції «Наука і іновася – 2011» (м. Перемишль, 7-15 жовтня 2011 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Роль права у забезпеченні законності та правопорядку» (м. Запоріжжя, 11-12 жовтня 2011 р.); VII Міжнародній

науково-практичній конференції «Perspektywiczne opracowania sa nauka i technikami – 2011» (м. Перемишль, 7-15 листопада 2011 р.); VIII міжнародній науково-практичній конференції «Vznik moderni vedecke – 2012» (м. Прага, 27 вересня – 5 жовтня 2012 р.); VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Nauka i inowacja – 2012» (м. Перемишль, 7-15 жовтня 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Головні напрями систематизації та вдосконалення законодавства України» (м. Київ, 20-21 жовтня 2012 р.); VIII міжнародній науково-практичній конференції «Zpravy vedecke ideje – 2012» (м. Прага, 27 жовтня – 5 листопада 2012 р.); VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Perspektiwiczne opracowania sa nauka i technikami – 2012» (м. Перемишль, 7-15 листопада 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні правові проблеми публічно-приватного партнерства у сфері аграрних, земельних, екологічних та космічних відносин» (м. Київ, 22 листопада 2013 р.); VIII міжнародній науково-практичній конференції «Vedecky prumysl evropskeho kontinentu – 2012» (м. Прага, 27 листопада – 5 грудня 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин» (м. Хмельницький, 17-18 травня 2013 р.); 9-ій міжнародній науково-практичній конференції «Новини на научния прогрес» (м. Софія, 17-25 серпня 2013 р.); IX міжнародній науково-практичній конференції «Predni vedecke novinky – 2013» (м. Прага, 27 серпня – 5 вересня 2013 р.); IX міжнародній науково-практичній конференції «Wschodnie partnerstwo – 2013» (м. Перемишль, 7-15 вересня 2013 р.); II Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі» (м. Житомир, 10 квітня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Верховенство права та правова держава» (м. Ужгород, 16-17 жовтня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання розвитку державності та правової системи в сучасній Україні» (м. Запоріжжя, 30-31 жовтня 2015

р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Юридична наука України: історія, сучасність, майбутнє» (м. Харків, 6-7 листопада 2015 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі» (м. Житомир, 19 травня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин» (м. Львів, 18 листопада 2016 р.); V Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі» (м. Житомир, 18 травня 2017 р.); Міжнародному конгресі «Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції», присвяченому 20-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» (м. Одеса, 2-4 червня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правові засади ведення органічного землеробства» (м. Харків, 29-30 вересня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток аграрного, земельного та екологічного права на зламі тисячоліть», присвяченій 120-річчю НУБіП (Київ, 18-19 травня 2018 р.); *всеукраїнських наукових конференціях та круглих столах*: VI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні» (м. Острог, 28-29 квітня 2005 р.); Всеукраїнській міжвузівській науковій конференції молодих вчених та аспірантів «Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина в Україні» (м. Івано-Франківськ, 28 квітня 2006 р.); Всеукраїнській міжвузівській конференції молодих вчених та аспірантів «Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина» (м. Івано-Франківськ, 20 квітня 2007 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених та аспірантів «Проблеми вдосконалення правового регулювання щодо забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина в Україні» (м. Івано-Франківськ, 23-24 квітня 2009 р.); Всеукраїнській науково-практичній

конференції «Сучасні екологічні проблеми та методика викладання еколого-правових дисциплін» (м. Харків, 25-26 листопада 2010 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених та аспірантів «Вдосконалення правового регулювання прав та основних свобод людини і громадянина» (м. Івано-Франківськ, 29-30 квітня 2011 р.); Всеукраїнській юридичній науково-практичній Інтернет-конференції «Актуальна юриспруденція» – www.LegalActivity.com.ua (м. Київ, 4 жовтня 2011 р.); Всеукраїнському круглому столі «Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна» (м. Київ, 25 травня 2012 р.); Круглому столі «Розвиток наук земельного, аграрного, екологічного та природоресурсного права» (м. Київ, 19 жовтня 2012 р.); Круглому столі «Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права» (м. Харків, 24 травня 2013 р.); Круглому столі «Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права» (м. Харків, 6 грудня 2013 р.); Щорічній Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених та аспірантів «Вдосконалення правового регулювання прав та основних свобод людини і громадянина» (м. Івано-Франківськ, 16 травня 2014 р.); Круглому столі «Розвиток організаційно-правових форм господарювання» (м. Харків, 13 червня 2014 р.); Круглому столі «Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти» (м. Харків, 5 грудня 2014 р.); Круглому столі «Природоресурсне право в системі права України: історія, сьогодення, перспективи» (м. Харків, 30-31 жовтня 2015 р.); Круглому столі «Екологічне право в системі міждисциплінарних зв'язків: методологічні засади» (м. Харків, 4 грудня 2015 р.); Круглому столі «Правові проблеми розвитку сільських територій України», присвяченому пам'яті відомого українського вченого-правознавця, члена-кореспондента НАН України, академіка НАПрН України В.І. Семчика (м. Київ, 9 грудня 2015 р.); Всеукраїнському круглому столі «Актуальні проблеми соціального права», присвяченому 40-річчю кафедри соціального

права ЛНУ ім. І. Франка (м. Львів, 1 квітня 2016 р.); Круглому столі «Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку» (Київ, 27 травня 2016 р.); Першому зібранні фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України (м. Одеса, 9-10 вересня 2016 р.); Круглому столі «Теоретичні та практичні аспекти реалізації екологічного, земельного, аграрного права в умовах сталого розвитку України» (м. Харків, 2 грудня 2016 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України» (м. Київ, 26 травня 2017 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції з нагоди відзначення 25-річчя навчально-наукового Юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника «Реалізація норм екологічного земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України» (м. Івано-Франківськ, 8-10 вересня 2017 р.); Всеукраїнському круглому столі «Децентралізація влади як чинник розвитку аграрного, екологічного, земельного та інших природоресурсних галузей права» (м. Київ, 22 вересня 2017 р.); Круглому столі «Сучасний стан та перспективи розвитку екологічного, земельного й аграрного права в умовах євроінтеграції» (м. Харків, 8 грудня 2017 р.); Науково-практичній конференції «Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах» (м. Харків, 20 квітня 2018 р.); Третьому зібранні фахівців споріднених кафедр щодо обговорення стратегії еволюції аграрних, земельних, екологічних та природо-ресурсних правовідносин у контексті інтеграційного розвитку України (м. Одеса, 7-10 червня 2018 р.); Всеукраїнському круглому столі «Земельне, екологічне, аграрне право: оцінка впливу на довкілля» (м. Київ, 18 червня 2018 р.); Науково-практичній конференції «Сучасний стан та перспективи розвитку земельного, аграрного, екологічного та природо-ресурсного права» (м. Харків, 7 грудня 2018 р.);

Круглому столі «Актуальні проблеми екологічного, земельного та аграрного законодавства в сучасних умовах», присвяченому 90-річчю з дня народження д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України В. К. Попова (м. Харків, 1 березня 2019 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Особливості правового регулювання екологічних, земельних, аграрних, природоресурсних відносин в умовах глобалізації» (м. Івано-Франківськ – м. Яремче, 20-22 вересня 2019 р.); науково-практичній конференції «Актуальні правові проблеми земельних, аграрних та екологічних відносин в умовах сучасної земельної реформи» (м. Харків, 22 травня 2020 р.); науково-практичній конференції «Актуальні правові проблеми інноваційного розвитку агросфери» (м. Харків, 20 листопада 2020 р.); *регіональних та міжрегіональних наукових конференцій та науково-практичних семінарах*: Міжрегіональній науково-практичній конференції «Забезпечення екологічної безпеки – обов'язок Української держави» (м. Івано-Франківськ, 24-25 вересня 2004 р.); Регіональній міжвузівській науковій конференції молодих вчених та аспірантів «Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина в Україні» (м. Івано-Франківськ, 22 квітня 2005 р.); Регіональній науково-практичній конференції «Верховенство права у правозастосовчій діяльності», присвяченій 15-ій річниці Юридичного інституту (м. Івано-Франківськ, 12-13 жовтня 2007 р.); Науково-практичному семінарі «Актуальні правові проблеми господарської діяльності в Україні» (м. Львів, 30 травня 2018 р.).

Публікації. Основні положення й результати дисертації викладені в 126 наукових публікаціях, в тому числі в 1 монографії, 1 колективній монографії, 1 науково-навчальному посібнику, 3 підручниках, 34 наукових статтях, в тому числі 23 статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях України, 7 статтях у наукових періодичних виданнях інших держав та виданнях, внесених до міжнародних наукометричних баз, 4 статтях в інших наукових

виданнях, а також у 85 матеріалах і тезах виступів на наукових конференціях, наукових семінарах та круглих столах.

Структура роботи зумовлена метою, завданнями, об'єктом і предметом дослідження. Дисертація складається із вступу, п'яти розділів, що містять 16 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 456 сторінок, з них основного тексту 350 сторінок. Список використаних джерел налічує 645 найменувань і займає 78 сторінок, додатки на 28 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

1.1. Розвиток наукових засад аграрного законодавства України

Сучасна теорія аграрного законодавства України – надбання багатьох наукових поколінь та наукових шкіл. Еволюція наукових досліджень про законодавче регулювання аграрних відносин в Україні відображає розвиток суспільних відносин, геополітичні зміни в державі, пріоритети державної політики та інші суспільні явища і процеси. Розвиток теоретичних досліджень про аграрне законодавство відбувався упродовж багатьох десятиліть та віддзеркалював суспільні потреби в різні історичні періоди розвитку держави, часто випереджаючи своїм поступом різні суспільні зміни та процеси.

Очевидно, що практично всі аграрно-правові наукові дослідження мають на меті підвищення ефективності правового регулювання аграрних відносин та вдосконалення аграрного законодавства. Тому сучасна теорія аграрного законодавства, як і аграрно-правова наука в цілому, – це результат творчої наукової праці багатьох дослідників. Теорія аграрного законодавства – це система ідей, теорій та концепцій про виникнення, розвиток на шляху удосконалення системи нормативно-правових актів аграрного законодавства України [143, с. 49]. В такому розумінні вона є частиною (розділом) науки аграрного права України як галузі юридичної науки.

Генезис теорії аграрного законодавства бере свій початок ще з наукових досліджень, які здійснювалися у минулому тисячолітті в межах науки колгоспного права, науки земельного права та інших галузевих юридичних наук. Трансформація галузі законодавства у зв'язку з формуванням суверенної Української держави на початку 1990-х років стала поштовхом до

появи нових напрямів аграрно-правових наукових досліджень, якісно нових підходів до аналізу окремих законодавчих інститутів. Сучасний науковий аналіз аграрного законодавства України відображає сьогоденні потреби реалізації державної аграрної політики, спрямованої на забезпечення продовольчої безпеки, збереження селянства, розвиток сільських територій, та прагнення України до євроінтеграції.

Теоретичні та методологічні підходи до розуміння суті, структури аграрного законодавства України формувалися ще на початку 1970-х років у період наукової дискусії щодо існування сільськогосподарського права як окремої галузі права.

Істотне значення для розвитку теоретичних засад аграрного законодавства мали також праці радянських учених, присвячені проблемам колгоспного і земельного права та законодавства: З.С.Беляєвої [156-159], М.Д.Казанцева [262; 265-269; 303-304; 411], М.І.Козиря [300; 411; 637], І.В.Павлова [262; 303; 360-364; 417], Г.В.Чубукова [607] та інших.

Перші загальнотеоретичні дослідження проблем сільськогосподарського (аграрного) законодавства здійснювалися у минулому столітті представниками російської аграрно-правової науки: М. І. Козирем [301-302], І. Ф. Казьмінім [271-273], Г. Ю. Бистровим [182-185] та деякими іншими авторами.

Істотне значення для розвитку теорії аграрного законодавства мали дослідження й українських учених, що здійснювалися у період становлення цієї галузі: В. І. Андрейцева, Ц. В. Бичкової, Ю. О. Вовка, І. А. Дмитренка, П. Ф. Кулиничка, В. Л. Мунтяна, З. А. Павловича, О. О. Погрібного, В. І. Семчика, Н. І. Титової, В. С. Шелестова, Ю. С. Шемшученка, М. В. Шульги, В. В. Янчука, В. З. Янчука та інших [112, с. 129-130].

Особливо важливе значення для формування наукових засад аналізу сільськогосподарського (аграрного) законодавства мали праці Н. І. Титової [560-563; 565; 576], зокрема монографії вченої: «Матеріальна

ответственность работников сельскохозяйственных предприятий» (1978 рік) [560] та «Продовольственная проблема: земля, труд (правовые аспекты)» (1989 рік) [561]. Автором досліджено передумови формування відповідної галузі законодавства, її конституційні засади та принципи, особливості взаємозв'язку з відповідною галуззю права, напрями кодифікації тощо [559; 566; 569-570; 572-575; 577; 580-581]. Н. І. Титовою уперше обґрунтовано ідею щодо спеціалізованого характеру сільськогосподарського (аграрного) права [76, с. 5; 112, с. 134-135; 124, с. 51-52].

Важливу роль для з'ясування природи аграрного законодавства мають також дослідження вчених-представників науки колгоспного права. Особливо необхідно відзначити з цього приводу науковий доробок В. З. Янчука, зокрема, його праці: «Теоретические проблемы кодификации законодательства о колхозах» (1969 рік) [636], «Проблемы теории колхозного права» (1969 рік) [635]. Саме В. З. Янчуком вперше було з'ясовано співвідношення між поняттями «колгоспне законодавство» та «законодавство про колгоспи» [635, с. 57-58], що стало основою для подальшого розуміння суті сільськогосподарського, а відтак – аграрного законодавства, досліджено проблеми кодифікації колгоспного законодавства [112, с. 131-132; 113, с. 303-304].

І якщо в 1970-х – на початку 1980-х років у центрі досліджень учених були загальнотеоретичні проблеми аграрного законодавства України, а також однойменної галузі права [182; 185; 272-273; 301-302; 560-561; 565], то згодом (у 80-і роки) учені досліджували переважно проблеми законодавчого забезпечення окремих видів виробничо-господарської діяльності аграрних підприємств.

У сучасний період відбувається подальший розвиток аграрно-правових наукових досліджень, присвячених загальнотеоретичним проблемам аграрного законодавства. Це зумовлено необхідністю належного законодавчого забезпечення динамічного розвитку суспільних відносин

реформованої ринкової економіки, в тому числі й у аграрному секторі. Тому проблеми розвитку аграрного законодавства України в умовах проведення аграрної реформи та євроінтеграції України повинні стати епіцентром дослідження сучасної науки аграрного права України.

При характеристиці аграрного законодавства України слід зауважити, що ще у минулому столітті ученими було обґрунтовано ідею щодо формування інтегрованої галузі агропромислового законодавства [112, с. 136-137]. Думку щодо формування агропромислового законодавства як комплексної галузі, до складу якої належить аграрне (сільськогосподарське) законодавство, висловив З. А. Павлович [366]. Свого часу подібна ідея також висловлювалась представниками радянської аграрно-правової науки [370].

Конституційні засади, на яких повинно базуватися сучасне аграрне законодавство, ще задовго до прийняття Конституції України були сформульовані Н. І. Титовою [566, с. 6]. Зокрема, автор зазначала, що «сучасне аграрне законодавство повинно ґрунтуватися на таких конституційних засадах: 1) пріоритетність сільського господарства в системі всіх галузей господарства; 2) державна підтримка сільського господарства; 3) державно-правова охорона земель сільськогосподарського призначення; 4) визнання сільськогосподарської праці як найпрестижнішої в суспільстві та забезпечення її стимулювання; 5) рівність усіх організаційних форм ведення сільського господарства; вільний їх вибір» [566, с. 6].

Конституційні засади аграрного законодавства України також досліджувалися Ц. В. Бичковою [163-164; 186], В. І. Семчиком [535-536], В. М. Стретовичем [535-536], М. В. Шульгою [621], І. Будзиловичем [177-178; 349], А. Юрченком [177-178; 349], В. В. Носіком [351-352], А. Бейкуном [153; 155], І. Бакаєм [151] та іншими вченими.

Процес розвитку сучасного аграрного законодавства України є предметом досліджень багатьох учених-правників. Одним із перших комплексних досліджень теорії аграрного законодавства стала монографія

колективу авторів «Аграрне законодавство України: проблеми ефективності» (1998 рік) [4], де проаналізовано розвиток аграрного законодавства України, проблеми законодавчого забезпечення окремих видів виробничо-господарської діяльності в аграрному секторі, визначено напрями вдосконалення аграрного законодавства тощо.

Науковці у своїх дослідженнях виділяють недоліки законодавчого регулювання аграрних відносин та формулюють пропозиції щодо їх усунення в майбутньому. Так, В. В. Янчук зазначав, що сучасне аграрне законодавство характеризується «по-перше, надмірною кількістю нормативно-правових актів, що мають неоднакову юридичну силу, по-друге, «розкиданістю» аграрно-правових норм по законодавчих і підзаконних актах, що належать до інших галузей права, по-третє, великою питомою вагою відомчих нормативно-правових актів, які часто суперечать аграрним законам або дають можливість їх двоякого тлумачення...» та ін. [634, с. 45; 3, с. 11-12].

Н. І. Титова у своїх працях також робила наголос на недоліках законодавчого регулювання аграрних відносин і водночас обґрунтовувала наукові рекомендації щодо їх усунення. Учена, зокрема, пропонувала закріпити в Конституції України визначальні для аграрного виробництва принципи [566, с. 7-8; 574]. Н. І. Титовою ще в минулому столітті аргументовано важливу пропозицію про необхідність законодавчого закріплення прав членів усіх організаційних структур, що діють у сфері сільськогосподарського виробництва, оскільки головним недоліком усіх законів України, що приймаються за суб'єктним принципом, є ігнорування прав членів цих структур [573, с. 27; 575; 577].

Дослідження основних тенденцій розвитку аграрного законодавства України, виявлення негативних факторів у правовому регулюванні аграрних відносин об'єктивно зумовлюють необхідність удосконалення аграрного законодавства України та вироблення аграрно-правовою наукою практичних рекомендацій щодо правотворчої діяльності у цій сфері.

Багато конкретних пропозицій щодо вдосконалення сільськогосподарського та аграрного законодавства ще у період його становлення було висловлено видатними представниками науки аграрного права України: В. З. Янчуком [8; 9], Н. І. Титовою [566; 573-575; 577], В. І. Семчиком [4; 530; 532; 534], Ц. В. Бичковою [164; 186], В. В. Янчуком [3; 634] та ін.

Поряд із необхідністю вдосконалення законодавчого регулювання окремих видів сільськогосподарської виробничої діяльності аграрних суб'єктів, їх правового статусу тощо, особливо важливою на сьогоднішній день видається проблема кодифікації аграрного законодавства [77, с. 111]. Так, в аграрно-правовій науці послідовно обґрунтовується точка зору щодо необхідності прийняття Аграрного кодексу України [3, с. 12-13; 634, с. 47]. Зокрема, В. В. Янчуком визначено предмет, об'єкт правового регулювання такого кодифікаційного акта. Автором також запропоновано структуру такого Кодексу [3, с. 12-13; 634, с. 47].

Поряд із цим, Н. І. Титовою було висунуто ідею кодифікації аграрного законодавства шляхом прийняття Основ аграрного законодавства України [566, с. 7-8; 573, с. 27; 574-575; 577]. Вченою визначено коло суспільних відносин, які потрібно врегулювати таким кодифікаційним актом [566, с. 7-8].

Цікавою була точка зору З. А. Павловича щодо кодифікації агропромислового законодавства (в тому числі й аграрного як його складової частини) у формі Закону України «Про агропромисловий комплекс» [366, с. 213], яка підтримана також А. Бейкуном [154]. У сучасний період проблеми кодифікації аграрного законодавства України активно досліджуються А. М. Статівкою [548], А. І. Брінцовим [173] та іншими вченими.

Оскільки земельні відносини щодо використання земель сільськогосподарського призначення є найважливішою складовою аграрних відносин, важливе значення мають також дослідження напрямів

удосконалення земельного законодавства. У зв'язку з цим представниками юридичної науки досліджувались також проблеми кодифікації земельного законодавства України.

Зокрема, питання щодо змісту та структури кодифікаційного акта земельного законодавства послідовно проаналізовані В. І. Андрейцевим [23; 25], Н. І. Титовою [567], П. Ф. Кулиничем [318]. Авторами визначено коло земельних відносин, що підлягають правовій регламентації таким кодифікаційним актом, основні напрями їх правового регулювання, висловлено конкретні наукові пропозиції щодо усунення прогалин в сучасному правовому регулюванні земельних відносин та ін.

Особливо важливою є наукова ідея Н. І. Титової, яка вперше в аграрно-правовій науці ще в 1970 році висловила думку про доцільність прийняття кодифікаційного акта земельного законодавства у формі Кодексу законів про землю [568], а не Земельного кодексу [76, с. 7]. Пізніше вченою на підставі розмежування понять «земля» та «землі», було обґрунтовано важливе теоретичне положення про назву відповідного кодексу – Кодекс законів про землі [567, с. 69].

Проблеми розвитку аграрного законодавства досліджувалися також В. І. Андрейцевим [20; 24-25], Ц. В. Бичковою [161-164; 186; 418], І. А. Дмитренком [226-227], П. Ф. Кулиничем [317-320; 323-324; 614], З. А. Павловичем [365-366; 615], В. І. Семчиком [4; 529-530; 532; 534], Н. І. Титовою [559; 566; 569-570; 573-575; 577; 580-581], Ю. С. Шемшученком [531; 612-615], М. В. Шульгою [620-621; 625], В. В. Янчуком [3] та іншими вченими.

Особливості розвитку аграрного законодавства України в сучасних умовах ринкової економіки, виникнення нових правових інститутів у системі аграрного права [140, с. 9] вимагають подальшого розвитку теорії аграрного законодавства, вироблення нових підходів до поняття, принципів, структури

цієї законодавчої галузі, прогнозування напрямів її розвитку з урахуванням сучасних євроінтеграційних процесів.

Серед сучасних наукових досліджень аграрного законодавства України слід виділити праці учених: О. Г. Бондаря [168-169; 171], А. І. Брінцова [173-174], О. В. Гафурової [210; 212], А. П. Гетьмана [415; 421], Х. А. Григор'євої [220-221], А. В. Духневича [232-233], І. В. Духневич [235-236], В. М. Єрмоленка [6; 243; 251; 253-254; 413], Т. О. Коваленко [291-292; 294], Т. В. Курман [326-327], О. В. Савельєвої [524-525], А. М. Статівки [13; 414; 545; 547-548], В. Ю. Уркевича [13; 224; 415; 588], М. М. Чабаненка [602; 604], М. В. Шульги [224; 421] та інших авторів.

Так, О. Г. Бондарем уперше в аграрно-правовій науці здійснено комплексне дослідження організаційно-правових засад контрольно-наглядової діяльності у сільському господарстві, в результаті якого визначено загальні тенденції розвитку вказаного комплексного інституту аграрного права та сформульовано концептуально нові напрями удосконалення законодавства у цій сфері [171].

А. І. Брінцов на дисертаційному рівні проаналізував різні форми систематизації аграрного законодавства та визначив переваги і перспективи кодифікації аграрного законодавства. Ученим також сформульовано поняття кодифікації аграрного законодавства, обґрунтовано її мету та принципи [173].

О. В. Гафуровою на монографічному та дисертаційному рівнях детально досліджені теоретичні та практичні проблеми правового регулювання соціального розвитку села, механізм реалізації соціально-економічних та культурних прав селян. Ученою визначено концептуальні підходи до вирішення правових проблем розселення на сільських територіях та обґрунтовано важливі пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання відносин соціального розвитку села на засадах соціальної справедливості [210; 212].

Актуальні теоретичні й практичні проблеми реалізації Угоди про сільське господарство СОТ та інших багатосторонніх угод у системі національного аграрного законодавства України аналізуються у працях А. В. Духневича. Ученим розкрито методологічні, теоретичні й законодавчі основи реалізації Угоди про сільське господарство СОТ, її місце та роль, інституційно-функціональне забезпечення, особливості реалізації у сфері внутрішньої державної підтримки сільського господарства [232-233].

І. В. Духневич на дисертаційному рівні проаналізувала поняття, ознаки та закономірності розвитку аграрного законодавства України. Авторкою виділено історичні етапи формування аграрного законодавства, запропоновано періодизацію наукових теорій щодо розвитку аграрного законодавства, сформульовано пропозиції щодо основних напрямів подальшого вдосконалення аграрного законодавства України, в тому числі обґрунтовано доцільність розробки Концепції розвитку аграрного законодавства України [235].

В. М. Єрмоленко у своїх працях обґрунтовує ідею самостійності аграрного права як галузі права, досліджує історію його розвитку, вносить важливі пропозиції щодо вдосконалення правового та законодавчого регулювання аграрних відносин. За редакцією вченого було підготовлено та видано підручник з аграрного права України, що мало важливе значення для розвитку теорії аграрного права та законодавства [6; 242; 245].

Т. О. Коваленко, поряд із проблемами законодавчого регулювання земельних відносин, досліджує теоретичні засади аграрного права та законодавства України, проблеми адаптації аграрного законодавства до вимог ЄС [292; 294]. Поняття, правові засади та законодавче регулювання господарської діяльності в агропромисловому комплексі України, особливості правового регулювання рослинництва у сільському господарстві України, правове забезпечення насінництва та розсадництва, виноградарства та виноробства, тваринництва, бджільництва, рибництва та рибальства,

виробництва зерна, молока та молочних продуктів, а також інших видів сільськогосподарської виробничої діяльності проаналізовано у навчальному посібнику Т. О. Коваленко та С. І. Марченко [291].

А. М. Статівка послідовно обґрунтовує необхідність удосконалення та систематизації аграрного законодавства України. При цьому вченим робиться наголос на необхідності кодифікації аграрного законодавства шляхом розробки і прийняття Аграрного кодексу України. У сучасний період, на думку науковця, доцільно розробити та прийняти Закон України «Про сільське господарство» [13; 548].

В. Ю. Уркевич досліджує особливості та структуру аграрних правовідносин та виділяє їх специфічні особливості [584; 588]. Водночас ученим обстоюється ідея кодифікації аграрного законодавства України шляхом прийняття Аграрного кодексу [13, с. 65]. Автор також підтримує ідею щодо прийняття Закону України «Про сільське господарство» [13, с. 65].

Загальнотеоретичні проблеми системи аграрного права та окремих аграрно-правових інститутів, перспективи розвитку системи аграрного права аналізуються М. М. Чабаненком [602; 604].

Сучасні проблеми вдосконалення земельного законодавства України, в тому числі законодавства про використання земель сільськогосподарського призначення аналізуються у працях В. І. Андрейцева [22; 24], Д. В. Бусуйок [180-181], О. А. Вівчаренка [196-198], Т. О. Коваленко [293; 295], І. І. Каракаша [15; 279; 281-282], І. А. Костяшкіна [310-311], П. Ф. Кулиничка [321-322], А. М. Мірошніченка [341-342], В. В. Носіка [352-353], В. Д. Сидор [537-538], Т. Є. Харитонові [15; 594; 595], М. В. Шульги [620-621] та інших учених. Теоретичні висновки науки земельного права України використовуються як методологічна основа також іншими юридичними науками, зокрема, науками аграрного права, екологічного права тощо [146, с. 214].

Зокрема, В. І. Андрейцевим проаналізовані проблеми земельної реформи, приватизації земель та розвитку земельного законодавства [20; 22-24]. Г. О. Бондарем всебічно досліджується правовий режим земель як об'єкта права власності за земельним законодавством України [170]. У працях П. Ф. Кулинича глибоко досліджуються правові аспекти використання та охорони земель сільськогосподарського призначення [322]. Проблеми права власності на землю в Україні є предметом аналізу В. В. Носіка [352] та І. О. Костяшкіна [310]. І. І. Каракашем всебічно проаналізовані проблеми права власності на землю, інші природні об'єкти та їх ресурси [279; 281]. Колізії у земельному законодавстві та юридичні дефекти правового регулювання земельних відносин досліджені Т. О. Коваленко [295] та А. М. Мірошниченком [341]. Актуальні питання розвитку земельного законодавства України стали предметом комплексного дослідження В. Д. Сидор [537]. Т. Є. Харитоновною всебічно проаналізовано теоретичні і практичні проблеми здійснення прав на чужі земельні ділянки в Україні [594]. У працях М. В. Шульги обґрунтовуються напрями вдосконалення правового регулювання відносин власності на землю та відносин землекористування [260; 621]. Правове регулювання гарантій права власності на землю та правові проблеми охорони земель проаналізовані О. А. Вівчаренком [196-197].

Важливе значення для розробки теоретичних засад розвитку аграрного законодавства мають праці представників науки екологічного права України: В. І. Андрейцева [21; 504], Г. І. Балюк [152; 416, с. 150-208; 504], А. Г. Бобкової [165-166; 504], А. П. Гетьмана [215; 237-238], В. В. Костицького [308-309], Н. Р. Кобецької [287-288], М. В. Краснової [313-314; 504], Н. Р. Малишевої [331-334], Ю. С. Шемшученка [239] та інших учених.

Наука аграрного права характеризується особливим структурним зв'язком з природничими науками (науками про «живу» природу) [29, с.

192]. Така ознака вирізняє з-поміж інших галузевих юридичних наук також науки земельного та екологічного права [29, с. 192; 125, с. 22; 126, с. 29]. Ці структурні зв'язки зумовлені особливостями відповідних галузей права та законодавства і специфікою об'єктів певної групи суспільних відносин [75, с. 4]. Адже, як справедливо зазначають науковці, «головною особливістю виробничих аграрних відносин є те, що вони базуються на певних природних об'єктах, які розвиваються за своїми законами» [412, с. 49]. Важливою у сучасний період є об'єктивна потреба взаємозбагачення науки аграрного, земельного, екологічного права і природничих наук [75, с. 5].

За період з 1970-х років дотепер аграрно-правовою наукою розроблено основні методологічні засади дослідження аграрного законодавства України, до яких можна віднести: 1) аналіз аграрного законодавства як системного утворення зі складною внутрішньою структурою; 2) врахування особливостей становлення та еволюції цієї законодавчої галузі; 3) врахування структурних взаємозв'язків з іншими галузями законодавства (зокрема, з земельним та екологічним законодавством, генетичного зв'язку з основними галузями), зв'язку та співвідношення з одноіменною галуззю права; 4) аналіз аграрного законодавства як динамічного явища, розвиток якого зумовлюється об'єктивно-суб'єктивними чинниками.

Слід також зазначити, що формування основних наукових комплексних підходів до правового регулювання суспільних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва відбувалося на зіткненні декількох галузей наукового правового знання. Тому первинні розробки аграрно-правових проблем переважно здійснювалися як міжгалузеві дослідження (хоча не виключався й аналіз вузькоспеціалізованих теоретичних питань) [29, с. 191].

Основними напрямками сучасних правових досліджень про аграрне законодавство є: аналіз конституційних засад аграрного законодавства; проблеми систематизації аграрного законодавства, в тому числі його

галузевої кодифікації; питання адаптації аграрного законодавства України до законодавства ЄС.

Важливим завданням при цьому є необхідність врахування наукових ідей та концепцій, рекомендацій, обґрунтованих представниками науки аграрного права України, у правотворчій діяльності держави, зокрема, при розробці й прийнятті нормативно-правових актів з питань регулювання аграрних відносин в Україні [72, с. 12; 77, с. 113].

1.2. Історичні періоди розвитку аграрного законодавства України

Аграрне законодавство України характеризується складною і тривалою історією становлення та розвитку. Основні періоди еволюції аграрного законодавства тісно переплітаються та пов'язані з розвитком суспільних відносин, політичною ситуацією в державі та іншими факторами [98, с. 26]. Сучасний розвиток аграрного законодавства повинен враховувати особливості формування та еволюції цієї законодавчої галузі, тому з'ясування історії розвитку аграрного законодавства має важливе значення [98, с. 26].

Упродовж багатьох десятиліть проблеми розвитку аграрного законодавства активно досліджуються представниками аграрно-правової науки. Причому, предметом аналізу є не лише перспективи майбутнього розвитку нормативно-правового регулювання аграрних відносин, а й дослідження його витоків, виділення окремих періодів генезису цієї законодавчої галузі.

Зокрема, сучасні проблеми розвитку аграрного законодавства проаналізовані у працях І. В. Духневич, В. М. Єрмоленка, І. М. Заріцької, В. В. Носіка, Т. О. Коваленко, В. І. Семчика, А. М. Статівки, Н. І. Титової, В. Ю. Уркевича, М. В. Шульги, М. М. Чабаненка та інших вчених. Проте до цього часу в аграрно-правовій науці не вироблено єдиного підходу до періодизації розвитку аграрного законодавства. Тому в межах цього підрозділу ми спробуємо проаналізувати існуючі наукові підходи до періодизації розвитку аграрного законодавства та виділити основні періоди розвитку аграрного законодавства.

Термін «розвиток» розуміють як «1. Дія за значенням розвивати і розвиватися... 2. Процес, унаслідок якого відбувається зміна якості чогонебудь, перехід від одного якісного стану до іншого, вищого» [194, с. 1235].

Під розвитком законодавства, на думку О. І. Ющика, слід розуміти «такий процес змінення системи законодавства, в якому різноманітні зміни цієї системи пов'язуються в єдині внутрішньо цілісні перетворення її структурних складових і мають результатом нові якісні характеристики законодавства» [632, с. 37]. Головними складовими механізму розвитку законодавства, на думку вченого, «необхідно вважати правову політику держави і правотворчий процес» [632, с. 37].

Юридичною наукою також сформульовано поняття удосконалення законодавства, під яким розуміють «внесення змін до існуючого законодавства, зумовлених недосконалістю наявних актів законодавства, з метою усунення цієї недосконалості й поліпшення правового регулювання суспільних відносин, підвищення у такий спосіб ефективності положень чинного законодавства» [632, с. 38]. Формами такого удосконалення вважаються: «1) первісне вироблення юридичних норм законодавства або новелізація законодавства (від новела (лат. *novellae leges* нові закони) – юридична зміна, яку новий виданий закон вносить до чинного законодавства), – це формулювання положень нових юридичних норм, необхідних для повного й адекватного правового регулювання ними суспільних відносин, зумовленого політичною доцільністю; 2) упорядкування законодавства – покращення існуючого правового регулювання без розширення його сфери або вироблення нових його способів, упорядкування нормативних положень у межах наявних юридичних норм, виходячи з потреби їх юридико-технічного удосконалення і системного вираження (систематизації, нормовпорядкування)» [632, с. 38-39].

В юридичній науці сформульовано поняття «фактори розвитку системи законодавства», під якими розуміють «соціально-значущі обставини, які визначають зміст, структуру, стабільність та динамізм, оновлення та корекцію законодавства з метою приведення його у відповідність до потреб

суспільства в ефективному правовому регулюванні суспільних відносин» [190, с. 801]. При цьому серед основних факторів розвитку системи законодавства виділяють такі: правонаступництво як зберігання і перенесення в законодавство норм та інститутів попереднього етапу розвитку держави; рецепцію як запозичення зразків норм та інститутів законодавства інших держав; зближення національних правових систем та адаптація однієї до іншої; стан розвитку основних сфер суспільства як індикатора його життєздатності, що мотивує законодавче визначення меж та юридичних засобів їх впорядкування; політичний фактор, який включає волю суб'єктів із прийняття рішень, що впливають на стратегію законодавця; демографічний чинник; ідеологічний фактор; антропологічний чинник як конституційний імператив пріоритету людини у відносинах із владою; інформаційний чинник [190, с. 801-803].

Ще в минулому столітті видатна вчена Н. І. Титова сформулювала суб'єктивно-об'єктивні передумови становлення сільськогосподарського законодавства як окремої галузі, охарактеризувала процес його формування через систему комплексних правових інститутів (на прикладі інституту матеріальної відповідальності працівників сільськогосподарських підприємств) [560].

Зокрема, на думку Н. І. Титової, системоутворюючими факторами галузі сільськогосподарського (аграрного) законодавства були: об'єктивно-суб'єктивна зумовленість (зокрема, системою права), одноманітна предметно-змістовна спрямованість нормативно-правових актів, метод правової уніфікації суспільних відносин, потреби суспільного розвитку, безпосередня зацікавленість держави, суперечливі ситуації у практиці, формування галузі законодавства як певної цілісності, виникнення нових сфер правового регулювання та потреба у його спеціалізації [560, с. 127-135].

В. М. Єрмоленко, аналізуючи ретроспективу сучасного аграрного права, пропонує періодизацію процесу виникнення і еволюціонування сучасного

аграрного права України: період виникнення і розвитку кріпосного права (кінець XVI ст. – 1861 р.); період селянського права (19 лютого 1861 р. – жовтень 1917 р.); період колгоспного права (жовтень 1917 р. – початок 1970-х рр.); період сільськогосподарського права (початок 1970-х рр. – середина 1990-х рр.); нинішній період галузі аграрного права, що розпочався в середині 1990-х років і триває досі [249, с. 305-306].

М. М. Чабаненко при дослідженні системи аграрного права України виділяє декілька періодів розвитку аграрного права та законодавства України: «а) період виникнення і розвитку кріпосного права (кінець XVI ст. – 1861 р.); ...б) період становлення селянського законодавства (1861 р. – 1917 р.); ...в) період колгоспного права (жовтень 1917 р. – початок 1970-х рр.); ...г) період розвитку комплексної галузі сільськогосподарського права (початок 1970-х рр. – середина 1990-х рр.); ...д) сучасний період розвитку аграрного права (з початку 1990-х років – до сьогодні)...» [602, с. 74-75].

І. М. Заріцька, аналізуючи історію виникнення та розвиток аграрного законодавства в Україні, виділяє: аграрне законодавство середини XIX – першої чверті XX ст.; аграрне законодавство доби української революції (1917 – 1921 рр.); виникнення та становлення українського радянського законодавства [6, с. 13-41]. При цьому автор справедливо зазначає, що з проголошенням незалежності розпочався новий етап розвитку аграрного законодавства [6, с. 41].

І. В. Духневич у дисертаційному дослідженні виділяє наступні етапи розвитку аграрного законодавства: «1 етап – становлення колгоспного законодавства із жовтня 1917 р. до початку суцільної колективізації із 1930 р.; 2 етап – розвиток колгоспного законодавства під час проведення суцільної колективізації із 1930 р. по 1934 р.; 3 етап – розвиток колгоспного законодавства в умовах становлення «соціалістичного суспільства» із 1934 р. по 1968 р.; 4 етап – формування сільськогосподарського законодавства в умовах розвитку агропромислового комплексу УРСР із 1968 р. до 1989 р.; 5

етап становлення новітнього аграрного законодавства незалежної України, що в свою чергу поділяється ще на два етапи: 1990 р. – 1996 р. – формування аграрного законодавства до прийняття Конституції України, й починаючи з 1997 р., що триває донині – формування аграрного законодавства з урахуванням конституційних положень» [236, с. 6].

Натомість, на думку В. І. Семчика, «колгоспне право» у 30-40 рр. ХХ ст. прийшло на зміну селянському і кооперативному праву. Сільськогосподарське право витіснило колгоспне право» [412, с. 31].

Т. О. Коваленко при дослідженні формування аграрного права України відзначає, що «формування аграрного права України відбулося шляхом переродження інших галузей права, що обумовлює його комплексність внаслідок успадкування окремих рис колгоспного та сільськогосподарського права...» [292, с. 83]. На думку вченої, особливістю формування аграрного права України порівняно із сільськогосподарським правом УРСР є незначна роль аграрного законодавства у процесі його виникнення [292, с. 82], а «виникнення і становлення аграрного права як об'єктивно сформованої, самостійної та цілісної галузі права України починаючи з 1991 року зумовлено рядом об'єктивних передумов» [292, с. 83].

Дійсно, у теорії держави і права обґрунтовується такий спосіб формування галузей права як переродження. Як зазначає Р. М. Дудник, «галузі права формуються шляхом виокремлення (з однієї або із декількох галузей) та переродження. Переродження галузі – це шлях появи нової галузі на основі поглинання та трансформації існуючої галузі з доповненням значним масивом нових норм» [231, с. 63].

М. І. Козир також зазначав, що «аграрне право України як комплексна галузь права і самостійна юридична наука могли та в реальності почали формуватися лише після проголошення незалежності України на початку 1990-х років» [299, с. 172-173]. Фактично автор розглядає аграрне право як нову галузь права, що сформувалася на початку 90-х років минулого століття

на основі сільськогосподарського права. На нашу думку, така позиція є не зовсім обґрунтованою, оскільки при характеристиці сільськогосподарського та аграрного права мова йде про одну і ту ж правову галузь [136, с. 45].

Як бачимо, представниками аграрно-правової науки України виділяються різні періоди (етапи) розвитку аграрного законодавства. Це пов'язано з різними науковими підходами до розуміння сутності аграрного права та законодавства, його взаємозв'язку з сільськогосподарським правом та законодавством УРСР, а відтак – і з колгоспним правом та законодавством УРСР та СРСР [79, с. 85-86; 98, с. 28]. Якщо частина науковців пов'язує початок формування аграрного законодавства ще із селянською реформою 1861 р., то за переконанням інших, цей процес розпочався лише на початку 1990-х років після здобуття Україною незалежності [79, с. 86; 98, с. 29].

На нашу думку, історико-правові витоки аграрного законодавства пов'язані з першими законодавчими приписами, вміщеними у таких давніх пам'ятках права, як Руська правда, Литовські статuti, Права, за якими судиться малоросійський народ, Устава на волоки та інших [79, с. 86; 98, с. 29].

Водночас при характеристиці становлення та розвитку аграрного (сільськогосподарського) законодавства доцільно, на наш погляд, брати до уваги період 1960-1970-х років, коли відбувався процес формування самостійного галузевого утворення – комплексної галузі сільськогосподарського законодавства та сільськогосподарського права. Саме цей період мав би стати вихідним для періодизації розвитку аграрного (сільськогосподарського) законодавства [79, с. 86; 98, с. 29].

Виходячи з цього, можна виділити два великі періоди розвитку аграрного законодавства:

I – з кінця 1960-х років до початку 1990-х років – період становлення і розвитку сільськогосподарського законодавства СРСР та УРСР;

II – з початку 1990-х років – дотепер – період розвитку аграрного законодавства України [98, с. 29-30; 143, с. 51].

У рамках другого періоду можна виділити два етапи: 1) 1991 р. – 2003 р. – етап новелізації аграрного законодавства України; 2) 2004 р. – дотепер – етап адаптації аграрного законодавства України до законодавства Європейського Союзу [143, с. 51].

Іншими словами, періодизацію розвитку аграрного законодавства України доцільно пов'язувати з фактом виділення окремої галузі у системі законодавства в 1960-х – 1970-х роках. Якщо аналізувати наступництво по лінії «сільськогосподарське законодавство УРСР» – «аграрне законодавство України», то слід визнати поступове істотне оновлення системи нормативно-правових актів, що регулювали аграрні відносини. Проте, цей процес був по суті складовою більш широкого процесу оновлення усієї системи законодавства новітньої держави [98, с. 30].

Процес становлення та розвитку кожної галузі законодавства характеризується певними об'єктивними закономірностями. Разом з тим, формування нових галузевих утворень та їх подальша еволюція відображає історичні періоди розвитку держави, їх економічні засади, а певною мірою – й географічні особливості країни. Водночас процес формування комплексних галузевих утворень характеризується певною специфікою, що пов'язана з первинністю галузі законодавства стосовно відповідної галузі права.

Формування сільськогосподарського (аграрного) законодавства у системі законодавства та однойменної галузі права було зумовлено як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами. Основними з них є наступні: наявність специфічних особливостей сільськогосподарської виробничої діяльності різних аграрних структур та потреба у спеціалізованому правовому регулюванні аграрних відносин; необхідність уніфікованого правового регулювання суспільних відносин, що виникають у процесі сільськогосподарської виробничої діяльності різноманітних суб'єктів (на той

час колгоспів та радгоспів); політична зацікавленість держави у розвитку і вдосконаленні правового регулювання суспільних відносин у сільському господарстві [45, с. 208]. Слід зазначити, що для становлення сільськогосподарського (аграрного) права важливим чинником було також формування сільськогосподарського (аграрного) законодавства як окремої галузі [45, с. 208; 130, с. 42].

Юридичні норми, вміщені в нормативно-правових актах основних галузей законодавства, завдяки урахуванню специфічних особливостей аграрних відносин, набували відповідної спеціалізації. Таким чином, виникали нові правові норми, що якісно відрізнялися за змістом від норм основних галузей права, вони й стали «первинними клітинами» нової галузі законодавства, а відтак і права [560, с. 125]. Процес формування сільськогосподарського (аграрного) законодавства та однойменної галузі права характеризувався становленням нових комплексних правових інститутів, які, за справедливим переконанням С. В. Полєніної, мають істотне значення у процесі становлення нових галузей права [374, с. 71].

З початку 1980-х до початку 1990-х років розвиток сільськогосподарського (аграрного) законодавства характеризувався значним розширенням змісту аграрно-правових приписів та предмета законодавчого регулювання. Слід відзначити, що більшість аграрно-правових інститутів того часу забезпечувала регулювання виробничих відносин у сфері сільського господарства, а також, певною мірою, внутрішні організаційні та зовнішньо-господарські відносини.

У цей час відбувався процес удосконалення більшості видів сільськогосподарської виробничої діяльності. Інтенсифікація аграрного виробництва, розвиток міжгалузевих зв'язків у народному господарстві та формування агропромислового комплексу зумовили виникнення нових сфер виробничо-господарських відносин у сільському господарстві та формування нових господарюючих суб'єктів (виробничих сільськогосподарських

об'єднань, агропромислових підприємств та ін.). Це призвело до збільшення кола суб'єктів аграрних відносин, виникнення нових інститутів сільськогосподарського (аграрного) законодавства.

З початку 1990-х років відбувається процес «новелізації», що характеризується якісним оновленням змісту нормативно-правових актів, що регулюють сільськогосподарську виробничу діяльність. Він був пов'язаний, насамперед, з утворенням незалежної Української держави та формуванням нової системи законодавства, оновленням змісту нормативно-правових актів усіх законодавчих галузей.

Істотними особливостями аграрного законодавства в цей період стало також розширення змісту нормативно-правових актів, що пов'язано з виникненням нових суб'єктів аграрних відносин, розширенням предмета аграрного права. Це відобразилося в якісному оновленні нормативно-правових актів аграрного законодавства, поглибленні їх комплексного змісту, збільшенні сфери аграрно-правового регулювання.

Починаючи з 2004 року, у зв'язку із прийняттям Закону України від 18 березня 2004 р. «Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» [439], ключовим напрямом розвитку аграрного законодавства стала його адаптація до законодавства Європейського Союзу.

Відповідно до розділу 1 Закону України «Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» [439] «загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу визначає механізм досягнення Україною відповідності третьому Копенгагенському та Мадридському критеріям набуття членства в Європейському Союзі. Цей механізм включає адаптацію законодавства, утворення відповідних інституцій та інші додаткові заходи, необхідні для ефективного правотворення та правозастосування» [439].

Законодавством визначалося, що «метою адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу є досягнення відповідності правової системи України *acquis communautaire* з урахуванням критеріїв, що висуваються Європейським Союзом (ЄС) до держав, які мають намір вступити до нього» [439].

Майбутній розвиток аграрного законодавства передбачає його систематизацію, в тому числі розробку та затвердження кодифікаційного акта аграрного законодавства України. Крім того, істотним напрямом розвитку аграрного законодавства України залишається його адаптація до вимог актів ЄС та СОТ.

Такий напрям розвитку аграрного законодавства зумовлений, зокрема, крім прийняття Закону України від 18 березня 2004 р. «Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» [439], набуттям нашою державою з 2008 р. членства у СОТ та поширенням дії на Україну основних правил і принципів міжнародної торгівлі, закріплених у нормативних документах цієї організації (принципу недискримінації, принципу найбільшого сприяння, принципу національного режиму, принципу взаємності тощо).

Особливістю сучасного періоду розвитку аграрного законодавства України є необхідність його адаптації до вимог *acquis communautaire*, напрями якої визначається Угодою про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікованою Законом України від 16 вересня 2014 р. [488], Угодою про сільське господарство, що є Додатком 1А до Угоди про заснування Світової організації торгівлі від 15 квітня 1994 р. [583], та іншими нормативно-правовими актами України та ЄС.

Відповідно до статті 403 Глави 17 «Сільське господарство та розвиток сільських територій» Розділу V «Економічне і галузеве співробітництво» до Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікованої Законом України від 16 вересня 2014 р. [488], «сторони співробітничать з метою сприяння розвитку сільського господарства та сільських територій, зокрема шляхом поступового зближення політик та законодавства» [488]. Статтею 404 цього акта визначено основні сфери, що охоплюються співробітництвом між Сторонами у сфері сільського господарства та розвитку сільських територій [488].

Постановою Кабінету Міністрів України від 25 жовтня 2017 р. № 1106 «Про виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» затверджено план заходів з виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [422]. Планом заходів передбачено розробку нормативно-правових актів з питань, визначених Додатком XXXVIII до Глави 17 «Сільське господарство та розвиток сільських територій» Розділу V «Економічне і галузеве співробітництво» до Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікованої Законом України від 16 вересня 2014 р. [488]. Реалізація цих заходів у строки, визначені наведеною постановою Кабінету Міністрів України, матиме важливе значення для зближення аграрного законодавства України та законодавства Європейського Союзу.

Аналізуючи напрямки адаптації аграрного законодавства, А. М. Статівка та І. А. Шуміло виділяють головні завдання цього процесу: «1) адаптація

правового регулювання по наданню державної підтримки сільськогосподарським товаровиробникам; 2) забезпечення введення в економічний обіг земель сільськогосподарського призначення й розвиток іпотечного кредитування; 3) стандартизація й сертифікація сільськогосподарської продукції; 4) приведення у відповідність зі стандартами ЄС законодавства про компанії» [550].

Відповідно до Звіту про виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС за 2019 рік, підготовленого урядовим офісом координації європейської та євроатлантичної інтеграції, загалом, на 2020 рік план заходів з виконання Угоди про асоціацію визначає широке коло завдань у сфері сільського господарства за напрямками: стандарти торгівлі рослинами – 138 заходів; політика якості – 26 заходів; стандарти торгівлі тваринами – 14 заходів; стандарти торгівлі – 24 заходи. Ключовими завданнями на 2020 рік визначено: розробку та прийняття закону щодо державного контролю за генетично модифікованою продукцією у сільському господарстві та харчовій промисловості; прийняття Закону України «Про особливості правової охорони географічних зазначень, захист прав на гарантовані традиційні особливості та застосування схем якості для сільськогосподарської продукції та харчових продуктів» [258].

Таким чином, при характеристиці становлення та розвитку аграрного (сільськогосподарського) законодавства доцільно, на наш погляд, брати до уваги період 1960-1970-х років, коли відбувався процес формування самостійного галузевого утворення – комплексної галузі сільськогосподарського законодавства та сільськогосподарського права. Саме цей період мав би стати вихідним для періодизації розвитку аграрного (сільськогосподарського) законодавства.

З урахуванням існуючих наукових підходів, можна виділити два великі періоди розвитку аграрного законодавства:

I – з кінця 1960-х років до початку 1990-х років – період становлення і розвитку сільськогосподарського законодавства СРСР та УРСР;

II – з початку 1990-х років – дотепер – період розвитку аграрного законодавства України. У рамках цього періоду можна виділити два етапи: 1) 1991 р. – 2003 р. – етап новелізації аграрного законодавства України; 2) 2004 р. – дотепер – етап адаптації аграрного законодавства України до законодавства Європейського Союзу.

Подальший розвиток аграрного законодавства передбачає його систематизацію та адаптацію до вимог актів ЄС та СОТ.

Висновки до розділу 1

1. Теорія аграрного законодавства – це система ідей, теорій та концепцій про виникнення, розвиток та напрями удосконалення системи нормативно-правових актів аграрного законодавства України. В такому розумінні вона є частиною науки аграрного права України як галузі юридичної науки.

2. Еволюція наукових досліджень про законодавче регулювання аграрних відносин в Україні відображає розвиток суспільних відносин, геополітичні зміни в державі, пріоритети державної політики та інші суспільні явища і процеси. Розвиток теоретичних досліджень про аграрне законодавство відбувався упродовж багатьох десятиліть та віддзеркалював суспільні потреби в різні історичні періоди розвитку держави, часто випереджаючи своїм поступом різні суспільні зміни та процеси.

3. Проблеми аграрного законодавства України розглядаються багатьма юристами-аграрниками. Серед авторів, які глибоко аналізували сільськогосподарське та аграрне законодавство України у період його становлення, слід відзначити В. І. Андрейцева, Ц. В. Бичкову, Ю. О. Вовка, І. А. Дмитренка, П. Ф. Кулинич, В. Л. Мунтяна, З. А. Павловича, О. О. Погрібного, В. І. Семчика, Н. І. Титову, В. С. Шелестова, Ю. С. Шемшученка, М. В. Шульгу, В. В. Янчука, В. З. Янчука та ін. Наукові підходи до розуміння суті, структури, тенденцій розвитку аграрного законодавства України формувалися з початку становлення комплексної галузі науки аграрного права у працях І. Ф. Казьміна, М. І. Козиря, Г. Ю. Бистрова та деяких інших вчених.

4. Серед сучасних наукових досліджень аграрного законодавства України слід виділити праці В. І. Андрейцева, Г. І. Балюк, А. Г. Бобкової, А. І. Брінцова, С. І. Бугери, О. Д. Бургер (Костур), Д. В. Бусуйок, М. Я. Ващишин, О. А. Вівчаренка, Я. З. Гаєцької-Колотило, О. В. Гафурової, А. П. Гетьмана, Х. А. Григор'євої, А. В. Духневича, І. В. Духневич, В. М.

Єрмоленка, В. П. Жушмана, Н. В. Ільків, І. І. Каракаша, Н. Р. Кобецької, Т. О. Коваленко, В. В. Костицького, І. А. Костяшкіна, М. В. Красної, П. Ф. Кулинича, Т. В. Курман, С. І. Марченко, Н. Р. Малишевої, А. М. Мірошніченка, В. В. Носіка, О. М. Савельєвої, І. Ю. Сальмана, В. Д. Сидор, А. М. Статівки, В. Ю. Уркевича, В. І. Федоровича, Т. Є. Харитонові, М. М. Чабаненка, Ю. С. Шемшученка М. В. Шульги та інших учених.

5. Виділено основні напрями сучасних правових досліджень про аграрне законодавство: аналіз конституційних засад аграрного законодавства; проблеми систематизації аграрного законодавства, в тому числі його галузевої кодифікації; питання адаптації аграрного законодавства України до законодавства ЄС.

За період з 1970-х років дотепер аграрно-правовою наукою розроблено основні методологічні засади дослідження аграрного законодавства України, до яких можна віднести: 1) аналіз аграрного законодавства як системного утворення зі складною внутрішньою структурою; 2) врахування особливостей становлення та еволюції цієї законодавчої галузі; 3) врахування структурних взаємозв'язків з іншими галузями законодавства (зокрема, з земельним та екологічним законодавством, генетичного зв'язку з основними галузями), зв'язку та співвідношення з одноіменною галуззю права; 4) аналіз аграрного законодавства як динамічного явища, розвиток якого зумовлюється об'єктивно-суб'єктивними чинниками.

6. Додатково обґрунтовано, що важливою практичною проблемою є необхідність врахування наукових ідей та концепцій, рекомендацій, обґрунтованих представниками науки аграрного права України, у правотворчій діяльності держави, зокрема, при розробці й прийнятті нормативно-правових актів з питань регулювання аграрних відносин в Україні [72, с. 12].

7. Формування сільськогосподарського (аграрного) законодавства у системі законодавства та однойменної галузі права було зумовлено як

об'єктивними, так і суб'єктивними факторами. Основними з них є наступні: наявність специфічних особливостей сільськогосподарської виробничої діяльності різних аграрних структур та потреба у спеціалізованому правовому регулюванні аграрних відносин; необхідність уніфікованого правового регулювання суспільних відносин, що виникають у процесі сільськогосподарської виробничої діяльності різноманітних суб'єктів (на той час колгоспів та радгоспів); політична зацікавленість держави у розвитку і вдосконаленні правового регулювання суспільних відносин у сільському господарстві.

8. В роботі виділено два періоди розвитку аграрного законодавства:

I – з кінця 1960-х років до початку 1990-х років – період становлення і розвитку сільськогосподарського законодавства СРСР та УРСР;

II – з початку 1990-х років – дотепер – період розвитку аграрного законодавства України. У рамках цього періоду можна виділити два етапи: 1) 1991 р. – 2003 р. – етап новелізації аграрного законодавства України; 2) 2004 р. – дотепер – етап адаптації аграрного законодавства України до законодавства Європейського Союзу.

9. Періодизацію розвитку аграрного законодавства України пропонується пов'язувати з фактом виділення окремої галузі у системі законодавства в 1960-х – 1970-х роках. При аналізі розвитку по лінії «сільськогосподарське законодавство» – «аграрне законодавство», зазначається про істотне оновлення системи нормативно-правових актів, що регулювали аграрні відносини.

10. Майбутній розвиток аграрного законодавства передбачає його систематизацію, в тому числі розробку та затвердження кодифікаційного акта аграрного законодавства України. Крім того, істотним напрямом розвитку аграрного законодавства України є його адаптація до вимог актів ЄС та СОТ.

РОЗДІЛ 2

ПОНЯТТЯ, ПРИНЦИПИ ТА СТРУКТУРА АГРАРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

2.1. Поняття та особливості аграрного законодавства України: основні наукові підходи

Для визначення поняття «аграрне законодавство» вихідними є загальні терміни «законодавство», «система законодавства» та вузький термін «галузь законодавства». Термін «законодавство» в юридичній енциклопедичній літературі визначається у широкому значенні як «система нормативних актів якими регулюються суспільні відносини» чи «система законів та інших нормативно-правових актів, що приймаються Верховною Радою України та вищими органами виконавчої влади...» [192, с. 274; 627, с. 499]. Разом з тим, цей термін у нас уживається й у вузькому значенні – як «система законів України» [192, с. 274; 627, с. 499].

Вживання терміна «законодавство» у широкому значенні, на думку Ю. С. Шемшученка, є виправданим при здійсненні його систематизації та в деяких інших випадках [192, с. 274]. У Рішенні Конституційного Суду України №12-рп/98 від 09.07.1998 р. у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміна «законодавство») [519] вірно зазначено, що «термін «законодавство» досить широко використовується у правовій системі в основному у значенні сукупності законів та інших нормативно-правових актів, які регламентують ту чи іншу сферу суспільних відносин і є джерелами певної галузі права» [519]. Тому й Конституційний суд при тлумаченні терміна «законодавство» у певних випадках допускає його широке трактування [519].

В. М. Хропанюк визначає галузь законодавства як «комплекс законів і підзаконних нормативно-правових актів, в яких містяться норми однієї чи декількох галузей права» [598, с. 302] та зазначає, що ці норми «регулюють якісно визначений вид суспільних відносин» [598, с. 302].

З урахуванням змісту поняття, запропонованого у наших працях раніше [124, с. 32], **аграрне законодавство України** можна визначити як комплексну галузь законодавства, що відповідає окремій галузі економіки та є системою взаємопов'язаних і узгоджених між собою нормативно-правових актів (законів, підзаконних нормативно-правових актів, актів правотворчості аграрних суб'єктів), що забезпечують спеціалізоване та інтегроване правове регулювання суспільних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва.

І. В. Духневич при визначенні поняття «аграрне законодавство» робить наголос на тому, що ця галузь включає «відносно самостійну систему взаємопов'язаних уніфікованих і диференційованих нормативно-правових актів, що покликані регулювати публічно-правові і приватноправові аграрні відносини» [236, с. 6].

На думку В. Ю. Уркевича, аграрне законодавство України – це комплексна галузь законодавства, «сукупність нормативно-правових актів (законодавчих, підзаконних, локальних), норми яких спрямовані на регулювання аграрних відносин, тобто комплексу відносин, що виникають при виробництві сільськогосподарської продукції, її перероблення та реалізації, а також наданні різноманітних послуг у сфері сільськогосподарської діяльності» [13, с. 53].

А. І. Брінцов визначає поняття аграрного законодавства у вузькому значенні – як предмета кодифікації. В такому розумінні автор трактує його як сукупність аграрних нормативно-правових актів, «які за характером правового регулювання мають загальнообов'язкове значення для необмеженого кола осіб, розраховані на неодноразове застосування та

спрямовані на безпосереднє регулювання суспільних аграрних відносин, до яких належать аграрні закони України і підзаконні нормативні правові акти аграрного спрямування вищих органів державної влади, у тому числі акти, наділені юридичною силою закону, постанови парламенту, укази Президента України і постанови Кабінету Міністрів України, прийняті на підставі та відповідно до Конституції України, з урахуванням положень чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» [174, с. 175-176].

Як досліджувалося у наших працях, на початку 1990-х років замість терміна «сільськогосподарське законодавство» у науковий обіг введено термін «аграрне законодавство». При цьому термін «аграрний» у перекладі з латинської («agrarius») означає «земельний», а тому в літературі він трактується як такий, що «стосується до землеволодіння, землекористування, земельний» [194, с. 10]. Водночас зазначений термін почав уживатися в значно ширшому розумінні. Відбулося поступове розширення змісту терміна «аграрний» в умовах аграрної реформи [124, с. 32]. Цей термін почав уживатися не тільки для позначення земельних відносин, але й для характеристики відносин щодо соціального розвитку села, сталого розвитку сільських територій тощо.

При характеристиці назви цієї галузі законодавства слід зазначити, що в аграрно-правовій науці обґрунтовується також термін «агропромислове законодавство». Автором ідеї щодо формування такої галузі був З. А. Павлович [366, с. 197-216] та деякі інші вчені [370].

Термін «агропромисловий» у тлумачних словниках визначається як такий, що «стосується розвитку сільського господарства на промисловій основі та до галузей промисловості, пов'язаних із сільським господарством» [194, с. 11].

Характеризуючи галузеву природу агропромислового законодавства, З. А. Павлович висловлював дискусійну думку про те, що «чітко вбачається

його адміністративно-правова природа» [366, с. 207]. На думку вченого, «тут є значна частина норм, які регламентують питання державного регулювання даним сектором економіки, створення і функціонування різних організаційних форм господарювання в АПК» [366, с. 207]. Крім того, «друга частина охоплює норми сільськогосподарського законодавства і частково – законодавства про державні сільськогосподарські підприємства (об'єднання)» [366, с. 207]. Третя частина норм такої галузі, як зазначає З. А. Павлович, «стосується соціальних проблем села, підготовки й перепідготовки кадрів, державного замовлення на сільськогосподарську продукцію тощо» [366, с. 207]. Об'єднуючою основою в агропромисловому законодавстві, на думку автора, «є сфера правового регулювання і мета, на досягнення якої спрямовані норми даної галузі законодавства, – виробництво агропромислової продукції, її доведення до споживача» [366, с. 207].

При цьому, за переконанням З. А. Павловича, «агропромислове законодавство як комплексна галузь українського законодавства охоплює також норми загальної дії інших галузей законодавства, які застосовуються із врахуванням специфіки АПК у сфері регулювання ринкових відносин» [366, с. 208].

Проте ідея щодо виділення у системі законодавства галузі агропромислового законодавства, на нашу думку, знівельовала би спеціалізований характер сучасного аграрного законодавства, що полягає у відображенні специфіки сільськогосподарського виробничого процесу у змісті нормативно-правових актів та окремих нормативних приписів цієї галузі. Адже саме у сфері сільськогосподарського виробництва існує нерозривний зв'язок сільськогосподарської праці з використанням земель сільськогосподарського призначення для виробництва сільськогосподарської продукції [30, с. 110; 42, с. 41].

Що ж стосується правовідносин у сфері агропромислового виробництва, то вони є дуже різноманітними, та не завжди опосередковують саме процес

виробництва сільськогосподарської продукції. Не дивлячись на те, що сільське господарство є основною складовою АПК, агропромислове виробництво включає й інші галузі (переробну, харчову промисловість тощо), які часто позбавлені «аграрної специфіки». Фактично суспільні відносини, що складаються в системі усіх ланок агропромислового виробництва потребуватимуть спеціалізованого правового регулювання лише в силу та за умови безпосереднього зв'язку з процесом виробництва сільськогосподарської продукції [124, с. 32], що пов'язаний із використанням земель сільськогосподарського призначення у процесі трудової діяльності.

Тому в межах агропромислового комплексу існує та існуватиме велика кількість суспільних відносин, що може бути врегульована приписами основних галузей законодавства, оскільки зміст таких відносин не відображає специфіку сільськогосподарського виробничого процесу, а відтак – не потребує спеціалізованого правового регулювання.

Також, як нами зазначалося, така галузь була би позбавлена одноманітної предметно-змістовної спрямованості, змістовної цілісності та внутрішнього взаємозв'язку законодавчих приписів тощо [30, с. 111; 42, с. 42] та ін.

Крім того, важко буде виокремити особливий предмет регулювання такої законодавчої галузі, він буде надто широким та нечітко окресленим, адже відносини в АПК характеризуються великим колом суб'єктів, різними об'єктами, змістом тощо. Це може призвести до «розмитості» основної частини такої спільності – норм аграрного права, поступового відходу (зникнення) такої їх істотної особливості, як сільськогосподарська спеціалізація [30, с. 111; 42, с. 42; 124, с. 32]. Тому на сьогодні відсутні як теоретичні, так і практичні підстави для визнання агропромислового законодавства самостійною законодавчою галуззю.

У зв'язку з тим, що значення терміна «аграрний» є близьким до поняття «земельний», важливе значення має дослідження співвідношення між аграрним та земельним законодавством.

Земельне законодавство – це система законів і підзаконних нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання земельних відносин (суспільних відносин у сфері належності, використання, відтворення та охорони земель [259, с. 41]) з метою забезпечення прав на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави, раціонального використання та охорони земель.

Відповідно до ч. 3 ст. 2 Земельного кодексу України, об'єктами земельних відносин є землі в межах території України, земельні ділянки та права на них, в тому числі на земельні частки (паї) [261]. При цьому усі землі України за своїм основним цільовим призначенням поділяються на 9 категорій. Правовий режим усіх цих категорій земель визначається саме земельним законодавством [134, с. 28-29].

При цьому основною, найбільш цінною категорією земель є землі сільськогосподарського призначення, що використовуються як основний засіб виробництва у сільському господарстві. Як нами зазначалося, земельні відносини, що складаються в процесі аграрного виробництва, є істотною складовою аграрних відносин [134, с. 29]. При цьому до складу аграрного законодавства можна віднести лише ті приписи, що стосуються земель сільськогосподарського призначення, а не інших восьми категорій земель. Як правильно зазначав Ф. М. Раянов, до аграрних належать «насамперед відносини, які складаються в процесі використання землі для виробництва сільськогосподарської продукції» [510, с. 20].

Водночас аграрне законодавство, поряд із земельними, регулює й інші види суспільних відносин, що виникають у процесі сільськогосподарського виробництва: трудові, майнові, організаційно-управлінські, соціальні тощо [134, с. 29].

Аналогічно й земельне законодавство регулює відносини щодо використання й охорони не лише земель сільськогосподарського призначення, а й інших категорій земель.

Сучасний етап розвитку правового регулювання аграрних відносин характеризується посиленням функціональних зв'язків між аграрним та земельним законодавством та однойменними галузями права, що зумовлено органічним взаємозв'язком між аграрною та земельною реформами, які здійснюються в Україні [134, с. 29-30].

На думку учених, «реформа аграрного сектора економіки неможлива без земельної реформи» [4, с. 66], а тому автори часто її розглядають як складову аграрної реформи (Н. І. Титова [570, с. 10], М. В. Шульга [621, с. 44]) [134, с. 30].

Як справедливо зауважував І. Ф. Казьмін, аграрне й земельне законодавство мають певні суміжні правові інститути [272, с. 44]. У зв'язку з цим нами зазначалося, що аграрне законодавство включає спеціалізовану частину земельного законодавства, яка торкається земель сільськогосподарського призначення [134, с. 29].

Таким чином, можна констатувати, що сучасне аграрне законодавство характеризується й такою ознакою, як особливий структурний взаємозв'язок із земельним законодавством, що пов'язано із особливим значенням земельних відносин у системі аграрних відносин.

Крім того, процес сільськогосподарського виробництва пов'язаний із використанням не лише земель, а й інших природних об'єктів та ресурсів. Це зумовлює необхідність дотримання вимог щодо раціонального використання та охорони природних ресурсів та відображається у закріпленні в актах аграрного законодавства екологізованих правових приписів. Це свідчить також про структурний взаємозв'язок між галузями аграрного та екологічного законодавства.

При характеристиці поняття «аграрного законодавства» слід враховувати й значення суміжних термінів, зокрема поняття «джерела аграрного права».

Так, при характеристиці поняття «джерело права» Н. М. Пархоменко зазначає, що «категорія «джерело права» не може ототожнюватись із категорією «форма права», оскільки перше традиційне для позначення зовнішнього вираження норм права, а друге - для характеристики всіх зовнішніх виявів права» [368, с. 332-333]. Тому, на думку вченої, термін «джерело права» доцільніше використовувати для позначення не всієї правової дійсності, а лише її частини – нормативного матеріалу, що створює систему джерел права [368, с. 333].

В. М. Єрмоленко на основі аналізу різних наукових підходів до поняття «джерело права», сформулював визначення поняття «джерела аграрного права», під якими вчений розуміє «зумовлені об'єктивними вимогами суспільного розвитку чинники, що спричинюють виникнення волевиявлення держави чи інших суспільних утворень до встановлення загальних правил поведінки у сфері аграрних відносин» [247, с. 25]. При цьому «формами аграрного права», на думку В. М. Єрмоленка, є «способи як внутрішньої організації, так і зовнішнього виразу та закріплення аграрно-правових норм, створених під впливом змістовних чинників» [247, с. 25].

Серед ознак аграрного законодавства у юридичній науці виділяють такі: «а) відсутність єдиного спеціалізованого нормативно-правового акта кодифікованого характеру; б) наявність неефективних (застарілих) правових норм, що супроводжується неналежним врегулюванням аграрних відносин; в) зростання ролі законів у регулюванні аграрних відносин; г) значимість внутрішньогосподарських локальних нормативно-правових актів сільськогосподарських підприємств; д) збереження рекомендаційної нормотворчості; е) використання правових норм інших галузей (земельного, трудового, господарського, адміністративного тощо), якими регулюються

аграрні відносини; ж) зростання ролі міжнародно-правових актів та подальша потреба в гармонізації аграрного законодавства до вимог законодавства ЄС та права СОТ» [10, с. 76].

Як зазначалося, аграрне законодавство України є комплексною галуззю законодавства, що включає систему нормативно-правових актів різної юридичної сили, які регулюють суспільні відносини у сфері сільськогосподарського виробництва. Істотними ознаками аграрного законодавства України є наступні: а) комплексність; б) інтегрований характер; в) спеціалізованість (зумовлена специфікою сільськогосподарського землевикористання); г) відповідність окремій галузі економіки; д) структурний взаємозв'язок із земельним та екологічним законодавством.

Комплексні галузі законодавства формуються у зв'язку з необхідністю спеціалізації правового регулювання специфічних суспільних відносин та в результаті взаємодії основних галузей права і галузей законодавства у цій сфері. Незважаючи на існування тісного взаємозв'язку між основними та комплексними галузями законодавства, С. С. Алексєєвим було доведено, що «комплексна галузь законодавства – це не тільки (і не стільки) «матеріал», що є в інших галузях законодавства і виділений з них, а насамперед той «нерозчинний осад», що не поміщається в інші галузі і який у них відсутній» [18, с. 185].

Як зазначалося у наших працях [65, с. 50], «первинними клітинами» комплексної галузі законодавства, на думку Н. І. Титової, є спеціальні (спеціалізовані) правові акти, що регулюють особливі суспільні відносини [560, с. 137]. Якщо такі акти «мають під собою соціально-економічну обумовленість, що забезпечує їм тенденцію подальшого розвитку, вони можуть утворювати цілі комплексні правові інститути» [564, с. 96-97]. На думку С. В. Полєніної, комплексні правові інститути мають велике значення в процесі становлення нових галузей права [374, с. 71].

Правильно зазначав С. С. Алексєєв, «комплексні утворення реально відособлюються не стільки тому, що існують самостійні нормативні акти, як тому, що за допомогою цих актів відбулося певне узгодження норм, вироблені деякі спільні положення і засоби регулювання, нормативний матеріал об'єднаний нормативними узагальненнями» [18, с. 28].

При виділенні комплексних галузей законодавства, за переконанням С. В. Полєніної, «слід розглядати в якості критерію не лише можливість виділення певної сфери державного управління, але й наявність чи відсутність у такої сукупності комплексних нормативних актів зв'язків управління» [375, с. 59].

Аграрне законодавство сформувалося як комплексна галузь, оскільки нормативно-правові акти, що її складають, спрямовані на регулювання не однорідних суспільних відносин, а органічного комплексу аграрних відносин, що виникають у процесі здійснення аграрними суб'єктами сільськогосподарської виробничої та іншої пов'язаної з нею діяльності [65, с. 50]. У зв'язку з проведенням аграрної реформи в Україні та необхідністю здійснення заходів щодо соціального розвитку села коло цих відносин значно розширилось. Слід погодитися з І. І. Каракашем у тому, що «комплексний зміст аграрного права означає, що частина його норм є похідними від норм «моноструктурних» галузей права: земельного, трудового, цивільного, адміністративного, фінансового, податкового та інших відносно «однопрофільних» правових галузей» [283, с. 43].

Разом з тим, між актами аграрного законодавства існує нерозривна єдність, що зумовлюється як органічним зв'язком суспільних відносин, які є предметом їх правового регулювання, так і спільним відображенням у них специфіки сільськогосподарського виробництва [65, с. 50].

Слід звернути увагу на те, що в сучасний період посилилася тенденція розвитку системи комплексних галузей законодавства і права. Це викликано посиленням міжгалузевих зв'язків, ускладненням суспільного життя,

виникненням потреби в інтеграції диференційованих суспільних відносин [64, с. 6; 65, с. 51; 142, с. 68]. На засадах комплексного характеру побудовано і більшість кодексів України [64, с. 6; 65, с. 51; 142, с. 68].

Саме комплексний підхід до регулювання суспільних відносин в аграрному секторі економіки дозволяє максимально врахувати специфіку й особливості сільськогосподарського виробництва, що сприяє всебічному та ефективному врегулюванню суспільних відносин у сільському господарстві, а в кінцевому результаті – позначається і на ефективності функціонування аграрного сектора економіки та АПК у цілому [65, с. 51].

В. С. Шелестов ще у минулому столітті обстоював ідею самостійності сільськогосподарського права як галузі права [610, с. 158; 611, с. 28-32]. Сьогодні в аграрно-правовій науці багатьма провідними науковцями підтримується ідея щодо самостійності аграрного права як галузі права.

В сучасний період, ідею щодо належності аграрного права до основних галузей права обґрунтовує В. М. Єрмоленко. Зокрема, на думку вченого, «на віднесення до основних рівноправних з іншими галузями аграрне право заслуговує вже принаймні виходячи з понад сторічного історичного періоду свого існування, протягом якого відбувалася його почергова трансформація: селянське – колгоспне – сільськогосподарське – аграрне право» [252, с. 10].

Також О. Г. Бондарем аргументовано висновок про непродуктивність виділення в межах системи права так званих «комплексних галузей права» та поділу галузей права на основні й неосновні; підтримано точку зору вчених про те, що аграрне право є самостійною галуззю вітчизняної системи права, про що насамперед свідчить наявність власного предмета правового регулювання, який на сьогодні становлять аграрні відносини [171, с. 27]. Учений справедливо зазначає, що «аграрне право є самостійною галуззю вітчизняної системи права, про що насамперед свідчить наявність власного предмета правового регулювання, який на сьогодні становлять аграрні правовідносини» [168, с. 69].

Наукову ідею щодо переходу аграрного права на вищий щабель розвитку та формування на його базі нового правового утворення – сільського права як комплексної галузі правової системи України обґрунтовує П. Ф. Кулинич [316, с. 45].

На думку І. І. Каракаша, «самостійність аграрного права обумовлена його предметом, яким є відповідне коло суспільних відносин, та наявністю методів їх правового регулювання» [283, с. 41]. Водночас учений обґрунтовано зазначає, що «у зв'язку з неоднорідністю суспільних відносин, що складають предмет аграрного права, його прийнято відносити до комплексних правових галузей» [283, с. 43].

З урахуванням існуючих наукових підходів вважаємо, що аграрне право та аграрне законодавство є комплексними галузями, що, разом з тим, не спростовує їхньої самостійності як галузевих утворень у системі права та системі законодавства. Адже комплексні галузі права є самостійними правовими утвореннями у системі права, що формуються на базі основних галузей права [97, с. 37].

Комплексність аграрного законодавства зумовлена: 1) неоднорідністю суспільних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва, що є предметом регулювання відповідної галузі; 2) особливими генетичним зв'язком норм аграрного права та приписів аграрного законодавства із нормами та нормативними приписами основних галузей; 3) особливостями процесу формування сільськогосподарського (аграрного) права та однойменної галузі законодавства.

Істотними ознаками аграрного законодавства України як галузі законодавства є також її спеціалізований та інтегрований характер.

Спеціалізованість проявляється у відображенні особливостей сільськогосподарського виробництва у змісті відповідних нормативно-правових актів [132, с. 19]. Слід зазначити, що спеціалізація законодавчого регулювання є характерною ознакою практично усіх комплексних галузей

[132, с. 19]. Адже, як було досліджено С. С. Алексєєвим, комплексні галузі формуються на базі основних галузей у зв'язку з необхідністю спеціалізованого регулювання окремих специфічних ділянок суспільних відносин [16, с. 14].

До речі, видатні українські дослідники аграрного законодавства ще в минулому столітті відзначали, що потреба у поглибленні спеціалізації законодавчого регулювання суспільних відносин є одним із важливих системоутворюючих факторів будь-якої галузі законодавства, в тому числі й сільськогосподарського (аграрного) законодавства [560, с. 135-136; 561, с. 134-135].

У сільському господарстві основним засобом виробництва є землі сільськогосподарського призначення. Саме органічний зв'язок основних виробничих процесів у сільському господарстві з безпосереднім використанням земель є тим визначальним фактором, що зумовлює необхідність спеціалізованого правового регулювання всього комплексу суспільних відносин, які складаються в процесі виробничої сільськогосподарської діяльності [132, с. 19].

Практично усім нормативно-правовим актам аграрного законодавства України притаманна певна аграрна спеціалізація, тобто відображення у їх змісті специфіки унікального за своєю суттю процесу виробництва сільськогосподарської продукції [96, с. 106]. Разом з тим, ступінь такої спеціалізації є неоднаковим. Переважно, спеціалізований характер більше притаманний нормативно-правовим актам, що регулюють виробничо-господарську діяльність аграрних суб'єктів [132, с. 19].

Важливим напрямом розвитку та вдосконалення сучасного аграрного законодавства є поглиблення спеціалізації нормативно-правових актів, що регулюють аграрні відносини, та охоплення спеціалізованим правовим регулюванням усього спектру суспільних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва. Істотне значення для належного

регулювання аграрних відносин мають спеціалізовані приписи локальних нормативно-правових актів, прийнятих сільськогосподарськими підприємствами[132, с. 19].

Інтегрованість аграрного законодавства, перш за все, полягає у поєднанні аграрних відносин, що виникають в різних сільськогосподарських структурах, у системі предмета цієї галузі. Об'єктивними причинами для інтеграції аграрних відносин у різних сільськогосподарських структурах було й залишається існування у сфері сільськогосподарського виробництва специфічних особливостей, що однаково себе проявляють у всіх аграрних підприємствах, незалежно від форми власності та господарювання [28, с. 67-68; 132, с. 20]. Спільність специфіки сільськогосподарської виробничої діяльності є характерною для існуючих у наш час численних аграрних суб'єктів (сільськогосподарських кооперативів, сільськогосподарських товариств, фермерських господарств та інших). У зв'язку з цим відсутня необхідність відособленого нормативно-правового регулювання суспільних відносин, що виникають у цій сфері [28 с. 68; 132, с. 20].

Як зазначає І. І. Каракаш, «інтегрований характер норм аграрного права означає узагальнено-поєднане правове регулювання відносин різних суб'єктів – учасників аграрних відносин» [283, с. 44].

Інтегрованість як ознака галузі законодавства передбачає наявність уніфікованих нормативно-правових актів аграрного законодавства. Слід відмітити, що нині інтеграція правового регулювання аграрних відносин має надзвичайно важливе значення для майбутньої кодифікації аграрного законодавства[28, с. 68].

Слушно відзначала Н. І. Титова, що правова спеціалізація та інтеграція сільського господарства має особливо глибокі корені, оскільки базується не лише на галузевій структурі господарства, але й на суттєвих особливостях самого сільськогосподарського виробництва як такого [560, с. 72]. За справедливим переконанням ученої, інтеграція та спеціалізація правового

регулювання – це не два послідовних процеси, а складний, багатогранний, єдиний процес, оскільки спеціалізація правового регулювання може поєднуватися із сумою органічно перероблених складових частин, що є в сукупності новим цілісним утворенням [560, с. 138].

У сучасній аграрно-правовій науці вченими виділяються й інші особливості аграрного законодавства України та окремих його джерел. Так, при характеристиці джерел аграрного права Г. М. Корнієнко виділяє такі їх особливості: «уніфіковані акти аграрного законодавства становлять ядро джерел аграрного права; відсутність єдиного акта кодифікованого характеру, тобто українські правотворці ще не розробили єдиний Аграрний кодекс України; значущість локальних актів органів управління суб'єктів аграрного підприємництва; реформування суб'єктів аграрного виробництва, створення нових сільськогосподарських формувань, які наділяються більшою свободою в здійсненні підприємницької діяльності і регулюванні внутрішньогосподарських відносин, що регулюються локальними нормативними актами, котрі приймають органи управління, самоврядування сільськогосподарських підприємств; використання правових норм інших галузей права, які водночас належать до аграрного права, регулюючи окремі питання діяльності суб'єктів аграрного підприємства; зростання ролі міжнародних норм права; збереження рекомендаційної правотворчості» [5, с. 19].

На думку Т. О. Коваленко, «джерелам аграрного права притаманні, крім загальних, особливі, відмінні від джерел інших галузей права юридичні ознаки, а саме: а) наявність уніфікованих актів аграрного законодавства, які є ядром аграрного законодавства; б) відсутність єдиного кодифікованого акта; в) велика вага та значимість актів локальної правотворчості; г) збереження рекомендаційної правотворчості; г) використання правових норм інших галузей права, які водночас належать і до норм аграрного, і до норм інших галузей права (земельного, фінансового, господарського тощо); д) зростання ролі міжнародних норм права, уніфікація національного аграрного

законодавства відповідно до вимог міжнародного права, умов участі в СОТ та його адаптація до законодавства ЄС» [290, с. 63].

Сучасний етап активного розвитку аграрного законодавства України в умовах реформування аграрних та земельних відносин характеризується істотними особливостями. Зокрема, в сучасний період спостерігається зміна внутрішньогалузевої структури аграрного законодавства України, що призвела до зміни співвідношення між диференційованими та уніфікованими аграрно-правовими актами [96, с. 106].

Істотними особливостями характеризується й ієрархічна («вертикальна») структура сучасного аграрного законодавства України. На відміну від попереднього періоду, коли аграрні відносини регулювались переважно у формі підзаконних нормативно-правових актів, у сучасний період вони регулюються здебільшого у формі законів – актів з вищою юридичною силою. Важливою сьогодні є проблема збереження тенденції до врегулювання аграрних відносин нормативно-правовими актами вищої юридичної сили, що створить необхідні передумови для подальшої кодифікації аграрного законодавства [96, с. 106; 141, с. 112].

Істотною частиною сучасного аграрного законодавства є нормативно-правові акти, що забезпечують проведення аграрної реформи в Україні. До них належать: Земельний кодекс України, Закони України «Про фермерське господарство» [503], «Про сільськогосподарську кооперацію» [494] та інші нормативно-правові акти земельного й аграрного законодавства.

Специфічною рисою нормативно-правових актів аграрного законодавства України є поглиблення їх комплексності та спеціалізації, «оскільки спрямовані вони на регулювання різних видів суспільних відносин, що складаються у сфері сільськогосподарського виробництва (земельних, трудових, майнових, організаційно-управлінських, соціальних та інших)» [96, с. 106]. Це, певним чином, зумовлено своєрідністю предмета правового

регулювання однойменної комплексної галузі права, що полягає в його неоднорідності [96, с. 106; 111, с. 116].

За умов ринкової економіки та значного розширення прав суб'єктів аграрного господарювання збільшується також роль локальної правотворчості аграрних суб'єктів у правовому регулюванні аграрних відносин. У зв'язку з цим велика частина аграрно-правових актів – це локальні нормативно-правові акти (акти санкціонованої та делегованої правотворчості аграрних суб'єктів), що з урахуванням регіональних особливостей, спеціалізації та особливостей виробничого процесу конкретних господарств забезпечують детальну регламентацію аграрних відносин.

Починаючи з 90-х років ХХ ст., відбувається значне розширення структури та змісту аграрного законодавства України, що зумовлено формуванням нових аграрно-правових інститутів та виникненням нових суб'єктів аграрних відносин (фермерських господарств, сільськогосподарських кооперативів, аграрних господарських товариств, приватних та комунальних сільськогосподарських підприємств тощо) [140, с. 8].

Слід також відзначити загальну тенденцію до поглиблення структурних зв'язків між галузевими утвореннями системи українського законодавства. Тому сьогодні можна констатувати існування великої кількості міжгалузевих правових інститутів, законодавчою базою яких є, поряд з нормативними актами аграрного законодавства, акти екологічного, земельного, господарського, цивільного та інших галузей законодавства [41, с. 205; 96, с. 107].

Проголошення у ст. 3 Конституції України людини найвищою соціальною цінністю та посилення у зв'язку з цим ролі гуманістичної функції права зумовило зміщення центральної мети аграрного законодавства: від захисту інтересів держави – до захисту інтересів людини, громадянина [66, с.

174], зокрема селянина, як особи, що має незамінне соціальне призначення – забезпечувати продуктами харчування все суспільство, і є найменш юридично захищеним державою.

Врахування зазначених особливостей сучасного аграрного законодавства України є основою для формулювання рекомендацій щодо розвитку цієї законодавчої галузі та розробки наукових засад її майбутньої кодифікації.

2.2. Принципи аграрного законодавства України та проблеми їх законодавчого закріплення

Системний та послідовний розвиток галузі законодавства повинен базуватися на певних основоположних засадах, ідеях, що об'єктивно зумовлені розвитком певної сфери суспільних відносин. Законодавче закріплення принципів галузі права має істотне значення як для подальшої правотворчості, так і для правозастосування.

Аграрне законодавство України регулює суспільні відносини у сфері забезпечення продовольчої безпеки держави, тому ефективність цієї законодавчої галузі є надзвичайно важливою. Розвиток аграрного законодавства України повинен базуватися на єдиних основоположних засадах, що визначаються стратегічними цілями державної аграрної політики. Законодавче закріплення принципів аграрного права та законодавства є необхідною умовою стабільності нормативно-правової бази розвитку аграрного сектора економіки та водночас орієнтиром для подальшого розвитку законодавства у цій сфері.

Принципи аграрного законодавства України досліджувались у працях Н. С. Гавриш, О. В. Гафурової, В. М. Єрмоленка, В. П. Жушмана, С. І. Марченко, О. О. Погрібного, В. І. Семчика, А. М. Статівки, Н. І. Титової, В. Ю. Уркевича, М. В. Шульги, М. М. Чабаненка, В. З. Янчука та інших учених. Окремі принципи аграрного права були предметом самостійних дисертаційних досліджень Н. В. Кравець [312] та Г. І. Савченко [526]. Водночас комплексних теоретичних досліджень поняття, особливостей і системи принципів аграрного права та законодавства до цього часу немає, що зумовлює потребу в теоретичних розробках у цій площині. У зв'язку з цим важливим є аналіз поняття, особливостей і системи принципів сучасного аграрного права і законодавства України, визначення перспектив їх майбутнього законодавчого закріплення.

Слід відзначити, що при характеристиці системи принципів учені здебільшого аналізують принципи галузі права і менше уваги приділяють дослідженню принципів аграрного законодавства. Водночас, виходячи із взаємозв'язку галузі права та законодавства, принципи аграрного права у разі їх законодавчого закріплення набувають значення основних засад відповідної галузі законодавства.

Термін «принцип» у Великому тлумачному словнику української мови трактується як «основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку і т. ін.» або ж «особливість, покладена в основу створення або здійснення чогось» [194, с. 1125].

В юридичній енциклопедичній літературі поняття «принцип» (франц. *principe*, від лат. *principium* – начало, основа) визначають насамперед як «основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення теорії, вчення, науки, системи внутрішнього і міжнародного права, політичної, державної чи громадської організації (гуманізм, законність, справедливість, рівність громадян перед законом тощо» [630, с. 110].

Під принципами права, на думку П. М. Рабіновича, слід розуміти «керівні засади, ідеї, які визначають зміст і спрямованість правового регулювання суспільних відносин» [630, с. 128]. Водночас, виходячи з того, що право й законодавство співвідносяться як зміст і форма, слід визнати, що принципи галузі законодавства в цілому відповідатимуть принципам галузі права і навпаки. У сучасних нормативно-правових актах принципи відповідної галузі закріплюються як «основні засади законодавства», що підкреслює основоположний, фундаментальний характер таких правових ідей чи постулатів.

Як справедливо зазначає В. М. Єрмоленко, «природа правових принципів об'єктивна, тому вони не придумуються вченими, а виникають

самостійно і незалежно від останніх та постійно уточнюються ними на основі узагальнень практики правового регулювання відповідних аграрних відносин» [6, с. 56].

В. П. Жушман визначає принципи аграрного права як «провідні ідеї, основоположні засади, наукові положення, відображені в нормах цієї галузі права, які в комплексі регулюють аграрні відносини» [5, с. 14]. М. М. Чабаненко розглядає їх як «основоположні вихідні засади (як нормативно закріплені у нормах аграрного права, так і виражені в інших його джерелах), що визначають характер і напрямки правового регулювання суспільних аграрних відносин» [604, с. 98].

Характеризуючи значення принципів аграрного права, В. М. Єрмоленко правильно зауважує, що, «по-перше, розробка нових нормативно-правових актів аграрного законодавства повинна базуватися на принципах аграрного права і впливати з них. По-друге, існування принципів дає змогу застосувати аналогію права у разі, коли існують аграрні відносини, не врегульовані жодним з чинних аграрних нормативно-правових актів» [6, с. 55-56].

А. Г. Бобкова та Ю. М. Павлюченко серед принципів аграрного права виділяють такі: пріоритетність сільського господарства в системі всіх інших галузей народного господарства; право добровільного вибору організаційно-правових форм господарювання, характеру, напрямів і способів господарської та іншої діяльності, вільного розпорядження виробленою (виготовленою) сільськогосподарською та іншою продукцією; тісний взаємозв'язок трудових та земельних відносин; всебічна охорона і зміцнення всіх форм власності та різноманітних організаційно-правових форм суб'єктів господарювання у сільському господарстві; стабільна державна підтримка сільськогосподарського товаровиробника [166, с. 17].

М. М. Чабаненко поділяє принципи аграрного права залежно від форми вираження на: «1) принципи, що відображені в нормативно-правових актах; 2) принципи, що не відображені у правових актах. Принципи другого виду

існують у правосвідомості, правовій ідеології, доктрині» [600, с. 102]. Проте, на відміну від принципів аграрного права, вважаємо, що принципи аграрного законодавства повинні бути обов'язково закріплені в нормативно-правових актах, які є основними джерелами аграрного права.

Погоджуємося з думкою В. Д. Сидор, яка при аналізі співвідношення між принципами земельного права та земельного законодавства зазначила, що «вони співвідносяться як зміст і форма, тобто вони являють собою єдине ціле, а їх окреме дослідження допускається виключно в порядку наукової абстракції, для зручності дослідження окремих проблем, наприклад проблем законодавчої регламентації» [537, с. 41].

З урахуванням наведеного, **принципи аграрного законодавства** можна розглядати як закріплені в нормативно-правових актах вихідні засади, основні ідеї, що визначають зміст та напрями нормативно-правового регулювання аграрних відносин та відображають пріоритети державної аграрної політики [114, с. 91; 115, с. 112; 129, с. 357].

При характеристиці принципів аграрного права їх традиційно поділяють на чотири групи: загальноправові, міжгалузеві, галузеві та спеціальні (принципи підгалузей і інститутів) [604, с. 98-99]. Слід погодитися із розмежуванням термінів «принципи галузі права» та «галузеві принципи», проведеним М. М. Чабаненком [600, с. 101], адже термін «принципи галузі права» є значно ширшим.

А. М. Статівка та В. Ю. Уркевич серед основних галузевих принципів сучасного аграрного права України виділяють такі принципи: пріоритетність розвитку сільського господарства в народному господарстві України; свобода аграрного підприємництва, добровільність обрання форм і напрямів господарської діяльності в аграрному секторі; рівність учасників аграрних правовідносин; рівність усіх форм власності та організаційно-правових форм аграрного підприємництва; невтручання державних органів у виробничо-господарську діяльність аграрних товаровиробників; аграрний протекціонізм;

демократизація системи управління сільським господарством; екологізація аграрних відносин [13, с. 15].

До основних принципів правового регулювання аграрних відносин В. П. Жушман відносить наступні: рівність учасників аграрно-правових відносин; свобода аграрного підприємництва і добровільність обрання форм та напрямків господарської діяльності; органічний зв'язок трудової діяльності з природно-кліматичними умовами виробництва; пріоритетність розвитку АПК; демократизація системи управління АПК; всебічна охорона і зміцнення всіх форм власності та різноманітних організаційно-правових форм сільськогосподарських товаровиробників, що на них базуються; господарська самостійність та відповідальність суб'єктів сільськогосподарської діяльності і праці; невтручання державних органів у виробничо-господарську діяльність сільськогосподарських товаровиробників [5, с. 14].

В. М. Єрмоленко до принципів аграрного права включає: принцип забезпечення потреб населення і промисловості безпечною і якісною сільськогосподарською сировиною; принцип забезпечення продовольчої безпеки держави; принцип урахування особливостей сільськогосподарської діяльності; принцип вільного обрання селянами форм і напрямів сільськогосподарської діяльності; принцип забезпечення рівності учасників аграрних правовідносин; принцип підвищення ефективності державного регулювання аграрного сектора економіки; принцип забезпечення інноваційного розвитку сільського господарства; принцип пріоритетності соціального розвитку села; принцип екологізації сільського господарства; принцип гарантованості захисту прав сільськогосподарських товаровиробників; принцип постійного удосконалення механізму правового регулювання аграрних відносин; принцип запозичення позитивного досвіду правового регулювання аграрних відносин зарубіжними країнами [6, с. 56-62].

Аналізуючи принципи аграрного права України, М. М. Чабаненко зводить їх перелік та включає до числа сучасних галузевих аграрно-правових принципів наступні: «принцип пріоритетності розвитку сільського господарства серед інших галузей економіки; принцип забезпечення продовольчої безпеки; принцип пріоритетності розвитку соціальної сфери села; принцип екологізації аграрного виробництва» [604, с. 104-105]. Водночас, на думку автора, ціла низка інших принципів галузі аграрного права, які пропонуються науковцями, фактично відноситься до загальноправових або міжгалузевих. Це стосується, зокрема, таких принципів, як принцип плюралізму і рівності форм власності та організаційно-правових форм підприємництва, принцип гарантованості захисту прав суб'єктів, принцип рівності суб'єктів (учасників) аграрних правовідносин тощо [601, с. 175].

Окремо слід виділити позицію Н. І. Титової, адже вченою ще задовго до прийняття Конституції України були чітко сформульовані конституційні засади аграрного законодавства [566, с. 6; 574; 76, с. 7]. Як зазначала Н. І. Титова, «сучасне аграрне законодавство повинно ґрунтуватися на таких конституційних засадах: 1) пріоритетність сільського господарства в системі всіх галузей господарства; 2) державна підтримка сільського господарства; 3) державно-правова охорона земель сільськогосподарського призначення; 4) визнання сільськогосподарської праці як найпрестижнішої в суспільстві та забезпечення її стимулювання; 5) рівність усіх організаційних форм ведення сільського господарства; вільний їх вибір» [566, с. 6]. У зв'язку з цим, до системи галузевих принципів аграрного права, на думку вченої, слід віднести: пріоритетність сільського господарства в системі інших галузей народного господарства; рівність суб'єктів аграрних відносин; право добровільного вибору селянами організаційно-правових форм господарювання на землях сільськогосподарського призначення; тісний органічний взаємозв'язок трудових і земельних відносин; стабільну державну

підтримку сільськогосподарського товаровиробника; принцип реальної гарантованості суб'єктивних прав селян як громадян України й як суб'єктів аграрних відносин [7, с. 14-15].

Ученою виділено й загальні правові принципи, які повинні відображатися в законодавстві (в тому числі й у аграрному): «1) спрямованість на зміцнення юридичних засад правової демократичної держави; 2) спрямованість на гарантування прав людини; 3) відповідність об'єктивним закономірностям сучасного суспільного розвитку, його науковим засадам; 4) відповідність усіх нормативно-правових актів Конституції України; 5) врахування ієрархічної послідовності та внутрішньої гармонії нормативно-правових актів; 6) підвищення ролі законів як основних елементів законодавчої системи; 7) кодифіковане й системне правове забезпечення суспільного розвитку» [7, с. 13-14].

А. І. Брінцов виділяє спеціально-галузеві принципи кодифікації аграрного законодавства, які, на думку вченого, формуються з урахуванням особливостей вітчизняного аграрного законодавства та аграрного права. До них автор відносить, зокрема, гарантування продовольчої безпеки держави, відродження села та сталого розвитку сільських територій, національної пріоритетності вітчизняного виробника, державної підтримки та захисту дрібних і середніх аграрних товаровиробників, належного ресурсного забезпечення і взаємодопомоги тощо [174, с. 110, 113].

Погоджуючись у цілому з наведеними позиціями науковців, зауважимо, що невизначеність та невичерпність переліку принципів аграрного права й законодавства України зумовлені насамперед недоліками законодавчого закріплення цих принципів. Майбутнє відображення їх у кодифікаційному акті аграрного законодавства надасть ознак системності, завершеності як основним засадам аграрного законодавства, так і законодавчій галузі в цілому. Водночас погоджуємось із М. М. Чабаненком у тому, що окремі з «принципів аграрного права», що наводяться науковцями, скоріше є певними

напрямами розвитку аграрних відносин чи законодавства (як-то, наприклад, сприяння розвитку інфраструктури аграрного ринку, вдосконалення аграрного законодавства та ін.), а інші ж є не суто галузевими аграрно-правовими принципами, а принципами міжгалузевими чи принципами інших галузей права (наприклад, рівність учасників правових відносин, свобода підприємництва і добровільність обрання форм та напрямків господарської діяльності, демократизація системи управління, господарська самостійність та відповідальність суб'єктів, тощо) [601, с. 175].

Також вважаємо, що законодавчого закріплення потребують не лише галузеві, а й міжгалузеві принципи, що мають важливе значення для регулювання аграрних відносин. Серед найважливіших **принципів аграрного права та законодавства**, що потребують законодавчого закріплення, на наш погляд, слід виділити наступні міжгалузеві й галузеві принципи: принцип множинності організаційно-правових форм господарювання в АПК; принцип рівності та самостійності аграрних суб'єктів; принцип невтручання держави у виробничо-господарську діяльність аграрних суб'єктів; принцип пріоритету екологічних вимог у процесі сільськогосподарського виробництва; принцип пріоритету земель сільськогосподарського призначення та їх особливої охорони; принцип пріоритету соціального розвитку села; принцип пріоритету сільського господарства в системі господарського комплексу; принцип державної підтримки сільського господарства; принцип гарантування і захисту прав селянина [114, с. 92; 115, с. 112; 129, с. 358; 135, с. 89-90].

Сучасний стан законодавчого закріплення принципів аграрного права та законодавства пов'язаний в цілому з недоліками законодавчого регулювання аграрних відносин. Традиційно принципи чи основні засади галузі законодавства визначаються у кодифікаційному акті відповідної галузі законодавства. Відсутність кодифікаційного акта аграрного законодавства значно ускладнює процес нормативного закріплення, фіксації принципів

аграрного права й законодавства України, їх подальшого розвитку в положеннях законів та підзаконних нормативно-правових актів. Водночас більшість принципів аграрного права на сьогодні відображені тією чи іншою мірою в нормативно-правових актах (передусім, актах вищої юридичної сили) аграрного та інших галузей законодавства [114, с. 92].

Щодо галузевої належності нормативно-правових актів, які визначають основні засади (принципи) аграрного законодавства, можна відзначити наступне. Загальноправові принципи визначаються переважно на конституційному рівні та відображають найважливіші напрями правового регулювання суспільних відносин у різних сферах суспільного життя. Серед загальноправових принципів, на думку А. М. Статівки та В. Ю. Уркевича, аграрному праву притаманні принцип верховенства права, рівноправності суб'єктів господарювання, юридичної рівності усіх форм власності та ін. [13, с. 15].

Міжгалузеві принципи аграрного законодавства визначаються як аграрно-правовими актами, так і актами інших галузей законодавства: Земельним кодексом України, Господарським кодексом України, Кодексом законів про працю України тощо. Особливістю системи принципів аграрного законодавства України є велика питома вага міжгалузевих принципів. Це пов'язано з належністю аграрного права та аграрного законодавства до комплексних галузей [115, с. 113]. Відтак, генетичний зв'язок аграрного права України із основними галузями проявляється й через проникнення деяких принципів основних галузей у регулювання аграрних відносин; такі принципи набувають міжгалузевого характеру. До цієї групи принципів М. М. Чабаненко справедливо відносить принцип екологізації, принцип свободи аграрного підприємництва та деякі інші [600, с. 102].

Зазвичай галузеві принципи знаходять своє закріплення, відображення в нормативно-правових актах аграрного законодавства. Йдеться насамперед про акти вищої юридичної сили – Закони. До них сьогодні можна віднести

Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» [486], Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» [435], Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» [471] та інші. У разі розробки та прийняття в майбутньому кодифікаційного акта аграрного законодавства, такі принципи будуть закріплені в ньому. При цьому, якщо актом кодифікації стануть Основи аграрного законодавства, закріплення в них принципів аграрного законодавства матиме особливо важливе значення, адже окреслюватиме основні напрями подальшого нормативного регулювання аграрних відносин [115, с. 113].

Спеціальні (інституційні) принципи закріплюються переважно у диференційованих та уніфікованих актах аграрного законодавства (Закон України «Про фермерське господарство» [503], Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» [494], Закон України «Про племінну справу у тваринництві» [485], Закон України «Про насіння і садивний матеріал» [465] та інші), в тому числі й підзаконних нормативно-правових актах. Водночас деякі спеціальні принципи можуть визначатися й актами інших галузей законодавства (наприклад, принципи правового інституту сільськогосподарської кооперації визначаються як Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» [494], так і Законом України «Про кооперацію» [461]), хоча це скоріше виняток, аніж правило. Особливістю аграрно-правових принципів є існування розгалуженої системи спеціальних принципів та їх тісний взаємозв'язок із галузевими (наприклад, галузевий принцип державної підтримки сільського господарства, якому відповідає спеціальний принцип державної підтримки фермерства) [115, с. 113].

Важливе значення для закріплення принципів аграрного права і законодавства України має Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18 жовтня 2005 року [471],

який визначив основні пріоритети аграрної політики держави на період до 2015 року та окреслив шляхи їх досягнення. Проте, враховуючи тимчасовий характер цього нормативно-правового акта, сьогодні одним із напрямів розвитку аграрного законодавства є визначення засад державної аграрної політики на довгострокову перспективу. Засади державної аграрної політики так чи інакше пов'язані з принципами аграрного права і законодавства, адже аграрне законодавство України є засобом виразу й реалізації державної аграрної політики [135, с. 88].

Як справедливо зазначає Н. С. Гавриш, недоліком відтворення принципів аграрного права у сучасному законодавстві України можна вважати незавершеність процесу узгодження існуючих принципів, закріплених у різних нормативно-правових актах, а також процесу виявлення нових принципів та способів їх впровадження на сучасному етапі [200, с. 177].

Цілком погоджуємося з О. М. Савельєвою в тому, що «ратифікація 16 вересня 2014 року Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 27 червня 2014 р. детермінує подальшу адаптацію вітчизняних аграрно-правових норм до права ЄС» [524, с. 89]. Тому майбутнє нормативне закріплення принципів аграрного законодавства повинно відбуватися з урахуванням вимог нормативних актів ЄС.

Сучасні проблеми нормативного закріплення зазначених принципів пов'язані з відсутністю базового кодифікаційного акта аграрного законодавства України, в якому повинні бути визначені принципи аграрного законодавства України.

Таким чином, принципи аграрного законодавства, що в основному відповідають принципам однойменної галузі права, можна розглядати як закріплені в нормативно-правових актах вихідні засади, основні ідеї, що

визначають зміст та напрями нормативно-правового регулювання аграрних відносин [129, с. 357].

Подальший розвиток аграрного законодавства України повинен базуватися на єдиних основоположних засадах, що визначаються стратегічними цілями державної аграрної політики в умовах євроінтеграції України.

Особливостями системи принципів аграрного законодавства України є велика кількість міжгалузевих принципів, що пов'язано з належністю аграрного права та аграрного законодавства до комплексних галузей, а також існування розгалуженої системи спеціальних (інституційних) принципів та їх тісний взаємозв'язок із галузевими принципами [114, с. 92-93; 129, с. 358].

У майбутньому принципи аграрного права й законодавства України повинні бути закріплені на законодавчому рівні в єдиному законодавчому акті, яким має стати кодифікаційний акт аграрного законодавства України [115, с. 113].

Законодавчого закріплення потребують наступні міжгалузеві й галузеві принципи аграрного права і законодавства: принцип множинності організаційно-правових форм господарювання в АПК; принцип рівності та самостійності аграрних суб'єктів; принцип невторчання держави у виробничо-господарську діяльність аграрних суб'єктів; принцип пріоритету екологічних вимог у процесі сільськогосподарського виробництва; принцип пріоритету земель сільськогосподарського призначення та їх особливої охорони; принцип пріоритету соціального розвитку села; принцип пріоритету сільського господарства в системі господарського комплексу; принцип державної підтримки сільського господарства; принцип гарантування і захисту прав селянина.

2.3. Особливості та тенденції розвитку структури аграрного законодавства України

Необхідність реформування аграрних відносин в Україні та здійснення заходів щодо структурної перебудови агропромислового комплексу зумовили активізацію процесу розвитку комплексної галузі аграрного законодавства України. Значне розширення системи нормативно-правових актів, що регулюють аграрні відносини, та поглиблення їх комплексного змісту призвели до істотної зміни внутрішньогалузевої структури цієї законодавчої галузі.

У зв'язку з цим важливими для розробки загальнотеоретичних засад аграрного законодавства є з'ясування сучасних тенденцій розвитку структури аграрного законодавства України та аналіз співвідношення між окремими інститутами та іншими частинами аграрного законодавства. Структура аграрного законодавства аналізувалася переважно представниками радянської аграрно-правової науки: Г. Ю. Бистровим, І. Ф. Казьмінім та деякими іншими вченими. У науці аграрного права України зазначені питання частково досліджувалися Н. І. Титовою, В. І. Семчиком, В. В. Янчуком, З. А. Павловичем та іншими авторами. Проблеми структури аграрного законодавства аналізуються і в працях представників сучасної аграрно-правової науки: М. Я. Ващишин, С. І. Бугери, І. В. Духневич, В. М. Єрмоленка, В. П. Жушмана, В. В. Носіка, Т. О. Коваленко, О. О. Погрібного, І. Ю. Сальмана, А. М. Статівки, В. Ю. Уркевича, М. В. Шульги, М. М. Чабаненка та інших учених.

Поняття «система законодавства» трактується ученими як «сукупність джерел права, які є формою виразу правових норм» [598, с. 294-295]. Як справедливо зазначає С. С. Алексєєв, «система законодавства – це не «просто сукупність» нормативних актів: законів, актів уряду та ін.... це саме система актів, їх розчленованість і диференційованість, їх ієрархічна побудова,

зв'язана відносинами координації й субординації, співвідпорядкованості» [18, с. 59]. Система законодавства, на думку І. М. Погрібного, – це «впорядкована множинність всіх діючих правових актів даної держави» [372, с. 68].

Під структурою системи законодавства у теорії права розуміють зумовлену системою права, інтересами держави та потребами практики правового регулювання внутрішню організацію впорядкованих нормативно-правових актів, яка виражається в їх єдності й погодженості, а також у розподілі за галузями, інститутами та іншими групами законодавства [509, с. 96].

Слід зазначити, що при характеристиці будови аграрного законодавства вживають одночасно терміни «система» та «структура», тому важливим є з'ясування співвідношення між ними. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови поняття «система» визначається як «порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням і взаємним зв'язком частин чого-небудь» [194, с. 1320]. Термін «структура» означає «взаєморозміщення та взаємозв'язок складових частин цілого; будова» [194, с. 1405]. Тому при характеристиці внутрішньої будови аграрного законодавства, вважаємо, можна застосовувати обидва терміни, проте термін «структура», на наш погляд, краще відображає спосіб внутрішньої побудови галузі законодавства та співвідношення між її складовими частинами (елементами).

До речі, при характеристиці системи аграрного права, М. М. Чабаненко також розмежовує терміни «система» та «структура». Під «системою аграрного права» автор розуміє «цілісний комплекс відмежованих, разом із тим компліментарних, який утворює особливу єдність та є одночасно елементом системи більш високого порядку, – системи права України» [560, с. 123], тоді як «структура галузі аграрного права», на думку вченого, – це «науково обґрунтоване, логічно послідовне розміщення аграрного правових

норм, аграрно-правових інститутів (з відповідними субінститутами), підгалузей аграрного права, що спрямовані на регулювання аграрних відносин» [602, с. 357].

Слід погодитися з думкою Н. І. Титової про необхідність виділення й «внутрішньогалузевої системи законодавства», тобто його горизонтальної структури [560, с. 123], оскільки у межах системи законодавства виділяються певні її складові за предметом регулювання та іншими важливими критеріями. При цьому галузь законодавства «є окремим, самостійним і специфічним системним утворенням, що має об'єктивно-суб'єктивну основу і складається із закономірно послідовної сукупності нормативних актів» [562, с. 103].

Враховуючи загальні підходи до поняття «структури законодавства», **структуру сучасного аграрного законодавства** можна визначити як зумовлену системою аграрного права України, основними напрямками аграрної політики Української держави та потребами реформування аграрних відносин внутрішню організацію впорядкованих комплексних нормативно-правових актів, присвячених регулюванню аграрних відносин, яка виражається в їх єдності й погодженості, а також у розподілі за підгалуззями, інститутами та іншими групами аграрного законодавства [141, с. 111].

Відтак основними рисами внутрішньої побудови системи аграрного законодавства є узгодженість, єдність та взаємозв'язок усіх нормативно-правових актів, що її утворюють, а також розподіл їх за підгалуззями, інститутами та іншими групами законодавства [41, с. 205].

Впливає на структуру аграрного законодавства і система однойменної галузі права, що трактується науковцями як «сукупність логічно і послідовно розміщеного нормативного матеріалу за правовими інститутами, норми яких у комплексі закріплюють основні принципи, форми і порядок сільськогосподарської діяльності юридичних і фізичних осіб, регулюють відносини, що виникають між ними, між ними і державою в процесі

обробітку землі, виробництва, перероблення і реалізації продукції сільського господарства» [5, с. 14].

Внутрішня організація системи аграрного законодавства певною мірою зумовлюється суб'єктним складом учасників аграрних правовідносин, специфікою окремих видів сільськогосподарської виробничої діяльності, структурою предмета правового регулювання відповідної галузі права та іншими чинниками [137, с. 55; 141, с. 111]. Особливості структури аграрного законодавства України визначаються також сучасними потребами реформування аграрних відносин, необхідністю підтримки сільськогосподарських товаровиробників та забезпечення соціального розвитку села, зацікавленістю держави у розвитку сільськогосподарського виробництва тощо. Зазначені фактори визначають пріоритетні напрями правотворчої діяльності державних органів і втілюються у змісті конкретних нормативних актів аграрного законодавства України [137, с. 55; 141, с. 111].

При цьому на сьогодні структура аграрного законодавства як і кожної законодавчої галузі, є більш динамічним явищем, аніж структура відповідної галузі права [137, с. 55]. Це пов'язано, насамперед із впливом такого суб'єктивного фактора на розвиток законодавства, як зацікавленість держави у стимулюванні розвитку тих чи інших відносин.

Оскільки нормативно-правові акти аграрного законодавства України характеризуються різними типологічними ознаками, аграрно-правовою наукою сформульовано декілька критеріїв їхньої класифікації. Диференціація нормативно-правових актів аграрного законодавства за юридичною силою є основою для побудови ієрархічної (субординаційної, «вертикальної») структури цієї законодавчої галузі. Поділ нормативно-правових актів аграрного законодавства України залежно від особливостей окремих груп аграрних відносин, специфіки юридичної форми їх правового регулювання та деяких інших типологічних ознак дає змогу виділити поряд з ієрархічною

(«вертикальною») структурою аграрного законодавства України й «горизонтальну» його структуру [141 с. 111-112].

Структура сучасного аграрного законодавства перебуває у стані постійного розвитку, що супроводжується не лише зміною співвідношення між різними складовими частинами законодавчої галузі, а й виникненням нових інститутів та цілих підгалузей аграрного законодавства України [141, с. 112].

При характеристиці **ієрархічної структури аграрного законодавства** особливої уваги заслуговують його *конституційні засади*. Конституція як Основний Закон держави визначає загальні засади розвитку правової системи, в тому числі й напрями законодавчого регулювання різних сфер суспільного життя. Конституція України є основою для правотворчої діяльності усіх державних органів. Тому приписи, закріплені в Основному Законі, відіграють роль фундаментальних, вихідних засад для розвитку всіх галузей вітчизняного законодавства [66, с. 173].

Конституційні засади, на яких повинно базуватися сучасне аграрне законодавство, ще задовго до прийняття Конституції України були сформульовані у працях Н. І. Титової [566], Ц. В. Бичкової [186] та інших учених. Проте на конституційному рівні вихідні для аграрного виробництва принципи закріплені не були [66, с. 174].

Як зазначав І. Ф. Казьмін, при оцінці значення Конституції «як джерела сільськогосподарського права слід враховувати, що таке значення мають не лише ті її приписи, що прямо призначені для регулювання відносин у сільському господарстві, але й багато конституційних положень загального характеру» [270, с. 36]. Для розвитку аграрного законодавства важливе значення мають конституційні положення, що визначають загальні засади регулювання земельних, майнових, трудових відносин, закріплюють вихідні принципи підприємництва, державного регулювання різних сфер суспільного життя [66, с. 174].

Одним із важливих сучасних завдань є конституціоналізація системи законодавства, під якою розуміють «складний, об'єктивний, багатовимірний та динамічний процес приведення у відповідність із Конституцією не тільки тексту, а й сенсу норм вітчизняного законодавства, що забезпечує єдність правового регулювання, а також стабільність економічного розвитку України» [558, с. 33].

У площині конституціоналізації аграрного законодавства важливе значення має втілення у нормативно-правових актах аграрного законодавства положення, закріпленого у статті 3 Конституції: «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави» [306]. Виходячи з конституційного визнання людини найвищою соціальною цінністю, сучасна державна політика у сфері сільськогосподарського виробництва повинна бути спрямована, насамперед, на створення умов для реалізації селянами основних прав і свобод [66, с. 174]. Як зазначає О. В. Гафурова, «ступінь розроблення й закріплення зазначених прав у чинному законодавстві є показником того, наскільки держава дбає про забезпечення певного рівня соціальних благ для свого народу і особливо найменш захищеної його частини – селянства» [212, с. 129].

Реалізація конституційного положення про те, що Україна – соціальна держава, передбачає зміщення центральної мети аграрного законодавства: від захисту інтересів держави до захисту інтересів людини, селянина. Це пов'язано з основним призначенням соціальної правової держави, що полягає у забезпеченні та захисті прав і свобод людини та громадянина [66, с. 174].

Подальшого розвитку в актах аграрного та земельного законодавства потребує й конституційне положення щодо захисту усіх суб'єктів права власності і господарювання, а також рівності усіх суб'єктів права власності перед законом (стаття 13) [306]. Це передбачає подальший розвиток та вдосконалення галузевого законодавства про різні організаційно-правові форми господарювання в сільському господарстві. Повинні створюватися

умови для рівноправного функціонування в системі агропромислового комплексу різноманітних аграрних суб'єктів, заснованих на державній, комунальній та приватній формах власності, забезпечуватися захист їх законних прав та інтересів [66, с. 174-175].

Слушною залишається й позиція А. Л. Бейкуна щодо необхідності взаємоузгодження Конституції з іншими нормативно-правовими актами, які регулюють аграрні і земельні відносини [155]. Важливість зазначеної проблеми зумовлена тим, що «від рівня відповідності усіх законодавчих та підзаконних актів положенням Конституції великою мірою залежатиме ефективність і стабільність правової системи України» [553, с. 4].

Отже, Конституція України, визначаючи основні засади економічного і державного ладу, закріплює вихідні положення щодо регулювання аграрних та земельних відносин в Україні. Ефективна реалізація конституційних положень значною мірою залежить від їх належного закріплення і розвитку в нормативно-правових актах аграрного законодавства України [66, с. 175].

Істотною особливістю розвитку ієрархічної структури аграрного законодавства України є зміна співвідношення між законами та підзаконними аграрно-правовими актами. Попри відсутність єдиного кодифікаційного акта аграрного законодавства, у сучасний період аграрні відносини регулюються здебільшого у формі законів. Важливою є проблема збереження тенденції до врегулювання зазначених відносин нормативно-правовими актами вищої юридичної сили, що створить необхідні передумови для подальшої кодифікації аграрного законодавства [141, с. 112].

За умов переходу до ринкових відносин та значного розширення прав суб'єктів аграрного господарювання збільшується значення локальної правотворчості аграрних суб'єктів у правовому регулюванні аграрних відносин. Тому, на наш погляд, у системі підзаконних нормативно-правових актів аграрного законодавства надалі визначальна роль повинна належати

локальним внутрішньогосподарським нормативно-правовим актам аграрного законодавства України [141, с. 112].

Отже, істотними ознаками сучасної ієрархічної структури аграрного законодавства України є: 1) відсутність єдиного кодифікаційного акта аграрного законодавства України; 2) регулювання найбільш важливих (базових) аграрних відносин актами вищої юридичної сили; 2) істотне значення локальних правових актів у регулюванні аграрних відносин, зокрема у врахуванні специфічних особливостей сільськогосподарського виробництва.

«Горизонтальна» структура аграрного законодавства передбачає формування певних законодавчих спільностей (інститутів, підгалузей аграрного законодавства), що регулюють однорідні групи аграрних відносин [141, с. 112].

Г. Ю. Бистровим ще в минулому столітті обґрунтовано поділ аграрно-правових актів за специфікою юридичного типу (форми) правового регулювання аграрних відносин на дві великі групи: уніфіковані та диференційовані нормативно-правові акти аграрного законодавства [185, с. 10].

Зазначений підхід до поділу нормативно-правових актів на дві великі групи [182-183; 185] отримав визнання в юридичній науці й використовується в аграрно-правовій доктрині до цього часу. При цьому вченими відзначається важлива роль уніфікованих, спеціалізованих нормативно-правових актів у процесі становлення нових, комплексних галузей законодавства [560, с. 127-136; 561, с. 134-135]. Як справедливо зазначала Н. І. Титова, саме уніфіковані нормативні акти, будучи ядром сільськогосподарського (аграрного) законодавства, сприяли формуванню первинних норм комплексної галузі сільськогосподарського (аграрного) права [561, с. 136].

Слід визнати, що метою аграрного законодавства є уніфіковане та спеціалізоване правове регулювання виробничо-господарської діяльності в сільськогосподарських підприємствах. Процес уніфікації правового регулювання аграрних відносин за участю різних сільськогосподарських підприємств був особливо характерним для розвитку сільськогосподарського законодавства у 1960-х – на початку 1970-х років. Значну роль уніфікованих нормативно-правових актів у системі джерел аграрного права Г. Ю. Бистров пов'язував із тенденцією загального характеру – посиленням юридичної єдності в аграрному праві [11, с. 28-29].

Проте, починаючи з кінця минулого століття, було істотно розширено можливості щодо створення різноманітних організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі. У зв'язку з цим «з початку 90-х років почався процес посилення диференціації в аграрному праві» [11, с. 28]. Як відзначала Н. І. Титова, характерною рисою сучасного аграрного законодавства є розвиток його за суб'єктним принципом [573, с. 27]. Свідченням цього є прийняття Законів України «Про фермерське господарство» [503], «Про колективне сільськогосподарське підприємство» [457], «Про сільськогосподарську кооперацію» [494], «Про особисте селянське господарство» [475].

Одночасно в системі сучасного аграрного законодавства України залишається велика питома вага й уніфікованих нормативно-правових актів, тобто тих, що розраховані на всіх аграрних суб'єктів (Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» [486] та ін.). Сучасні нормативно-правові акти аграрного законодавства приймаються також з окремих питань, що торкаються виробничо-господарської діяльності аграрних суб'єктів (наприклад, Закони України «Про насіння і садивний матеріал» [465], «Про племінну справу у тваринництві» [485], «Про зерно та ринок зерна в Україні» [455]) [141, с. 112-113].

На думку Т. О. Коваленко, «розвиток аграрного законодавства України протягом останніх двадцяти років свідчить про наявність двох основних тенденцій – уніфікації правового становища суб'єктів аграрного господарювання та диференціації й ускладнення правового регулювання виробництва окремих видів сільськогосподарського виробництва» [290, с. 63].

Слід зазначити, що належне правове регулювання зовнішньогосподарських та деяких інших відносин, що виникають у процесі виробничо-господарської діяльності аграрних суб'єктів, повинно забезпечуватися системою уніфікованих нормативно-правових актів [37, с. 16; 141, с. 113].

Проте особливості внутрішніх відносин (членських, організаційних та, певною мірою – земельних і майнових) повинні відобразитися у змісті диференційованих нормативно-правових актів аграрного законодавства України [37, с. 16; 144, с. 209].

Необхідно зазначити, що така класифікація нормативно-правових актів аграрного законодавства на сьогодні є менш актуальною, оскільки більшість нормативно-правових актів є уніфікованими та розраховані на регулювання суспільних відносин за участю різних аграрних суб'єктів. Проте у 1970-х роках, коли основними суб'єктами аграрних відносин були колгоспи та радгоспи, такий поділ нормативно-правових актів аграрного законодавства мав надзвичайно важливе значення. Крім того, у період 1970-х – 1980-х років продовжували діяти нормативно-правові акти, які регулювали суспільні відносини виключно за участю колгоспів (вони належали до диференційованих нормативно-правових актів сільськогосподарського законодавства).

В сучасній аграрно-правовій науці запропоновано й нові підходи до класифікації нормативно-правових актів аграрного законодавства.

М. Я. Ващишин поділяє джерела аграрного права залежно від юридичної природи на дві групи: абсолютні та дуалістичні. До першої групи авторка відносить ті нормативно-правові акти, які регулюють виключно аграрні суспільні відносини. Другу групу джерел аграрного права, на думку вченої, складають акти, основне призначення яких полягає у регулюванні інших суспільних відносин (земельних, майнових, фінансових, підприємницьких, трудових та ін.) [188, с. 330]. Аналогічний поділ пропонується й Я. З. Гаєцькою-Колотило та Н. В. Ільків [203, с. 16].

Традиційним є підхід до класифікації нормативно-правових актів аграрного законодавства за юридичною силою. За цим критерієм виділяють: закони та підзаконні нормативно правові акти [10, с. 76-77].

В. М. Корнієнко та В. В. Панченко також пропонують класифікацію нормативно-правових актів аграрного законодавства за обсягом волі, закріпленої в нормативно-правовому акті: «а) загальноаграрні, що розраховані на широке коло осіб; б) внутрішньогосподарські, дія яких обмежується конкретним сільськогосподарським підприємством» [10, с. 77].

Учені пропонують і інші критерії для класифікації нормативно-правових актів аграрного законодавства: характер правового регулювання, силу впливу на регулювання аграрних відносин [10, с. 77] та інші.

Слід зазначити, що ученими справедливо розглядаються локальні нормативно-правові акти сільськогосподарських підприємств як складові частини аграрного законодавства [6, с. 77]. Як зазначає В. М. Єрмоленко, локальні нормативно-правові акти сільськогосподарських підприємств мають такі ознаки: « існування лише на сільськогосподарських підприємства, які є юридичними особами; ...2) належність до внутрішніх правових актів , тобто спрямування на врегулювання внутрішніх членських, майнових, трудових, організаційно-управлінських і соціальних відносин; 3) санкціонований характер норм локальних актів; ... 4) відповідність певній процедурі прийняття; ...5) загальнообов'язковість дотримання всіма членами і

найманими працівниками відповідного сільськогосподарського підприємства» [6, с. 77].

Важливо, що в сучасний період саме локальні внутрішньогосподарські акти найбільш повно відображають специфіку сільськогосподарського підприємства, враховують його види та напрями діяльності, особливості членських та трудових відносин, специфіку правового режиму майна та внутрішньогосподарського управління тощо.

Із прийняттям Цивільного та Господарського кодексів України, що визначили загальні засади створення та функціонування суб'єктів господарювання, потреба у прийнятті диференційованих нормативно-правових актів аграрного законодавства набула особливої актуальності. Зокрема, на сьогодні існує необхідність спеціалізованої регламентації правового становища державних та комунальних сільськогосподарських підприємств, аграрних господарських товариств та ін. [141, с. 114].

Таким чином, майбутній розвиток аграрного законодавства передбачатиме й надалі поєднання інтеграції та диференціації правового регулювання аграрних відносин. При цьому співвідношення між уніфікованими та диференційованими нормативно-правовими актами аграрного законодавства, на наш погляд, буде характеризуватися переважанням уніфікованої правової регламентації суспільних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва [37, с. 16], що пов'язано з «посиленням юридичної єдності в аграрному праві» [11, с. 28-29].

Розвиток системи аграрного законодавства в сучасних умовах є дуже динамічним та складним, оскільки відображає істотні зміни в економічній системі та має забезпечувати перетворення аграрного сектора економіки на високоефективну та конкурентоспроможну галузь виробництва. При цьому необхідною умовою належного розвитку аграрного законодавства як системи нормативно-правових актів є подальше вдосконалення і систематизація окремих законодавчих інститутів, що забезпечують регулювання аграрних

відносин [40, с. 42; 104, с. 44]. Тому важливе значення має аналіз поняття та юридичної природи **інститутів аграрного законодавства України**, визначення основних напрямів і перспектив їх розвитку.

Представниками загальнотеоретичної юридичної науки обґрунтовано існування внутрішньогалузевої «горизонтальної» структури законодавства, що передбачає виділення в межах кожної галузі законодавства окремих інститутів, підгалузей та інших складових частин (підсистем) законодавства [541, с. 19-26, 60-74].

Поняття законодавчого інституту як основної складової галузі законодавства в юридичній науці аналізувалося багатьма ученими. Водночас слід зазначити, що зазвичай більше уваги приділяється дослідженню правових інститутів як складових галузі права і значно менше – аналізу законодавчих інститутів [104, с. 44].

Ще в минулому столітті вченими було доведено, що «основним, обов'язковим елементом внутрішньогалузевої системи законодавства є інститут» [541, с. 62]. На думку С. В. Поленіної, поділ галузі законодавства на підгалузю та інститути відбувається насамперед відповідно до предмету регулювання [375, с. 63].

При цьому, як зазначали науковці, «система комплексних галузей у принципі складається з елементів, аналогічних іншим галузям законодавства. Але ці елементи є менш однорідними, взаємозв'язки між ними часто обмежуються єдністю цільового призначення і похідною від них структурною спільністю» [541, с. 60].

Представники радянської юридичної науки під законодавчим інститутом розуміли систему взаємозв'язаних, взаємодоповнюючих за своїм призначенням норм (нормативних приписів), що регулюють відносно відособлену сукупність взаємозв'язаних суспільних відносин [541, с. 20].

О. Ф. Скакун визначає інститут законодавства як «сукупність нормативних приписів галузі законодавства, що виражають зміст

взаємозалежних правових норм, які регулюють певну групу (вид) суспільних відносин, а також суспільні відносини або їх елемент» [544, с. 317]. У сучасній юридичній науці виділяють три види законодавчих інститутів: галузеві, міжгалузеві, комплексні (суміжні) [544, с. 317].

При аналізі внутрішньогалузевої «горизонтальної» структури аграрного законодавства представниками аграрно-правової науки висловлювалися різні точки зору щодо основних структурних частин аграрного законодавства. Так, колись І. Ф. Казьмін виділяв окремі «структурні підрозділи», чи «підсистеми сільськогосподарського законодавства»: «1) про державне керівництво і управління сільським господарством; 2) про радгоспи; 3) про колгоспи; 4) про об'єднання і міжгосподарські організації та підприємства; 5) про рослинництво; 6) про тваринництво; 7) про підсобне промислове виробництво колгоспів та радгоспів; 8) про культурно-побутову діяльність колгоспів та радгоспів; 9) про сільськогосподарське переселення; 10) про підготовку та перепідготовку сільськогосподарських кадрів; 11) про матеріально-технічне забезпечення колгоспів та радгоспів; 12) про реалізацію продукції колгоспів та радгоспів» [272, с. 52; 541, с. 272]. Водночас ученим підкреслювалося, що такі «структурні підрозділи сільськогосподарського законодавства в свою чергу також є системами, оскільки включають різноманітні спільності норм» [272, с. 52; 541, с. 272].

Г. Ю. Бистров обґрунтовував точку зору про те, що «галузеві юридичні нормативні акти можуть бути згруповані у п'ять підгалузей: законодавство про радгоспи, колгоспне законодавство, законодавство про міжгосподарську кооперацію та агропромислову інтеграцію, законодавство про підсобні сільські господарства підприємств, організацій, установ, законодавство про особисті підсобні господарства громадян» [185, с. 13].

А. М. Статівка та В. Ю. Уркевич при аналізі «горизонтальної структури» сучасного аграрного законодавства виділяють такі його підгалузі, як, наприклад, законодавство про аграрні біржі, відповідальність за порушення

аграрного законодавства, державну підтримку сільського господарства країни, сільськогосподарські кооперативи, державні і комунальні сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства, особисті селянські господарства та інші [13, с. 55-56]. Крім цього, на думку А. М. Статівки, в системі аграрного законодавства можна виділити нормативно-правові акти, які регулюють різні види аграрних відносин, зокрема щодо: 1) загальних засад здійснення аграрного виробництва та розвитку соціальної сфери села (Закон України від 17 жовтня 1990 р. «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» (в редакції від 15 травня 1992 р.); 2) державно-правового регулювання сільського господарства (Закон України від 18 січня 2001 р. «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років»; Закон України від 24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільського господарства України» (в редакції від 5 квітня 2015 р.); Закон України від 18 жовтня 2005 р. «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року»); 3) правового становища сільськогосподарських товаровиробників (Закон України від 17 липня 1997 р. «Про сільськогосподарську кооперацію» (в редакції від 20 листопада 2012 р.); Закон України від 15 травня 2003 р. «Про особисте селянське господарство»; Закон України від 19 червня 2003 р. «Про фермерське господарство»; Закон України від 14 лютого 1992 р. «Про колективне сільськогосподарське підприємство»); 4) напрямів виробничо-господарської діяльності (Закон України від 15 грудня 1993 р. «Про племінну справу у тваринництві»; Закон України від 22 лютого 2000 р. «Про бджільництво»; Закон України від 4 липня 2002 р. «Про зерно та ринок зерна в Україні»; Закон України від 26 грудня 2002 р. «Про насіння і садивний матеріал»; Закон України від 6 лютого 2003 р. «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них»; Закон України від 24 червня 2004 р. «Про молоко

та молочні продукти»; Закон України від 18 вересня 2012 р. «Про аквакультуру» та ін.) [548, с. 78-79].

За переконанням І. В. Духневич, «в аграрному законодавстві України можна виділити чотири групи правових інститутів: а) інститути, утворені за юридичним статусом сільськогосподарських товаровиробників; б) інститут державної підтримки аграрних товаровиробників; в) інститути, утворені за сферами здійснення сільськогосподарської діяльності; г) комплексні інститути, що знаходяться на межі аграрного та інших галузей законодавства» [235, с. 13].

Водночас деякі представники науки аграрного права заперечують можливість виділення в межах галузі законодавства (в тому числі аграрного законодавства України) окремих законодавчих інститутів. Зокрема, М. М. Чабаненко стверджує, що «підстав для виділення інститутів галузі законодавства немає», оскільки, на думку вченого, «правовий інститут – елемент структури галузі права нарівні з правовою нормою й підгалуззями права і є певною сукупністю правових норм» [604, с. 174].

На наш погляд, є цілком виправданим виділення в межах галузі законодавства окремих законодавчих інститутів, що охоплюватимуть систему нормативних приписів, які регулюють певний вид (групу) однорідних суспільних відносин. Підтвердженням цьому є істотна неоднорідність, різна функціональна спрямованість нормативних приписів у межах галузі законодавства [40, с. 44; 62, с. 53; 104, с. 45].

Отже, **інститут аграрного законодавства** – це система нормативних приписів, вміщених у одному чи декількох нормативно-правових актах, що регулюють певний вид (групу) однорідних суспільних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва [40, с. 45; 62, с. 53; 104, с. 45; 143, с. 99].

Що ж до переліку інститутів аграрного законодавства, то в системі аграрного права (вона, як зазначалося, є основою для формування структури

однойменної галузі законодавства), на думку вчених, можна виділити такі важливі правові інститути: інститут права власності на землю; інститут паювання земель; інститут оренди земель сільськогосподарського призначення; інститут фермерського господарства; інститут сільськогосподарської кооперації та інші [7, с. 16]. Водночас Н. І. Титовою відзначалися тенденції до розвитку інститутів пріоритетного розвитку села; інституту гарантування прав селянина як громадянина й як працівника сільського господарства; інституту приватизації та паювання майна в агропромисловому комплексі; формування інститутів особистого селянського господарства, приватних аграрних підприємств, сільськогосподарських товариств, а також державних сільськогосподарських підприємств тощо [7, с. 17].

Розширення предмета та системи аграрного права України за рахунок включення до кола аграрних відносин специфічних соціальних відносин на селі [111, с. 120] зумовило також формування нового інституту аграрного законодавства України, що включає нормативно-правові акти з приводу соціального розвитку села. Ученими (О. В. Гафуровою [212], М. М. Чабаненком [604]) в сучасний період обґрунтовується думка щодо формування підгалузі законодавства про соціальний розвиток села. Крім того, Х. А. Григор'євою аргументовано наукову концепцію щодо формування галузі агропротекційного законодавства як підгалузі аграрного законодавства [220].

На сьогодні виникнення нових правових інститутів пов'язане з істотним розширенням предмета аграрного права [111, с. 120], що обумовлено, як слушно відзначив М. В. Шульга, «багатоманітністю форм права власності в аграрній сфері, нових організаційно-правових форм використання земель як основного засобу виробництва в сільському господарстві та форм ведення сільськогосподарського виробництва» [622, с. 25]. Усе це призвело до включення до кола аграрних відносин не лише виробничих і соціальних

відносин у сільському господарстві, але й відносин у сфері сталого розвитку сільських територій, у сфері агролісівництва, аграрних інформаційних відносин, біоенергетичних та інших відносин [524, с. 164].

Представники загальнотеоретичної юридичної науки обґрунтовують складну структуру законодавчих інститутів, що можуть включати підінститути (субінститути) або об'єднуватись та утворювати значно більші спільності – підгалузі законодавства [541, с. 65-66]. Тому, за переконанням науковців, один і той самий законодавчий інститут може одночасно розглядатися як: «1) відносно самостійний правовий інститут; 2) як підсистема іншого більшого галузевого чи навіть міжгалузевого інституту; 3) як підсистема одночасно декількох інститутів» [541, с. 66].

Стосовно юридичної природи аграрних законодавчих інститутів, слід погодитися з ученими, які обґрунтовують *комплексний характер законодавчих інститутів*, що входять до складу комплексної галузі законодавства. Так, за справедливим переконанням представників радянської юридичної науки, «ступінь комплексності інституту, зазвичай, прямо пропорційний ступеню комплексності даної галузі законодавства» [541, с. 64].

С. С. Алексєєв ще в минулому столітті при аналізі галузевої структури законодавства аргументував положення про формування на «стику» суміжних, однорідних галузей права комплексних інститутів, що наділені рисами, характерними для декількох галузей права [17, с. 83]. Як відзначала С. В. Поленіна, такі інститути права нерідко повністю чи частково оформляються в інститути законодавства [375, с. 53-54].

Під комплексними інститутами законодавства, на думку О. Ф. Скакун, слід розглядати «сукупність нормативних приписів, що виражають зміст взаємозалежних норм, об'єднаних з кількох суміжних галузей права» [544, с. 317].

Водночас дискусійним на сьогодні є питання стосовно виділення в системі аграрного законодавства окремих його підгалузей. Сьогодні в юридичній науці обґрунтовуються ідеї щодо виділення таких підгалузей аграрного законодавства: законодавство про сталий розвиток сільських територій [13, с. 45], законодавство про продовольчу безпеку України [602, с. 335], законодавство про соціальний розвиток села [602, с. 338], законодавство про аграрні біржі, про державну підтримку сільського господарства тощо [188, с. 332]. Проте, «на відміну від інституту підгалузей не є обов'язковим елементом для кожної галузі законодавства» [541, с. 62]. Тому, на думку вчених, у невеликих і тісно консолідованих галузях підгалузей взагалі немає, а в деяких галузях можна виділити лише такі спільності взаємозв'язаних норм, що займають проміжне становище між інститутом і підгалуззю [541, с. 62]. Але слід визнати можливість формування у майбутньому в межах аграрного законодавства окремих його підгалузей [62, с. 53].

Отже, внутрішня організація системи аграрного законодавства певною мірою зумовлюється суб'єктним складом учасників аграрних правовідносин, специфікою окремих видів сільськогосподарської виробничої діяльності, структурою предмета правового регулювання відповідної галузі права та іншими чинниками [62, с. 53]. Особливості структури аграрного законодавства України визначаються також сучасними потребами реформування аграрних відносин, необхідністю підтримки сільськогосподарських товаровиробників та забезпечення соціального розвитку села, зацікавленістю держави у розвитку агропромислового виробництва тощо. При цьому вплив на формування внутрішньогалузевої структури законодавства суб'єктивних факторів дає підстави стверджувати, що структура аграрного законодавства України, як і кожної законодавчої галузі, є більш динамічним явищем, аніж структура відповідної галузі права [62, с. 53].

У системі аграрного законодавства можна виділити аграрні законодавчі інститути, що є основними елементами галузі законодавства і характеризуються комплексною юридичною природою, яка властива галузі законодавства в цілому. Інститут аграрного законодавства – це система нормативних приписів, вміщених у одному чи декількох нормативно-правових актах, що регулюють певний вид (групу) однорідних суспільних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва [62, с. 53].

Структура сучасного аграрного законодавства перебуває у стані постійного розвитку, що супроводжується не лише зміною співвідношення між різними складовими законодавчої галузі, а й якісними змінами в «горизонтальній» структурі аграрного законодавства України, виникненням нових законодавчих інститутів та формуванням підгалузей аграрного законодавства України [62, с. 53].

Необхідно також відзначити загальну тенденцію до поглиблення структурних зв'язків між галузевими утвореннями системи українського законодавства. Тому сьогодні можна констатувати існування великої кількості міжгалузевих правових інститутів, законодавчою базою яких є, поряд з нормативними актами аграрного законодавства, акти екологічного, земельного, господарського, цивільного та інших галузей законодавства [141, с. 114].

Подальший розвиток та вдосконалення структури аграрного законодавства України пов'язані з майбутньою його кодифікацією. При цьому необхідною передумовою для розробки єдиного загальногалузевого кодифікаційного акта аграрного законодавства повинна стати науково обґрунтована внутрішньогалузева кодифікація аграрного законодавства України в межах його окремих інститутів, тобто спеціальна (інституційна) кодифікація (рекодифікація) [70, с. 19; 141, с. 14].

Висновки до розділу 2

1. Аграрне законодавство України – це комплексна галузь законодавства, що відповідає окремій галузі економіки та є системою взаємопов'язаних і узгоджених між собою уніфікованих та диференційованих нормативно-правових актів (законів, підзаконних нормативно-правових актів, актів правотворчості аграрних суб'єктів), що забезпечують спеціалізоване та інтегроване правове регулювання суспільних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва.

2. Обґрунтовано, що сучасне аграрне законодавство характеризується такими ознаками: комплексність, інтегрований та спеціалізований характер, відповідність окремій галузі економіки, структурний взаємозв'язок із земельним та екологічним законодавством. Відзначається, що в сучасних умовах розвитку аграрного законодавства відбувається поглиблення комплексності та спеціалізованості більшості нормативно-правових актів аграрного законодавства.

Комплексність аграрного законодавства зумовлена: 1) неоднорідністю суспільних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва, що є предметом регулювання відповідної галузі; 2) особливими генетичним зв'язком норм аграрного права та приписів аграрного законодавства із нормами та нормативними приписами основних галузей; 3) особливостями процесу формування сільськогосподарського (аграрного) права та однойменної галузі законодавства.

3. Аргументовано існування загальної тенденції до поглиблення структурних зв'язків між галузевими утвореннями системи українського законодавства, що призводить до існування великої кількості міжгалузевих правових інститутів, законодавчою базою яких є, поряд з нормативними актами аграрного законодавства, акти екологічного, земельного, господарського, цивільного та інших галузей законодавства.

4. Принципи аграрного законодавства визначаються як закріплені в нормативно-правових актах вихідні засади, основні ідеї, що визначають зміст та напрями нормативно-правового регулювання аграрних відносин та відображають пріоритети державної аграрної політики [129, с. 357] .

5. Особливостями системи принципів аграрного законодавства України є велика кількість міжгалузевих принципів, що пов'язано з належністю аграрного права та аграрного законодавства до комплексних галузей, а також існування розгалуженої системи спеціальних (інституційних) принципів та їх тісний взаємозв'язок із галузевими принципами.

6. Сучасний стан законодавчого закріплення принципів аграрного права та законодавства пов'язаний в цілому з недоліками законодавчого регулювання аграрних відносин. Відсутність кодифікаційного акта аграрного законодавства значно ускладнює процес нормативного закріплення, фіксації принципів аграрного права й законодавства України, їх подальшого розвитку в положеннях законів та підзаконних нормативно-правових актів. Водночас відзначається, що більшість принципів аграрного права на сьогодні відображені тією чи іншою мірою в нормативно-правових актах (передусім, актах вищої юридичної сили) аграрного та інших галузей законодавства.

7. Подальший розвиток аграрного законодавства України повинен базуватися на єдиних основоположних засадах, що визначаються стратегічними цілями державної аграрної політики в умовах євроінтеграції України. У майбутньому принципи аграрного права й законодавства України повинні бути закріплені на законодавчому рівні в єдиному законодавчому акті, яким має стати кодифікаційний акт аграрного законодавства України.

8. Обґрунтовується положення про те, що законодавчого закріплення потребують такі найважливіші принципи аграрного законодавства України: принцип множинності організаційно-правових форм господарювання в АПК; принцип рівності та самостійності аграрних суб'єктів; принцип невторчання держави у виробничо-господарську діяльність аграрних суб'єктів; принцип

пріоритету екологічних вимог у процесі сільськогосподарського виробництва; принцип пріоритету земель сільськогосподарського призначення та їх особливої охорони; принцип пріоритету соціального розвитку села; принцип пріоритету сільського господарства в системі господарського комплексу; принцип державної підтримки сільського господарства; принцип гарантування і захисту прав селянина.

9. Структуру сучасного аграрного законодавства можна визначити як зумовлену системою аграрного права України, основними напрямками аграрної політики Української держави та потребами реформування аграрних відносин внутрішню організацію впорядкованих комплексних нормативно-правових актів, присвячених регулюванню аграрних відносин, яка виражається в їх єдності й погодженості, а також у розподілі за підгалуззями, інститутами та іншими групами аграрного законодавства.

Істотними ознаками сучасної ієрархічної структури аграрного законодавства України є: 1) відсутність єдиного кодифікаційного акта аграрного законодавства України; 2) регулювання найбільш важливих (базових) аграрних відносин актами вищої юридичної сили; 2) істотне значення локальних правових актів у регулюванні аграрних відносин, зокрема у врахуванні специфічних особливостей сільськогосподарського виробництва.

10. При аналізі структури сучасного аграрного законодавства України аргументовано, що належне правове регулювання зовнішньо-господарських та деяких інших відносин, що виникають у процесі виробничо-господарської діяльності аграрних суб'єктів, повинно забезпечуватися системою уніфікованих нормативно-правових актів. Проте особливості внутрішніх відносин (членських, організаційних та, певною мірою, земельних і майнових) повинні відображатися у змісті диференційованих нормативно-правових актів аграрного законодавства України.

11. Аргументується необхідність виділення в межах галузі законодавства окремих законодавчих інститутів, що охоплюватимуть систему нормативних приписів, які регулюють певний вид (групу) однорідних суспільних відносин. Підтвердженням цьому є істотна неоднорідність, різна функціональна спрямованість нормативних приписів у межах галузі законодавства.

Інститут аграрного законодавства – це система нормативних приписів, вміщених у одному чи декількох нормативно-правових актах, що регулюють певний вид (групу) однорідних суспільних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва.

12. Внутрішня організація системи аграрного законодавства певною мірою зумовлюється суб'єктивним складом учасників аграрних правовідносин, специфікою окремих видів сільськогосподарської виробничої діяльності, структурою предмета правового регулювання відповідної галузі права та іншими чинниками. Особливості структури аграрного законодавства України визначаються також сучасними потребами реформування аграрних відносин, необхідністю підтримки сільськогосподарських товаровиробників та забезпечення соціального розвитку села, зацікавленістю держави у розвитку агропромислового виробництва тощо. При цьому вплив на формування внутрішньогалузевої структури законодавства суб'єктивних факторів дає підстави стверджувати, що структура аграрного законодавства України, як і кожної законодавчої галузі, є більш динамічним явищем, ніж структура відповідної галузі права.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ОКРЕМИХ ІНСТИТУТІВ АГРАРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

3.1. Законодавче забезпечення державної аграрної політики та державної підтримки сільського господарства України

3.1.1. Державна аграрна політика: проблеми законодавчого забезпечення.

Сучасне законодавче забезпечення розвитку аграрного сектора економіки європейських держав повинно базуватися на засадах Спільної аграрної політики ЄС, що має на меті не лише підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, а й комплексний розвиток сільських територій. Особливо важливим у зв'язку з цим є вдосконалення аграрного законодавства України в умовах євроінтеграції [26].

Проблеми законодавчого забезпечення державної аграрної політики України аналізувались у працях О. В. Білінської, О. В. Гафурової, В. М. Єрмоленка, В. П. Жушмана, С. І. Марченко, О. О. Погрібного, І. П. Сафонова, В. І. Семчика, А. М. Статівки, Н. І. Титової, В. Ю. Уркевича, М. В. Шульги, В. З. Янчука та інших учених. Водночас сучасні потреби євроінтеграції зумовлюють необхідність розробки теоретичних засад подальшого розвитку аграрного законодавства України у цій сфері [26].

Цілі та пріоритети аграрної політики Української держави є визначальними для змісту всіх нормативно-правових актів аграрного законодавства. Тому належне законодавче закріплення ключових напрямів державної аграрної політики є запорукою стабільності та ефективності аграрного законодавства, основою системного зв'язку між різними законодавчими інститутами [53, с. 62]. Аналізуючи співвідношення державної земельної політики та земельного права України, О. Г. Бондар

слушно розглядає державну земельну політику як ідейно-організаційну основу розвитку відповідної галузі права [169, с. 126].

У сучасній аграрно-правовій науці обґрунтовується важливий висновок про виділення в системі аграрного права України «окремого комплексного інституту правового регулювання державної аграрної політики України», підвалини якого «становлять норми Закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року», а також інших... нормативно-правових актів» [224, с. 97-98].

Основні пріоритети та цілі державної аграрної політики визначаються Законами України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17 жовтня 1990 року [486], «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24 червня 2004 року [435], «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18 жовтня 2005 року [471] та іншими нормативно-правовими актами аграрного законодавства України [86, с. 39-40].

Зокрема, Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17 жовтня 1990 року вперше на законодавчому рівні було визнано необхідність відродження селянства як господаря землі, носія моралі та національної культури і закріплено важливі заходи, спрямовані на соціальну захищеність селян [486]. Фактично саме цим нормативно-правовим актом було започатковано «соціальний» вектор аграрної політики нашої держави [35, с. 71].

Важливе значення для законодавчого регулювання державної аграрної політики України має також Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24 червня 2004 року [435], який не лише закріплює цілі та завдання державного регулювання сільського

господарства, але й містить законодавчі положення, спрямовані на підтримку сфери аграрного виробництва [52, с. 284; 86, с. 40].

Тривалий час основним нормативно-правовим актом аграрного законодавства України, що визначав цілі та пріоритети державної аграрної політики України, був Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18 жовтня 2005 року [471]. Проте сама назва цього Закону свідчить про його тимчасовий характер, а тому сьогодні існує потреба у формуванні державної аграрної політики на довгострокову перспективу, визначенні її основних пріоритетів і закріпленні їх на законодавчому рівні [53, с. 63-64; 36, с. 40].

Згідно із ст. 2 Закону «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року», стратегічними цілями державної аграрної політики є: «гарантування продовольчої безпеки держави; перетворення аграрного сектору на високоефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому та зовнішньому ринках сектор економіки держави; збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності нації; комплексний розвиток сільських територій та розв'язання соціальних проблем на селі» [471]. При цьому важливою умовою досягнення мети (цілей) державної аграрної політики є створення належного механізму державного регулювання сільського господарства [36, с.20], зокрема, належна реалізація функцій щодо державного регулювання сільського господарства центральним органом виконавчої влади у сфері формування та реалізації державної аграрної політики [36, с. 20-21], що є особливо актуальним сьогодні.

Серед основних пріоритетів аграрної політики України законодавством передбачена державна підтримка суб'єктів аграрного сектору шляхом концентрації державних ресурсів на пріоритетних напрямках розвитку, формування сприятливої цінової, фінансово-кредитної, страхової, податкової та бюджетної політики, забезпечення раціональних внутрішньогалузевих і міжгалузевих економічних відносин.

На розгляд до Верховної Ради було внесено законопроект № 4945 від 12 липня 2016 року «Про розвиток сільського господарства та сільських територій в 2017 – 2022 рр. (інтегральне село)», яким передбачені заходи щодо забезпечення пріоритетності розвитку сільського господарства та сільських територій, поліпшення демографічної ситуації на селі тощо [490]. Істотним недоліком цього законопроекту є його тимчасовий характер, тоді як основні засади державної аграрної політики мали би визначатися на довгострокову перспективу [86, с. 40].

21 березня 2018 року в парламенті було зареєстровано новий законопроект №8171 «Про основні засади державної аграрної політики та політики сільського розвитку», яким визначено мету, завдання, принципи, пріоритети та шляхи реалізації державної аграрної політики і політики сільського розвитку [507]. У законопроекті, поряд із терміном «державна аграрна політика», вживається поняття «політика сільського розвитку», хоча чітко ці терміни не розмежовані. Попри окремі недоліки термінології, що використовується в законопроекті, слід відмітити загальне позитивне значення його розробки та майбутнього прийняття. Адже законодавчий акт, який визначатиме основні засади державної аграрної політики, повинен стати фундаментом для подальшого розвитку аграрного законодавства, принаймні у період до його галузевої кодифікації [86, с. 40].

В сучасній юридичній науці аграрна політика визначається як «комплексна система стратегічних і тактичних принципів, цілей, засобів і методів науково-методичного, соціально-економічного, правового, екологічного та організаційного характеру, спрямована на гарантування продовольчої безпеки держави та сталий сільський розвиток» [522, с. 159].

В. Ю. Уркевич справедливо розглядає аграрну політику як комплексне явище, яке пропонує «виділяти в окремий напрям національної політики держави, а не трактувати її тільки як складник політики економічної», що «пояснюється природними й економічними особливостями

сільськогосподарського виробництва й особливим характером продовольства як товару з точки зору виробників і споживачів» [224, с. 20].

На думку І. Ю. Сальмана, «державна аграрна політика має гарантувати продовольчу безпеку країни і вихід на агропродовольчі ринки світу» [527, с. 257]. При цьому, як зауважує вчений, «для інвестиційного та інноваційного забезпечення аграрного сектору економіки необхідна виважена державна підтримка; держава має виконувати функції гаранта стабільності інвестиційного та інноваційного клімату за рахунок проведення регламентованої та передбачуваної податкової, амортизаційної, митної, цінової та кредитної політики» [527, с. 248].

Виходячи зі змісту Закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» [471], поняття державної аграрної політики трактується як «комплекс правових, організаційних та економічних заходів, що здійснюються органами державної влади та органами місцевого самоврядування, спрямованих на підвищення ефективності функціонування аграрного сектора економіки, розв'язання соціальних проблем сільського населення з метою гарантування продовольчої безпеки держави, забезпечення комплексного і сталого розвитку сільських територій» [224, с. 20-21].

Основними цілями САП ЄС, що були закріплені установчим Римським договором про створення ЄС (1956 р.) і залишаються незмінними упродовж багатьох десятиліть, є: підвищення продуктивності аграрного сектора шляхом сприяння технічному прогресу; забезпечення раціонального розвитку сільськогосподарського виробництва та оптимального використання факторів виробництва; забезпечення прийняттого рівня життя для зайнятих у сільському господарстві, зокрема через збільшення їхніх доходів; стабілізація ринків агропродовольчої продукції, захист виробників і споживачів від зовнішніх чинників; гарантування забезпечення країн-членів Співтовариства якісним продовольством за рахунок власного виробництва

сільськогосподарської продукції; забезпечення населення продовольчою продукцією за доступними цінами [286, с. 9-10]. Оскільки в аграрній економіці галузевий і територіальний фактори інтегровані в одне ціле, пріоритети САП змістилися з вирішення проблем сільського господарства до завдань розвитку сільських територій [286, с. 9].

Виходячи з цього, основні напрями розвитку законодавства про державну аграрну політику повинні підпорядковуватися цілям САП ЄС [52, с. 285]. На думку О. В. Роздайбіди та О. В. Білінської, основними напрямками вдосконалення правового забезпечення державної аграрної політики України мають стати: законодавча діяльність із механізмом санкцій; пряма державна підтримка аграрних товаровиробників (субсидії, дотації, субвенції і т. п.); податкова та митна політика; цінова політика, спрямована на досягнення паритету цін на сільськогосподарські та промислові товари; вирішення соціальних проблем на селі та забезпечення комплексного і сталого розвитку сільських територій; інтеграція законодавства України до європейських стандартів і стандартів СОТ [522, с. 156].

Слід погодитися з авторами, на думку яких, головною метою аграрної політики перехідних економік є досягнення сталого конкурентоспроможного розвитку аграрного сектора економіки шляхом гармонізації інтересів національних виробників і споживачів продовольства та сировини на внутрішньому ринку [344, с. 73].

Для розвитку законодавства державної аграрної політики України важливим є запозичення позитивного досвіду розвитку аграрного законодавства інших держав. Наприклад, основні напрями і пріоритети аграрної політики Польщі підпорядковуються цілям Спільної аграрної політики (САП) ЄС, які визначені Договором про заснування Європейської Спільноти [344, с. 62]. Тому сучасна аграрна політика Польщі спрямована на структурну перебудову сільського господарства, продуманий експорт сільськогосподарської продукції, формування агропромислового ринку,

розвиток органічного виробництва, сталий розвиток сільських територій. Ці завдання покликані вирішити такі законодавчі акти Польщі: «Про формування агропромислового ринку» від 11 квітня 2003 р., «Про організацію адміністративного контролю щодо здійснення товарообігу сільськогосподарською продукцією за кордон» від 16 квітня 2004 р., «Про охорону сільськогосподарських та лісових угідь» від 3 лютого 1995 р., «Про органічне виробництво» від 25 червня 2009 р. та інші [26].

Як зазначено на конституційному рівні, сільське господарство Польщі базується на сімейній формі господарювання. Значна частина державних коштів, що виділяються у Польщі для розвитку сільського господарства, витрачаються на потреби сільських жителів, серед яких: надання гарантій комерційним банкам за надані інвестиційні кредити, часткова компенсація відсотків за банківські коротко- та довгострокові кредити, додаткове фінансування будівництва об'єктів інженерної інфраструктури села (дороги, водогін, каналізація тощо), професійне навчання молоді й підвищення кваліфікації селян та інші заходи структурної політики багатофункціонального розвитку галузі й сільських регіонів [26; 344, с. 65].

У Польщі за рахунок державних коштів та фінансування ЄС активно підтримуються різноманітні агроекологічні програми, що мають на меті зробити внесок у сталий розвиток сільських територій та сприяти збереженню біорізноманіття на цих територіях. Головною ціллю таких програм є популяризація виробництва у сільській місцевості, яке б базувалося на методах, що захищають навколишнє середовище [345, с. 70].

З національного бюджету Польщі здійснюється підтримка наукових досліджень у сільському господарстві, витрат на інспектування та сертифікацію, а також на дорадчі послуги. Водночас за рахунок національного фінансування та фінансування ЄС у Польщі здійснюється підтримка фермерів та розвитку органічного сектору через агроекологічні

заходи, просування та поширення інформації, участь фермерів у заходах щодо підвищення якості сільськогосподарської продукції [26; 345, с. 68].

На думку дослідників, польські сільськогосподарські товаровиробники повною мірою використали всі програми та інструменти САП ЄС, значно наростивши свою конкурентоспроможність, у тому числі шляхом економії на транзакційних витратах [344, с. 72]. Виходячи з цього, важливим є врахування позитивного досвіду Польщі та інших європейських держав у забезпеченні та реалізації державної аграрної політики при вдосконаленні аграрного законодавства України [26].

Істотне значення для реалізації державної аграрної політики України має також своєчасна розробка та виконання загальнодержавних програм розвитку села та сільськогосподарського виробництва [86, с. 41]. Згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо адаптації української економіки до вимог СОТ» №1381-р від 30 жовтня 2008 р. [444], у сфері сільського господарства є необхідним забезпечення виконання загальнодержавних програм у сфері сільського господарства держави [26].

Водночас, як зазначено в аналітичній записці Національного інституту стратегічних досліджень, одним із істотних недоліків інституційного забезпечення соціально-економічного розвитку сільських територій України є недостатня інституційна спроможність та низька ефективність програмних документів соціально-економічного розвитку сільських територій [19].

Основою для розробки концепцій загальнодержавних програм розвитку українського села стали положення, закріплені в Законах України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17 жовтня 1990 року [486], «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років» від 18 січня 2001 року [495], «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24 червня 2004 року [435], «Про основні засади державної аграрної

політики на період до 2015 року» від 18 жовтня 2005 року [471] та інших нормативно-правових актах аграрного законодавства України.

Водночас, на думку науковців, програмування розвитку села, на жаль, не є послідовним та системним; поширеною є практика, коли довгострокові документи чи їх проекти, напрацьовані попереднім урядом, скасовуються наступним [1].

Так, за період реформування аграрного сектора економіки Верховною Радою та Кабінетом Міністрів України було схвалено декілька Концепцій загальнодержавних програм розвитку села:

- Концепція Національної програми відродження села на 1995-2005 роки (затверджена постановою Верховної Ради України №3924 від 4 лютого 1994 р.) [460];

- Концепція Загальнодержавної програми соціального розвитку села на період до 2011 року (затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України № 573-р від 10 серпня 2004 р.) [498];

- Комплексна програма підтримки розвитку українського села на 2006 - 2010 роки (затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України № 536-р від 21 грудня 2005 р.) [499];

- Концепція Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року (затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України №121-р від 3 лютого 2010 р.) [497];

- Концепція розвитку сільських територій (на період до 2025 року) (затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України №995-р від 23 вересня 2015 р.) [500];

- Концепція Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року (затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України №1437-р від 30 грудня 2015 р.) [496].

Усі ці концепції, на жаль, так і не були реалізовані, а відповідні програми не були затверджені на державному рівні [53, с. 65; 117, с. 131].

Одним з небагатьох програмних документів, що був затверджений та частково реалізований, стала Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України №1158 від 19 вересня 2007 р. [440]. Проте, згідно з результатами аудиту, Програма, всупереч вимогам постанови Кабінету Міністрів України № 107 від 31.01.2007 «Про затвердження Порядку розроблення та виконання державних цільових програм» [447], не містила розподілу обсягів фінансування її заходів на 2011-2015 роки та не визначала на цей період результативних показників. Крім того, в частині виконавців, завдань і заходів Програма була неузгодженою [117, с. 131]. Визначені Програмою до розроблення і прийняття акти законодавства на першому етапі її виконання (2008-2009 роки) не були прийняті, а законодавчі та нормативно-правові акти, прийняті на другому етапі виконання Програми (2010-2011 роки), були недосконалі та не узгоджувалися між собою, що негативно позначилося на її результативності [489].

Враховуючи тимчасовий характер дії окремих нормативно-правових актів з питань державної аграрної політики, державної підтримки сільського господарства, соціального розвитку села, одним із напрямів розвитку аграрного законодавства є визначення засад державної аграрної політики на довгострокову перспективу, а також розробка й затвердження загальнодержавної програми відродження українського села та розвитку аграрного виробництва, що мала би передбачати як заходи щодо розвитку соціальної сфери села і сталого розвитку сільських територій, так і напрями вдосконалення сільськогосподарського виробництва [48, с. 203; 82, с. 83; 117, с. 131; 131, с. 73].

Істотною умовою результативності майбутньої загальнодержавної програми відродження українського села та розвитку аграрного виробництва є її відповідність сучасній соціально-політичній ситуації в державі, врахування існуючих економічних можливостей щодо фінансування

передбачених нею заходів та забезпечення належного контролю за її виконанням [48, с. 203; 82, с. 83; 86, с. 41; 131, с. 73-74]. У центрі реформування законодавчих актів програмного характеру, як справедливо зазначають вчені, «має, нарешті, опинитися людина – простий сільський мешканець, благополуччя якого має стати головною метою нової державної політики» [1].

Цікавою та обґрунтованою видається також позиція науковців про необхідність розробки Закону «Про сільське господарство», на основі якого «в перспективі розроблялися б основні положення і напрями аграрної політики, приймалися б відповідні підзаконні акти органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування» [13, с. 39-40].

Одним із важливих завдань у сучасний період залишається створення відповідних економічних, організаційних та правових механізмів реалізації основних пріоритетів державної аграрної політики України [48, с. 203-204].

На думку вчених, «в сучасних умовах одним із основних і важливих аспектів ідеології аграрної політики держави стала переорієнтація програм підтримки сільського господарства на програми комплексного розвитку сільських територій» [13, с. 48], що повинно віддзеркалюватися у нормативно-правових актах з питань державної аграрної політики. Слушно зазначає Я. З. Гаєцька-Колотило, що «центром і квінтесенцією державної аграрної політики, яка повинна закріплюватися нормативно-правовими актами вищої юридичної сили, повинна бути людина» [201, с. 81].

Істотним на сьогодні є законодавче визначення основних засад державної аграрної політики України на довгострокову перспективу [86, с. 41], приведення заходів з державного регулювання аграрного сектора економіки України у відповідність до вимог СОТ та ЄС. Важливим завданням у сучасний період є також створення необхідних економічних, організаційних та правових механізмів реалізації основних пріоритетів державної аграрної політики України [35, с. 72; 48, с. 203-204].

3.1.2. Розвиток законодавства про державну підтримку сільського господарства України.

Розвиток і підвищення ефективності сільського господарства в сучасних умовах є одним із пріоритетних напрямів державної політики, що базується на принципах аграрного протекціонізму. Законодавче регулювання державної підтримки сільського господарства повинне не лише забезпечувати розвиток виробничої сфери села, але й передбачати заходи щодо підвищення життєвого рівня сільського населення, розвитку сільських територій.

Проблеми розвитку законодавства про державну підтримку сільського господарства України досліджувались у працях Я. З. Гаєцької-Колотило, О. В. Гафурової, Х. А. Григор'євої, В. Ф. Домбровського, А. В. Духневича, В. М. Єрмоленка, В. П. Жушмана, Т. В. Курман, С. І. Марченко, Л. О. Панькової, О. О. Погрібного, І. П. Сафонова, В. І. Семчика, Я. О. Сидорова, А. М. Статівки, Н. І. Титової, В. Ю. Уркевича, М. В. Шульги, В. З. Янчука та інших учених. Проте відсутність належних механізмів реалізації законодавчих положень з питань державної підтримки сільського господарства, а також сучасні потреби євроінтеграції передбачають необхідність розробки теоретичних засад подальшого розвитку законодавства у цій сфері.

На думку вчених, державна підтримка сільськогосподарського виробництва, незважаючи на тенденції до її скорочення у світовій практиці, залишається надзвичайно актуальною в умовах дії сучасних складних екзогенних та ендегенних чинників суспільного розвитку, накопичення екологічних проблем, що створює загрози не тільки для функціонування агросектора світового господарства, але й на цивілізаційному рівні [371, с. 168].

Формування окремого законодавчого інституту державної підтримки сільського господарства України було зумовлене пріоритетами сучасної

державної аграрної політики та об'єктивними потребами забезпечення продовольчої безпеки держави [48, с. 198; 56, с. 97]. Ще в минулому столітті О. О. Погрібний та В. І. Семчик справедливо акцентували увагу на необхідності спрямування аграрної політики держави на підтримку різноманітних форм господарювання на селі [533, с. 79-80].

Першим нормативно-правовим актом вищої юридичної сили, який визначав базові завдання щодо державної підтримки сільського господарства, став Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17 жовтня 1990 року [486]. Характерною рисою цього нормативно-правового акта стало зміщення акцентів у реалізації заходів державної підтримки в бік соціальної сфери села [56, с. 97]. Із прийняттям цього Закону вперше соціальний розвиток села став самостійним об'єктом правової регламентації, а заходи з державної підтримки села набули законодавчого оформлення [48, с. 198].

У 2001 році був прийнятий Закон України «Про стимулювання розвитку сільського господарства України на період 2001-2004 років», яким уперше визначалися на законодавчому рівні економічні методи підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва [495]. Із прийняттям цього Закону в аграрно-правовій науці пов'язують початок другого етапу розвитку законодавства про державну підтримку сільського господарства України [336, с. 5].

Сьогодні основним нормативно-правовим актом аграрного законодавства України, що регулює відносини державної підтримки сільського господарства, є Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24 червня 2004 року [435]. Цей Закон не лише визначає цілі та завдання державного регулювання сільського господарства, але й містить законодавчі положення, спрямовані на підтримку сфери сільськогосподарського виробництва [48, с. 198; 56, с. 97-98; 106, с. 49]. Ним визначено «основи державної політики у бюджетній, кредитній, ціновій,

регуляторній та інших сферах державного управління щодо стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції та розвитку аграрного ринку, а також забезпечення продовольчої безпеки держави» [435]. На думку вчених, цей Закон, «починаючи з самої його назви, «пронизаний» протекціоністською державною ідеологією» [251, с. 6].

Законом України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18 жовтня 2005 року серед основних пріоритетів аграрної політики передбачена державна підтримка суб'єктів аграрного сектора шляхом концентрації державних ресурсів на пріоритетних напрямках розвитку, формування сприятливої цінової, фінансово-кредитної, страхової, податкової та бюджетної політики, забезпечення раціональних внутрішньогалузевих і міжгалузевих економічних відносин [471].

Поряд зі згаданими законодавчими актами діють і інші нормативно-правові акти аграрного законодавства, в тому числі й підзаконні, якими передбачені окремі заходи з державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників (акти, присвячені правовому статусу виробників сільськогосподарської продукції, акти з питань здійснення окремих видів виробничо-господарської діяльності в сільському господарстві тощо). Важливі заходи економічного стимулювання сільськогосподарських товаровиробників передбачаються й актами господарського, податкового та інших галузей законодавства [48, с. 199; 56, с. 98].

Окремо необхідно відмітити важливе значення Закону України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» [476], із прийняттям якого, як справедливо зауважив А. М. Статівка, було «зроблено ще один крок до вдосконалення правового регулювання відносин із страхування сільськогосподарської продукції та надання державної допомоги аграрним товаровиробникам у названій сфері» [348, с. 15]

Слід погодитися з І. П. Сафоновим, що норми, закріплені в Законах України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві», «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років», «Про державну підтримку сільського господарства України», «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року», становлять комплексний інститут правового регулювання державної підтримки сільського господарства такої галузі права, як аграрне право України [528, с. 6].

У сучасній аграрно-правовій науці також обґрунтовано ідею щодо формування галузі агропротекційного законодавства як підгалузь аграрного законодавства. Зокрема, Х. А. Григор'єва, автор такої наукової позиції, розглядає таку підгалузь як «взаємопов'язану та структуровану сукупність нормативно-правових актів різної юридичної сили, якими регулюються відносини щодо державної підтримки сільського господарства» [220, с. 513].

Разом з тим, сучасні законодавчі акти з питань державної підтримки сільського господарства не забезпечують належного нормативно-правового регулювання відповідного кола суспільних відносин. З цього приводу справедливо зазначає С. І. Марченко, що «в Україні відсутня законодавча база, в якій було б закріплено поняття державної підтримки товарного сільськогосподарського виробництва, принципи надання державної підтримки та критерії надання різних її видів, встановлено розподіл повноважень органів влади при наданні державної підтримки (регулюючого органу та розпорядників державних коштів), права та обов'язки сільськогосподарських товаровиробників» [336, с. 8].

В аграрно-правовій науці визначається поняття державної підтримки сільського господарства. Зокрема, на думку І. П. Сафонова, державна підтримка сільського господарства включає «законодавчо закріплені організаційні, економічні та правові механізми, завдяки яким аграрним товаровиробникам надається державна допомога компетентними органами з

метою стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції, розвитку аграрного ринку й забезпечення продовольчої безпеки населення» [528, с. 3]. С. І. Марченко визначає державну підтримку товарного сільськогосподарського виробництва як врегульовану нормами права «сукупність організаційних, економічних, правових та інших засобів (пільг та переваг), які надаються державою в особі уповноважених органів за рахунок державних ресурсів, або шляхом відмови держави від отримання певних доходів, сільськогосподарським товаровиробникам з метою забезпечення продовольчої безпеки держави, розв'язання соціально-економічних проблем, сприяння соціальному розвитку сільської місцевості, відновлення та підтримання екологічної рівноваги територій» [336, с. 3].

Х. А. Григор'єва трактує державну підтримку державну підтримку сільського господарства як правову категорію, «під якою розуміється закріплена в законодавстві система заходів організаційного, фінансового та інформаційно-консультативного характеру, що спрямовані на суб'єктів аграрного господарювання, здійснюються державними органами та іншими уповноваженими особами для виконання основних завдань аграрної політики з метою гарантування продовольчої безпеки, утворення стабільного середовища існування товарних виробників сільськогосподарської продукції, соціального розвитку села та охорони навколишнього природного середовища під час здійснення сільськогосподарської діяльності» [221, с. 4].

Учені виділяють окремі напрями державної підтримки сільського аграрних товаровиробників, що «охоплюють державну підтримку: а) в галузі матеріально-технічного забезпечення аграрних товаровиробників; б) їх доходів через державне регулювання цін на сільськогосподарську продукцію; в) шляхом здійснення державних заставних закупівель; г) через механізми кредитування й дотування аграрних товаровиробників; д) шляхом проведення в життя особливої податкової політики в аграрній сфері; е) у сфері страхування ризиків аграрного виробництва» [528, с. 8].

Слід погодитися з висновком А. М. Статівки про те, що правове регулювання державної підтримки вітчизняних товаровиробників має на меті реалізацію двох функцій: забезпечення продовольчої безпеки; створення гарантій для зайнятих у сільському господарстві з урахуванням його специфіки, пов'язаної із сезонністю, залежністю від погодно-кліматичних умов, високою вартістю необхідної виробничої інфраструктури та технологічних процесів щодо використання землі (як засобу виробництва) у порівнянні з вартістю кінцевого продукту [14, с. 87].

Як правильно відзначають науковці, «в сучасних умовах одним із основних і важливих аспектів ідеології аграрної політики держави стала переорієнтація програм підтримки сільського господарства на програми комплексного розвитку сільських територій» [13, с. 48]. Тому майбутній розвиток законодавства про державну підтримку сільського господарства України в умовах євроінтеграції повинен базуватися на принципах Спільної аграрної політики [358, с. 49-50], що передбачає поступове скорочення прямих субсидій сільськогосподарським товаровиробникам та пріоритет фінансування програм розвитку сільських територій і природоохоронних заходів у сільському господарстві [48, с. 201; 56, с. 99; 106, с. 50].

За висновком Х. А. Григор'євої, у системі аграрного права сформувалася підгалузь агропротекційного права, у складі якої ученою запропоновано розрізнити три складні правові інститути: «1) правовий інститут загальногалузевої державної підтримки (охоплює субінститути: податкової підтримки сільського господарства, державної підтримки кредитування сільського господарства, державної підтримки матеріально-технічного забезпечення сільського господарства, державної страхової підтримки сільського господарства); 2) правовий інститут державної підтримки сільськогосподарського виробництва (включає субінститути: державної підтримки рослинництва, державної підтримки тваринництва, державної підтримки фермерства, державної підтримки сільськогосподарської

кооперації); 3) правовий інститут державної підтримки агрообслуговування (включає субінститути: державної підтримки переробки сільськогосподарської продукції, державної підтримки реалізації сільськогосподарської продукції, державної підтримки інформаційно-консультаційного обслуговування сільського господарства)» [221, с. 4-5].

Справедливо зазначають вчені-правники, що «політика СОТ не передбачає системи державних дотацій та субсидій, а навпаки, допомога буде здійснюватися конкурентоспроможним галузям виробництва, причому спрямована вона буде на придбання технологій, що дозволяють підвищити якість продукції» [605, с. 119]. На думку Н. А. Берлача, «в нинішніх умовах наголос потрібно робити не на прямих дотаціях сільськогосподарським виробникам, а процесі впровадження державою заходів щодо опосередкованого впливу на АПК» [160, с. 105]. Тому на сьогодні відзначається потреба в перегляді існуючих підходів до державної підтримки сільського господарства із урахуванням вимог СОТ та законодавства ЄС [336, с. 8].

В економічній науці форми державної підтримки сільського господарства поділяють на прямі (пряме дотування або ж надання субсидій виробникам сільськогосподарської продукції) та непрямі (наукове обслуговування сільськогосподарських виробництв, пільгове кредитування, встановлення граничних цін на сільськогосподарську продукцію і т.д.) [160, с. 104]. На думку вчених, «в нинішніх умовах наголос потрібно робити не на прямих дотаціях сільськогосподарським виробникам, а процесі впровадження державою заходів щодо опосередкованого впливу на АПК» [160, с. 105].

Як зазначає М. В. Гребенюк, державні витрати згідно з політикою СОТ в межах «зеленої скриньки» можуть здійснюватись у таких напрямках: «наукові дослідження, підготовка та підвищення кваліфікації кадрів, інформаційно-консультаційне обслуговування; ветеринарні та фітосанітарні заходи, контроль безпеки продуктів харчування; сприяння збуту сільгосппродукції, у

тому числі збирання, обробка та поширення ринкової інформації; удосконалення інфраструктури (будівництво шляхів, електромереж, меліоративних споруд), за винятком операційних витрат на її утримання; утримання стратегічних продовольчих запасів, внутрішня продовольча допомога; забезпечення гарантованого доходу сільгоспвиробникам, удосконалення землекористування тощо; підтримка доходів виробників, не пов'язана з видом і обсягом виробництва; сприяння структурній перебудові сільськогосподарського виробництва; охорона навколишнього середовища; програми регіонального розвитку» [6, с. 578]. Як зазначає автор, «держава, що є членом СОТ, має право фінансувати заходи «зеленої скриньки» в будь-якому обсязі залежно від можливостей свого бюджету» [6, с. 578].

Тому в сучасній аграрно-правовій науці справедливо відзначається, що «потребують перегляду існуючі підходи до державної підтримки сільського господарства із врахуванням вимог СОТ та законодавства ЄС та приведення Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» у відповідність до вимог СОТ та ЄС» [336, с. 8].

На думку Я. О. Сидорова, «доцільним вбачається прийняття оновленого законодавчого акту у зазначеній сфері, який би охоплював заходи державної підтримки у широкому розумінні (і сільгосптоваровиробників, і сільських територій) та розширював обсяг їх правової регламентації з урахуванням членства України у Світовій організації торгівлі» [539, с. 184]. Л. О. Панькова відзначає, що «єдиним можливим напрямом розвитку законодавства про підтримку сільськогосподарських виробників є формування законодавчої бази для реалізації «зелених програм» а тому, на думку вченої, потребує змін і доповнень Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» [505, с. 134-135].

Існуюча судова практика щодо застосування законодавства з питань державної підтримки сільського господарства свідчить як про наявність окремих прогалин у нормативно-правовому регулюванні таких відносин, так

і про дієвість окремих законодавчих приписів, спрямованих на захист прав аграрних суб'єктів.

У справі № 912/217/18 [407] предметом розгляду був позов Товариства з обмеженою відповідальністю «Агросервіс» до Приватного підприємства «Агрохім» про розірвання договору та зобов'язання повернути 277 745,59 грн. Обґрунтовуючи позовні вимоги, позивач зазначав, що відповідач поставив неякісний товар - комплект для внесення сухих добрив на сівалку Kinze 3600 (8 бункерів SpandiVolumex х 180 л з 2-ма виходами, електропривід з пультом управління), заводський номер 625717 на суму 277 745,59 грн. Посилаючись на статтю 651 Цивільного кодексу України та статтю 9 Закону України «Про захист прав покупців сільськогосподарських машин», позивач зазначав про своє право протягом гарантійного строку вимагати від відповідача, як продавця неякісного товару повернення сплачених коштів за товар у сумі 277 745,59 грн та розірвання договору купівлі - продажу № 6 від 27.01.2017 р.

Як зазначено у постанові Верховного Суду від 19.11.2020 р. у справі № 912/217/18, суди попередніх інстанцій виходили з того, що сторони договору купівлі-продажу погодили умови гарантії на техніку (розділ 6 договору), тому суди застосували положення статей 675, 678, 679, 680 Цивільного кодексу України і статті 9 Закону України «Про захист прав покупців сільськогосподарських машин», якими обумовлено право покупця вимагати від продавця повернення коштів і розірвання договору при виявленні недоліків у товарі протягом гарантійного строку. Суди і виходили із того, що у разі встановлення фактів виникнення гарантійних зобов'язань, тягар доведення того, що дефекти виникли внаслідок порушення покупцем (споживачем) правил експлуатації або зберігання виробу, покладений саме на постачальника (виробника). Оскільки постачальник (відповідач) у цій справі № 912/217/18 не надав доказів, які би підтверджували недотримання покупцем (позивачем) належних умов зберігання та експлуатації, та не

усунув виявлені недоліки, зафіксовані в акті, не довів відсутність своєї вини у неналежному виконанні взятих на себе зобов'язань щодо якості товару, суди дійшли обґрунтованих висновків про повернення сплачених за придбаний товар коштів [407].

Аналогічних висновків дійшов також Верховний Суд у постанові від 10 листопада 2020 р. у справі № 912/441/18 за позовом Сільськогосподарського товариства з обмеженою відповідальністю «Говтва» до Приватного підприємства «Агрохім» про розірвання договору купівлі-продажу, стягнення 276 349,51 грн. [405].

Отже, майбутній розвиток аграрного законодавства України в умовах євроінтеграції повинен базуватися на принципах Спільної аграрної політики, що передбачає поступове скорочення прямих субсидій сільськогосподарським товаровиробникам та пріоритет фінансування програм розвитку сільських територій і природоохоронних заходів у сільському господарстві [48, с. 201].

Водночас головним напрямом удосконалення нормативно-правового регулювання державної підтримки сільського господарства є інституційна кодифікація законодавства про державну підтримку сільського господарства України шляхом істотного оновлення та розширення сфери дії Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» [435], приведення заходів з державної підтримки сільського господарства у відповідність до вимог СОТ та ЄС [82, с. 84].

Одним із важливих завдань у сучасний період залишається створення відповідних економічних, організаційних та правових механізмів реалізації базових положень законодавства про державну підтримку сільського господарства України [82, с. 84]. Зокрема, важливим завданням у сучасний період є створення механізмів реалізації основних положень Законів України «Про державну підтримку сільського господарства України» [435] та «Про

пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» [486].

3.2. Розвиток законодавства про правове становище суб'єктів аграрних відносин

3.2.1. Правовий статус колективних сільськогосподарських підприємств: проблеми законодавчого регулювання.

В умовах розвитку сільськогосподарського виробництва на засадах приватної власності на землю та майно роль колективних сільськогосподарських підприємств істотно змінилася. Проте й на сьогодні законодавством передбачена можливість створення та функціонування таких підприємств як специфічних суб'єктів аграрних відносин.

Законодавство, що визначає правовий статус колективних сільськогосподарських підприємств, формувалося ще в минулому сторіччі та недостатньо відповідає сучасним потребам правового регулювання аграрних відносин, потребує узгодження з нормативно-правовими актами інших законодавчих галузей.

Правовий статус колективних сільськогосподарських підприємств та питання його правового забезпечення проаналізовані у працях В. М. Єрмоленка, В. Ф. Жаренка, Т. О. Коваленко, П. Ф. Кулинич, В. В. Носіка, О. О. Погрібного, О. А. Поліводського, В. І. Семчика, А. М. Статівки, Н. І. Титової, В. Ю. Уркевича, М. В. Шульги, В. В. Янчука, В. З. Янчука та інших учених. Найновіші наукові розробки в цій площині стосуються переважно проблем реструктуризації колективних сільськогосподарських підприємств, правового регулювання земельних відносин у таких підприємствах, паювання земель та майна підприємств. Проте й досі залишаються невирішеними окремі проблеми щодо законодавчого забезпечення членських, трудових, майнових та деяких інших внутрішньогосподарських відносин в колективних сільськогосподарських підприємствах. Дискусійним до цього часу залишається й питання щодо доцільності збереження у

чинному законодавстві такої організаційно-правової форми аграрного господарювання як колективне сільськогосподарське підприємство.

Сучасне аграрне законодавство включає диференційовані нормативно-правові акти, прийняті з урахуванням особливостей правового статусу учасників аграрних відносин. Одним із таких актів є Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» від 14 лютого 1992 р. [457].

При цьому загальні засади правового статусу колективних сільськогосподарських підприємств як юридичних осіб та суб'єктів господарювання визначаються законодавчими актами цивільного та господарського законодавства України: Цивільним кодексом України, Господарським кодексом України, Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» [437], Кодексом України з процедур банкрутства [298], іншими нормативно-правовими актами [80, с. 90]. Специфічні земельні та трудові відносини в колективних сільськогосподарських підприємствах регулюються кодифікаційними актами спеціальних галузей законодавства. Йдеться, насамперед, про Земельний кодекс України та Кодекс законів про працю України [80, с. 90; 110, с. 171].

Істотне значення у системі всіх нормативно-правових актів, що регулюють правовідносини за участю колективних сільськогосподарських підприємств, належить спеціалізованим актам аграрного законодавства з питань здійснення різних видів сільськогосподарської виробничої діяльності: Законам України «Про насіння і садивний матеріал» [465], «Про племінну справу у тваринництві» [485] тощо [110, с. 171-172].

Таким чином, правове становище колективних сільськогосподарських підприємств сьогодні визначається нормативно-правовими актами цивільного, господарського, аграрного, земельного, трудового та інших галузей законодавства. Особливе значення у системі цих актів має Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» [457], що

містить спеціалізовані правові приписи про колективні сільськогосподарські підприємства [80, с. 90; 110, с. 172].

Прийняття в 1992 році цього Закону стало на той час прогресивним кроком у розвитку національного аграрного законодавства. Цей нормативно-правовий акт став першим актом вищої юридичної сили, що визначав особливості правового становища окремого виду сільськогосподарських підприємств [47, с. 69]. Необхідність прийняття такого Закону тривалий час обґрунтовувалася видатним представником аграрно-правової науки В. З. Янчуком [636, с. 19-20].

Прийняття такого Закону, на думку В. Ю. Уркевича, «мало на меті відродження кооперативних принципів господарювання колгоспів, які були втрачені останніми наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст.» [588, с. 136]. Справді, Законом по-новому визначалися правові засади функціонування найбільш численних на той час суб'єктів аграрного сектора економіки – колгоспів [110, с. 172].

Тривалий час у пострадянській період саме колективні сільськогосподарські підприємства залишалися основними суб'єктами аграрного господарювання та вважалися «найбільш поширеною формою аграрних підприємств» [377, с. 7]. При цьому вченими вони нерідко розглядалися як різновид кооперативних утворень [9, с. 100]. На сьогодні в результаті проведення аграрної реформи кількість таких підприємств істотно скоротилася, проте вони й надалі функціонують в аграрному секторі нашої економіки [110, с. 172].

Як справедливо зазначає В. Ю. Уркевич, «в історичному аспекті колективне сільськогосподарське підприємство відіграло роль певного, так би мовити, буфера між колгоспами і приватними сільськогосподарськими підприємствами, кооперативами, ланцюга при перетворенні перших на другі у процесі проведення аграрної реформи в Україні» [588, с. 136].

Незважаючи на реструктуризацію більшості колективних сільськогосподарських підприємств, Закон, що визначає їх правовий статус, є чинним і сьогодні. Тому він повинен узгоджуватися з іншими нормативно-правовими актами аграрного, цивільного, господарського, земельного та інших галузей українського законодавства [47, с. 69; 110, с. 173; 139, с. 50].

Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» [457] – диференційований, комплексний та спеціалізований нормативно-правовий акт аграрного законодавства, що визначає правові, економічні, соціальні та організаційні умови діяльності колективних сільськогосподарських підприємств [47, с. 69; 110, с. 173].

Законом «Про колективне сільськогосподарське підприємство» [457] визначено поняття такого підприємства. Відповідно до ст. 1 Закону, колективне сільськогосподарське підприємство є «добровільним об'єднанням громадян у самостійне підприємство для спільного виробництва сільськогосподарської продукції та товарів і діє на засадах підприємництва та самоврядування» [457].

До ознак колективного сільськогосподарського підприємства, виходячи з аналізу законодавчих приписів, можна віднести наступні:

- наявність статусу юридичної особи;
- наявність господарської правоздатності та дієздатності;
- створення на добровільних засадах;
- членство фізичних осіб – громадян України;
- обов'язковість трудової участі членів підприємства у виробничій діяльності підприємства;
- пайовий характер майна;
- основний вид діяльності – виробництво, переробка та реалізація сільськогосподарської продукції;
- основний засіб виробництва – землі сільськогосподарського призначення;

- мета діяльності – одержання прибутку;

- здійснення внутрішньогосподарського управління в підприємстві на засадах самоврядування [103, с. 78-79; 110, с. 173-174].

Більшість наведених ознак колективного сільськогосподарського підприємства або ж прямо передбачені у ст. 1 Закону «Про колективне сільськогосподарське підприємство» [457], або ж впливають зі змісту інших приписів, вміщених у цьому нормативно-правовому акті [110, с. 174].

Таким чином, колективне сільськогосподарське підприємство можна вважати самостійним суб'єктом господарювання, створеним на добровільних засадах громадянами України, що діє на засадах членства, обов'язкової трудової участі та самоврядування, здійснює виробництво, переробку та реалізацію сільськогосподарської продукції на землях сільськогосподарського призначення з метою одержання прибутку [103, с. 79; 110, с. 174].

На жаль, Законом України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» [457] недостатньо повно регулюються відносини щодо внутрішньогосподарського управління в колективних сільськогосподарських підприємствах. Зокрема, в Законі визначаються лише загальні засади самоврядування. При цьому нечітко визначено систему органів управління в підприємстві, порядок їх формування, компетенцію тощо [47, с. 69; 80, с. 90-91].

На законодавчому рівні встановлено, що органами самоврядування в колективному сільськогосподарському підприємстві є загальні збори (збори уповноважених) як вищий орган, а також правління підприємства. При цьому в Законі передбачено лише основні питання, що вирішуються вищим органом самоврядування. Що ж стосується інших органів управління (правління, ревізійної комісії), то ані їх склад, ані компетенція в Законі не визначаються, тому ці питання повинні регулюватися статутом підприємства [33, с. 80].

Прогалиною у законодавчому регулюванні є й членські відносини в колективних сільськогосподарських підприємствах [47, с. 69]. Як справедливо відзначає О. В. Гафурова, «членство є однією з основних ознак, яка відрізняє підприємство кооперативного типу (колективне сільськогосподарське підприємство, кооператив, спілку селян) від інших форм господарювання на селі» [211, с. 23].

Членські відносини в колективних сільськогосподарських підприємствах регулюються Законом України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» [457] та статутом підприємства. Проте правові приписи, безпосередньо присвячені регулюванню членських відносин у таких підприємствах, вміщені лише в одній статті Закону (ст. 5 Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» [457]) [110, с. 175; 147, с. 10]. Окремі права членів колективних сільськогосподарських підприємств згадані у ст. 7, 9-10, 19-21, 22, 26, 31, 33 Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» [457].

У зв'язку з цим слід погодитися з Н. І. Титовою, що істотним недоліком Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» та інших законів, що приймаються за суб'єктним принципом, є ігнорування прав членів цих структур [573, с. 27; 577, с. 14-15].

Відповідно до ч. 1 ст. 5 Закону «Про колективне сільськогосподарське підприємство», членство в підприємстві ґрунтується на праві добровільного вступу до членів підприємства і безперешкодного виходу із складу його членів [457]. Проте Законом не визначені умови та порядок вступу до підприємства, не передбачено й підстав припинення членства у ньому, хоча в цій частині членські відносини повинні бути врегульовані на законодавчому рівні [147, с. 10]. У Законі також слід чітко визначити орган управління, який вирішуватиме питання щодо членства у підприємстві, передбачити порядок та підстави виключення з членів підприємства, особливі випадки збереження

членства за особами, що припинили трудову діяльність на підприємстві тощо [147, с. 10].

Основні майнові, земельні, трудові, організаційні та інші права членів колективного сільськогосподарського підприємства також повинні визначатися на законодавчому рівні. Тому Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» [457] повинен не лише закріплювати особливості правового становища колективних сільськогосподарських підприємств, але й визначати загальні засади правового статусу членів таких підприємств [110, с. 175; 147, с. 11].

Важливе місце в системі всіх внутрішньогосподарських відносин у колективних сільськогосподарських підприємствах займають трудові відносини [91, с. 52], адже членство в підприємстві безпосередньо пов'язане з трудовою участю в його діяльності [47, с. 70; 110, с. 176].

В Законі України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» правовому регулюванню трудових відносин в колективних сільськогосподарських підприємствах присвячено окремий розділ під назвою «Праця та соціальний розвиток підприємства» [457] (розділ 5 Закону) [91, с. 52].

Згідно з ч. 1 ст. 19 Закону «Про колективне сільськогосподарське підприємство» трудові відносини членів підприємства регулюються Законом і статутом підприємства, а громадян, які працюють за трудовим договором або контрактом, – законодавством про працю України [457]. Виходячи з такого законодавчого положення, законодавство про працю не мало би поширюватися на регулювання трудових відносин членів колективних сільськогосподарських підприємств [91, с. 52; 110, с. 176]. Проте в цій частині слушним видається висновок В. Ю. Уркевича про те, що «чинне законодавство виходить з концепції регламентування праці членів сільськогосподарських підприємств нормами аграрного законодавства

зі встановленням нормами трудового лише окремих гарантій, пов'язаних із застосуванням їх праці» [588, с. 334].

Слід також зазначити, що в Законі України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» [457] хоча й виділено окремий розділ, проте більшість норм цього розділу мають бланкетний характер та не забезпечують спеціалізованого правового регулювання таких відносин [47, с. 70; 80, с. 91; 91, с. 53; 110, с. 176].

Оскільки праця в аграрному секторі економіки – це органічне використання природних якостей землі в процесі виробничої сільськогосподарської діяльності, то тут трудові відносини, як справедливо відзначала Н. І. Титова, є, по суті, складними земельно-трудовими чи еколого-трудовими відносинами [561, с. 149]. Крім того, трудові відносини в колективних сільськогосподарських підприємствах нерозривно пов'язані з членськими відносинами. Ці та інші фактори свідчать про необхідність спеціалізованого правового регулювання трудових відносин в колективних сільськогосподарських підприємствах [91, с. 53; 110, с. 176-177].

Законодавцем допущено неточності при визначенні суб'єкта права власності на майно у підприємстві, що істотно впливають на визначення особливостей правового режиму майна підприємства [47, с. 70; 49, с. 286; 80, с. 91; 110, с. 177]. Зокрема, ст. 7 Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» визначає різних суб'єктів права власності щодо майна в підприємстві: відповідно до ч. 2 ст. 7 суб'єктом права власності у підприємстві є підприємство як юридична особа, тоді як у ч. 1 цієї ж статті Закону [457] зазначається про спільну часткову власність членів підприємства [80, с. 91].

Слід також зауважити, що багато нормативних приписів, вміщених у Законі «Про колективне сільськогосподарське підприємство» [457], вже застаріли й потребують внесення змін у зв'язку з оновленням цивільного та земельного законодавства. Так, до цього часу значна частина положень

Закону стосується правового режиму «колективної власності», хоча така форма власності чинним законодавством не передбачена [49, с. 286-287; 110, с. 177].

Окремої уваги заслуговує й назва цього суб'єкта господарювання. За умов законодавчого визнання колективної форми власності назва «колективне сільськогосподарське підприємство» була цілком обґрунтованою та відображала істотні юридичні ознаки такого підприємства [49, с. 287; 139, с. 51]. Сьогодні, хоча й Господарський кодекс України виділяє в якості окремого виду підприємства колективної власності, такий підхід викликає певні зауваження та потребує додаткового аналізу [47, с. 70; 80, с. 91; 110, с. 177].

Видається, що нинішня редакція ч. 1 ст. 63 Господарського кодексу України [218], яка визнає існування підприємств колективної власності, потребує узгодження із ст. 325-327 Цивільного кодексу України [599] в частині визначення існуючих форм власності та суб'єктів права власності. Очевидно, в майбутньому колективні сільськогосподарські підприємства повинні розглядатися як різновиди підприємств, заснованих на приватній формі власності [49, с. 287].

Крім того, можна прогнозувати й можливість зникнення такої організаційно-правової форми господарювання як колективне сільськогосподарське підприємство. Свідченням цьому є, зокрема, спільність більшості ознак колективних сільськогосподарських підприємств та сільськогосподарських кооперативів [49, с. 287; 139, с. 51]. На схожість принципів створення та функціонування колективних сільськогосподарських підприємств та сільськогосподарських кооперативів, а також схожість правового статусу членів таких структур в сучасний період обґрунтовано звертають увагу представники аграрно-правової науки [638, с. 12].

Судова практика з питань застосування законодавства про колективні сільськогосподарські підприємства свідчить, що на сьогодні залишилися

невирішеними питання щодо правонаступництва новостворених юридичних осіб стосовно прав на земельні ділянки, зокрема, у зв'язку з існуванням невитребуваних земельних паїв.

У справі № 924/258/18 [400] предметом розгляду був позов Сільськогосподарського товариства з обмеженою відповідальністю «Агрофірма «Гречани» до Хмельницької міської ради про визнання за СТОВ «Агрофірма «Гречани» права власності на земельну ділянку, кадастровий номер 6810100000:03:006:0118, площею 2,1 га. Позовні вимоги із посиланням на положення статті 152 Земельного кодексу України, статті 392 Цивільного кодексу України були обґрунтовані тим, що згідно з рішенням виконавчого комітету Хмельницької міської ради від 29.09.1998 № 532 Акціонерному товариству закритого типу «Гречани», правонаступником якого є СТОВ «Агрофірма «Гречани», передано у колективну власність земельну ділянку загальною площею 160,0 га для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, на підставі цього рішення видано державний акт на право колективної власності на землю серії ХМ № 854.

Постановою Верховного Суду від 02 червня 2020 р. у справі № 924/258/18 [400] було встановлено, що за змістом судових рішень у справі № 22/5025/448/12, СТОВ «Агрофірма «Гречани» є підприємством, заснованим на базі КСП «Гречани» та є його правонаступником, що підтверджується пунктом 1.1 та 1.4 статуту СТОВ «Агрофірма «Гречани», зареєстрованого 04.09.2007. Відповідно до державного акта на право колективної власності на землю СТОВ «Агрофірма «Гречани» як правонаступнику АТЗТ «Гречани», належить невилучена земельна ділянка площею 79,10 га, про що свідчить лист ПП «Земельно-юридичний центр», матеріали інвентаризації ДСК № 298 за червень 2012 року, лист управління Держкомзему в м. Хмельницькому, рішення Хмельницької міської ради від 29.09.1998 № 532 та акт на право колективної власності на землю. Водночас Верховний Суд зазначив, що, звертаючись до суду з вимогою про визнання права власності на земельну

ділянку, посилаючись на державний акт про право колективної власності на землю, виданий АТЗТ «Гречани», позивач не довів прийняття уповноваженим органом рішення про перехід саме права власності на землю до СТОВ «Агрофірма «Гречани». Оскільки суд першої інстанції установив недоведеність позивачем своїх вимог, а отже і відсутність правових підстав для визнання за ним права власності на земельну ділянку, кадастровий номер 6810100000:03:006:0118, площею 2,1 га, Верховний Суд визнав правильним висновок суду першої інстанції про відмову у задоволенні позову, а постанову суду апеляційної інстанції - такою, що не відповідає фактичним обставинам справи та положенням матеріального і процесуального права [400].

У справі № 924/126/19 [406] розглядався позов Хмельницької міської ради Державного кадастрового реєстратора Головного управління Держгеокадастру у Хмельницькій області, Державного реєстратора комунального підприємства «Подільський реєстраційний центр» Сахновецької сільської ради Старокостянтинівського району Хмельницької області, Сільськогосподарського товариства з обмеженою відповідальністю «Агрофірма «Гречани», за участю третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, на стороні позивача - Громадської організації «Всеукраїнське об'єднання ветеранів силових структур, волонтерів та інвалідів «Новий світ», за участю третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, на стороні відповідача - Головного управління Держгеокадастру у Хмельницькій області, про визнання незаконною та скасування реєстрації, визнання незаконним та скасування рішення державного реєстратора.

У постанові від 19 листопада 2020 р. у справі № 924/126/19 [406] Верховний Суд, скасовуючи рішення судів попередніх інстанцій та передаючи справу на новий розгляд, зазначив, що суди попередніх інстанцій не врахували особливого правового режиму земель колективної власності та

не встановили наявності або відсутності повноважень у позивача щодо управління такими землями, не надали правової оцінки наслідкам реєстрації, поза увагою залишили висновки та фактичні обставини, установлені у межах справи № 924/258/18, на яку посилалася Хмельницька міська рада, не дослідили і не з'ясували змісту судових рішень, якими обґрунтовувало свої права на земельну ділянку СТОВ «Агрофірма «Гречани». Суд зазначив, що попередні судові інстанції не перевірили та не з'ясували, чи буде відновлено порушені права позивача у цьому випадку у разі задоволення такого позову з огляду на наявність між сторонами спору про право на спірну земельну ділянку, та передчасно дійшли висновків про відмову у задоволенні позовних вимог.

За висновком Верховного Суду, з 01.01.2019 до повноважень місцевої ради належить організація розподілу невитребуваними земельними ділянками, а відповідно до Державного акта на право колективної власності на землю АТЗТ «Гречани» належить невилучена земельна ділянка і обставини виділення земельної ділянки у натурі (на місцевості) власникам земельних часток (паїв) не встановлювалися, тому передчасними є висновки судів про недоведення позивачем порушеного права [406].

У продовження наведених положень у постанові Великої Палати Верховного Суду від 01 вересня 2020 р. у справі № 907/29/19 [390] Велика Палата Верховного Суду відступила від правового висновку Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду, наведеного у Постанові ВС від 06.11.2019 по справі № 299/3439/16-ц [397], щодо можливості створення фермерського господарства шляхом перетворення з іншої юридичної особи, визначивши, що колективне сільськогосподарське підприємство, члени якого не є подружжям, їх батьками, дітьми, які досягли 16-річного віку, іншими родичами, не могло бути перетворене на селянське (фермерське) господарство з наступним правонаступництвом прав та обов'язків такого підприємства, зокрема й права власності на земельні ділянки.

Велика Палата Верховного Суду зазначила, що, на відміну від колективного сільськогосподарського підприємства, селянське (фермерське) господарство визначалося як підприємництво саме сімейного типу, коли членами селянського (фермерського) господарства могли бути саме подружжя, їх батьки, діти, які досягли 16-річного віку, та інші родичі. Отже, колективне сільськогосподарське підприємство, члени якого не є подружжям, їх батьками, дітьми, які досягли 16-річного віку, іншими родичами, не могло бути перетворене на селянське (фермерське) господарство.

Таким чином, згідно з відомостями, які містяться у витягу з ЄДР, 26 червня 2000 року проводилась реєстрація нового підприємства – Фермерського господарства «Колос», а не перетворення Колективного сільськогосподарського підприємства «8 Березня». За таких обставин Фермерське господарство «Колос», за висновком Верховного Суду, не набуло статусу землекористувача чи статусу власника спірних земельних ділянок Колективного сільськогосподарського підприємства «8 Березня», що були предметом спору [390].

З урахуванням наведеного, можна констатувати недостатнє законодавче врегулювання питань щодо правонаступництва колективних сільськогосподарських підприємств, зокрема, в частині переходу права власності чи права користування землею до новостворених господарств.

Таким чином, колективне сільськогосподарське підприємство – це самостійний суб'єкт господарювання, створений на добровільних засадах громадянами України, що діє на засадах членства, обов'язкової трудової участі та самоврядування, здійснює виробництво, переробку та реалізацію сільськогосподарської продукції на землях сільськогосподарського призначення з метою одержання прибутку [103, с. 79; 110, с. 178].

Сучасне нормативно-правове регулювання діяльності колективних сільськогосподарських підприємств здійснюється за допомогою нормативно-

правових актів різних галузей законодавства [110, с. 178]. Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» [457] є основним нормативно-правовим актом, що визначає особливості правового статусу колективних сільськогосподарських підприємств. Проте значна частина його положень застаріла і потребує узгодження з кодифікаційними актами цивільного, земельного та інших галузей законодавства. Крім того, існує потреба у доповненні Закону нормативними приписами, що забезпечуватимуть детальну правову регламентацію специфічних членських, майнових, трудових та інших внутрішньогосподарських відносин в колективних сільськогосподарських підприємствах.

Подальшого законодавчого забезпечення потребують особливості правового режиму майнових фондів колективного сільськогосподарського підприємства, правові засади використання земель сільськогосподарського призначення колективними сільськогосподарськими підприємствами.

3.2.2. Проблеми сучасного розвитку законодавства України про сільськогосподарську кооперацію.

Серед суб'єктів аграрних відносин важливе місце займають сільськогосподарські кооперативи. В Україні станом на 1 січня 2021 року кількість сільськогосподарських кооперативів становила: 1000 – сільськогосподарських виробничих кооперативів, 1289 – сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів [284].

Ефективність сільськогосподарської виробничої діяльності різних аграрних суб'єктів залежить від належного законодавчого забезпечення їх правового статусу, від максимального врахування специфіки їх виробничої діяльності у процесі правового регулювання. Спеціалізоване правове регулювання суспільних відносин за участю окремих видів сільськогосподарських товаровиробників забезпечують нормативні акти аграрного законодавства, прийняті з урахуванням особливостей правового

статусу учасників аграрних відносин [118, с. 216]. До таких актів належать Закони України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» [457], «Про сільськогосподарську кооперацію» [494], «Про фермерське господарство» [503].

Особливо важливе значення має на сьогодні розвиток законодавства про сільськогосподарську кооперацію, адже аграрні кооперативні утворення «найбільш повно відповідають забезпеченню економічних, у тому числі земельних, прав громадян» [582, с. 336].

Розвиток сучасного законодавства про сільськогосподарську кооперацію проаналізований у наукових працях О. В. Гафурової, Я. З. Гаєцької-Колотило, В. М. Масіна, В. І. Семчика, Н. І. Титової, В. Ю. Уркевича, В. І. Федоровича та інших учених. Зокрема, аграрно-правовою наукою проаналізовані проблеми законодавчого регулювання порядку створення та припинення діяльності сільськогосподарських кооперативів, організаційно-правові форми кооперації в сільському господарстві, типи сільськогосподарських кооперативів, правовий статус членів сільськогосподарських кооперативів тощо. На основі проведеного аналізу представниками аграрно-правової науки обґрунтовано важливі наукові пропозиції щодо поліпшення законодавчого забезпечення правового статусу кооперативів у сільському господарстві [118, с. 217].

Проте наприкінці 2012 року до Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» були внесені зміни, відповідно до яких Закон викладено в новій редакції [427]. При цьому було цілковито змінено підхід до регулювання правового статусу сільськогосподарських кооперативів та фактично знівельовано спеціалізоване правове регулювання внутрішніх аграрних відносин у сільськогосподарських кооперативах [83, с. 74]. У зв'язку з істотним оновленням законодавства в цій частині проблеми законодавчого забезпечення сільськогосподарської кооперації набули особливої гостроти та актуальності [118, с. 217].

Сьогодні правовий статус сільськогосподарських кооперативів визначений новим Законом України від 21 липня 2020 р. «Про сільськогосподарську кооперацію» [494], яким частково усунуто недоліки законодавчого регулювання особливостей правового статусу сільськогосподарських кооперативів.

Нормативно-правові акти про сільськогосподарську кооперацію є важливою складовою аграрного законодавства України. Належний розвиток цього законодавчого інституту сприятиме ефективному функціонуванню перспективної форми аграрного виробництва – сільськогосподарських кооперативів [118, с. 217].

Необхідно зазначити, що національне законодавство про сільськогосподарську кооперацію з самого початку розвивалося не зовсім послідовно. Так, з великим запізненням, у 1997 році, було прийнято Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію», необхідність прийняття якого обґрунтовувалася Н. І. Титовою ще з 1991 року [578, с. 21; 76, с. 6]. Крім того, загальні засади функціонування і розвитку кооперативів були визначені аж у 2003 році (через 6 років після прийняття спеціального Закону) при затвердженні нового Цивільного кодексу України, Господарського кодексу України, Закону України «Про кооперацію» [461]. Зрозуміло, що такий «зворотний» порядок розвитку загального та спеціального законодавства про сільськогосподарську кооперацію призвів до багатьох суперечностей та колізій між приписами згаданих нормативно-правових актів [118, с. 217-218]. Нині діє новий Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію», прийнятий 21 липня 2020 р. [494]. Проте, до цього часу розвиток законодавства про сільськогосподарську кооперацію був не завжди послідовним.

Так, у листопаді 2012 року Закон викладався в новій редакції. Як було зазначено в Пояснювальній записці до відповідного законопроекту, прийняття такого Закону мало на меті суттєво покращити «законодавчі,

податкові, фінансово-кредитні, економічні умови діяльності сільськогосподарських кооперативів та їх членів» [409]. Проте фактично редакція Закону 2012 року усувала спеціалізоване правове регулювання внутрішніх аграрних відносин в сільськогосподарських кооперативах [118, с. 218].

Така уніфікація правового регулювання діяльності сільськогосподарських та інших видів кооперативів, як справедливо зауважував В. Ю. Уркевич, була не зовсім виправданою, «оскільки сільськогосподарські кооперативи мають істотні відмінності як у їх правовому статусі, так й при провадженні господарської діяльності, що мають враховуватися законодавством» [589, с. 354].

Слід визнати, що, дійсно, основні засади діяльності кооперативів повинні визначатися загальним законом. Попри це, спеціальний Закон «Про сільськогосподарську кооперацію» [494] покликаний врегулювати внутрішньогосподарські відносини в таких кооперативах з урахуванням специфіки сільськогосподарського виробничого процесу [118, с. 218]. Необхідність спеціалізованого правового регулювання членських, трудових, земельних, майнових, організаційних відносин у сільськогосподарських кооперативах обґрунтовувалася впродовж багатьох років у працях вчених-юристів України (Я. З. Гаєцької-Колотило, О. В. Гафурової, В. М. Єрмоленка, В. М. Масіна, О. О. Погрібного, В. І. Семчика, О. М. Соніна, Н. І. Титової, В. Ю. Уркевича, В. І. Федоровича, В. З. Янчука та інших) [78, с. 102-103, 105].

Зокрема, українськими вченими аргументована необхідність законодавчого закріплення специфічних прав та обов'язків членів сільськогосподарських кооперативів [208; 211; 573], особливостей порядку створення та припинення сільськогосподарських кооперативів [592-593], спеціального врегулювання земельних відносин в сільськогосподарських кооперативах [205; 592] тощо [78, с. 105-106]. В юридичній науці висловлювалися й пропозиції щодо необхідності прийняття окремих законів,

що визначатимуть особливості правового статусу різних типів сільськогосподарських кооперативів [204, с. 6].

Водночас чинна редакція Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» (ст. 5) не містить чіткого поділу сільськогосподарських кооперативів на типи та види, хоча передбачає, що «основними видами діяльності сільськогосподарського кооперативу є виробництво, переробка, заготівля, закупівля, зберігання, збут, продаж сільськогосподарської продукції, постачання засобів виробництва і матеріально-технічних ресурсів та інші види сервісного обслуговування членів кооперативу, зокрема надання технологічних, транспортних, меліоративних, ремонтних, будівельних послуг, послуг з ветеринарного обслуговування тварин і племінної роботи, з бухгалтерського обліку і аудиту, науково-консультаційного обслуговування» [494]. Сільськогосподарський кооператив, відповідно до Закону, «може здійснювати один або декілька видів діяльності» [494].

Аналізуючи попередню редакцію Закону, автори зазначали, що він «містить ухил у бік поширення саме сільськогосподарської обслуговуючої кооперації, фактично не підтримуючи розвиток кооперації виробничої» [589, с. 355]. Між тим, слушно зазначає Я. З. Гаєцька-Колотило, що «сільськогосподарські кооперативи, особливо виробничі, мають свої, властиві лише їм, характерні особливості, що є похідними від особливостей землевикористання та використання праці в сільському господарстві та які накладають відбиток на їхній правовий статус і становище» [205, с. 197]. Зазначені особливості, на жаль, залишилися поза увагою законодавця.

Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» структурно включає 10 розділів та 33 статті [494]. Законом визначаються «правові, організаційні, економічні та соціальні основи функціонування сільськогосподарської кооперації, особливості утворення і діяльності сільськогосподарських кооперативів, їх об'єднань».

Законом «Про сільськогосподарську кооперацію» 2020 р. [494] (на відміну від редакції Закону від 2012 р.) регулюються майнові, членські відносини в сільськогосподарських кооперативах, присвячена достатня увага відносинам внутрішньогосподарського управління. Водночас недостатньо врегульовані земельні та трудові відносини у сільськогосподарських кооперативах, що потребують спеціалізованої правової регламентації.

Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» визначається «сільськогосподарський кооператив» як «юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які є виробниками сільськогосподарської продукції і добровільно об'єдналися на основі членства та на засадах самоврядування для провадження спільної господарської та іншої діяльності з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб» [494]. На нашу думку, таке законодавче визначення не враховує таких істотних ознак сільськогосподарського кооперативу: використання земель сільськогосподарського призначення; пайовий характер майна.

У зв'язку із цим доцільно доповнити законодавче визначення «сільськогосподарського кооперативу» та визначити його як юридичну особу, утворену на добровільних засадах фізичними та/або юридичними особами, які є виробниками сільськогосподарської продукції, шляхом об'єднання на засадах членства, самоврядування та об'єднання пайових майнових внесків для провадження спільної господарської та іншої діяльності з використанням земель сільськогосподарського призначення з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб членів кооперативу.

Аналізуючи сільськогосподарський кооператив, В. Ю. Уркевич зазначає, що цей вид аграрних товаровиробників є «специфічно-аграрним, адже вони є сільськогосподарськими за своєю сутністю» [588, с. 130]. Закономірно, що

така «специфічно-аграрна» сутність сільськогосподарських кооперативів повинна знайти своє законодавче відображення.

Слід відзначити позитивні моменти прийняття нового Закону «Про сільськогосподарську кооперацію» [494]: по-перше, усунено деякі розбіжності між приписами загального та спеціального Законів, зайві дублювання в них; по-друге, розширено можливості фізичних та юридичних осіб щодо членства в сільськогосподарських кооперативах; по-третє, врегульовано членські, організаційні, майнові відносини в сільськогосподарських кооперативах з урахуванням їх специфічних особливостей.

Позитивним слід уважати й визначення сфери підзаконного нормативно-правового регулювання сільськогосподарської кооперації. Зокрема, відповідно до Закону, Примірні правила внутрішньогосподарської діяльності сільськогосподарського кооперативу розробляються і затверджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну аграрну політику, і мають рекомендаційний характер [494].

Можна припустити, що спеціалізація правового регулювання суспільних відносин у сільськогосподарських кооперативах різних видів здійснюватиметься на рівні Правил внутрішньогосподарської діяльності сільськогосподарських кооперативів [83, с. 75; 118, с. 220-221]. Проте навіть у такому разі відкритим залишається питання щодо спеціалізації правового регулювання внутрішніх аграрних відносини в сільськогосподарських кооперативах різних видів на законодавчому рівні [118, с. 221].

Важливим на сьогодні є поглиблення спеціалізації чинних нормативно-правових актів аграрного законодавства, в тому числі й актів, присвячених правовому статусу окремих суб'єктів аграрних відносин. Саме спеціалізовані правові норми стануть основою майбутнього кодифікаційного акта аграрного законодавства [83, с. 75; 118, с. 221]. Тому Закон України «Про

сільськогосподарську кооперацію» [494] повинен бути наповнений спеціалізованими правовими приписами, що регулюватимуть внутрішні аграрні відносини в сільськогосподарських кооперативах з урахуванням особливостей сільськогосподарського виробничого процесу [83, с. 75]. Крім того, у Законі України «Про кооперацію» [461] необхідно законодавчо закріпити пріоритетне значення сільськогосподарських кооперативів у системі кооперативів [78, с. 107].

Слід зазначити, що сьогодні внутрішньогосподарські спори оскарження рішень і дій загальних зборів кооперативу розглядаються в порядку господарського судочинства.

Зокрема, розглядаючи справу № 695/2665/16-ц [392], Велика Палата Верховного Суду відступила від правового висновку Верховного Суду України, висловленого у постанові від 19 жовтня 2016 року у справі № 752/12003/13-ц [393] (провадження № 6-1002цс16), щодо непоширення юрисдикції судів на спори про оскарження рішень та дій кооперативу, які віднесені до його внутрішньої компетенції і не підпадають під юрисдикцію суду.

При цьому Велика Палата Верховного Суду зазначила, що юрисдикція суду поширюється на вказані відносини, оскільки вони мають ознаки юридичного спору щодо суб'єктивних прав та обов'язків органів управління юридичної особи, адже такі питання не стосуються внутрішньостатутної діяльності.

Оскільки спір стосується реалізації прав членів кооперативу на управління кооперативом, тобто корпоративних за змістом правовідносин, а відповідно до пункту 4 статті 12 Господарського процесуального кодексу України (у редакції на час звернення позивачів до суду) господарським судам підвідомчі справи, що виникають із корпоративних відносин у спорах між юридичною особою та її учасниками (засновниками, акціонерами, членами), у тому числі учасником, який вибув, а також між учасниками (засновниками,

акціонерами, членами) юридичної особи, пов'язаними зі створенням, діяльністю, управлінням та припиненням діяльності такої особи, крім трудових спорів, то він підлягає розгляду у порядку господарського судочинства [392]. Водночас, детальне визначення у загальному та спеціальному Законах прав та обов'язків членів сільськогосподарських кооперативів, повноважень органів управління кооперативу сприятиме зменшенню кількості подібних спорів.

Отже, сучасне законодавство про сільськогосподарську кооперацію не повністю відповідає потребам спеціалізованого правового регулювання аграрних відносин за участю сільськогосподарських кооперативів [118, с. 221]. Водночас прийняття нового Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» [494] (порівняно із попередньою редакцією Закону від 2012 р.) свідчить про істотне розширення сфери аграрно-правового регулювання внутрішньокооперативних відносин, що є позитивним явищем.

Основним напрямом розвитку законодавства про сільськогосподарську кооперацію повинно стати наповнення Закону спеціалізованими правовими приписами щодо особливостей регулювання земельних та трудових відносин в сільськогосподарських кооперативах. Важливе значення матиме також своєчасна розробка підзаконних нормативно-правових актів, що визначатимуть особливості правового статусу різних видів сільськогосподарських кооперативів [118, с. 221].

3.2.3. Законодавче регулювання фермерства в Україні.

Важливою складовою сучасного аграрного законодавства України є законодавство про фермерство, що регламентує діяльність численної групи суб'єктів аграрних відносин – фермерських господарств. Ефективне функціонування фермерських господарств як самостійних суб'єктів господарювання можливе за умови належного законодавчого забезпечення [138, с. 115]. Станом на 1 січня 2021 року в Україні налічувалося 47803

фермерських господарств [284]. Тому аналіз законодавства про фермерство в умовах розвитку АПК та підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва є об'єктивно важливим.

Як справедливо зазначають учені, «фермерські господарства в ринковій економіці повинні стати однією з основних організаційно-правових форм здійснення громадянами України (переважно селянами) їхніх земельних прав» [263, с. 168].

Законодавче регулювання фермерства в Україні є предметом дослідження багатьох учених-правників України: М. Я. Ващишин, М. С. Долинської, В. М. Єрмоленка, В. П. Жушмана, П. Ф. Кулинича, Т. П. Проценко, В. І. Семчика, А. М. Статівки, Н. І. Титової, В. Ю. Уркевича, М. В. Шульги та інших. Проте істотні зміни у законодавчих підходах до юридичної сутності таких господарств, порядку їх створення та функціонування зумовлюють потребу в подальших наукових дослідженнях законодавства про фермерство.

Законодавче регулювання фермерства в Україні забезпечується системою нормативно-правових актів, основоположна роль серед яких належить спеціальному акту – Закону України «Про фермерське господарство» [503]. Упродовж тривалого періоду здійснення аграрної реформи в Україні законодавство про фермерство зазнавало багатьох змін, що аналізувалися аграрно-правовою наукою. Як зазначає М. Я. Ващишин, правовий статус фермерського господарства, уперше закріплений у 1991 р., коригували з кожною новою редакцією Закону України «Про фермерське господарство» – від 22 червня 1993 р. і від 19 червня 2003 р. [189, с. 157]. Найсуттєвіших змін, на думку вченої, зазнав правовий режим земель і майна у фермерському господарстві, ліберальнішими стали норми щодо участі найманих фермерських працівників, однак ускладнився порядок створення фермерського господарства як юридичної особи [189].

Остання редакція Закону України «Про фермерське господарство» [503] діє зі змінами, внесеними згідно із Законом України від 31 березня 2016 р. «Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» [428]. Відповідно до цих змін, істотно змінився підхід до розуміння юридичної сутності фермерського господарства, порядку його створення та функціонування. Незважаючи на позитивні цілі, які, очевидно, переслідувалися законодавцем, Закон України «Про фермерське господарство» [503] у сучасній його редакції містить неоднозначні правові положення та суперечності, які потребують усунення [138, с. 115].

Законом від 31 березня 2016 р. внесено зміни до поняття фермерського господарства та вилучено вказівку на необхідність створення юридичної особи, а також розширено можливості щодо використання різних земельних ділянок для ведення фермерського господарства, в тому числі й тих, що надані для ведення товарного сільськогосподарського виробництва та особистого селянського господарства [138, с. 115]. Так, фермерське господарство розглядається як «форма підприємницької діяльності громадян, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, здійснювати її переробку та реалізацію з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм у власність та/або користування, у тому числі в оренду, для ведення фермерського господарства, товарного сільськогосподарського виробництва, особистого селянського господарства, відповідно до закону» [428]. На нашу думку законодавче визначення доцільно доповнити вказівкою на те, що це форма підприємницької діяльності громадян України, адже іноземці та особи без громадянства не можуть бути засновниками і членами фермерських господарств.

Фактично зараз законодавством визнається як можливість створення фермерського господарства зі статусом юридичної особи, так і можливість ведення господарства фізичною особою-підприємцем без створення

юридичної особи. Очевидно, що в другому випадку суб'єктом аграрних відносин вважатиметься фізична особа-підприємець, а не фермерське господарство. Це, своєю чергою, вимагає особливого підходу законодавця у вирішенні земельних, майнових питань, що виникатимуть у разі спільного ведення фермерського господарства фізичною особою-підприємцем та членами його сім'ї чи родичами [84, с. 59; 138, с. 115].

Якщо порядок започаткування фермерського господарства фізичною особою-підприємцем частково врегульований (ст. 8¹ Закону України «Про фермерське господарство»), то внутрішні аграрні відносини у таких господарствах залишаються нерегульованими. Більшість законодавчих приписів Закону України «Про фермерське господарство» у частині регулювання земельних, майнових відносин у фермерських господарствах, порядку припинення діяльності фермерських господарств стосуються, насамперед, господарств зі статусом юридичної особи. У зв'язку з цим особливості аграрних відносин за участю фермерських господарств без статусу юридичної особи потребують врегулювання та закріплення на законодавчому рівні шляхом внесення доповнень до Закону України «Про фермерське господарство» [503].

Значення внесених змін до Закону «Про фермерське господарство» [428] є двояким: з одного боку, позитивним є спрощення порядку створення фермерського господарства та розширення можливостей багатьох громадян щодо його ведення, з іншого боку, ці зміни призвели до змішування понять «фермерське господарство» та «фермер». Виходячи зі змісту внесених змін, «фермерське господарство» розглядається лише як форма підприємницької діяльності, а не самостійний суб'єкт господарювання чи суб'єкт правовідносин, що істотно впливає на розуміння сутності та юридичних ознак такого господарства.

Закон «Про фермерське господарство» [503] доповнено окремою статтею 8-1, що визначає особливості створення та діяльності сімейного

фермерського господарства без набуття статусу юридичної особи. Зокрема, нею передбачено, що сімейне фермерське господарство без статусу юридичної особи організовується фізичною особою-підприємцем самостійно або спільно з членами її сім'ї на підставі договору про створення сімейного фермерського господарства [503]. Визначено також загальні вимоги до змісту та форми такого договору.

Проте неврегульованим залишається порядок започаткування фермерських господарств без статусу юридичної особи, що не належатимуть до категорії «сімейних». Цілком логічним було би поширити умови щодо укладення договору на будь-які господарства, що створюються фізичною особою-підприємцем спільно із членами сім'ї та іншими родичами.

Крім того, земельні, майнові та інші відносини між учасниками фермерського господарства без статусу юридичної особи залишаються на даний час прогалиною у законодавстві. Адже більшість положень Закону України «Про фермерське господарство» [503], які регулюють земельні й майнові відносини у фермерських господарствах, визначають підстави й порядок припинення діяльності фермерських господарств, стосуються лише господарств зі статусом юридичної особи та не можуть бути застосовані до фізичних осіб-підприємців. Спірним залишається й питання щодо можливості існування членських відносин у господарствах, що не мають статусу юридичної особи [84, с. 59].

На нашу думку, в разі створення фермерського господарства без статусу юридичної особи, доцільно було би відмовитись від терміна «фермерське господарство», а використовувати термін «фермер» та законодавчо визначити особливості його правового статусу [84, с. 60].

Законом від 31 березня 2016 р. також запроваджено поняття «сімейне фермерське господарство», яким визнається господарство за умови, що в його підприємницькій діяльності використовується праця членів такого господарства, якими є виключно члени однієї сім'ї відповідно до статті 3

Сімейного кодексу України [428]. Слід зауважити, що таке визначення є недостатньо чітким, адже сімейне законодавство чітко не окреслює коло членів сім'ї. Згідно з ч. 2 ст. 3 Сімейного кодексу України сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки [542]. Таке розуміння «членів сім'ї» є досить широким та на практиці не завжди узгоджуватиметься із ч. 3 ст. 3 Закону України «Про фермерське господарство», яка містить перелік членів сім'ї та інших родичів, що можуть бути членами фермерського господарства [503].

Законодавством допускається залучення сімейним фермерським господарством до виробничої діяльності інших осіб, але «виключно для виконання сезонних та окремих робіт, які безпосередньо пов'язані з діяльністю господарства і потребують спеціальних знань чи навичок» [428].

Відповідно до Закону від 31 березня 2016 р., внесено доповнення до ст. 9 Закону «Про фермерське господарство» про те, що фермерським господарствам зі статусом сімейних фермерських господарств надається додаткова державна підтримка у порядку, передбаченому Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України» [428]. Проте Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України» [435] спеціальні заходи щодо цього не передбачені [138, с. 116].

У пояснювальній записці до відповідного законопроекту було зазначено: «враховуючи, що особисті селянські господарства є найчисельнішими представниками сімейного типу господарювання в аграрному секторі економіки України, та що вони фактично уже працюють як сімейні фермерські господарства, виникла об'єктивна необхідність забезпечити створення правових, економічних та соціальних передумов їх трансформації в сімейні фермерські господарства з набуттям статусу юридичної особи чи фізичної особи підприємця – виробника сільськогосподарської продукції, забезпечення їм повноцінної участі в аграрному ринку та посилення соціального захисту членів таких господарств, стимулювання створення на їх

основі життєздатної системи сільськогосподарської обслуговуючої кооперації та подальшого забезпечення комплексного розвитку малих форм господарювання у сільській місцевості» [410]. Таким чином, однією з основних цілей Закону від 31 березня 2016 р. було забезпечення подальшої трансформації існуючих особистих селянських господарств у сімейні фермерські господарства [138, с. 116].

Проте, ще до прийняття Закону «Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» [428] авторами справедливо прогнозувалося, що навряд чи такий результат буде досягнутий, адже «обіцяна у поки що невідомо яких формах і обсягах «додаткова державна підтримка» не спонукатиме особисті селянські господарства трансформуватися у фермерські» [172].

Тому виділення з-поміж усіх фермерських господарств категорії сімейних фермерських господарств набуло юридичного значення лише після визначення у законодавстві реальних заходів щодо державної підтримки таких господарств. Для цього були внесені зміни до Податкового кодексу України та інших нормативно-правових актів [429]. До речі, проєкт Закону про внесення змін до Податкового кодексу України (щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств) [506] був внесений на розгляд Верховної Ради одночасно зі змінами до Закону України «Про фермерське господарство» [503], але прийнятий відповідний Закон аж у 2018 р.

У ст. 7 чинної редакції Закону України «Про фермерське господарство» вміщено відсильну норму про те, що надання земельних ділянок державної та комунальної власності у власність або користування для ведення фермерського господарства здійснюється в порядку, передбаченому Земельним кодексом України [503]. У старій редакції Закону України «Про фермерське господарство» вмішувались особливі вимоги до осіб, що

бажають набути у власність земельні ділянки для ведення фермерського господарства [503]. Такі особи повинні довести свою здатність ефективно використовувати основне національне багатство – землі сільськогосподарського призначення шляхом подання документів, що підтверджують досвід роботи у сільському господарстві чи наявність освіти, здобутої в аграрному навчальному закладі. Зараз відповідне положення передбачене у ст. 118 Земельного кодексу України [261].

Відповідно до ст. 8 Закону України «Про фермерське господарство» фермерське господарство підлягає державній реєстрації у порядку, встановленому законом для державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців, за умови набуття громадянином України або кількома громадянами України, які виявили бажання створити фермерське господарство, права власності або користування земельною ділянкою [503]. Проте Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» [437] не містить жодних вимог щодо необхідності подання для державної реєстрації фермерського господарства документів, які підтверджують право на земельну ділянку (до 2015 року спеціальна вказівка про додаткове подання таких документів для реєстрації фермерського господарства передбачалася ст. 24 Закону «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» [436] у старій редакції [89, с. 62-63]). Тому в цій частині положення ст. 8 Закону України «Про фермерське господарство» [503] та ст. 17 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» [437] потребують узгодження між собою [84, с. 61]. Оскільки сільськогосподарська виробнича діяльність нерозривно пов'язана з використанням земель як основного засобу виробництва, наявність земельної ділянки є необхідною умовою для функціонування аграрних суб'єктів [89, с. 63].

На сьогодні велика кількість судових спорів щодо діяльності та створення фермерських господарств теж свідчить про окремі недоліки законодавчого регулювання фермерських відносин. Насамперед, це стосується земельних відносин, пов'язаних із веденням фермерських господарств.

Відповідно до останньої судової практики, згідно з висновком Великої Палати Верховного Суду, викладеним у постанові від 23 червня 2020 р. у справі № 922/989/18 [389], з моменту створення селянського (фермерського) господарства (фермерського господарства) до фермерського господарства переходять правомочності володіння і користування та юридичні обов'язки щодо використання земельної ділянки його засновника.

У разі смерті громадянина – засновника селянського (фермерського) господарства (фермерського господарства) право постійного користування земельною ділянкою, наданою для ведення фермерського господарства його засновнику, не припиняється зі смертю цієї особи, а зберігається за фермерським господарством до якого воно перейшло після створення фермерського господарства. Звідси право постійного користування земельною ділянкою саме через перехід його до селянського (фермерського) господарства (фермерського господарства) не входить до складу спадщини. Спадкувати можна права померлого засновника (члена) щодо селянського (фермерського) господарства (фермерського господарства), а не земельну ділянку, яка перебуває в користуванні такого господарства [389].

Розглядаючи справу № 922/989/18, Велика Палата Верховного Суду відступила від висновків Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 18 березня 2019 р. у справі № 922/3312/17 [395], згідно з якими право користування земельною ділянкою, що виникло в особи лише на підставі державного акта, припиняється зі смертю особи, якій належало таке право, і не входить до складу спадщини, і зазначила, що в разі смерті громадянина – засновника фермерського господарства – право постійного

користування земельною ділянкою, наданою для ведення фермерського господарства його засновнику, не припиняється зі смертю цієї особи, а зберігається за фермерським господарством до якого воно перейшло після створення фермерського господарства [395].

На сьогодні актуальним є також висновок Великої Палати Верховного Суду про те, що за змістом статей 1, 5, 7, 8 і 12 Закону України «Про фермерське господарство» після укладення договору оренди земельної ділянки для ведення фермерського господарства та проведення державної реєстрації такого господарства обов'язки орендаря цієї земельної ділянки виконує фермерське господарство, а не громадянин, якому вона надавалась. Після державної реєстрації фермерського господарства у правовідносинах користування земельними ділянками, наданими на підставі Закону України «Про фермерське господарство», відбувається фактична заміна орендаря, й обов'язки користувача земельної ділянки переходять до фермерського господарства з дня його державної реєстрації [381].

На сьогодні актуальною також є проблема розмежування підвідомчості спорів з приводу надання земельної ділянки для ведення фермерського господарства.

Так, у постанові Великої Палати Верховного Суду від 31 жовтня 2018 р. у справі № 677/1865/16-ц [381] було сформульовано висновок про те, що у разі якщо на час звернення з позовом у справі щодо спору про користування земельними ділянками, наданими із земель державної або комунальної власності для ведення фермерського господарства, фермерське господарство не зареєстроване, то стороною таких спорів є громадянин, якому надавалась земельна ділянка, а спір треба розглядати за правилами цивільного судочинства [381].

Водночас у постанові від 21.11.2018 у справі № 272/1652/14-ц [380] Велика Палата Верховного Суду вказала, що якщо на момент відкриття провадження у справі щодо спору між органом державної влади чи місцевого

самоврядування та, зокрема, фізичною особою, якій із земель державної або комунальної власності надана земельна ділянка для ведення фермерського господарства, таке господарство вже було зареєстрованим, то справа має розглядатися за правилами господарського судочинства [380].

У постанові від 13.03.2018 у справі № 348/992/16-ц [382] Велика Палата Верховного Суду зазначила, що після укладення договору тимчасового користування землею, зокрема на умовах оренди, фермерське господарство з дати його державної реєстрації набуває статусу юридичної особи. З цього часу обов'язки землекористувача здійснює фермерське господарство, а не громадянин, якому вона надана. Спори фермерських господарств щодо права власності чи іншого речового права на землю з іншими юридичними особами, органами, уповноваженими здійснювати функції держави у спірних правовідносинах, і прокурором, який обґрунтовує позовні вимоги порушенням інтересів держави у сфері розпорядження ділянками державної та комунальної власності, треба розглядати за правилами господарського судочинства [382]. Аналогічні висновки викладено у постанові від 12.12.2018 у справі № 704/29/17-ц [383].

За висновками Великої Палати Верховного Суду, викладеними у постановках від 20.03.2019 р. у справі № 619/1680/17-ц [384], від 03.04.2019 р. у справі № 621/2501/18 [385], від 15.01.2020 р. у справі № 698/119/18 [386], за правилами цивільного судочинства слід розглядати спір, пов'язаний із наданням без проведення земельних торгів в оренду земельної ділянки із земель державної або комунальної власності існуючому фермерському господарству (зокрема, шляхом надання в оренду земельної ділянки для ведення такого господарства його засновнику), якщо останнє було створене на земельній ділянці, що теж раніше була надана із земель державної чи комунальної власності.

При цьому Велика Палата Верховного Суду у постанові від 12.05.2020 р. у справі № 357/1180/17 [388] відступила від свого висновку, викладеного у

постанові Великої Палати Верховного Суду від 20.06.2018 року у справі № 317/2520/15-ц [379], про те, що спори, пов'язані з наданням без проведення земельних торгів в оренду земельної ділянки існуючому фермерському господарству шляхом надання в оренду додаткової земельної ділянки для ведення фермерського господарства його засновнику і подальшого передання цієї ділянки у користування фермерського господарства, мають розглядатися за правилами господарського судочинства. Велика Палата Верховного Суду у постанові від 12.05.2020 р. у справі № 357/1180/17 [388] зазначила, що з огляду на суб'єктний склад сторін, характер спірних правовідносин у цій справі спір підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства, а тому суди попередніх інстанцій правильно дійшли висновку про необхідність розгляду справи в порядку цивільного судочинства.

Висновки щодо належності до цивільної юрисдикції спорів, пов'язаних із повторним наданням без проведення земельних торгів в оренду земельної ділянки існуючому фермерському господарству шляхом надання в оренду додаткової земельної ділянки існуючому фермерському господарству сформульовані також у постановах Великої Палати Верховного Суду від 20.03.2019 р. у справі №619/1680/17-ц [384], від 03.04.2019 р. у справі №621/2501/18 [385], від 15.01.2020 р. у справі №698/119/18 [386].

Таким чином, на сьогодні частина спорів щодо надання земель для ведення фермерського господарства розглядається в порядку господарського судочинства (якщо фермерське господарство згодом було створене, і право на землю перейшло до такого господарства), а частина – в порядку цивільного судочинства (у разі, якщо фермерське господарство не створювалося чи в разі повторного набуття земель фізичною особою для ведення фермерського господарства).

На нашу думку, вирішення питання щодо законності або незаконності надання в оренду земельної ділянки без проведення земельних торгів та з'ясування інших важливих обставин справи (зокрема, установлення

обставин щодо створення нового фермерського господарства, наступного надання в оренду чи суборенду такої земельної ділянки) можуть бути здійснені лише у процесі розгляду та вирішення спору по суті, а не до звернення з позовом до суду, а тому не можуть впливати на визначення юрисдикції спору. З урахуванням наведеного, сьогодні питання щодо підвідомчості земельних спорів за участю фізичних осіб – засновників фермерських господарств остаточно не вирішено. Водночас, на нашу думку, визначення підвідомчості відповідного спору повинно передувати зверненню з позовом до суду, а відтак – у законодавстві слід чітко визначити критерії підвідомчості таких спорів.

Отже, законодавство про фермерство в Україні є важливим інститутом аграрного законодавства України. Сучасний розвиток законодавства про фермерство характеризується зміною підходів до суті та юридичних ознак фермерського господарства, спрощенням порядку створення фермерського господарства, урізноманітненням видів господарств та державним сприянням розвитку сімейних фермерських господарств. Основними напрямками розвитку законодавства про фермерські господарства є: належна регламентація правового статусу фізичних осіб-підприємців, що займаються веденням фермерського господарства, врегулювання земельних і майнових відносин у таких господарствах, а також подальше законодавче закріплення заходів державної підтримки сімейних фермерських господарств [84, с. 61; 138, с. 117].

3.2.4. Законодавче регулювання ведення особистих селянських господарств.

Особисті селянські господарства в сучасний період відіграють важливу роль у продовольчому забезпеченні сільськогосподарською продукцією та сировиною як усієї держави, так і окремих громадян, оскільки виробляють понад 60 % валової продукції сільського господарства [359, с. 9].

Станом на 1 січня 2020 року в Україні налічувалося 3975,1 тисяч особистих селянських господарств, що використовували 6133,6 тисяч гектарів земель [356], а станом на 1 січня 2021 року їх кількість становила 3954, 8 тисяч, що використовували 6125,7 тисяч гектарів земель [357].

Реформування аграрних відносин шляхом паювання майна та земель колективних сільськогосподарських підприємств забезпечило сприятливі умови для підвищення ефективності господарювання громадян, що займаються веденням особистих селянських господарств. Разом з тим, подальший розвиток та підтримка особистих селянських господарств нерозривно пов'язані з належним законодавчим забезпеченням цієї особливої форми здійснення сільськогосподарської виробничої діяльності [100, с. 3].

Основні тенденції розвитку законодавства про особисті селянські господарства на дисертаційному рівні з'ясовані В. І. Лебедем та А. А. Хвасенком. Окремі питання щодо правового становища особистих селянських господарств проаналізовані також у роботах Н. І. Титової, О. О. Погрібного, А. М. Статівки, В. В. Янчука та деяких інших учених. Між тим, більшість наукових розробок зазначених питань передували прийняттю Закону України «Про особисте селянське господарство» [475]. Із сучасних теоретичних досліджень особливо слід відзначити колективну працю В. В. Носіка, Т. О. Коваленко, В. І. Лебеда, С. І. Марченко «Науково-практичний коментар до Закону України «Про особисте селянське господарство» [350].

Проте проблема подальшого розвитку і вдосконалення законодавства про особисті селянські господарства і досі залишається актуальною у зв'язку з необхідністю усунення існуючих прогалин та суперечностей у чинних нормативно-правових актах, а також необхідністю прийняття низки підзаконних нормативних актів з метою конкретизації приписів, вміщених у Законі України «Про особисте селянське господарство» [475]. Тому важливим є аналіз сучасного законодавства про ведення особистих

селянських господарств та розробка конкретних пропозицій щодо його вдосконалення.

Сучасну нормативно-правову базу ведення особистих селянських господарств утворюють Закон України від 15 травня 2003 р. «Про особисте селянське господарство» [475], окремі підзаконні нормативно правові акти, що конкретизують положення Закону та акти основних галузей законодавства (земельного, цивільного, сімейного, податкового та інших) [55, с. 103; 100, с. 3]. Як справедливо зазначає В. В. Носік, «більшість норм Закону України «Про особисте селянське господарство» мають бланкетний характер, тобто посилаються на численні законодавчі і підзаконні нормативно-правові акти, що були прийняті у минулому і які є необхідними для застосування при вирішенні конкретних питань правового становища особистих підсобних, а тепер особистих селянських господарств» [350, с. 7].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про особисте селянське господарство», особисте селянське господарство визначається як «господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму» [475].

Таке поняття особистого селянського господарства враховує його основні правові ознаки, зокрема сімейний характер, мету діяльності тощо. Значно розширено сферу діяльності таких господарств, які зараз поряд із виробництвом та переробкою сільськогосподарської продукції можуть надавати різноманітні послуги, в тому числі й у сфері сільського зеленого туризму [55, с. 103; 100, с. 3].

Водночас законодавче визначення поняття особистого селянського господарства викликає окремі зауваження. Так, трактування особистого селянського господарства як різновиду «господарської діяльності» не зовсім узгоджується із нормами Господарського кодексу України від 16 січня 2003 р.

Зокрема, згідно з ч. 1 ст. 3 Господарського кодексу України, під господарською діяльністю розуміється «діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність» [218]. Проте, як відомо, однією з істотних ознак особистого селянського господарства є його переважно особистий, а не суспільний характер, що відрізняє діяльність з ведення такого господарства від господарської діяльності в тому значенні, що використовується в Господарському кодексі України [55, с. 103].

Крім того, під господарською діяльністю розуміють діяльність суб'єктів господарювання, коло яких визначено ч. 2 ст. 55 Господарського кодексу України. До них належать: господарські організації – юридичні особи, створені відповідно до Цивільного кодексу України, державні, комунальні та інші підприємства, створені відповідно до цього Кодексу, а також інші юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані в установленому законом порядку; громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані відповідно до закону як підприємці [218]. Оскільки наведений перелік є вичерпним, особисте селянське господарство, яке не має статусу юридичної особи, не є суб'єктом господарювання за Господарським кодексом України. Такими суб'єктами не можуть визнаватися і фізичні особи, що ведуть особисте селянське господарство, адже чинним законодавством України не передбачено необхідності їх державної реєстрації як підприємців [55, с. 104; 100, с. 4].

Враховуючи наведене, видається необхідним узгодження нормативних приписів, уміщених у ст. 55 Господарського кодексу України [218] та ст. 1 Закону України «Про особисте селянське господарство» [475], що, на наш погляд, доцільно здійснити шляхом внесення відповідних доповнень до Господарського кодексу України.

Недостатньо обґрунтованим є також вживання у визначенні особистого селянського господарства слів «з використанням майна особистого селянського господарства». При здійсненні виробничої сільськогосподарської діяльності чи наданні послуг фізичними особами, що ведуть особисте селянське господарство, використовується майно, належне їм на праві приватної (в тому числі й спільної сумісної чи спільної часткової) власності (ч. 2 ст. 6 Закону України «Про особисте селянське господарство» [475]). Саме ж господарство, не маючи статусу юридичної особи, не може визнаватися суб'єктом права власності на майно [100, с. 4].

Слід також зазначити, що законодавче визначення поняття особистого селянського господарства не враховує такої істотної ознаки господарства, як ведення його за рахунок переважно власної (особистої) праці членів господарства. Наявність такої ознаки, поряд з іншими, є одним із критеріїв розмежування особистих селянських господарств із суміжними формами здійснення сільськогосподарської виробничої діяльності, в тому числі й фермерськими господарствами [55, с. 104; 100, с. 4]

Враховуючи викладене, на наш погляд, під особистим селянським господарством слід розуміти особливу форму організації та здійснення виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг у сфері сільського господарства чи сільського зеленого туризму, що провадиться без створення юридичної особи, фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з використанням

майна та земель членів господарства, за рахунок переважно власної праці з метою задоволення особистих потреб [55, с. 104; 100, с. 4-5].

Чинним законодавством України передбачається можливість здійснення членами особистих селянських господарств не лише виробничої сільськогосподарської діяльності, а й діяльності з надання послуг, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму. Очевидно, що надання таких послуг повинно здійснюватися з використанням земель сільськогосподарського призначення й мати на меті обслуговування сільськогосподарського виробничого процесу. У зв'язку з цим доцільно законодавчо закріпити перелік послуг, що можуть надаватися членами особистих селянських господарств [55, с. 105].

Крім того, до цього часу не врегульовано на законодавчому рівні порядок надання особистими селянськими господарствами послуг у сфері сільського зеленого туризму. Норми Закону України «Про туризм» від 15 вересня 1995 р. [502], що мають загальний характер, не визначають особливостей здійснення окремих видів туризму, оскільки такі особливості згідно з ч. 5 ст. 4 Закону України «Про туризм», повинні визначатися окремим законом [502]. Заповнення існуючої прогалини в цій частині буде забезпечено шляхом прийняття Закону України «Про сільський зелений туризм» [100, с. 5].

Розширення земельних прав громадян створило можливості для збільшення обсягів сільськогосподарського виробництва в особистих селянських господарствах та зумовило формування і розвиток особистих селянських господарств так званої «товарної спрямованості» [100, с. 5]. Тому справедливо зазначає А. А. Хвасенко, що залежно від мотиваційних ознак доцільним є виділення двох типів господарств: споживчих і товарних [597, с. 3].

Така диференціація господарств, на наш погляд, передбачає необхідність законодавчого розмежування правового становища особистих

селянських господарств, що мають на меті, поряд із задоволенням особистих потреб, одержання основних чи додаткових прибутків, та господарств, що такої мети не мають [100, с. 5]. Частково такий поділ господарств врахований Податковим кодексом України, яким передбачено диференційований підхід до оподаткування доходів громадян, що ведуть такі господарства.

Подальшого розвитку потребує законодавство України в частині чіткого визначення прав членів особистого селянського господарства. Чинний Закон України «Про особисте селянське господарство» [475], на жаль, у межах однієї статті (ст. 7 Закону) не забезпечує вичерпного регулювання спеціального правового статусу осіб, що ведуть особисте селянське господарство. Зокрема, у ст. 7 Закону передбачені деякі майнові, земельні, трудові, соціальні та інші права та обов'язки членів особистих селянських господарств [475]. Поряд із значним розширенням змісту зазначеної складової Закону, слід також законодавчо забезпечити видову диференціацію прав та обов'язків членів господарств.

Слід погодитися з В. І. Лебедем у тому, що в чинному законодавстві мають бути визначені правові гарантії захисту прав на працю, охорону здоров'я та інших соціальних прав осіб, що ведуть особисті селянські господарства [328, с. 4]. Зокрема, з метою охорони праці неповнолітніх та з урахуванням змісту ст. 188 Кодексу законів про працю України [297] правильним є законодавче закріплення вимоги щодо досягнення 14-річного віку особами, які можуть бути членами особистих селянських господарств.

Існують також окремі суперечності між нормами, вміщеними у Земельному кодексі України та Законі України «Про особисте селянське господарство» [475]. Пропозиції щодо їх усунення обґрунтовані у дисертаційному дослідженні А. А. Хвасенка [597, с. 6-7]. Відповідно до земельного законодавства використання земель в особистих селянських господарствах можливе на праві власності та на праві оренди [31, с. 233]. При цьому правовий статус членів особистого селянського господарства як

користувачів земельних ділянок визначається Земельним кодексом України та Законом України «Про оренду землі» [31, с. 338].

Характерною особливістю правового режиму земельних ділянок особистих селянських господарств є те, що право на набуття земельної ділянки для такої мети можуть мати лише фізичні особи [31, с. 233]. При цьому права на землю особистих селянських господарств слід розглядати як комплексні суб'єктивні права членів особистих селянських господарств, що включають сукупність передбачених законодавством правомочностей стосовно володіння, користування та розпорядження земельними ділянками сільськогосподарського призначення [31, с. 463].

Як свідчить практика, на селі все ще не набули поширення такі форми сучасного соціального капіталу, як кредитні спілки, виробничі товариства, асоціації, що створюються з метою захисту спільних інтересів власників особистих селянських господарств, громадські організації. Ними зараз охоплено лише 3% власників особистих селянських господарств [359, с. 9], що також пов'язано з недосконалістю відповідної законодавчої бази.

Законом України «Про особисте селянське господарство» передбачено здійснення державної підтримки особистих селянських господарств за рахунок державного та місцевих бюджетів. Проте фактично селяни не одержують такої підтримки [359, с. 9]. Основною причиною цього є відсутність загальнодержавної та регіональних програм підтримки особистих селянських господарств, розробка і прийняття яких передбачені ч. 1 ст. 10 Закону [475].

Неповне (недостатнє) законодавче регулювання відносин за участю осіб, що займаються веденням особистих селянських господарств, іноді зумовлює необхідність формування певних правових висновків щодо застосування норм права судовими органами.

Так, зокрема, у справі № 287/587/16-ц [404] заступник прокурора Житомирської області звернувся в інтересах держави в особі Тепеницької

сільської ради Олевського району Житомирської області з позовом до Головного управління Держгеокадастру в Житомирській області, фізичних осіб, Управління економічного розвитку, інфраструктури, містобудування та з питань цивільного захисту Олевської районної державної адміністрації Житомирської області про визнання недійсним наказу, скасування рішення про державну реєстрацію права власності на земельну ділянку та зобов'язання її повернути.

Позов був мотивований тим, що наказом Головного управління Держземагенства у Житомирській області (правонаступником якого є Головне управління Держгеокадастру у Житомирській області) № 6-2225/14-15-СГ від 27 травня 2015 року затверджено проект землеустрою щодо відведення земельної ділянки площею 2 га у власність фізичній особі для ведення особистого селянського господарства, кадастровий номер: 1824487200:04:000:0278, на території Тепеницької сільської ради Олевського району Житомирської області. На підставі цього наказу фізичній особі видано свідоцтво на право власності на земельну ділянку. Згідно з договором купівлі-продажу № 630 від 27 лютого 2016 року цю земельну ділянку відчужено на користь іншої фізичної особи. На переконання прокурора, передача земельної ділянки у власність фізичній особі для ведення особистого селянського господарства проведена з порушенням вимог законодавства, без виготовлення агрохімічного паспорта земельної ділянки, тоді як відповідно до чинного законодавства надання агрохімічного паспорта земельної ділянки для затвердження проекту землеустрою є обов'язковим. Крім того, ця земельна ділянка використовується не за цільовим призначенням, зокрема, з неї знятий верхній шар ґрунту.

Верховний Суд у постанові від 19 серпня 2020 року у справі № 287/587/16-ц дійшов висновку, що покладення на громадянина, зацікавленого у приватизації земельної ділянки, обов'язку проведення агрохімічної паспортизації земельної ділянки, що є складовою моніторингу ґрунтів на

землях сільськогосподарського призначення, суперечить змісту положень статей 116, 118, 186, 186-1 Земельного кодексу України, Закону України «Про землеустрій». Аргументи касаційної скарги про те, що на спірній земельній ділянці здійснюється видобування бурштину та знятий родючий шар ґрунту, а земельна ділянка використовуються не за цільовим призначенням, колегія суддів відхилила, оскільки позивач таких доказів не надав, а нецільове використання земельної ділянки не свідчить про обґрунтованість заявлених у цій справі позовних вимог. Водночас Верховний Суд зазначив, що використання переданої у власність земельної ділянки не за цільовим призначенням тягне за собою наслідки, передбачені статтями 141, 143 Земельного кодексу України, що полягають у припиненні права користування земельною ділянкою, або ж примусовому припиненні прав на землю (в цьому випадку може йтися і про право власності) (пункт «г» частини першої статті 141, пункт «а» частини першої статті 143 Земельного кодексу України) [404].

Велика Палата Верховного Суду, розглядаючи справу № 545/1149/175-ц [387] за позовом фізичної особи до Квартирно-експлуатаційного відділу м. Полтави Міністерства оборони України, треті особи: Степненська сільська рада Полтавського району Полтавської області, Головне управління Держгеокадастру у Полтавській області, про визнання права на приватизацію земельної ділянки для ведення особистого селянського господарства без погодження меж із суміжним землекористувачем, у постанові від 12 лютого 2020 р. дійшла висновку, що стадія погодження меж земельної ділянки при виготовленні землепорядної документації є допоміжною. При цьому стаття 198 Земельного кодексу України лише вказує, що складовою кадастрових зйомок є погодження меж земельної ділянки із суміжними власниками та землекористувачами. Із цього не слідує, що у випадку відмови суміжного землевласника або землекористувача від підписання відповідного документа – акта погодження меж слід вважати, що погодження меж не відбулося.

Погодження меж полягає у тому, щоб суміжнику було запропоновано підписати відповідний акт. Якщо він відмовляється це робити, орган, уповноважений вирішувати питання про приватизацію ділянки по суті, повинен виходити не із самого факту відмови від підписання акта, а з мотивів відмови. Як зазначено у постанові, підписання акта погодження меж самостійного значення не має, воно не призводить до виникнення, зміни або припинення прав на земельну ділянку, як і будь-яких інших прав у процедурі приватизації. Непогодження меж земельної ділянки, яка знаходиться поза межами населеного пункту, із суміжними власниками та землекористувачами не може слугувати підставою для відмови відповідним територіальним органом центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері земельних відносин (територіальним органом Держгеокадастру в районах (містах)) в затвердженні технічної документації, за умови правомірних дій кожного із землекористувачів.

За висновком Великої Палати Верховного Суду, чинне законодавство не обмежує право на приватизацію земельної ділянки у зв'язку із відмовою суміжного землекористувача від підписання акта погодження меж земельних ділянок, а отже така відмова не є перешкодою для завершення процедури приватизації земельної ділянки, з огляду на що відсутні підстави для задоволення позову [387].

Наведене свідчить про існування прогалин у законодавчому регулюванні відносин щодо набуття земельних ділянок для ведення особистих селянських господарств та необхідність удосконалення законодавства у цій частині.

Таким чином, на сучасному етапі переходу до ринкових аграрних відносин потрібно створити стабільну законодавчу базу для розвитку особистих селянських господарств, що є ефективною формою господарювання на землях сільськогосподарського призначення. Це передбачає внесення відповідних змін та доповнень до Закону України «Про особисте селянське господарство» [475], приведення його окремих положень

у відповідність до нормативно-правових актів цивільного, господарського, трудового, сімейного та інших галузей законодавства України, а також затвердження державної і регіональних програм підтримки особистих селянських господарств, прийняття низки законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів з метою конкретизації бланкетних норм Закону [55, с. 106-107].

У зв'язку з цим подальшого законодавчого вирішення потребують питання щодо законодавчого забезпечення розвитку особистих селянських господарств товарної спрямованості, розмежування їх із фермерськими господарствами та підприємницькою діяльністю в сільському господарстві, вдосконалення правового регулювання діяльності особистих селянських господарств в частині надання послуг у сфері сільського зеленого туризму та деякі інші [55, с. 107].

3.2.5. Законодавство про особливості правового статусу державних та комунальних сільськогосподарських підприємств: напрями розвитку.

Сучасні сільськогосподарські підприємства – це переважно формування, засновані на приватній власності на землю та майно, функціонування яких цілком відповідає завданням аграрної реформи. Разом з тим, певну частку у виробництві сільськогосподарської продукції займають і державні та комунальні сільськогосподарські підприємства.

Загальні засади правового статусу державних і комунальних сільськогосподарських підприємств як юридичних осіб та суб'єктів господарювання, порядок їх створення і припинення діяльності визначаються законодавчими актами цивільного та господарського законодавства України: Цивільним кодексом України, Господарським кодексом України, Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» [437], Кодексом України з процедур банкрутства [298], іншими нормативно-правовими актами [58, с. 51].

Зокрема, у главі 8 Господарського кодексу України визначено поняття, види та окремі особливості правового статусу державних та комунальних підприємств, незалежно від виду їхньої діяльності [218]. Спеціальних правових приписів щодо таких аграрних підприємств у Господарському кодексі України немає.

Специфічні земельні та трудові відносини в комунальних підприємствах регулюються кодифікаційними актами спеціальних галузей законодавства. Йдеться, насамперед, про Земельний кодекс України та Кодекс законів про працю України [58, с. 51]. Істотне значення у системі всіх нормативно-правових актів, що регулюють правовідносини за участю комунальних сільськогосподарських підприємств, належить спеціалізованим актам аграрного законодавства з питань здійснення різних видів сільськогосподарської виробничої діяльності: Законом України «Про племінну справу у тваринництві» [485], «Про насіння і садивний матеріал» [465], «Про охорону прав на сорти рослин» [480], «Про пестициди і агрохімікати» [484] тощо. При цьому особливості правового становища комунальних сільськогосподарських підприємств як сільськогосподарських товаровиробників сьогодні, на жаль, належним чином не відображені у нормативно-правових актах вітчизняного аграрного законодавства [58, с. 51].

Серед диференційованих нормативно-правових актів аграрного законодавства можна виділити хіба що нормативні акти з питань приватизації державного майна, якими визначено способи, умови та особливості приватизації майна державних сільськогосподарських підприємств.

Незважаючи на спільність багатьох ознак комунальних та державних сільськогосподарських підприємств, все ж комунальні сільськогосподарські підприємства наділені й специфічними ознаками. Крім того, історія їх існування є значно коротшою, адже комунальна форма власності була законодавчо закріплена лише після прийняття Конституції України 1996 р.

До того часу законодавством визнавалася власність адміністративно-територіальних одиниць лише як різновид права державної власності. Очевидно, що комунальні сільськогосподарські підприємства повинні існувати й у майбутньому для задоволення суспільних потреб чи потреб територіальних громад. Як справедливо зазначає В. Ю. Уркевич, такі підприємства створюються «територіальними громадами для виконання певних функцій і завдань в царині сільськогосподарського виробництва» [588, с. 134].

Не дивлячись на те, що реалізація аграрної реформи в Україні зумовила істотне скорочення чисельності сільськогосподарських підприємств державного й комунального сектора економіки, останнім належить важлива роль у вирішенні продовольчої проблеми в країні. Усі аграрні підприємства, засновані на державній та комунальній формах власності, функціонують як комерційні підприємства, тобто є суб'єктами підприємництва.

Очевидно, що такі сільськогосподарські підприємства повинні існувати й у майбутньому для задоволення загальносуспільних потреб чи потреб територіальних громад. Для ефективного їх функціонування важливим завданням є створення належної законодавчої бази, яка би враховувала особливості таких суб'єктів господарювання, зумовлені як відповідною формою власності, так і специфікою основного виду діяльності – сільськогосподарського виробництва [93, с. 27; 109, с. 83].

Правове становище державних сільськогосподарських підприємств та проблеми його законодавчого забезпечення були у свій час предметом аналізу радянської науки сільськогосподарського (аграрного) права. В рамках сучасних аграрно-правових досліджень окремі питання правового статусу державних та комунальних аграрних підприємств проаналізовані В. Ю. Уркевичем у контексті загальної теоретичної характеристики суб'єктного складу аграрних правовідносин в Україні [588]. Правове забезпечення виробничо-господарської діяльності державних спеціалізованих

сільськогосподарських підприємств аналізувалося на дисертаційному рівні Т. В. Лямцевою (Курман) [330, с. 4].

При цьому особливості правового становища державних та комунальних сільськогосподарських підприємств як сільськогосподарських товаровиробників сьогодні, на жаль, належним чином не відображені у нормативно-правових актах вітчизняного аграрного законодавства. До речі, в період існування СРСР правове становище радгоспів визначалося спеціалізованими нормативно-правовими актами сільськогосподарського (аграрного) законодавства (наприклад, Примірним Статутом радгоспу, затвердженим наказом Міністерства сільського господарства СРСР №145 від 13 червня 1968 р.) [93, с. 28].

Для обґрунтування засад законодавчого регулювання правового статусу державного (комунального) комерційного сільськогосподарського підприємства важливе теоретичне і практичне значення має з'ясування його поняття та юридичних ознак [93, с. 28].

У минулому столітті представниками радянської науки сільськогосподарського (аграрного) права було обґрунтовано поняття радгоспу, під яким розуміли «велике соціалістичне державне підприємство, яке користується переданим йому в оперативне управління державним майном, здійснює виробничо-господарську і фінансову діяльність відповідно до плану економічного та соціального розвитку» [626, с. 10]. Зрозуміло, що у зв'язку з істотною зміною економічних відносин таке визначення не відображає сучасних юридичних ознак державних сільськогосподарських підприємств [93, с. 28].

Т. В. Курман (Лямцевою) визначено поняття виробничо-господарської діяльності державних спеціалізованих сільськогосподарських підприємств як урегульованих нормами аграрного та інших галузей права суспільних відносин, спрямованих на самостійне, систематичне виробництво на умовах самофінансування і самоокупності необхідної для держави

сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження, її переробку та реалізацію, а також виготовлення інших матеріальних цінностей і надання послуг з метою отримання прибутку [330, с. 4]. Зазначений підхід відображає окремі особливості правового становища сільськогосподарських підприємств, зумовлені специфікою основного виду їх діяльності, проте не розкриває усіх юридичних ознак таких суб'єктів господарювання [93, с. 29].

Вихідними для визначення поняття державного (комунального) сільськогосподарського підприємства є загальне поняття підприємства як суб'єкта господарювання, поняття сільськогосподарського підприємства, а також поняття державного комерційного підприємства, комунального комерційного підприємства [93, с. 29].

Господарський кодекс України містить законодавче визначення поняття підприємства, що трактується як «самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади або органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому законодавством» (ч. 1 ст. 62 Господарського кодексу України) [218].

Господарське законодавство визначає й загальне поняття державного і комунального підприємства та особливості окремих видів таких підприємств. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 73 Господарського кодексу України, «державне унітарне підприємство утворюється компетентним органом державної влади в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини державної власності, як правило, без поділу її на частки, і входить до сфери його управління» [218].

На основі законодавчого визначення та з урахуванням змісту нормативних актів цивільного, господарського, аграрного та інших галузей

законодавства можна виділити основні юридичні ознаки державного та комунального сільськогосподарського підприємства. Ці ознаки умовно можна поділити на дві групи:

1) загальні ознаки, що характеризують державне (комунальне) комерційне сільськогосподарське підприємство як суб'єкта господарювання:

- наявність статусу юридичної особи (а відтак і такі ознаки, як: організаційна єдність, наявність відокремленого майна, здатність нести майнову відповідальність за своїми зобов'язаннями, здатність виступати від власного імені у господарських правовідносинах тощо);

- наявність господарської правоздатності та дієздатності;

2) спеціальні ознаки, зумовлені:

а) особливостями виду підприємства:

- утворення в розпорядчому порядку органом державної влади (органом місцевого самоврядування);

- майнова основа господарювання – майно, що є державною (комунальною) власністю і закріплене за підприємством на праві господарського відання чи оперативного управління (сучасні державні і комунальні підприємства діють лише як комерційні підприємства, тому майно закріплюється за ними на праві господарського відання);

- здійснення внутрішньогосподарського управління керівником підприємства, що призначається органом, до сфери управління якого входить підприємство;

- здійснення господарської діяльності з метою задоволення потреб суспільства (територіальної громади) та досягнення економічних чи соціальних результатів;

б) особливостями сфери діяльності:

- основний вид діяльності – виробнича сільськогосподарська та пов'язана з нею інша діяльність (виробництво, переробка та реалізація сільськогосподарської продукції);

- використання земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва на праві постійного користування [58, с. 52; 93, с. 30-31; 94, с. 252; 102, с. 127; 109, с. 84-85].

З урахуванням наведених ознак, можна визначити державне (комунальне) сільськогосподарське підприємство як особливий суб'єкт господарювання, утворений органом державної влади (органом місцевого самоврядування) в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини державної (комунальної) власності, що входить до сфери його управління, та систематично здійснює виробничу сільськогосподарську діяльність на землях сільськогосподарського призначення з метою задоволення потреб суспільства (територіальної громади) та досягнення економічних чи соціальних результатів [58, с. 52-53; 93, с. 31; 94, с. 252; 102, с. 127; 109, с. 85].

Перспективним напрямом врегулювання особливостей правового статусу державних і комунальних сільськогосподарських підприємств є розробка й затвердження на державному рівні Типових статутів державного і комунального комерційного сільськогосподарського підприємства (на сьогодні Типові (Примірні) статuti комунальних підприємств затверджені деякими органами місцевого самоврядування) [58, с. 53].

Видається, що максимальне врахування специфічних ознак державних і комунальних сільськогосподарських підприємств буде можливим за умови регулювання внутрішньогосподарських відносин у таких підприємствах спеціалізованим нормативно-правовим актом аграрного законодавства, прийнятим з урахуванням особливостей правового становища цих підприємств. З огляду на схожість багатьох ознак комунальних та державних сільськогосподарських підприємств, їх правовий статус може визначатися єдиним нормативно-правовим актом – Законом «Про державні та комунальні сільськогосподарські підприємства» [58, с. 53]. Слід відмітити, що стосовно державних сільськогосподарських підприємств необхідність прийняття

подібного Закону вже обґрунтовувалася в аграрно-правовій науці Т. В. Курман (Лямцевою) [330, с. 5], Г. С. Корнієнко [307, с. 211] та іншими вченими. У майбутньому особливості правового статусу різних видів аграрних підприємств, у тому числі й комунальних, визначатимуться кодифікаційним актом аграрного законодавства [58, с. 53].

Таким чином, сучасне нормативно-правове регулювання діяльності державних і комунальних сільськогосподарських підприємств здійснюється за допомогою нормативно-правових актів різних галузей законодавства. Проте існує необхідність у спеціалізованому нормативно-правовому регулюванні внутрішньогосподарських відносин у таких підприємствах, яке можуть забезпечити спеціальні нормативно-правові акти аграрного законодавства [58, с. 53; 94, с. 252].

3.3. Особливості законодавства про виробничо-господарську діяльність в аграрному секторі України

У системі аграрного законодавства важливе значення мають нормативно-правові акти, що забезпечують регулювання виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських підприємств та інших аграрних суб'єктів. Від якості нормативно-правового забезпечення основної сільськогосподарської виробничої діяльності суб'єктів аграрного господарювання значною мірою залежить рівень сільськогосподарського виробництва в цілому [50, с. 114; 90, с. 101].

Розвиток сучасного аграрного законодавства з питань виробничо-господарської діяльності в аграрному секторі значно активізувався наприкінці минулого сторіччя в період проведення аграрної реформи. Водночас сучасні євроінтеграційні процеси зумовлюють необхідність наукового обґрунтування подальшого вдосконалення цієї важливої складової аграрного законодавства України [90, с. 101].

Законодавче забезпечення виробничо-господарської діяльності аграрних підприємств та інших аграрних виробників було предметом аналізу у працях учених: А. Й. Богдана В. М. Єрмоленка, В. П. Жушмана, Т. О. Коваленко, Т. В. Лямцевої (Курман), С. І. Марченко, О. О. Погрібного, О. М. Савельєвої, В. І. Семчика, А. М. Статівки, Н. І. Титової, М. В. Шульги, В. Ю. Уркевича, М. М. Чабаненка, М. В. Шульги та інших. Проте комплексне дослідження проблем розвитку національного законодавства про сільськогосподарську виробничу діяльність в умовах євроінтеграції відсутнє. Тому важливе значення має аналіз системи нормативно-правових актів, що забезпечують нормативно-правове регулювання виробничо-господарської діяльності в аграрному секторі України, виділення їх особливостей та формулювання пропозицій щодо подальшого розвитку [90, с. 101].

Виробничо-господарська діяльність сільськогосподарських підприємств та інших виробників сільськогосподарської продукції вирізняється з-поміж інших видів господарської діяльності через її тісний зв'язок з використанням земель та інших природних ресурсів, залежність від біологічних та інших природних процесів у рослинництві та тваринництві тощо. Врахування специфіки сільськогосподарської виробничої діяльності у змісті законодавчих актів є необхідною умовою належного правового регулювання аграрних відносин [90, с. 101 -102].

Регулювання виробничо-господарської діяльності аграрних підприємств та інших суб'єктів господарювання забезпечується великою системою нормативно-правових актів, у тому числі актами цивільного, господарського, аграрного та інших галузей законодавства України. При цьому актам аграрного законодавства належить вирішальне значення у забезпеченні спеціалізації правового регулювання відносин, що виникають у процесі здійснення сільськогосподарської виробничої діяльності. Адже саме в актах аграрного законодавства специфіка сільськогосподарського виробничого процесу може бути найбільш повно відображена та врахована [90, с. 102].

У навчальній літературі виробничо-господарська діяльність аграрних товаровиробників розглядається як «врегульовані нормами аграрного права суспільні відносини, спрямовані на самостійне та систематичне виробництво сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження (продуктів харчування, продовольства і сировини промислового призначення)» [5, с. 169].

М. В. Гребенюк зазначає, що «виробничо-господарською діяльністю сільськогосподарських товаровиробників є сільськогосподарська діяльність, спрямована на виготовлення та реалізацію сільськогосподарської продукції, а також виконання робіт і надання послуг сільськогосподарського призначення» [6, с. 285].

На нерозривному зв'язку сільськогосподарського виробничого процесу з використанням земель сільськогосподарського призначення наголошувала у своїх працях Н. І. Титова, тому вченою обґрунтовано й використання спеціального терміна «землевикористання» [263, с. 59; 76, с. 5-6; 113, с. 299].

В енциклопедичній літературі визначається зміст терміна «сільське господарство», під яким розуміють «галузь народного господарства, що охоплює різні види рослинництва, тваринництва» [194, с. 1323].

У національному аграрному законодавстві вміщене лише поняття «сільське господарство (сільськогосподарське виробництво)», що трактується як «вид господарської діяльності з виробництва продукції, яка пов'язана з біологічними процесами її вирощування, призначеної для споживання в сирому і переробленому вигляді та для використання на нехарчові цілі» (Закон України від 18 січня 2001 р. «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років» [495]).

В науці аграрного права визначається й зміст дещо вужчих термінів. Так, поняття «товарного сільськогосподарського виробництва» розглядається у працях С. І. Марченко як «врегульований нормами аграрного та інших галузей права вид господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників, пов'язаної з обов'язковим використанням земель сільськогосподарського та іншого призначення, природних ресурсів, живих організмів з метою виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції на внутрішньому та зовнішньому аграрних ринках» [336, с. 3]. Юридичними ознаками товарного сільськогосподарського виробництва, на думку вченої, є: 1) нормативне закріплення права на ведення товарного сільськогосподарського виробництва; 2) законодавче визначення спеціальної правосуб'єктності сільськогосподарських товаровиробників; 3) обов'язковість використання земельних та інших природних ресурсів на відповідному юридичному титулі; 4) законодавче закріплення особливого правового режиму товарної

сільськогосподарської продукції; 5) нормативне забезпечення особливостей правового регулювання праці у товарному сільськогосподарському виробництві; 6) нормативно-правове забезпечення основних етапів виробничого процесу товарного сільськогосподарського виробництва [336, с. 3].

Т. В. Курман (Лямцева) визначає поняття виробничо-господарської діяльності державних спеціалізованих сільськогосподарських підприємств як «урегульованих нормами аграрного та інших галузей права суспільних відносин, спрямованих на самостійне, систематичне виробництво на умовах самофінансування і самоокупності необхідної для держави сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження, її переробку та реалізацію, а також виготовлення інших матеріальних цінностей і надання послуг з метою отримання прибутку» [330, с. 4]. Учена виділяє особливості виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських підприємств, що зумовлені специфікою аграрного виробництва, серед яких: «залежність від природно-кліматичних умов, від місцевих умов (родючості ґрунтів, структури сільськогосподарських угідь та ін.), від біологічного циклу розвитку тварин і рослин (оскільки виробництво сільськогосподарської продукції значною мірою пов'язане з живими організмами: рослинництво, тваринництво та ін.), сезонність виробництва та деякі інші фактори» [330, с. 8].

Термін «сільськогосподарське виробництво» розглядається Т. В. Курман як «врегульований нормами права специфічний вид діяльності у межах та з використанням потенціалу агросфери щодо виробництва сільськогосподарської продукції, виконання сільськогосподарських робіт та надання сільськогосподарських послуг, спрямований як на реалізацію підприємницьких цілей, так і на досягнення суспільно-корисного результату» [326, с. 314].

Отже, в широкому розумінні сільськогосподарська виробнича діяльність – це врегульована нормами права діяльність фізичних та юридичних осіб на землях сільськогосподарського призначення, спрямована на виробництво, переробку та реалізацію сільськогосподарської продукції (продукції рослинництва і тваринництва) з метою задоволення особистих чи суспільних потреб. Існування специфічних особливостей сільськогосподарської виробничої діяльності аграрних суб'єктів зумовлює необхідність її спеціалізованої правової регламентації [90, с. 102].

Загальні засади здійснення виробничо-господарської діяльності в аграрному секторі визначаються Конституцією України, а також нормативно-правовими актами цивільного та господарського законодавства. Такі акти визначають загальні умови створення і функціонування суб'єктів господарювання незалежно від виду діяльності, галузевої належності тощо [90, с. 102].

Разом з тим, особливості сільськогосподарської виробничої діяльності, а також спеціальні вимоги щодо здійснення окремих видів виробничо-господарської діяльності в аграрному секторі визначаються актами аграрного законодавства України.

Серед основних законодавчих актів, що забезпечують нормативно-правове регулювання окремих видів виробничо-господарської діяльності в аграрному секторі слід виділити наступні: Закон України від 26 грудня 2002 р. «Про насіння і садивний матеріал» [465], Закон України від 15 грудня 1993 р. «Про племінну справу у тваринництві» [485], Закон України від 2 березня 1995 р. «Про пестициди і агрохімікати» [484], Закон України від 22 лютого 2000 р. «Про бджільництво» [420] та інші. В системі нормативно-правових актів аграрного законодавства з питань виробничо-господарської діяльності в аграрному секторі можна виділити такі групи: 1) акти, що визначають особливості окремих видів виробничо-господарської діяльності в аграрному секторі; 2) акти, що регулюють особливості виробництва окремих видів

сільськогосподарської продукції; 3) акти, що визначають екологічні та інші вимоги щодо процесу виробництва, а також щодо якості й безпеки сільськогосподарської продукції [50, с. 115].

Важливе значення в системі нормативно-правових актів з питань виробничо-господарської діяльності аграрних підприємств належить актам, що регулюють особливості виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції. До таких актів можна віднести: Закон України від 4 липня 2002 р. «Про зерно та ринок зерна в Україні» [455], Закон України від 24 червня 2004 р. «Про молоко та молочні продукти» [464], Закон України від 16 червня 2005 р. «Про виноград та виноградне вино» [423], Закон України від 19 грудня 1995 р. «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів» [430] та інші. Аналізуючи розвиток законодавства України у сфері товарного сільськогосподарського виробництва, С. І. Марченко відзначає, що в період з 1999 р. «започатковано прийняття законодавчих актів диференційованого характеру, спрямованих на регулювання відносин, щодо окремих видів товарного сільськогосподарського виробництва» [336, с. 5].

Окремо слід виділити законодавчі акти, що визначають екологічні та інші вимоги щодо процесу виробництва та якості й безпеки сільськогосподарської продукції: Закон України від 23 грудня 1997 р. «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» [473], Закон України від 31 травня 2007 р. «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» [438], Закон України від 10 липня 2018 р. «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» [474].

Поряд із актами вищої юридичної сили важливу роль у регулюванні сільськогосподарської виробничої діяльності належить і підзаконним актам:

указам Президента України, постановам Кабінету Міністрів України, наказам Міністерства аграрної політики та продовольства України та іншим [90, с. 103].

Особливе значення в системі нормативно-правових актів з питань виробничо-господарської діяльності аграрних суб'єктів належить локальним внутрішньогосподарським актам, що приймаються органами управління сільськогосподарських підприємств. Саме на рівні локальних нормативно-правових актів максимально може бути врахована специфіка сільськогосподарського виробництва та спеціалізація підприємства [50, с. 115].

Законодавству України про виробничо-господарську діяльність в аграрному секторі характерні наступні особливості: уніфікований характер більшості нормативно-правових актів, що регулюють виробничо-господарську діяльність аграрних суб'єктів; важливе значення внутрішньогосподарських локальних актів у регулюванні виробничо-господарської діяльності аграрних підприємств; «природничий» характер законодавчих приписів, вміщених у нормативно-правових актах з питань виробничо-господарської діяльності аграрних підприємств та інші [50, с. 115; 90, с. 103].

При аналізі системи нормативно-правових актів, що забезпечують товарне сільськогосподарське виробництво, вчені відзначають, що чинне законодавство України з питань товарного сільськогосподарського виробництва потребує перегляду, удосконалення та систематизації з огляду на неузгодженість, колізійність законів та інших нормативно-правових актів у цій сфері, наявність великої кількості актів програмного характеру, необхідність гармонізації законодавства до вимог СОТ в умовах світових інтеграційних процесів [336, с. 5]. На думку А. Й. Богдана, законодавство України у сфері виробництва та реалізації окремих видів сільськогосподарської продукції (зокрема, молока та молочних продуктів,

цукру, зерна, м'яса та м'ясних продуктів) «характеризуються недостатнім рівнем відповідності вимогам законодавства Європейського Союзу» [167, с. 5].

Один із напрямів удосконалення законодавства про виробничо-господарську діяльність у сільському господарстві вчені вбачають у прийнятті спеціального уніфікованого акта з цих питань. Так, зокрема, С. І. Марченко обґрунтовує необхідність прийняття Закону України «Про товарне сільськогосподарське виробництво», «який би адекватно відтворював нормативні положення актів СОТ та ЄС щодо товарного сільськогосподарського виробництва» [336, с. 5]. За переконанням А. М. Статівки, таким основоположним актом повинен стати Закон України «Про сільське господарство» [13, с. 39-41].

В сучасних умовах євроінтеграції існує необхідність адаптації аграрного законодавства України до вимог ЄС. Як зазначають науковці, вплив норм права Європейського Союзу на аграрне право України є досить значним, незважаючи на те, що інтеграційні процеси ще не завершені; входженню нашої держави у ЄС передують виконання численних зобов'язань із адаптації вітчизняного законодавства до законодавства ЄС [414, с. 256].

А. Й. Богдан формулює поняття адаптації національного аграрного законодавства по виробництву сільськогосподарської продукції до вимог законодавства ЄС як «пристосування діючих і прийнятих у майбутньому національних спеціальних законодавчих актів, які відповідали б вимогам законодавства ЄС з урахуванням особливостей українського суспільства, умов і змін, що відбуваються в аграрному секторі нашої держави, а також створення належних умов для посилення ролі та підвищення статусу координуючих міжвідомчих органів із використанням принципів механізму спільної аграрної політики країн-членів ЄС у сфері виробництва сільськогосподарської продукції» [167, с. 4].

Як зазначає С. І. Марченко, «особливу увагу в законодавстві ЄС приділено питанням безпечності товарного сільськогосподарського виробництва» [336, с. 8]. У зв'язку з цим ученою аргументовано висновок про те, що «у національному законодавстві предметом особливого правового регулювання мають бути ті сфери товарного сільськогосподарського виробництва, які можуть негативно впливати на здоров'я людини, тварин та навколишнє природне середовище» [336, с. 8].

Майбутній розвиток законодавства про виробничо-господарську діяльність в аграрному секторі економіки України в умовах євроінтеграції повинен базуватися на принципах Спільної аграрної політики, що передбачає необхідність приведення нормативно-правових актів України у відповідність до законодавства ЄС [90, с. 104].

У контексті розвитку законодавства про виробничо-господарську діяльність аграрних підприємств важливе значення має законодавче закріплення понять «сільське господарство», «сільськогосподарське виробництво», «сільськогосподарський товаровиробник» та інших. Зокрема, зміст наведених термінів є істотним для визначення сфери дії аграрного права, чіткого виокремлення предмета правового регулювання цієї комплексної галузі.

На сьогодні у законодавстві вживаються терміни: «сільське господарство», «сільськогосподарське виробництво», «сільськогосподарська виробнича діяльність» та інші. Між тим, єдиного законодавчого визначення наведених понять немає.

Уперше законодавче визначення поняття «сільське господарство» було закріплено в Законі України від 18.01.2001 р. «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років» [495]. Відповідно до ст. 1 цього Закону, «сільське господарство (сільськогосподарське виробництво) – вид господарської діяльності з виробництва продукції, яка пов'язана з біологічними процесами її вирощування, призначеної для споживання в

сирому і переробленому вигляді та для використання на нехарчові цілі» [495].

Слід зазначити, що на сьогодні поняття «сільське господарство» повинно закріплюватися у Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України» [435], адже даний термін є визначальним для окреслення сфери дії даного Закону. Проте у Законі використовуються лише терміни «сільськогосподарський товаровиробник», «сільськогосподарська продукція» та деякі інші. У майбутньому суть і значення терміна «сільське господарство» повинні визначатися в кодифікаційному акті аграрного законодавства.

Термін «сільськогосподарський товаровиробник» використовується в багатьох сучасних нормативно-правових актах і має важливе значення для чіткого окреслення кола суб'єктів, щодо яких реалізується політика особливої державної підтримки. Проте відсутність єдиного законодавчого поняття сільськогосподарського товаровиробника на практиці може призводити до необґрунтованого звуження, чи навпаки – розширення кола таких суб'єктів. Неоднозначним є також співвідношення терміна «сільськогосподарський товаровиробник» із суміжними поняттями.

Так, у старій редакції Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» (ч. 1 ст. 1) сільськогосподарським товаровиробником визнавалася «фізична або юридична особа незалежно від форми власності та господарювання, в якій валовий дохід, отриманий від операцій з реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки, за наявності сільськогосподарських угідь та/або поголів'я сільськогосподарських тварин у власності, користуванні, в тому числі й на умовах оренди, за попередній звітний (податковий) рік перевищує 75 % загальної суми валового доходу» [493]. Причому визначення цього терміна двічі уточнювалося за період дії Закону.

Інше тлумачення наведеного поняття вміщене у ст. 1 Закону України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років», відповідно до якої сільськогосподарським товаровиробником визнається фізична або юридична особа, яка займається виробництвом сільськогосподарської продукції, переробкою власновиробленої сільськогосподарської продукції та її реалізацією [495].

У Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України» вживається також поняття «сільськогосподарський товаровиробник» [435]. Відповідно до статті 2 Закону сільськогосподарським товаровиробником є «юридична особа незалежно від організаційно-правової форми або фізична особа - підприємець, основною діяльністю якої є виробництво сільськогосподарської продукції та/або розведення, вирощування, вилов риби у внутрішніх водоймах (озерах, ставках та водосховищах) та її переробка на власних чи орендованих потужностях, у тому числі власновиробленої сировини на давальницьких умовах, а також здійснення операцій з її постачання, причому в такій діяльності питома вага вартості сільськогосподарських товарів/послуг становить не менше 75 відсотків вартості всіх товарів/послуг, поставлених протягом попередніх 12 послідовних звітних податкових періодів сукупно» [435].

Податковим кодексом України визначається поняття «сільськогосподарський товаровиробник» (для цілей глави 1 розділу XIV цього Кодексу), що розглядається як «юридична особа незалежно від організаційно-правової форми або фізична особа - підприємець, яка займається виробництвом сільськогосподарської продукції та/або розведенням, вирощуванням та виловом риби у внутрішніх водоймах (озерах, ставках та водосховищах) та її переробкою на власних чи орендованих потужностях, у тому числі власновиробленої сировини на давальницьких умовах, та здійснює операції з її постачання» (стаття 14) [373].

Варто зазначити, що чинне аграрне законодавство містить також терміни: «виробник сільськогосподарської продукції», «сільськогосподарське підприємство» та деякі інші. Тривалий час у законодавстві з питань банкрутства визначалося поняття «сільськогосподарські підприємства», які визначалися як юридичні особи, основним видом діяльності яких є вирощування (виробництво, виробництво та переробка) сільськогосподарської продукції, виручка яких від реалізації вирощеної (виробленої, виробленої та переробленої) ними сільськогосподарської продукції складає не менше 50 % загальної суми виручки [425]. Подібне визначення сільськогосподарських підприємств уміщене і в ст. 1 Закону України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років» [495]. Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України» визначено, що «сільськогосподарське підприємство - юридична особа, що є сільськогосподарським товаровиробником у розумінні пункту 2.15¹ цієї статті» [435].

Таким чином, у зв'язку з різними підходами до визначення рівня валового доходу від реалізації виробленої сільськогосподарської продукції для сільськогосподарських товаровиробників та через нестабільність відповідних нормативних приписів, іноді існувала ситуація, коли сільськогосподарське підприємство могло не вважатися сільськогосподарським товаровиробником. Між тим, терміни «сільськогосподарський товаровиробник» і «сільськогосподарське підприємство» повинні, на наш погляд, співвідноситися, як загальне і часткове [150, с. 55]. Зараз ця ситуація частково виправлена у змісті Закону «Про державну підтримку сільського господарства України» [435].

Відсутність єдності у трактуванні наведених понять та поширення практики визначення основних термінів «для цілей» окремого законодавчого акта, на жаль, призводить до негативних наслідків у сфері правозастосування [101, с. 33; 150, с. 55]. Наведене свідчить про невідкладну потребу в

запровадженні єдиної юридичної термінології, що підлягатиме використанню в нормативно-правових актах аграрного законодавства [101, с. 33-34; 150, с. 55].

Поняття «виробник сільськогосподарської продукції» найбільш повно було визначено у Законі України №575-VI від 23 вересня 2008 року «Про сільськогосподарський перепис» [492]. Відповідно до ч. 1 ст. 1 цього Закону, виробники сільськогосподарської продукції – це «сільськогосподарські товаровиробники, фізичні особи (у тому числі домогосподарства, фізичні особи, що здійснюють діяльність, пов'язану з веденням особистого селянського господарства, самозайняті особи у сфері сільського господарства), які займаються сільськогосподарською діяльністю» [492].

Слід зазначити, що поняття «виробник сільськогосподарської продукції» використовується в інших нормативно-правових актах, зокрема, в Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію» (статті 1, 3, 5, 10) [494], Податковому кодексі України (статті 46, 137) [373] та інших. Тому чіткість і повнота законодавчого визначення цього терміна є дуже важливою.

До числа виробників сільськогосподарської продукції законодавство включає поряд з юридичними особами й їхні відокремлені підрозділи. Очевидно, мова йде про філії юридичної особи чи інші форми відокремлених підрозділів, адже представництва створюються лише з метою представництва і захисту інтересів юридичної особи [32, с. 106]. Відповідно до частини 1 статті 95 Цивільного кодексу України, «філією є відокремлений підрозділ юридичної особи, що розташований поза її місцезнаходженням та здійснює всі або частину її функцій» [599]. Проте в разі визнання відокремлених підрозділів юридичної особи виробниками сільськогосподарської продукції виникатиме закономірне запитання щодо їхньої правосуб'єктності. Також не зовсім зрозуміло, чи вважатиметься у такому разі й сама юридична особа виробником сільськогосподарської продукції, чи лише її відокремлений підрозділ. Видається, що виробником сільськогосподарської продукції

доцільно вважати саме юридичних осіб, а не їхні відокремлені структурні підрозділи [32, с. 106].

Як впливає з законодавчого визначення, до фізичних осіб, що є виробниками сільськогосподарської продукції, належать фізичні особи-підприємці та домогосподарства. Вважаємо спірним включення домогосподарств до числа фізичних осіб, що є виробниками сільськогосподарської продукції [32, с. 106]. Відповідно до статті 1 Закону України «Про сільськогосподарський перепис», під домогосподарством слід розуміти «сукупність осіб, які спільно проживають в одному житловому приміщенні або його частині, забезпечують себе всім необхідним для життєдіяльності, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують та витрачають кошти. Ці особи можуть перебувати в родинних стосунках або стосунках свояцтва, не перебувати у будь-яких із цих стосунків, або перебувати і в тих, і в інших стосунках. Домогосподарство може складатися з однієї особи» [492]. В такому розумінні термін «домогосподарство» якщо й може вважатися більш-менш прийнятним для цілей сільськогосподарського перепису, то навряд чи може використовуватися в інших нормативних актах, адже з юридичної точки зору аграрна правосуб'єктність таких «домогосподарств» викликати обґрунтовані зауваження. Врешті, й саме трактування домогосподарств як «сукупності (фізичних) осіб» є недостатньо вдалим. Тому абсолютно справедливо зазначила Я. З. Гаєцька-Колотило, що «домогосподарство»... як таке не може вважатися ані виробником сільськогосподарської продукції, ані тим більше суб'єктом аграрних правовідносин» [202, с. 122].

Для віднесення фізичних та юридичних осіб до числа виробників сільськогосподарської продукції тривалий час (до внесення змін до Закону України «Про сільськогосподарський перепис») вимагалось, щоб вони відповідали двом критеріям: 1) займалися сільськогосподарською діяльністю, передбаченою класифікацією видів економічної діяльності; 2) мали у

володінні, користуванні або розпорядженні землі сільськогосподарського призначення чи сільськогосподарських тварин [32, с. 106]. Щодо заняття сільськогосподарською діяльністю, то вид діяльності суб'єкта визначається згідно з Класифікацією видів економічної діяльності ДК 009:2010, затвердженою Наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики №457 від 11.10.2010 р. «Про затвердження та скасування Національних класифікаторів» [285]. Разом з тим, цю ознаку можна розкривати через зміст пов'язаного поняття «сільськогосподарська продукція». Тому більш вдалим у цьому сенсі є визначення В. М. Єрмоленка, на думку якого, «сільськогосподарським виробником є фізична або юридична особа, яка здійснює виробництво і самостійну переробку власновиробленої продукції рослинництва і тваринництва» [6, с. 87].

Слід погодитися з М. М. Чабаненком, який підкреслює, що «необхідною умовою виробництва сільськогосподарської продукції є використання земель, наявність прав на землю також можна розглядати як ознаку виробника сільськогосподарської продукції» [603, с. 141]. Водночас спірною видавалася можливість віднесення до виробників сільськогосподарської продукції тих фізичних і юридичних осіб, що мають у володінні, користуванні чи розпорядженні сільськогосподарських тварин, проте не використовують землі сільськогосподарського призначення. Адже можливість здійснення сільськогосподарської виробничої діяльності навіть у сфері тваринництва потребує використання земель як засобу виробництва [32, с. 107-108].

Цілком обґрунтованим був другий критерій у частині віднесення до числа виробників сільськогосподарської продукції лише тих суб'єктів, що мають у володінні, користуванні або розпорядженні землі сільськогосподарського призначення, адже землі є основним і незамінним засобом виробництва у сільському господарстві. Проте на сьогодні такий

критерій виключений і не вважається необхідним відповідно до законодавства.

Таким чином, вважаємо, що до виробників сільськогосподарської продукції доцільно відносити юридичних осіб різних організаційно-правових форм та фізичних осіб, що здійснюють виробництво сільськогосподарської продукції, переробку та реалізацію сільськогосподарської продукції власного виробництва на землях сільськогосподарського призначення [32, с. 108].

Потрібно також відзначити необхідність узгодження змісту понять «виробник сільськогосподарської продукції», «сільськогосподарський товаровиробник», «сільськогосподарське підприємство», які використовуються в нормативно-правових актах. При цьому термін «виробник сільськогосподарської продукції» є найширшим за змістом, оскільки включає як юридичних, так і фізичних осіб, в тому числі й осіб, що займаються виробництвом сільськогосподарської продукції для власного споживання. Для повного розуміння змісту поняття «виробник сільськогосподарської продукції» необхідним також є нормативне закріплення термінів «сільськогосподарська продукція», «сільськогосподарське виробництво». Оскільки наведені поняття є взаємозв'язаними та взаємообумовленими за змістом, вони повинні би визначатися в єдиному нормативно-правовому акті [32, с. 108].

Отже, сільськогосподарська виробнича діяльність – це врегульована законодавством діяльність фізичних та юридичних осіб на землях сільськогосподарського призначення, спрямована на виробництво, переробку та реалізацію сільськогосподарської продукції з метою задоволення особистих чи суспільних потреб.

У системі нормативно-правових актів аграрного законодавства з питань виробничо-господарської діяльності в аграрному секторі можна виділити такі групи: 1) акти, що визначають особливості окремих видів виробничо-господарської діяльності в аграрному секторі; 2) акти, що регулюють

особливості виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції; 3) акти, що визначають екологічні та інші вимоги щодо процесу виробництва, а також щодо якості й безпеки сільськогосподарської продукції.

Для законодавства України про виробничо-господарську діяльність в аграрному секторі характерні наступні особливості: уніфікований характер більшості нормативно-правових актів, що регулюють виробничо-господарську діяльність аграрних суб'єктів; важливе значення внутрішньогосподарських локальних актів у регулюванні виробничо-господарської діяльності аграрних підприємств; «природничий» характер законодавчих приписів, вміщених в нормативно-правових актах з питань виробничо-господарської діяльності аграрних підприємств та інші.

Важливим у сучасний період є врахування вимог нормативних актів ЄС та принципів Спільної аграрної політики у процесі майбутнього розвитку та вдосконалення законодавства про виробничо-господарську діяльність сільськогосподарських підприємств.

Одним із засобів екологізації сільськогосподарської виробничої діяльності є розвиток виробництва органічної сільськогосподарської продукції (сировини). Запровадження виробництва органічної сільськогосподарської продукції (сировини), державна підтримка виробників такої продукції є запорукою якості та безпечності сільськогосподарської продукції, а відтак – гарантією прав споживачів сільськогосподарської продукції (сировини). Водночас розвиток органічного виробництва є можливим лише за умови створення належної нормативно-правової основи здійснення такої діяльності сільськогосподарськими товаровиробниками, визначення прозорих і стабільних умов державної підтримки та регулювання такої діяльності тощо.

Законодавство про виробництво органічної сільськогосподарської продукції (сировини) включає систему нормативно-правових актів різної юридичної сили, що регулюють суспільні відносини у сфері виробництва та

обігу органічної сільськогосподарської продукції (сировини) та визначають порядок і умови здійснення органічного виробництва [639, с. 84].

Розвиток законодавства про органічне виробництво розпочався із прийняттям 3 вересня 2013 року Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» [424]. Тепер ці відносини регулює Закон України від 10 липня 2018 року «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» [474]. Відповідно до ч. 1 ст. 3 останнього Закону, «відносини у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції в Україні регулюються цим Законом та виданими відповідно до нього нормативно-правовими актами, законодавством про безпечність та окремі показники якості харчових продуктів, про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин, про карантин рослин, про захист рослин, про насінництво та розсадництво, про ветеринарну медицину, про бджільництво, про аквакультуру, про виноградарство та виноробство, про охорону і використання рослинного і тваринного світу, а також земельним, лісовим, екологічним та іншим спеціальним законодавством, що регулює відносини у цій сфері» [474].

З метою забезпечення реалізації законодавчих положень було розроблено та прийнято ряд нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини у сфері виробництва органічної сільськогосподарської продукції (сировини). Особливе значення серед них має Порядок (детальні правила) органічного виробництва та обігу органічної продукції [445], що визначає детальні правила органічного виробництва та обігу органічної продукції таких галузей органічного виробництва: органічне рослинництво (зокрема насінництво та розсадництво); органічне тваринництво (зокрема птахівництво, бджільництво); органічне грибівництво (зокрема вирощування органічних дріжджів); органічна аквакультура; виробництво органічних

морських водоростей; виробництво органічних харчових продуктів (зокрема органічне виноробство); виробництво органічних кормів; заготівля органічних об'єктів рослинного світу [639, с. 84].

Відповідно до ст. 1 Закону «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції», органічне виробництво – сертифікована діяльність, пов'язана з виробництвом сільськогосподарської продукції (у тому числі всі стадії технологічного процесу, а саме первинне виробництво (включаючи збирання), підготовка, обробка, змішування та пов'язані з цим процедури, наповнення, пакування, переробка, відновлення та інші зміни стану продукції), що провадиться із дотриманням вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції [474]. Законом визначаються також поняття «органічна продукція» – сільськогосподарська продукція, у тому числі харчові продукти та корми, отримані в результаті органічного виробництва [474].

Аналізуючи співвідношення між поняттями «органічна сільськогосподарська продукція» та «екологічно безпечна сільськогосподарська продукція» Т. К. Оверковська зазначає, що останнє поняття є ширшим, адже «органічною продукцією слід вважати лише ту, яка отримана в результаті виробництва, що пройшло оцінювання та підтвердження відповідності виробництва органічної продукції (сировини) й отримало сертифікат відповідності» [354, с. 96].

На думку В. Ю. Уркевича, органічне виробництво можна визначити як особливий спосіб (метод) ведення сільського господарства (виробництва сільськогосподарської продукції), що здійснюється на сертифікованих землях сільськогосподарського призначення та підлягає обов'язковій сертифікації, передбачає використання такої системи управління виробництвом, що враховує та покращує стан агроєкосистеми (включаючи біологічну розмаїтість, біологічні цикли і біологічну природу ґрунту), здійснює

мінімальну обробку ґрунту й використовує енерго- та ресурсо-ощадні технології, характеризується турботою про всі компоненти навколишнього середовища та відмовою від використання штучних добрив або синтетичних хімікатів й застосування генетично-модифікованих організмів, метою якого є найповніше задоволення споживачів продукцією, виробленою із застосуванням природних речовин та механізмів [585, с. 26]. Як зазначає вчений, поняття «органічне виробництво» та «органічне землеробство» слід співвідносити як загальне та складове, а категорії «органічне виробництво» й «органічне сільське господарство» слід вважати синонімами [421, с. 70].

На законодавчому рівні визначено також принципи державної політики у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції [474]. В. О. Мельник трактує правові принципи органічного виробництва як систему «законодавчо визначених вимог, яким має відповідати практика суспільних відносин щодо виробництва, зберігання, перевезення та реалізації органічної продукції (сировини)» [339, с. 4]. Водночас, на думку вченої, ці принципи є критеріями оцінки правомірності рішень органів державної влади та дій суб'єктів аграрних правовідносин [339, с. 4].

Як слушно відзначають науковці, норми законодавства про органічне виробництво щодо екологічної безпеки об'єднуються у самостійний правовий інститут екологічної безпеки при виробництві органічної сільськогосподарської продукції, що має міжгалузевий характер. Норми цього інституту входять одночасно як і до права екологічної безпеки, так і до аграрного права, оскільки органічна продукція є результатом сільськогосподарської діяльності [587, с. 51].

Відповідно до статті 1 Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції», оператор – юридична особа чи фізична особа – підприємець, яка займається виробництвом та/або обігом продукції відповідно до вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування

органічної продукції [474]. Таке визначення «оператора» в цілому відповідає вимогам Постанови Ради (ЄС) № 834/2007 від 28 червня 2007 року «Про органічне виробництво та маркування органічних продуктів та про скасування Регламенту (ЄЕС) № 2092/91», де до «операторів» віднесено фізичних або юридичних осіб, відповідальних за забезпечення виконання вимог цієї Постанови в процесі виробництва органічної продукції, яким вони керують [468].

Слід зазначити, що термін «оператор» було запроваджено Законом України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції», що набрав чинності з 2 серпня 2019 року [474]. До того часу у законодавстві використовувався термін «виробник органічної сільськогосподарської продукції (сировини)».

Поняття операторів, що займаються виробництвом та обігом органічної продукції (виробників органічної продукції), визначається й представниками юридичної науки. Так, В. О. Мельник розуміє їх як «суб'єктів аграрних відносин, які володіють відособленим майном, наділені спеціальною правоздатністю і дієздатністю «правосуб'єктністю), здійснюють господарську діяльність з використанням землі, як основного засобу виробництва сировини та продукції рослинного та тваринного походження, продуктів бджільництва або з використанням рибогосподарського об'єкту для виробництва та переробки об'єктів аквакультури з метою забезпечення продовольчої безпеки та за умови дотримання вимог екологічної безпеки» [339, с. 4].

Науковцями сьогодні обґрунтовуються важливі пропозиції щодо необхідності розширення кола виробників органічної сільськогосподарської продукції (сировини) та надання можливості фізичним особам, які не є підприємцями, теж здійснювати виробництво органічної сільськогосподарської продукції (сировини), що би відповідало європейським стандартам [340, с. 100].

Правовий статус операторів, що займаються виробництвом та обігом органічної продукції, за національним законодавством на сьогодні в цілому приведено у відповідність до вимог європейського законодавства щодо органічного виробництва [59, с. 6]: Постанови Ради (ЄС) №834/2007 від 28 червня 2007 р. «Про органічне виробництво та маркування органічних продуктів та про скасування Регламенту (ЄЕС) № 2092/91» [468], Постанови Комісії ЄС 889/2008 від 5 вересня 2008 р. «Детальні правила щодо органічного виробництва, маркування і контролю для впровадження Постанови Ради (ЄС) №834/2007 стосовно органічного виробництва і маркування органічних продуктів» [225], Кодексу Аліментаріус «Керівні положення з виробництва, переробки, маркування та реалізації органічних продуктів» [296].

Статтею 4 Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» визначено основні права та обов'язки операторів, що займаються виробництвом та обігом органічної продукції [474].

Законом України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» передбачено заходи відповідальності операторів за порушення законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції (частина 1 статті 40) [474].

Необхідною умовою для здійснення діяльності у сфері виробництва органічної сільськогосподарської продукції та сировини є реєстрація операторів, що займаються виробництвом та обігом органічної продукції [59, с. 8; 107, с. 94]. Включення до Державного реєстру операторів, що здійснюють виробництво продукції відповідно до вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, є важливим і необхідним етапом у процедурі набуття суб'єктом статусу оператора. Здійснюючи порівняльний аналіз звичайної, натуральної та

органічної продукції, В. М. Єрмоленко обґрунтовано зауважує, що суб'єкти, які займаються виробництвом органічної продукції, повинні входити до відповідного Реєстру [246, с. 23].

За змістом частини 6 статті 27 Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції», особа, яка уклала договір на проведення сертифікації з органом сертифікації, стає оператором та вноситься центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної аграрної політики, до Реєстру операторів протягом 10 днів з дня отримання ним відповідної інформації від органу сертифікації [474]. Порядок сертифікації органічного виробництва та/або обігу органічної продукції, що передує реєстрації операторів, визначається статтею 27 Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» [474].

В. О. Мельник розглядає включення до Реєстру виробників органічної продукції (сировини) як складову процесу сертифікації органічної продукції [339, с. 16]. Проте у Законі України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» [474] ці процедури розмежовані. Водночас сертифікація органічного виробництва та/або обігу органічної продукції є необхідною умовою включення суб'єкта до Державного реєстру операторів, що здійснюють виробництво продукції відповідно до вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції.

Відповідно до статті 1 Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції», «Державний реєстр операторів, що здійснюють виробництво продукції відповідно до вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, – це офіційний перелік операторів, які здійснюють органічне виробництво та/або обіг

органічної продукції відповідно до вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, що міститься в інформаційній базі даних» [474].

Порядок реєстрації операторів, що здійснюють виробництво продукції відповідно до вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, визначається Законом «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» [474] і постановою Кабінету Міністрів України від 12 лютого 2020 р. № 87 «Про затвердження Порядку ведення Державного реєстру операторів, що здійснюють виробництво продукції відповідно до вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, Державного реєстру органів сертифікації у сфері органічного виробництва та обігу органічної продукції, Державного реєстру органічного насіння і садивного матеріалу» [446].

Статтею 31 Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» встановлено загальні вимоги до реєстрів операторів, які займаються виробництвом та обігом органічної продукції [474].

Зокрема, центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної аграрної політики, забезпечує ведення в електронній формі та є держателем Реєстру операторів, Реєстру органів сертифікації та Реєстру органічного насіння і садивного матеріалу. Як передбачено частиною 1 статті 31 Закону України, порядок ведення реєстрів затверджується Кабінетом Міністрів України [474].

Відповідно до частини 2 статті 31 Закону «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції», центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної аграрної політики, забезпечує вільний, цілодобовий і безоплатний доступ до відомостей, що містяться у зазначених реєстрах, на

своєму офіційному веб-сайті [474]. Відомості, що містяться у таких реєстрах: мають статус офіційної інформації центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної аграрної політики; не потребують будь-якого додаткового підтвердження центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної аграрної політики; можуть використовуватися будь-якими особами, органами державної влади та органами місцевого самоврядування [474].

Згідно з частиною 6 статті 27 Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції», виключення оператора з Реєстру операторів здійснюється центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної аграрної політики, за поданням органу сертифікації не пізніше наступного робочого дня з дня отримання відповідного подання [474].

Постановою Кабінету Міністрів України від 12 лютого 2020 р. № 87 «Про затвердження Порядку ведення Державного реєстру операторів, що здійснюють виробництво продукції відповідно до вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, Державного реєстру органів сертифікації у сфері органічного виробництва та обігу органічної продукції, Державного реєстру органічного насіння і садивного матеріалу» затверджено Порядок ведення Реєстру операторів [446].

У цьому акті вміщено вимоги про те, що для включення оператора до Реєстру операторів орган сертифікації подає Мінекономіки заявку із зазначенням відомостей, передбачених пунктом 8 цього Порядку (повне та за наявності скорочене найменування юридичної особи; ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України; реєстраційний номер облікової картки платника податків або серію та номер паспорта (для фізичних осіб, які мають відмітку в паспорті про

право здійснювати платежі за серією та номером паспорта); місцезнаходження (адресу місця проживання, за якою здійснюється зв'язок з фізичною особою - підприємцем); назву та поштову адресу потужностей; галузь (галузі) у сфері органічного виробництва та/або обігу органічної продукції, у якій оператор провадить діяльність з використанням відповідної потужності; галузь (галузі) у сфері органічного виробництва та/або обігу органічної продукції, у якій видано сертифікат із зазначенням дати видачі та номерів відповідних сертифікатів; статус відповідної категорії продукції (перехідного періоду, органічна); ідентифікаційний номер оператора, присвоєний органом сертифікації; номер, дату видачі сертифіката, дату закінчення строку його дії; контактну інформацію (номер телефону, адресу електронної пошти тощо); реєстраційний код органу сертифікації, з яким оператор уклав договір; інтерактивне посилання на веб-сайт органу сертифікації, з яким оператор уклав договір) [446].

Порядком ведення Реєстру виробників органічної продукції (сировини) визначено й підстави та строки прийняття рішення про виключення відомостей з Реєстру. Так, згідно з пунктом 10 Порядку, Рішення про включення або вмотивовану відмову у включенні оператора до Реєстру операторів приймається Мінекономіки протягом десяти робочих днів з дня отримання заявки від органу сертифікації. Рішення про виключення оператора з Реєстру операторів приймається Мінекономіки не пізніше ніж протягом наступного робочого дня з дня отримання подання органу сертифікації або звернення Держпродспоживслужби з письмовим та/або електронним вмотивованим клопотанням щодо виключення оператора з Реєстру операторів. Виключення оператора з Реєстру операторів здійснюється в день прийняття Мінекономіки рішення про виключення оператора з Реєстру операторів (пункт 11 Порядку) [446].

За змістом статей 11, 31 Закону України від 10.07.2018 р. «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування

органічної продукції», з 2 серпня 2019 р. функції щодо забезпечення ведення Державного реєстру операторів, що здійснюють виробництво продукції відповідно до вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції покладаються на центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної аграрної політики [474]. До набрання чинності Законом України від 10.07.2018 р. «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» [474] обов'язок щодо ведення Реєстру виробників органічної продукції (сировини) покладався на Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів [60, с. 14]. На нашу думку, передача повноважень щодо ведення Державного реєстру операторів, що здійснюють виробництво продукції відповідно до вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, центральному органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної аграрної політики, сприятиме належній організації діяльності з реєстрації операторів [59, с. 11].

Крім того, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері безпечності та окремих показників якості харчових продуктів, у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, відповідно до статті 12 Закону, має право на звернення до центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної аграрної політики, з письмовим вмотивованим клопотанням щодо розгляду питання про виключення органу сертифікації з Реєстру органів сертифікації або про виключення оператора з Реєстру операторів [474].

Водночас у зв'язку із набранням чинності Законом України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» [474] існувала потреба внесення змін та доповнень до підзаконних нормативно-правових актів, тому Кабінетом

Міністрів України й було затверджено новий Порядок ведення Державного реєстру операторів, що здійснюють виробництво продукції відповідно до вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, Державного реєстру органів сертифікації у сфері органічного виробництва та обігу органічної продукції, Державного реєстру органічного насіння і садивного матеріалу.

На думку вчених, створення та оприлюднення Реєстру виробників органічної продукції є довгоочікуваним в українському суспільстві, його функціонування забезпечить прозорість та довіру споживачів до органічної продукції та гарантуватиме можливість ідентифікувати її виробників [340, с. 103].

Отже, включення до Державного реєстру операторів, що здійснюють виробництво продукції відповідно до вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, є необхідною умовою для набуття суб'єктом статусу оператора [59, с. 12; 107, с. 99]. Функції щодо ведення Державного реєстру операторів, що здійснюють виробництво продукції відповідно до вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції покладаються на центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної аграрної політики. На сьогодні існує необхідність приведення у відповідність до вимог Закону України від 10.07.2018 р. №2496-VIII «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» [474] підзаконних нормативно-правових актів з питань реєстрації операторів, що здійснюють виробництво продукції відповідно до вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції. Крім того, важливим є дотримання вимог про відкритість і загальнодоступність такого реєстру [59, с. 12; 107, с. 99].

Таким чином, законодавство про виробництво органічної сільськогосподарської продукції (сировини) включає систему нормативно-правових актів різної юридичної сили, що регулюють суспільні відносини у сфері виробництва та обігу органічної сільськогосподарської продукції (сировини). Найбільш важливе значення має Закон України від 10 липня 2018 року № 2496-VIII «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» [474].

Істотним напрямом розвитку національного законодавства про органічне виробництво є розробка та прийняття підзаконних нормативно-правових актів, що визначатимуть механізм реалізації законодавчих положень [639, с. 88].

Правовий статус операторів, що займаються виробництвом та обігом органічної продукції, за національним законодавством у цілому приведено у відповідність до вимог європейського законодавства щодо органічного виробництва. Водночас удосконалення потребує порядок реєстрації операторів, що здійснюють виробництво органічної продукції, забезпечення відкритості і загальнодоступності такого Реєстру.

Одним із істотних векторів розвитку законодавства про виробництво органічної сільськогосподарської продукції та сировини є гармонізація його із законодавством Європейського Союзу та впровадження заходів державної підтримки виробників органічної сільськогосподарської продукції (сировини) [639, с. 88].

3.4. Особливості законодавчого регулювання трудових відносин у сільському господарстві

Трудові відносини, що складаються в процесі сільськогосподарської виробничої діяльності аграрних підприємств та інших суб'єктів сільськогосподарського виробництва, характеризуються істотними особливостями, що повинні знаходити своє відображення у змісті відповідних правових норм. Так, використання у процесі виробничої сільськогосподарської діяльності землі як основного засобу виробництва, залежність виробничого процесу від природних і кліматичних умов, його сезонний характер та інші особливості зумовлюють необхідність спеціалізованого правового регулювання трудових відносин у сільському господарстві [92; 108, с. 191].

Оскільки праця в аграрному секторі економіки – це органічне використання природних якостей землі в процесі виробничої сільськогосподарської діяльності [111, с. 118; 149, с. 76], то тут трудові відносини, як справедливо відзначає Н. І. Титова, є, по суті, складними земельно-трудовими чи еколого-трудовими відносинами [561, с. 149].

Між тим, у сучасний період спостерігається тенденція до уніфікованого правового регулювання трудових відносин, незалежно від виду діяльності та галузевої належності підприємств [92; 108, с. 192]. Так, відповідно до ч. 1 ст. 3 Кодексу законів про працю України, законодавство про працю регулює трудові відносини працівників усіх підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, виду діяльності і галузевої належності, а також осіб, які працюють за трудовим договором з фізичними особами [297]. Водночас чинне трудове законодавство передбачає, що «особливості праці членів кооперативів та їх об'єднань, колективних сільськогосподарських підприємств, фермерських господарств, працівників підприємств з

іноземними інвестиціями визначаються законодавством та їх статутами» (ч. 2 ст. 3 КЗпП України) [297].

Виходячи зі змісту наведених норм, було би закономірним та доцільним регулювання особливостей трудових відносин у різноманітних сільськогосподарських підприємствах нормативно-правовими актами аграрного законодавства, що визначають правове становище господарюючих суб'єктів в АПК. Проте диференційовані нормативно-правові акти аграрного законодавства України (Закони України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» [457], «Про сільськогосподарську кооперацію» [494], «Про фермерське господарство» [503] тощо) вміщують переважно лише бланкетні норми про те, що трудові відносини у таких аграрних структурах регулюються трудовим законодавством. Такий підхід, очевидно, є невиправданим, оскільки трудове право як основна галузь права не може враховувати специфічні особливості трудових відносин в аграрному секторі економіки [149, с. 76].

У статутах сільськогосподарських підприємств, де мали би відображатись особливості виробничої діяльності відповідного суб'єкта аграрного господарювання, також майже не приділяється увага правовому регулюванню трудових відносин. Певною мірою специфіка трудової діяльності в сільськогосподарських підприємствах відображається у змісті колективних договорів та правил внутрішнього трудового розпорядку підприємств [92; 108, с. 192].

Важливе значення в забезпеченні спеціалізованого правового регулювання трудових відносин у сільському господарстві мають норми Галузевої угоди між Міністерством аграрної політики та продовольства України, Всеукраїнським об'єднанням організацій роботодавців «Федерація роботодавців агропромислового комплексу та продовольства України» і Професійною спілкою працівників агропромислового комплексу України в харчовій та переробній промисловості на 2014 – 2020 роки [207], де

визначено особливості режиму праці та відпочинку, нормування та оплати праці, охорони праці та забезпечення соціальних пільг для працівників АПК. Угодою також визначено основні напрями нормотворчої діяльності центрального органу державної виконавчої влади, що реалізує державну аграрну політику, у сфері регулювання трудових відносин в агропромисловому комплексі [92].

Загальними ознаками сучасного законодавчого регулювання трудових відносин у сільському господарстві є:

1) тенденція до уніфікації правового регулювання трудових відносин в усіх підприємствах, незалежно від виду діяльності та галузевої належності;

2) відсутність належної спеціалізації правового регулювання трудових відносин у сільському господарстві;

3) важливе значення локального нормативно-правового регулювання трудових відносин у сільському господарстві, в тому числі й у частині врахування специфіки аграрного виробництва.

Разом з тим, на сьогодні існує невідкладна потреба у внесенні доповнень до нормативно-правових актів аграрного законодавства, що приймаються за суб'єктним принципом, нормами, які б забезпечували спеціалізоване правове регулювання трудових відносин [92; 108, с. 193].

Важливим напрямом удосконалення правового регулювання трудових відносин у сільському господарстві, на наш погляд, є також розробка і затвердження затвердження примірних (типових) локальних внутрішньогосподарських актів аграрних підприємств різних організаційно-правових форм, що максимально відобразатимуть специфіку сільськогосподарського виробництва та особливості організаційно-правової форми господарювання, зокрема, типових статутів різних видів сільськогосподарських підприємств, галузевих правил внутрішнього правового розпорядку, які сприятимуть підвищенню якісного рівня локальної правотворчості аграрних суб'єктів [92; 108, с. 193]. Адже в сучасний період

саме на локальному (внутрішньогосподарському) рівні можна максимально врахувати специфіку виробничої діяльності суб'єктів аграрного господарювання [108, с. 193].

Найбільш важливими комплексними правовими інститутами аграрного законодавства є інститути охорони праці та оплати праці у сільському господарстві, які найбільше враховують специфіку сільськогосподарського виробництва та повинні визначатися спеціальними приписами законодавчих актів аграрного законодавства.

Виробнича діяльність в аграрному секторі економіки характеризується істотними організаційними і технологічними особливостями, що повинні знаходити адекватне відображення у державній аграрній політиці та національному законодавстві. Існування великого кола професійних ризиків у сфері сільськогосподарського виробничого процесу пов'язане зі специфікою його організації, а саме з використанням природних ресурсів у виробничій діяльності; залежністю виробничого процесу від природно-кліматичних умов; сезонністю сільськогосподарського виробництва; нерівномірною завантаженістю працівників протягом року; розірваністю робочого дня у працівників окремих професій; проживанням працівників на великій території тощо. Усе це засвідчує необхідність запровадження спеціальних законодавчих вимог з охорони та безпеки праці у сільськогосподарському виробництві.

Як зазначається в аграрно-правовій літературі, організація охорони праці у сільському господарстві включає комплекс заходів із державного регулювання охорони здоров'я працівників АПК, забезпечення основних вимог законодавства з охорони праці безпосередньо на підприємствах, додержання кожним працівником правил і норм з охорони праці [377, с. 341].

Вихідні засади законодавчого регулювання охорони праці на всіх підприємствах, установах та організаціях визначаються Конституцією України. У частині 4 статті 43 Конституції України закріплено важливе

конституційне положення про те, що «кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці» [306]. Механізм реалізації цієї конституційної норми визначений на законодавчому рівні Кодексом законів про працю України [297] та Законом України «Про охорону праці» [481].

Глава XI Кодексу законів про працю [297] України визначає загальні вимоги щодо створення безпечних і нешкідливих умов праці на всіх підприємствах, в установах та організаціях, закріплює обов'язки роботодавців та працівників з питань охорони праці на підприємствах. Як слушно зазначає В. Ю. Уркевич, законодавство України в галузі охорони праці повністю поширюється на працю членів сільськогосподарських підприємств [588, с. 375].

Згідно зі статтею 161 Кодексу законів про працю України, «власник або уповноважений ним орган розробляє за участю професійних спілок і реалізує комплексні заходи щодо охорони праці» відповідно до Закону України «Про охорону праці» [297]. Кодексом законів про працю України передбачено також прийняття державних міжгалузевих та галузевих нормативних актів про охорону праці, що розробляються органами державного нагляду за охороною праці за участю інших державних органів і професійних спілок у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України (стаття 157 КЗпП України) [297].

Закон України від 14.10.1992 р. «Про охорону праці» [481] визначає «порядок реалізації конституційного права працівників на охорону їх життя і здоров'я у процесі трудової діяльності, на належні, безпечні і здорові умови праці, регулює за участю відповідних органів державної влади відносини між роботодавцем і працівником з питань безпеки, гігієни праці та виробничого середовища і встановлює єдиний порядок організації охорони праці в Україні» [481]. При визначенні сфери дії Закону встановлено, що він «поширюється на всіх юридичних та фізичних осіб, які відповідно до законодавства використовують найману працю, та на всіх працюючих»

(стаття 2 Закону України «Про охорону праці» [481]). Таким чином, нормативні приписи, вміщені в Законі, підлягають застосуванню і в сільськогосподарських підприємствах.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про охорону праці», охорона праці визначається як «система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження життя, здоров'я і працездатності людини у процесі трудової діяльності» [481].

Верховною Радою України 1 квітня 2009 р. було ратифіковано Конвенцію Міжнародної організації праці N 184 2001 року про безпеку та гігієну праці в сільському господарстві [487], у зв'язку з чим національне законодавство з питань охорони праці у сільському господарстві потребує гармонізації з вимогами цього міжнародно-правового акта.

Для цілей Конвенції термін «сільське господарство» охоплює «сільськогосподарську та лісівницьку діяльність, здійснювану на сільськогосподарських підприємствах, у тому числі рослинництво, лісівництво, тваринництво, розведення комах, первинну переробку продукції рослинного й тваринного походження власником підприємства чи від його імені, а також використання та обслуговування механізмів, устаткування, пристосувань, інструментів і сільськогосподарських агрегатів, зокрема будь-які технологічні процеси, зберігання, операції чи транспортування на сільськогосподарському підприємстві, які безпосередньо пов'язані із сільськогосподарським виробництвом» [305].

Відповідно до статті 4 Конвенції Міжнародної організації праці про безпеку та гігієну праці в сільському господарстві [305], держави-члени Конвенції «розробляють, утілюють у життя й періодично переглядають погоджену національну політику в галузі безпеки та гігієни праці в сільському господарстві» [305]. Така політика має на меті «недопущення нещасних випадків і шкоди здоров'ю, які є результатом роботи, пов'язані з

роботою чи відбуваються під час роботи, шляхом усунення чи зведення до мінімуму ризиків чи управління ними у виробничих умовах сільського господарства» [305].

Конвенцією також передбачено, що національними нормативно-правовими актами: «призначається компетентний орган, відповідальний за впровадження політики та спостереження за втіленням у життя національних нормативно-правових актів з питань безпеки та гігієни праці в сільському господарстві; визначаються права та обов'язки роботодавців і працівників стосовно безпеки та гігієни праці в сільському господарстві; створюються механізми міжгалузевої координації між відповідними органами та організаціями для сільськогосподарської галузі, а також визначаються їхні функції та обов'язки, беручи до уваги їхнє взаємне доповнення та національні умови й практики» [305].

Згідно з вимогами Конвенції у національному законодавстві з питань охорони праці повинні бути закріплені основні права працівників сільського господарства, що визначаються ст. 8 Конвенції: «отримувати інформацію й консультації з питань безпеки та гігієни праці, у тому числі стосовно ризиків, пов'язаних з новими технологіями; брати участь у вживанні та перегляді заходів з безпеки та гігієни праці й обирати згідно з національним законодавством і практикою представників з охорони та гігієни праці й представників до комітетів з охорони та гігієни праці; уникати небезпеки, пов'язаної з їхньою роботою, коли в них є досить вагомі підстави вважати, що існує неминуча й серйозна загроза для їхньої безпеки та здоров'я, про що вони негайно інформують свого керівника» [305].

На сьогодні чинне законодавство з питань охорони праці потребує приведення у відповідність до міжнародно-правових актів [121, с. 128]. З цією метою, зокрема, О. А. Мірошниченко пропонує закріпити у Кодексі законів про працю України обов'язки роботодавця щодо створення безпечних і нешкідливих умов праці на робочому місці працівника до

укладення трудового договору, інформування працівника про умови праці та техніку безпеки праці під час укладення трудового договору та ін. [343, с. 10].

Крім того, на виконання статті 4 Конвенції Міжнародної організації праці про безпеку та гігієну праці в сільському господарстві на законодавчому рівні повинні бути визначені основні засади державної політики в галузі безпеки та гігієни праці в сільському господарстві [121, с. 128].

Зараз принципи державної політики з питань охорони праці і профілактики виробничого травматизму в аграрному секторі економіки визначаються підзаконним нормативно-правовим актом – Концепцією з організації охорони праці в аграрному секторі економіки в нових умовах господарювання, затвердженою наказом Міністерства аграрної політики України від 15.09.2000 р. №152 [459].

Відповідно до розділу 4 Концепції, державна політика в аграрному секторі економіки в питаннях охорони праці і профілактики виробничого травматизму базується на принципах: «комплексного розв’язання завдань охорони праці на основі міжнародних стандартів, національних, державних та галузевих програм з урахуванням інших напрямків економічної і соціальної політики, досягнень у галузі науки і техніки та охорони довкілля; використання економічних методів управління охороною праці; удосконалення системи управління охороною праці в аграрному секторі економіки; організації навчання керівників і працівників підприємств з питань охорони праці; забезпечення координації діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій та об’єднань громадян у вирішенні проблем охорони здоров’я, гігієни та безпеки праці; співробітництва і проведення консультацій між власниками та працівниками при прийнятті рішень з охорони праці; міжнародного співробітництва в питаннях охорони праці, використання

світового досвіду організації роботи щодо поліпшення умов і підвищення безпеки праці; сприяння місцевим органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування у створенні на добровільних засадах недержавних формувань з охорони праці» та інших [459].

Важливе значення у правовому забезпеченні охорони праці у сільському господарстві належить і підзаконним нормативно-правовим актам [121, с. 129]. Так, у сільськогосподарських підприємствах, що налічують 50 і більше працівників, «для організації виконання правових, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних, соціально-економічних, лікувально-профілактичних заходів, спрямованих на запобігання нещасним випадкам, професійним захворюванням і аваріям у процесі трудової діяльності» [452], створюються служби охорони праці. Їх правове становище визначається Типовим положенням про службу охорони праці, затвердженим наказом Державного комітету з нагляду за охороною праці №255 від 15.11.2004 р. [452].

На підприємствах аграрного сектора економіки «з метою забезпечення пропорційної участі працівників у вирішенні будь-яких питань безпеки, гігієни праці та виробничого середовища» [481] можуть також створюватися постійно діючі консультативно-дорадчі органи – комісії з питань охорони праці. Особливості правового становища таких комісій визначені Типовим положенням про комісію з питань охорони праці підприємства, затвердженим наказом Державного комітету з промислової безпеки, охорони праці та гірничого нагляду № 55 від 21.03.2007 р. [451].

Істотну роль у правовому забезпеченні охорони праці мають також галузеві правила та інструкції з охорони праці, що затверджуються центральними органами державної виконавчої влади [121, с. 129]. Так, особливі умови щодо охорони і безпеки праці для основних галузей сільськогосподарського виробництва і видів діяльності в аграрному секторі економіки визначаються Збірником примірних інструкцій з охорони праці для працівників під час виконання робіт у рослинництві від 15.12.1999 р.

[441], Збірником примірних інструкцій з охорони праці під час виконання загальнопромислових робіт у сільському господарстві від 23.10.2000 р. [442], Правилами охорони праці у птахівництві від 06.10.2008 р. [448], Правилами охорони праці у тваринництві від 06.12.2004 р. [449-450] та іншими підзаконними нормативно-правовими актами спеціалізованого характеру.

Спеціальні вимоги та зобов'язання щодо охорони праці вміщені і в Галузевій угоді між Міністерством аграрної політики та продовольства України, Всеукраїнським об'єднанням організацій роботодавців «Федерація роботодавців агропромислового комплексу та продовольства України» і Професійною спілкою працівників агропромислового комплексу України в харчовій та переробній промисловості на 2014 - 2020 роки [207].

Особливе значення для регулювання відносин з охорони праці у сільському господарстві мають колективні договори. Відповідно до ст. 13 Кодексу законів про працю України [297], ст. 7 Закону України «Про колективні договори і угоди» [458] зміст колективного договору включає взаємні зобов'язання сторін щодо регулювання виробничих, трудових, соціально-економічних відносин, в тому числі й щодо умов і охорони праці. Крім того, згідно зі статтею 161 Кодексу законів про працю України, план заходів щодо охорони праці включається до колективного договору [297].

Таким чином, сучасне законодавче регулювання охорони праці у сільському господарстві забезпечується ієрархічною системою нормативно-правових актів трудового та аграрного законодавства різної юридичної сили. Подальше вдосконалення нормативно-правового регулювання охорони і безпеки праці в аграрному секторі економіки повинно передбачати визначення і затвердження на законодавчому рівні основних засад державної політики в галузі безпеки та гігієни праці у сільському господарстві, подальшу гармонізацію національного законодавства із вимогами міжнародно-правових актів, а також поглиблення спеціалізації правового регулювання відносин з охорони праці в аграрному секторі як на

загальнодержавному, так і на галузевому та локальному (внутрішньогосподарському) рівнях [121, с. 130].

Самостійним видом трудових відносин, що виникають у процесі виробничої діяльності сільськогосподарських підприємств, є відносини в галузі оплати праці працівників та членів таких підприємств. Законодавче регулювання оплати праці у сільському господарстві забезпечується нормативно-правовими актами трудового та аграрного законодавства України [57, с. 183; 85, с. 17].

Як передбачено ст. 3 Кодексу законів про працю, законодавство про працю регулює трудові відносини працівників усіх підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, виду діяльності і галузевої належності, а також осіб, які працюють за трудовим договором з фізичними особами [297]. У той же час особливості праці членів кооперативів та їх об'єднань, колективних сільськогосподарських підприємств, фермерських господарств, працівників підприємств з іноземними інвестиціями визначаються законодавством та їх статутами (ч. 2 ст. 3 КЗпП України) [297].

Проте питання щодо поширення норм трудового права на відносини за участю членів колективних сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарських кооперативів, фермерських господарств на сьогодні залишається дискусійним [57, с. 184]. Так, деякі вчені заперечують можливість застосування норм трудового законодавства до регламентації трудових відносин членів сільськогосподарських підприємств, вважаючи, що «у диференційованих актах аграрного законодавства вміщено спеціальні норми стосовно трудових, які й підлягають застосуванню» [588, с. 333].

Аналогічна точка зору підтримується представниками науки аграрного права й щодо дії норм Закону України «Про оплату праці» [467]. Зокрема, В. З. Янчук заперечував можливість поширення цього нормативно-правового акта на членів колективних сільськогосподарських підприємств [57, с. 184], зазначаючи, що цим «Законом регулюються лише трудові відносини, що

виникають, змінюються і припиняються відповідно до трудового договору або контракту з особами, які не є членами підприємства» [9, с. 428-429].

Певні проблеми у зв'язку з цим викликає той факт, що відносини з приводу оплати праці недостатньо повно врегульовані спеціальними актами аграрного законодавства [57, с. 184] (Законами України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» [457], «Про сільськогосподарську кооперацію» [494], «Про фермерське господарство» [503]).

Водночас більшість учених поділяють думку про те, що члени сільськогосподарських підприємств мають рівні права з працівниками інших галузей стосовно мінімального рівня оплати праці, її індексації та інших гарантій [523, с. 147; 588, с. 334].

Виходячи зі змісту ч. 4, 7 ст. 43 Конституції України, якою визначено право кожної людини і громадянина на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом, та своєчасне одержання винагороди за працю [306], можна констатувати поширення державних гарантій на відносини з оплати праці у сільському господарстві. На необхідності дотримання законодавчих гарантій трудових прав працівників аграрного сектора вказується і в юридичній літературі [11, с. 420; 255, с. 58], адже мінімальна заробітна плата є державною соціальною гарантією, обов'язковою на всій території України для підприємств усіх форм власності і господарювання [377, с. 300].

Особливості оплати праці працівників та членів сільськогосподарських підприємств передбачені Галузевою угодою між Міністерством аграрної політики та продовольства України, Всеукраїнським об'єднанням організацій роботодавців «Федерація роботодавців агропромислового комплексу та продовольства України» і Професійною спілкою працівників агропромислового комплексу України в харчовій та переробній промисловості на 2014 - 2020 роки [207], а також локальними нормативно-правовими актами, що приймаються органами управління цих підприємств

(колективними договорами, положеннями про оплату праці, преміювання тощо) [57, с. 184-185].

Галузевою угодою встановлено додаткові гарантії щодо мінімального розміру заробітної плати працівників агропромислового комплексу [207]. При цьому визначено, що мінімальні гарантії оплати праці, встановлені угодою, є обов'язковими для дотримання при визначенні у встановленому порядку розмірів заробітної плати всіх категорій працівників, що перебувають у трудових відносинах з юридичними та фізичними особами, діяльність яких за характером основного виробництва відноситься до галузі, незалежно від форми та строку трудового договору [57, с. 185].

Як зазначає В. П. Жушман, оплата праці працівників підприємств корпоративного типу (як їх членів, так і осіб, що працюють у них за трудовим договором) «провадиться за принципом розподілу в залежності від одержаного обсягу валової продукції та валового доходу» [255, с. 55].

За загальним правилом розмір заробітної плати залежить від складності та умов виконуваної роботи, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці та господарської діяльності підприємства. Тому, у зв'язку з особливими умовами аграрного виробництва, оплата праці в різні періоди сільськогосподарських робіт може відрізнятися [523, с. 146].

Основою організації оплати праці у сільському господарстві відповідно до ст. 6 Закону України «Про оплату праці» є тарифна система, яка включає: тарифні сітки, тарифні ставки, схеми посадових окладів і тарифно-кваліфікаційні характеристики (довідники) [467].

У сільському господарстві, як і в інших галузях господарського комплексу, можуть застосовуватися різні види, системи та форми оплати праці. Відповідно до ч. 1 ст. 15 Закону України «Про оплату праці» «форми і системи оплати праці, норми праці, розцінки, тарифні сітки, схеми посадових окладів, умови запровадження та розміри надбавок, доплат, премій, винагород та інших заохочувальних, компенсаційних і гарантійних виплат

встановлюються підприємствами у колективному договорі з дотриманням норм і гарантій, передбачених законодавством, генеральною, галузевими (міжгалузевими) і територіальними угодами» [467].

Згідно із законодавством про оплату праці, основними видами заробітної плати працівників сільського господарства є основна і додаткова. Основною заробітною платою є винагорода за виконану роботу відповідно до встановлених норм праці (норми часу, виробітку, обслуговування, посадові обов'язки). Вона встановлюється у вигляді тарифних ставок (окладів) і відрядних розцінок чи посадових окладів для працівників сільського господарства [57, с. 185-186].

Додаткова заробітна плата – це винагорода за працю понад установлені норми, за трудові успіхи та винахідливість і за особливі умови праці, що включає доплати, надбавки, гарантійні і компенсаційні виплати, передбачені чинним законодавством; премії, пов'язані з виконанням виробничих завдань і функцій [467]. В. Ю. Уркевич справедливо зазначає, що можливі підстави здійснення додаткової оплати праці в сільськогосподарських підприємствах є різними для працівників рослинництва, тваринництва, трактористів-машиністів, тощо [588, с. 366-367].

Крім того, для працівників аграрних підприємств можуть запроваджуватися заохочувальні виплати у вигляді премій. При цьому, якщо додаткова оплата нараховується залежно від обсягу чи вартості виробленої сільськогосподарської продукції, то преміальна – це заохочувальна виплата, що розраховується від основного заробітку [588, с. 367]. Підстави нарахування та виплати премій повинні визначатися колективним договором та іншими локальними внутрішньогосподарськими актами [57, с. 186].

В аграрному секторі можуть застосовуватися різні системи оплати праці, основними з яких є погодинна і відрядна. В сучасний період відзначається переважне застосування відрядної форми оплати праці, що зумовлено специфікою господарювання в аграрному секторі виробництва [523, с. 148].

Для посилення матеріальної зацікавленості працівника, підвищення якості продукції та поліпшення результатів праці застосовуються також погодинно-преміальна і відрядно-преміальна системи оплати праці [523, с. 148]. Через поширення колективних форм організації праці у сільському господарстві часто застосовується акордна і акордно-преміальна система оплати праці [57, с. 186].

Таким чином, в сучасних умовах діяльності сільськогосподарських підприємств найчастіше застосовуються такі системи оплати праці: підрядна, акордна, підрядно-преміальна, акордно-преміальна, погодинно-преміальна та інші [255, с. 59; 9, с. 431]. Необхідність застосування різних систем оплати праці зумовлена особливостями різних галузей аграрного господарювання, виробничо-технічними умовами та іншими чинниками [255, с. 59].

Важливе значення для регулювання відносин щодо оплати праці у сільському господарстві мають законодавчі вимоги щодо форми оплати праці. Відповідно до ст. 23 Закону України «Про оплату праці», «заробітна плата працівників підприємств на території України виплачується у грошових знаках, що мають законний обіг на території України» [467]. При цьому колективним договором, як виняток, може бути передбачено часткову виплату заробітної плати натурою (за цінами не вище собівартості) у розмірі, що не перевищує 30 відсотків нарахованої за місяць, у тих галузях або за тими професіями, де така виплата, еквівалентна за вартістю оплаті праці у грошовому виразі, є звичайною або бажаною для працівників, крім товарів, перелік яких встановлений постановою Кабінету Міністрів України від 3 квітня 1993 р. № 244 «Про перелік товарів, не дозволених для виплати заробітної плати натурою» [483]. Отже, необхідною умовою для застосування натуральної форми оплати праці у сільськогосподарських підприємствах є наявність відповідних положень про це у змісті колективного договору та дотримання інших вимог, встановлених законодавством [57, с. 186-187].

Поширення практики застосування натуральної форми оплати праці у сільському господарстві пояснюється спадом аграрного виробництва [523, с. 148], а відтак – погіршенням фінансового становища сільськогосподарських організацій, збитковістю більшості підприємств цієї галузі, відсутністю обігових коштів тощо. Тому слід погодитися з ученими в тому, що в сучасних умовах господарювання в агропромисловому комплексі натуральна оплата праці сільськогосподарських робітників складає значну частину в загальному заробітку працівників [255, с. 58].

Доцільність застосування натуральної форми оплати праці у сільському господарстві обґрунтовується вченими необхідністю забезпечення сільськогосподарською продукцією та сировиною ведення особистих селянських господарств працівників аграрного сектору [255, с. 58]. Видається, що майбутнє підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва призведе до витіснення цієї форми оплати праці та надання переваги виплаті заробітної плати у грошовому виразі [57, с. 187].

Таким чином, необхідною умовою належної реалізації і захисту трудових прав працівників аграрного сектору є забезпечення спеціалізованого правового регулювання відносин з приводу оплати праці у сільському господарстві. У зв'язку з цим науковцями підкреслюється необхідність прийняття комплексного нормативно-правового акта щодо особливостей оплати праці в сільському господарстві [209; 588, с. 373], розробки актів рекомендаційного характеру з питань оплати праці [208, с. 8]. Істотне значення для вдосконалення правового регулювання оплати праці у сільському господарстві матиме також доповнення чинних диференційованих актів аграрного законодавства нормами про особливості оплати праці працівників та членів таких підприємств [57, с. 187].

Важливим на сьогодні є колективно-договірне регулювання відносин з оплати праці у сфері аграрного виробництва. У зв'язку з цим особливості оплати праці на кожному сільськогосподарському підприємстві повинні

визначатися колективним договором, положенням про оплату праці та іншими локальними внутрішньогосподарськими актами з дотриманням державних соціальних гарантій, встановлених законодавством України [57, с. 187].

3.5. Законодавство про соціальний розвиток села та правовий статус селянина: напрями вдосконалення

3.5.1. Напрями розвитку законодавства про соціальну сферу села.

Одним із пріоритетних напрямів сучасної аграрної політики є розвиток соціальної сфери села, адже процеси підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва та соціального відродження села є органічно пов'язаними. Сьогодні є очевидним, що реформування аграрних відносин буде лише тоді результативним, коли, поряд зі зміною економічних засад господарювання в аграрному секторі, здійснюватимуться заходи, спрямовані на соціальне відродження села, поліпшення умов життя і праці селянина, підвищення життєвого рівня сільського населення [61, с. 174]. Така соціальна спрямованість державної політики в аграрному секторі повинна знайти своє відображення у змісті нормативно-правових актів аграрного законодавства [61, с. 174; 73, с. 284].

Сучасні проблеми правового забезпечення соціального розвитку села досліджувались у працях М. Я. Ващишин, Я. З. Гаєцької-Колотило, О. В. Гафурової, В. П. Жушмана, Т. О. Коваленко, І. М. Кульчій, В. В. Латишевої, В. В. Носіка, О. М. Пашенка, О. О. Погрібного, В. І. Семчика, А. М. Статівки, Н. І. Титової, В. Ю. Уркевича, М. В. Шульги, В. З. Янчука та інших учених. Проте тимчасовий характер основних нормативно-правових актів та відсутність належних механізмів реалізації законодавчих положень з питань соціального розвитку села передбачає необхідність розробки теоретичних засад подальшого розвитку законодавства у цій сфері. Тому важливим є аналіз сучасного законодавчого забезпечення розвитку соціальної сфери села та визначення основних напрямів вдосконалення законодавства про соціальний розвиток села [73, с. 284].

Соціальний розвиток села, як зазначає А. М. Статівка, – це «комплекс суспільних відносин, які виникають у зв'язку з облаштуванням сільських

територій, соціальним і матеріальним забезпеченням достатнього життєвого рівня сільського населення на рівні стандартів сучасного розвитку суспільства, а також вільного розвитку кожного селянина, що передбачає задоволення його потреб матеріального, морального, духовного та фізичного характеру» [545, с. 36-37].

Об'єктами соціальної сфери села, на думку В. П. Жущмана, є матеріальні блага, тобто «будівлі, споруди житлово-комунального господарства в галузях охорони здоров'я, освіти, культури, мистецтва, з приводу яких виникають і здійснюються права та обов'язки між суб'єктами цих відносин» [255, с. 65].

Більшість науковців правові норми щодо соціального розвитку села розглядають в якості комплексного інституту в системі аграрного права [213; 545, с. 84]. Норми цього інституту, як зазначає О. В. Гафурова, «регулюють комплекс суспільних відносин, головною метою яких є забезпечення достатнього життєвого рівня сільського населення» [213, с. 280].

Законодавче забезпечення соціального розвитку села здійснюється з допомогою нормативно-правових актів аграрного та інших галузей законодавства. У системі цих актів важливе місце належить Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17 жовтня 1990 р. [486], з прийняттям якого соціальна сфера села стала самостійним об'єктом правової регламентації. Цим Законом уперше на законодавчому рівні було проголошено потребу у відродженні селянства як господаря землі, носія моралі та національної культури і визначено комплекс організаційно-економічних та правових заходів, спрямованих на забезпечення пріоритетності соціального розвитку села. Із прийняттям цього Закону вчені пов'язують початок нового етапу у правовому регулюванні соціальних відносин на селі [505, с. 195].

Незважаючи на істотну позитивну роль Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» [486], значна частина його положень залишилася нереалізованою, що зумовлено як відсутністю необхідної ресурсної бази, так і недосконалістю механізму реалізації окремих законодавчих положень. Крім того, на думку А. М. Статівки, «застосування цього Закону передбачається в період запровадження і становлення ринкових відносин в аграрному секторі економіки, а тому в сучасних умовах він втратив свою важливість» [13, с. 34].

Упродовж наступних двох десятиліть неодноразово робилися спроби повному визначити мету і завдання соціальної політики на селі. Так, Указом Президента України від 20 грудня 2000 р. №1356 «Про основні засади розвитку соціальної сфери села» [472] визначалися завдання та засоби забезпечення соціального розвитку села, організаційні засади розвитку галузей соціальної інфраструктури тощо [73, с. 285; 131, с. 72].

Окремі заходи щодо соціального розвитку села передбачені й Законом України від 18 січня 2001 р. «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001 – 2004 років» [495] та Законом України від 24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільського господарства України» [435]. Разом з тим, обидва законодавчі акти передусім визначили економічно-фінансові важелі розвитку сільського господарства як сфери суспільного виробництва [61, с. 172-173].

Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 573-р від 10 серпня 2004 р. було схвалено Концепцію Загальнодержавної програми соціального розвитку села на період до 2011 року [498], а розпорядженням Кабінету Міністрів України № 536-р від 21 грудня 2005 р. – Концепцію Комплексної програми підтримки розвитку українського села на 2006 – 2010 роки [499]. Проте жодна із концепцій не була реалізована, а відповідні програми на державному рівні не були затверджені [61, с. 173; 131, с. 72].

Істотне значення у регулюванні відносин соціальної сфери села має Закон України від 18 жовтня 2005 р. «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року», що визначив мету державної аграрної політики – «збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності нації» [471]. Проте визначення засад державної аграрної політики, як вже наголошувалося, повинно здійснюватися не в акті тимчасової дії, а на довгострокову перспективу, що стане гарантією стабільного розвитку аграрного сектора економіки.

Постановою Кабінету Міністрів України №1158 від 19.09.2007 р. затверджено Державну цільову програму розвитку українського села до 2015 року, завданнями якої визнано: створення організаційно-правових та соціально-економічних умов для комплексного розвитку сільських територій, наближення та вирівнювання умов життєдіяльності міського та сільського населення; підвищення рівня ефективної зайнятості, посилення мотивації сільського населення до розвитку підприємництва у сільській місцевості як основної умови підвищення рівня життя населення; створення екологічно безпечних умов для життєдіяльності населення, збереження навколишнього природного середовища та раціонального використання природних ресурсів та ін. [440].

Аналізуючи законодавство про соціальний розвиток села, А. М. Статівка відзначає, що «в національному законодавстві сфера соціального розвитку села не відокремлюється від аграрно-виробничої сфери» [545, с. 29]. Підтвердженням думки автора є зміст законодавчих актів з питань державної підтримки сільського господарства. Тому, в цілому погоджуючись із таким висновком, вважаємо, що абсолютного відокремлення соціальних та виробничих відносин у процесі їх правового регулювання домогтися неможливо, адже будь-які зміни у соціальній сфері села повинні відбуватися одночасно з реформуванням виробничої сфери. З іншого боку, підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва створить більше

можливостей для розвитку соціальної інфраструктури сільських населених пунктів.

Водночас, у зв'язку з недосконалістю нормативно-правової бази, відсутністю механізмів реалізації законодавчих положень про соціальний розвиток села, недостатністю державного фінансування заходів щодо формування соціальної інфраструктури сільських населених пунктів, на сьогодні спостерігається погіршення демографічної ситуації на селі, зменшення кількості сільських населених пунктів, скорочення мережі закладів освіти, культури, охорони здоров'я у селах тощо [73, с. 286; 131, с. 73].

Як справедливо зазначає А. М. Статівка, «на початку аграрної реформи, розвитку і ефективному функціонуванню соціальної сфери села приділялася значна увага. Разом із тим, такий курс на радикальні зміни в цій сфері тільки декларувався і не став основою для реального, послідовного його втілення в життя» [546, с. 345-346]. Водночас, за справедливим переконанням ученого, «соціальна політика має розглядатися як чинник розвитку економіки, так і чинник формування нової людини – господаря на землі і відповідального за результати своєї праці» [13, с. 47].

В аграрно-правовій науці обґрунтовані пропозиції щодо необхідності розробки майбутнього нормативно-правового акта, що забезпечуватиме реформування соціальної сфери села. Таким актом, на думку вчених, має стати Закон «Про пріоритетність розвитку сільського господарства України» [13, с. 66] або ж Закон «Про сталий розвиток сільських територій» [13, с. 50]. Цікавою та обґрунтованою видається також позиція науковців про необхідність розробки Закону «Про сільське господарство», на основі якого «в перспективі розроблялися б основні положення і напрями аграрної політики, приймалися б відповідні підзаконні акти органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування» [13, с. 39-40].

Разом з тим, основним законодавчим актом, що визначає заходи щодо соціального розвитку села, до цього часу залишається Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» [486], тому одним із важливих завдань у сучасний період є створення відповідних економічних, організаційних та правових механізмів реалізації базових положень цього нормативно-правового акта [61, с. 174; 73, с. 286].

Одним із напрямів розвитку законодавства про соціальну сферу села є розробка й затвердження загальнодержавної комплексної програми відродження (розвитку) українського села та розвитку аграрного виробництва, що мала би передбачати як заходи щодо розвитку соціальної сфери села і сталого розвитку сільських територій, так і напрями розвитку та вдосконалення сільськогосподарського виробництва [131, с. 73]. З урахуванням значення сільського господарства для забезпечення продовольчої безпеки держави та на підставі п. 6 ст. 85 Конституції України [306], ч. 1 ст. 10 Закону України «Про державні цільові програми» [433] така програма мала би затверджуватися Верховною Радою за поданням Кабінету Міністрів України.

Децентралізація влади та збільшення фінансової спроможності територіальних громад повинні позитивно вплинути на розвиток соціальної сфери села, тому істотна частина локальних актів органів місцевого самоврядування мала б стосуватися розвитку соціальної інфраструктури села, сталого розвитку сільських територій. При цьому на рівні актів органів місцевого самоврядування повинен досягатися баланс між економічними та екологічними інтересами територіальної громади, що сприятиме подальшій реалізації принципу екологізації сільськогосподарського виробництва [120, с. 68].

Важливе значення у забезпеченні розвитку соціальної сфери села належить не лише аграрно-правовим актам, а й нормативно-правовим актам

інших галузей законодавства, що повинні втілювати стратегічні цілі й пріоритети державної аграрної політики.

Таким чином, важливим завданням у сучасний період є створення необхідних економічних, організаційних та правових механізмів реалізації основних положень Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» [486].

Майбутній розвиток законодавства про соціальну сферу села повинен базуватися на законодавчо визначених засадах державної аграрної політики на довгострокову перспективу.

Основою для відродження українського села має стати затверджена Верховною Радою України загальнодержавна програма, яка повинна передбачати як заходи щодо соціального розвитку села, так і заходи щодо підтримки сільськогосподарського виробництва.

3.5.2. Проблеми законодавчого забезпечення прав селян.

Виходячи з конституційного визнання людини найвищою соціальною цінністю, сучасна державна політика у сфері сільськогосподарського виробництва повинна бути спрямована, насамперед, на створення умов, засобів для реалізації селянами основних прав і свобод.

Законодавче визнання, закріплення та захист основних прав селян є необхідною умовою забезпечення подальшого розвитку, реформування соціальної сфери села. Як слушно відзначали Н. І. Титова та М. Я. Ващишин, «проблеми ефективності функціонування агропромислового комплексу в умовах нових форм власності на землі та сучасних організаційно-правових форм господарювання на цих землях повинні бути сфокусовані на реальному забезпеченні прав селян як громадян України, землевикористувачів, аграрних підприємців та носіїв найкращих соціальних та моральних традицій суспільства» [263, с. 88].

Сучасний розвиток аграрного законодавства України характеризується зміщенням центральної мети: від захисту інтересів держави – до захисту інтересів людини, селянина [128, с. 92]. Це пов'язано з основним призначенням соціальної правової держави, що полягає у забезпеченні та захисті прав і свобод людини та громадянина [127, с. 64; 128, с. 92].

Особливо важливим є виконання державою соціальної функції стосовно селян [127, с. 64]. Адже, як зазначала Н. І. Титова, «селянство у всьому світі є тією структурною детермінантою, від якої залежить добробут суспільства» [263, с. 266]. Крім того, селяни, як у минулому, так і зараз, становлять більшу частину людства і залишатимуться такими ще дуже довго [609, с. 19]. Тому вченими справедливо обґрунтовується необхідність загальносуспільного сприйняття селян, які важко працюють на землі, як людей, що заслуговують на загальну повагу, як носіїв народних традицій, високої громадянської моралі та свідомості [263, с. 275].

У зв'язку з цим важливе значення має з'ясування змісту термінів «селянство», «селянин» у їх сучасному розумінні.

Як зазначалося у наших працях [71; 116; 127-128], британський учений Т. Шанін у 1971 році видав «хрестоматію з селянознавства» [193], у якій термін «селянство» розглядається як певний соціальний тип [517, с. 70], як спосіб життя [555, с. 72], як клас [335, с. 279], як особливий тип культури [228, с. 195, 199] тощо [46, с. 212; 116, с. 51; 127, с. 65; 128, с. 92].

На думку Т. Шаніна, селяни – дрібні сільськогосподарські товаровиробники, «які, використовуючи простий інвентар і працю членів своєї сім'ї, працюють – прямо чи опосередковано – на задоволення своїх власних споживчих потреб і виконання зобов'язань щодо носіїв політичної і економічної влади» [609, с. 11].

Ф. Сяодун розглядає селянство як «спосіб життя, поєднання формальної організації, індивідуальної поведінки і соціальних позицій, тісно взаємозв'язаних з метою обробки землі простими засобами і працею

людини» [555, с. 72]. Р Редфілд справедливо зазначає, що селянське суспільство і селянська культура – «це спосіб організації людського життя, що має подібні риси у всіх частинах земної кулі» [517, с. 70].

У довідковій літературі термін «селянство» тлумачиться як «верства сільськогосподарських виробників, що ведуть індивідуальне господарство» [194, с. 1305]. Поняття «селянин» розглядається як «житель села, основним заняттям якого є обробіток землі» [194, с. 1305].

Т. В. Курман зазначає, що «селянин – це сільський мешканець, який здійснює діяльність у сфері сільського господарства» [326, с. 314]. На думку вченої, селянство виконує наступні функції: виробничу, соціально-економічну, соціально-культурну [326, с. 314].

Походження поняття «селянин» як основоположної категорії аграрного права в українській аграрно-правовій науці детально досліджено В. М. Єрмоленком [248]. Зокрема, на думку вченого, «термінологічні корені селянства слід шукати саме в його україномовному філологічному походженні. Так, у етимологічному розумінні селянин асоціюється з поняттями «поселення, село», а тому означає «сільський житель» [248, с. 28]. При цьому, як справедливо відзначає В. М. Єрмоленко, в основу наведеного визначення можна покласти територіальний, соціальний, культурний і економічний критерії [248, с. 28].

Ми погоджуємося з Н. І. Титовою, яка справедливо відзначала, що «поняття «селянин» як суб'єкт сільськогосподарського землевикористання, «селянство» як соціальна група громадян України, що складає більше третини населення України, повинні знайти чітке законодавче закріплення» [263, с. 96].

Необхідною умовою для цього є законодавче закріплення та гарантування прав селянства [127, с. 65]. Тому, за справедливим переконанням учених, вихідні права селян на участь в

сільськогосподарському виробництві повинні бути закріплені у майбутньому кодифікованому акті аграрного законодавства України [263, с. 271-275].

Враховуючи соціальну спрямованість сучасної аграрної політики, поняття «селянства» як найчисельнішої та найдавнішої соціальної верстви, що є виробником суспільно необхідної сільськогосподарської продукції, носієм моралі, культури і духовності, та потребує особливого державного захисту, повинно також бути закріплене в нормативно-правових актах аграрного законодавства [46, с. 213; 127, с. 66; 128, с. 93].

Про необхідність відродження селянства як господаря землі, носія моралі та національної культури [46, с. 211; 71, с. 20; 116, с. 51] вперше на законодавчому рівні було зазначено у преамбулі Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» [486]. Законом України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» визнано метою державної аграрної політики «збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності нації» [471]. Очевидно, що така спрямованість державної політики в аграрному секторі повинна знайти своє відображення у змісті сучасних нормативно-правових актів аграрного законодавства [71, с.20; 128, с. 92].

Підвищення рівня сільськогосподарського виробництва можливе лише за умови реалізації соціальної політики на селі, спрямованої на істотне підвищення життєвого рівня сільського населення [71, с. 20-21; 116, с. 52].

На сьогодні окремі нормативні приписи щодо правового статусу селян вміщені в нормативно-правових актах різної галузевої належності: Земельному кодексі України, Кодексі законів про працю України, Цивільному і Господарському кодексах України та ін. Проте спеціальна законодавча регламентація особливих прав селян як основних виробників сільськогосподарської продукції, найчисленніших сільськогосподарських землекористувачів, практично відсутня [71, с. 21].

Окрема увага правам селян присвячена в Законі України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» [486]. Проте не всі положення цього законодавчого акта реалізуються на практиці, по пояснюється комплексом причин, у тому числі й відсутністю належної матеріальної бази [71, с. 21; 116, с. 52].

Деякі приписи щодо прав селян, зумовлених членством у сільськогосподарських підприємствах, передбачені Законами України «Про сільськогосподарську кооперацію» [494], «Про колективне сільськогосподарське підприємство» [457], «Про фермерське господарство» [503]. У свій час Н. І. Титовою було висловлено слушну думку про те, що головним недоліком усіх законів України, які приймаються за суб'єктним принципом, є ігнорування прав членів цих структур [573, с. 27]. Тому вченою сформульовано пропозиції щодо потреби у законодавчому закріпленні прав членів аграрних підприємств і сільськогосподарських кооперативів та їх гарантій [573; 575; 577].

Незважаючи на позитивне значення факту прийняття Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» [486], слід визнати, що більшість його положень тривалий час не були реалізованими через відсутність належного організаційного та економічного механізму реалізації відповідних законодавчих приписів [46, с. 211], недосконалість підзаконних нормативно-правових актів щодо соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві.

З урахуванням викладеного, вважаємо, що основними напрямками законодавчого забезпечення прав селян можуть стати наступні:

- 1) визначення на законодавчому рівні загальних понять «селянин», «селянство»;
- 2) закріплення в єдиному законодавчому акті (на сьогодні таким актом міг би стати Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та

агропромислового комплексу в народному господарстві» [486]) специфічних прав селян у сфері трудових, майнових, земельних, організаційних правовідносин, що виникають у процесі виробництва сільськогосподарської продукції;

3) внесення доповнень до Законів України «Про фермерське господарство» [503], «Про колективне сільськогосподарське підприємство» [457], «Про сільськогосподарську кооперацію» [494] з метою більш повної регламентації правового статусу членів цих структур;

4) детальна регламентація у Земельному кодексі України повноважень селян у сфері сільськогосподарського землевикористання;

5) визначення на законодавчому рівні механізму реалізації прав селян шляхом прийняття відповідних підзаконних актів;

6) законодавче закріплення юридичних гарантій реалізації та захисту прав селян [46, с. 214; 71, с. 21; 116, с. 52-53].

У майбутньому зазначені нормативні приписи можуть стати основою для розробки окремого розділу кодифікаційного акта аграрного законодавства та будуть слугувати структурним стрижнем для побудови архітекτονіки правового статусу селянина [71, с. 22].

3.6. Законодавче забезпечення використання земель та охорони довкілля у сільському господарстві; проблеми екологізації аграрного законодавства

3.6.1. Законодавство про використання та охорону земель у сільському господарстві.

Необхідною передумовою забезпечення екологічної безпеки є планомірний, науково обґрунтований розвиток законодавства про охорону навколишнього природного середовища та окремих природних об'єктів. Аналізуючи сільське господарство, як сферу суспільного виробництва, слід відзначити, що основним і незамінним засобом виробництва в аграрному секторі є землі сільськогосподарського призначення.

Теоретичні і практичні проблеми розвитку законодавства про використання охорону земель досліджувалися багатьма представниками еколого-правової, земельно-правової та аграрно-правової науки України. Йдеться, зокрема, про праці В. І. Андрейцева, О. Г. Бондаря, Д. В. Бусуйок, І. І. Каракаша, Т. О. Коваленко, П. Ф. Кулинич, А. М. Мірошніченка, В. В. Носіка, В. Л. Мунтяна, В. Д. Сидор, Н. І. Титової, М. В. Шульги, Ю. С. Шемшученка, та інших учених. Проте наведені проблеми у зв'язку з розвитком земельного та аграрного законодавства й дотепер залишаються актуальними.

Слід погодитися з І. І. Каракашем, що серед усіх категорій земель найважливішими є землі сільськогосподарського призначення, що є особливим об'єктом виробничо-господарської діяльності в агропромисловому комплексі [280, с. 51].

При цьому, на думку П. Ф. Кулинич, цілком очевидно, що «земельне законодавство України не в повній мірі виконує функцію регулятора відносин сільськогосподарського землекористування, оскільки не забезпечує надійну охорону сільськогосподарських земель від негативного впливу

природних та антропогенних процесів» [315, с. 11]. Тому особливо важливим завданням на сьогодні є належне законодавче забезпечення охорони земель як центрального об'єкта екосистеми [51, с. 140].

Основними нормативно-правовими актами, що на сьогодні регулюють відносини щодо використання та охорони земель, є Земельний кодекс України, Закони України «Про охорону навколишнього природного середовища» [479], «Про оренду землі» [469], «Про охорону земель» [478], «Про державний контроль за використанням і охороною земель» [431], «Про меліорацію земель» [462], «Про землеустрій» [454], «Про Державний земельний кадастр» [432], «Про державну експертизу землевпорядної документації» [434] та інші. Водночас нормативні приписи щодо використання та охорони земель вміщені також в актах аграрного законодавства України: Законах України «Про колективне сільськогосподарське підприємство», «Про фермерське господарство», «Про особисте селянське господарство» та інших.

Таким чином, законодавче регулювання відносин щодо використання та охорони земель у сільському господарстві здійснюється нормативно-правовими актами земельного та аграрного законодавства. Структурні взаємозв'язки між земельним та аграрним законодавством зумовили формування складних міжгалузевих інститутів, що забезпечують регулювання земельних відносин у сільському господарстві. Зокрема до таких інститутів належать інститути приватної власності на землі сільськогосподарського призначення, комунальної власності на землі сільськогосподарського призначення, емфітевзису, оренди земель сільськогосподарського призначення та інші.

Як зазначає М. В. Шульга, «відносини у сфері використання, охорони та відтворення усіх земель, в тому числі і земель сільськогосподарського призначення, унормовані передовсім приписами земельного законодавства. Водночас регулювання земельних відносин здійснюється і нормами аграрних

нормативно-правових актів» [618, с. 91]. Особливість сучасної правової регламентації земельних відносин, на думку вченого, «полягає у тому, що вона включає до свого складу, перш за все, норми не тільки публічного, а і приватного права» [623, с. 79].

Земельне законодавство визначається в юридичній енциклопедичній літературі як «система нормативно-правових актів, що регулюють суспільні земельні відносини» [191, с. 203]. У широкому розумінні земельне законодавство трактується як таке, що «становить сукупність законів і підзаконних нормативно-правових актів, що є формою вираження земельно-правових норм, які містяться в даних актах» [191, с. 203].

В. Д. Сидор розглядає систему земельного законодавства України як диференційовану систему, засновану на принципах субординації і координації її структурних компонентів, упорядкована за різними об'єктивними критеріями множина нормативно-правових актів, що формується для найбільш ефективного використання земельно-правових норм [537, с. 236-237]. Оскільки у системі земельного права виділяються земельно-правові інститути [31, с. 574], така диференціація характерна і для однойменної галузі законодавства.

На думку О. Г. Бондаря, «закріплення на законодавчому рівні багатоманітності суб'єктів права власності на землю та поступове формування земельного обігу призвело до появи значної групи суттєво нових земельних відносин майнового характеру (правовідносин власності на землю та у сфері земельних правочинів), які, однак, не втратили земельно-правової природи» [170, с. 13-14]. Учений обґрунтовує важливий висновок про необхідність забезпечення примату норм земельного права над цивільно-правовими, що «зумовлюється необхідністю забезпечення реалізації соціальної функції землі та охорони цього природного ресурсу (особливо у світлі різкого підвищення інтенсивності його використання та, як наслідок, шкідливого антропогенного впливу на землі), соціальною та господарською

значущістю землі, її об'єктивно існуючою обмеженістю та незамінністю» [170, с. 14].

Н. В. Ільків виділено особливості правового режиму земель сільськогосподарського призначення, до яких вчена відносить такі: «вони займають центральне місце у складі земельного фонду України в силу особливих ознак, притаманних цьому об'єкту; пріоритетність сільськогосподарського землевикористання серед інших видів землевикористання; обов'язковість цільового використання; чітко визначене коло суб'єктів, яким можуть вони надаватися у користування чи у власність; чітка визначеність мети, для досягнення якої вони можуть надаватися у користування чи у власність, а також тих, хто може бути покупцем їх; встановлення обмежень та гарантій з метою збереження їх цільового використання, оскільки ці землі виступають не лише засобом виробництва, а й природним об'єктом; наявність внутрішнього поділу сільськогосподарських земель, оскільки для кожного із підвидів притаманні певні особливості; відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва, заподіяних вилученням сільськогосподарських угідь для використання у цілях, не пов'язаних із веденням сільського господарства; спеціальний характер правомочностей суб'єктів, що обумовлено особливостями цих земель» [264, с. 24].

До напрямів удосконалення сучасного законодавчого регулювання про використання та охорону земель в аграрному секторі належать: регулювання усіх земельних відносин єдиним кодифікаційним актом земельного законодавства; усунення суперечностей між нормативно-правовими актами земельного, аграрного, цивільного та інших галузей законодавства; забезпечення стабільності у законодавчому регулюванні земельних відносин у сільському господарстві.

Особливо важливим у цьому контексті є, зокрема, розвиток законодавства про охорону земель. Починаючи з 1970-х р.р., раціональне

використання та охорона земель визнаються одним із основних завдань земельного законодавства, що свідчить про важливе значення правової охорони земель у механізмі правового регулювання земельних відносин [31, с. 497].

В юридичній науці термін «правова охорона земель», поряд із законодавчо визначеним трактуванням як системи відповідних заходів [478], розглядається також в інших значеннях: як інститут земельного права, тобто як сукупність земельно-правових норм, що регулюють відносини з приводу раціонального використання та охорони земель; як система врегульованих нормами права суспільних відносин щодо забезпечення раціонального використання та охорони земель [31, с. 497].

Як правильно зазначає М. В. Шульга, «оголошення землі основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, та визнання Українського народу суб'єктом права власності на природні ресурси і в тому числі на землю вселяло надію на те, що земельні ресурси, будучи унікальним природним ресурсом, складатимуть основу економічного розвитку держави та матеріального добробуту народу» [624, с. 63].

Справді, Земельний кодекс України, прийнятий 25 жовтня 2001 р., дещо розширив межі правового регулювання відносин щодо охорони земель, порівняно з Земельним кодексом України від 18 грудня 1990 р. в редакції від 13 березня 1992 р. Так, якщо Земельний кодекс України від 18 грудня 1990 р. містив лише 6 статей щодо охорони земель (розділ III, ст.ст.82-87), то у Земельному кодексі України від 25 жовтня 2001 р. вміщено вже 11 статей, об'єднаних у 3 глави в рамках розділу 4 «Охорона земель». При цьому норми кодифікованого акта земельного законодавства присвячені як визначенню завдань, змісту та порядку охорони земель, так і встановленню загальних положень щодо охорони техногенно забруднених земель, консервації земель тощо. важливе значення має, зокрема, включення до Земельного кодексу України законодавчих визначень понять: «техногенно забруднених земель»,

«деградованих земель», «малопродуктивних земель», встановлення основних засад рекультивації, консервації земель тощо [51, с. 141].

Одночасно слід зазначити, що представниками аграрно-правової науки (В.І.Андрейцевим [24, с.35, 71], Н.І.Титовою [567]) ще в період розробки нового Земельного кодексу України обґрунтовувалося положення про те, що норми щодо охорони земель повинні міститися в кодифікованому акті земельного законодавства. Не дивлячись на це, у Земельному кодексі України вміщено відсильну норму про те, що порядок охорони земель встановлюється законом (ч.2 ст.164 Земельного кодексу України). Крім того, лише у розділі 4 Земельного кодексу України вміщено ще 4 відсильні норми (ч.2 ст.165, ч. 3 ст.169, ч.2 ст.170, ч.4 ст.172 Земельного кодексу України). Така ситуація призвела до того, що норми Земельного кодексу України щодо охорони земель довгий час не мали практичного застосування через відсутність законодавчо встановленого механізму їх реалізації [51, с. 141].

Як вірно відзначила Н.І.Титова, «поширена практика прийняття окремих земельних законів з регламентації відносин, зміст яких має бути правовою матерією кодексу, негативно позначається на правозастосовчій практиці» [579, с.77].

При цьому Закон України «Про охорону земель» містить близько 20 відсильних норм і передбачає прийняття більше 10 нових нормативно-правових актів різної юридичної сили (частина з них до цього часу ще не прийнята) [122, с. 138]. Таким чином, законодавче забезпечення охорони земель здійснюється за допомогою великої кількості нормативно-правових актів різної юридичної сили, що негативно відобразатиметься на ефективності правового регулювання земельних відносин [51, с. 140].

Загалом, істотним недоліком розвитку законодавства про охорону земель є відсутність єдиної державної політики у сфері правового регулювання земельних відносин [122, с. 140]. Це проявляється, зокрема, у визначенні основних напрямів правотворчої діяльності державних органів.

Відповідно до ч. 2 ст. 164, п. 4 розділу IX «Прикінцеві положення» Земельного кодексу України 17 червня 2002 р. Кабінетом Міністрів України було подано до Верховної Ради України проєкт Закону України «Про охорону земель», а 30 грудня 2002 – проєкт Закону України «Про державний контроль за використанням і охороною земель». Проте зазначені Закони були прийняті аж 19 червня 2003 р., тобто через півтора роки після набрання чинності Земельним кодексом України.

Одним із основних напрямів подальшої правотворчої діяльності державних органів є прийняття передбаченої ч.2 ст.24, п. п. 2, 3 «Перехідних положень» Закону України «Про охорону земель» Загальнодержавної програми використання та охорони земель [122, с. 139].

Необхідно зазначити, що значно раніше розпорядженням Президента України від 17 лютого 1996 р. № 34/96-рп «Про національну програму охорони земель на 1996 – 2005 роки» [466] було визнано за необхідне розробити національну програму охорони земель на 1996-2005 роки, утворено комісію з розроблення проєкту національної програми та зобов'язано її подати у двомісячний строк на розгляд Кабінету Міністрів України проєкт національної програми. На жаль, така програма так і не була затверджена на державному рівні [51, с. 142].

5 липня 2004 р. до Верховної Ради Кабінетом Міністрів України по дано законопроєкт №5755 «Про Загальнодержавну програму використання та охорони земель». Зазначеним законопроєктом було визначено основні напрями законотворчої діяльності у сфері регулювання земельних відносин. Зокрема передбачалася розробка та прийняття законів з питань використання земель природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення, земель оздоровчого призначення, рекреаційного призначення, історико-культурного призначення, земель промисловості, водного фонду тощо. Вагомим положенням проєкту Загальнодержавної програми використання та охорони земель було визнання необхідності врегулювання на законодавчому

рівні порядку використання техногенно забруднених земель та відносин щодо економічного стимулювання з використання та охорони земель. Слід зазначити також, що 5 липня 2004 р. (одночасно із законопроектом «Про Загальнодержавну програму використання та охорони земель») до Верховної Ради України було подано також проєкт закону за №5754 «Про національну програму охорони родючості ґрунтів», необхідність прийняття якого визначена п.2 «Перехідних положень» Закону України «Про охорону земель». І хоча суб'єктом законодавчої ініціативи в обох випадках був один і той же державний орган – Кабінет Міністрів України, зазначені законопроєкти не були узгодженими між собою. Зокрема, якщо Загальнодержавною програмою використання та охорони земель передбачалося два етапи її виконання, то національну програму охорони родючості ґрунтів планувалося виконувати у три етапи. Певна невідповідність існувала й у визначенні основних напрямів нормативно-правового регулювання земельних відносин та ін. Недостатня узгодженість проєктів зазначених програм зумовлена, на наш погляд, і тим, що розробниками зазначених програм були різні органи: Державний комітет земельних ресурсів України щодо Загальнодержавної програми використання і охорони земель; Міністерство аграрної політики України та Українська академія аграрних наук щодо національної програми охорони родючості ґрунтів. Відсутність належної співпраці між авторами зазначених законопроєктів у період їх розробки відобразилася, очевидно, й на змісті відповідних програм [51, с. 142-143].

Як нами зазначалося ще в 2004 р., зазначені програми повинні не лише взаємоузгоджуватись і доповнювати одна одну, але й бути складовими єдиного нормативно-правового акта, адже реалізація заходів з охорони родючості ґрунтів є однією з основних передумов забезпечення раціонального використання і охорони земель [122, с.139].

23 жовтня 2008 року у Верховній Раді України зареєстровано законопроект (реєстраційний №3310) «Про Загальнодержавну програму використання та охорони земель», який також не було ухвалено.

Запізніла розробка зазначених програм негативно позначається як на розвитку законодавства про охорону земель, так і на реалізації природоохоронних заходів у сфері землекористування. Доцільно було їх затвердити ще на початку 1990-х років (на першому етапі реформування земельних відносин), адже охорона земель – основне завдання земельної реформи.

Тому слід констатувати, що питанням створення належних умов для раціонального використання земель, відтворення родючості ґрунтів і запровадження екологічно збалансованого землекористування довгий час не приділялося належної уваги [122, с. 140].

Отже, істотним недоліком розвитку законодавства про охорону земель є відсутність єдиної державної політики у сфері правового регулювання земельних відносин. Це проявляється, зокрема, у визначенні основних напрямів правотворчої діяльності державних органів [51, с. 144].

Так, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26 вересня 2001 р. №446-р було затверджено Заходи щодо реалізації основних напрямів земельної реформи на 2001 – 2005 роки. Зазначеним нормативним актом, зокрема, передбачалися розробка і прийняття у 2001-2002 р. р. закону про консервацію земель (підпункт «б» п.33). Тепер Законом України «Про охорону земель» визначено, що «порядок консервації земель встановлюється законодавством України» (ч.4 ст.51 Закону). У зв'язку з цим сьогодні відносини консервації земель регулюються підзаконним нормативно-правовим актом.

Таким чином, сучасний період розвитку земельного та аграрного законодавства України характеризується активізацією процесу нормативно-правових актів з питань охорони земель. Проте запізніле прийняття основних

нормативно-правових актів з питань охорони земель негативно позначилося на реалізації заходів щодо реформування земельних відносин в Україні. Істотним недоліком сучасного етапу розвитку законодавства про охорону земель є також відсутність загальнодержавної програми використання та охорони земель.

Оскільки ані Земельний кодекс України, ані Закон України «Про охорону земель», на жаль, не забезпечують на сьогодні вичерпного правового регулювання суспільних відносин у сфері охорони земель, зараз відбувається процес розробки та прийняття багатьох нормативно-правових актів, покликаних визначити механізм реалізації основних норм Закону України «Про охорону земель». Така недосконалість розділу 4 Земельного кодексу України та Закону України «Про охорону земель» зумовить у подальшому зайві нашарування нормативно-правових актів різної юридичної сили, присвячених окремим питанням охорони земель [51, с. 145].

У зв'язку з цим існує потреба у вдосконаленні законодавчого забезпечення охорони земель шляхом заповнення існуючих прогалів у правовому регулюванні зазначених відносин, позбавленні зайвих нашарувань і суперечностей між нормативно-правовими актами з питань охорони земель, їх належної систематизації [51, с. 145]. Слід погодитися з Н.І.Титовою в тому, що Земельний кодекс України «згодом повинен бути радикально доповнений з тим, щоб це був основний нормативно-правовий акт з усіх земельно-правових відносин» [579, с.77].

Важливим у цьому контексті є також належне законодавче забезпечення реалізації державної земельної політики, яка, за переконанням М. В. Шульги, є різновидом державної політики, «що включає сукупність ідей, цілей, завдань, методів, підходів, які спрямовані на розвиток земельно-правового регулювання» [619, с. 25].

Істотне значення має також належне законодавче регулювання відносин користування землею, зокрема вміщення у кодифікаційному акті земельного

законодавства приписів щодо оренди землі, більш детальне регулювання відносин щодо обмежених речових прав на земельні ділянки, зокрема, суперфіцію та емфітевзису.

Як зазначалося у наших працях, відносини щодо користування чужою земельною ділянкою для забудови та для сільськогосподарських потреб мають комплексну правову природу, тому повинні регулюватися як нормами цивільного, так і нормами земельного права [148, с. 212]. Причому, яскраво виражену правову природу мають, насамперед, відносини емфітевзису, оскільки пов'язані з використанням унікальних властивостей земель сільськогосподарського призначення [148, с. 212].

Існуюча судова практика свідчить про наявність великої кількості спорів з приводу земельних відносин. Передусім, найбільша кількість спорів виникає між фізичними та юридичними особами з одного боку та органами місцевого самоврядування і органами державної виконавчої влади з іншого боку з приводу набуття і припинення прав на землю.

З приводу використання земель сільськогосподарського призначення, наприклад, існують спори щодо зміни виду використання земельної ділянки. Вид використання земельної ділянки – це «передбачений законодавством для певної категорії земель особливий порядок (спосіб) використання земельної ділянки, що характеризується спеціальною метою, економічно доцільним видом діяльності та особливостями правового режиму, визначається самостійно власником земельної ділянки відповідно до її цільового призначення, з урахуванням містобудівної документації та документації із землеустрою, крім випадків, передбачених законодавством» [31, с. 49]. При цьому земельні ділянки сільськогосподарського призначення використовуються їх власниками або користувачами виключно в межах вимог щодо користування землями певного виду використання, встановлених Земельним кодексом України [31, с. 49].

У справі № 708/933/17 [401] заступник керівника Смілянської місцевої прокуратури звернувся до суду з позовом до Головного управління Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру у Черкаській області та фізичної особи про визнання незаконними і скасування наказів, визнання договорів оренди землі недійсними та скасування державної реєстрації договорів оренди.

У постанові від 03 червня 2020 р. у справі № 708/933/17 Верховний Суд, залишаючи без задоволення касаційні скарги фізичної особи на рішення Чигиринського районного суду Черкаської області від 20 лютого 2018 р. постанову Апеляційного суду Черкаської області від 05 квітня 2018 р. та постанову Апеляційного суду Черкаської області від 03 травня 2018 р. та залишаючи без змін оскаржувані рішення у відповідній частині, дійшов висновку, що зміна виду цільового призначення (використання) земельної ділянки сільськогосподарського призначення, встановленого законодавством та конкретизованого уповноваженим органом державної влади у рішенні про передачу її у власність або надання у користування та в документі, що посвідчує право на земельну ділянку, потребує обов'язкового дотримання механізму такої зміни. При цьому зазначив, що, враховуючи вимоги Земельного кодексу України щодо раціонального використання та охорони земель, зміна виду використання землі в межах її цільового призначення повинна проводитися у порядку, встановленому для зміни цього цільового призначення землі.

Судом встановлено, що переданні у користування фізичній особі земельні ділянки відносяться до сільськогосподарських угідь – сіножатей, що підтверджується довідками відділу Держземагенства у Чигиринському районі від 21 серпня 2014 р., однак вказані землі були надані в оренду не для сінокосіння, як того вимагає закон, а для ведення фермерського господарства, тобто відбулась зміна цільового виду використання землі, фактично спірними наказами та договором оренди поєднано два види

використання землі - для сінокосіння та ведення фермерського господарства. Разом з тим, у передбаченому чинним законодавством порядку зміна виду цільового призначення землі з сінокосіння на ведення фермерського господарства не відбулась.

За висновком Верховного Суду у справі № 708/933/17, оскільки цільове призначення спірних земельних ділянок не змінювалося, то вони відносяться до сіножатей, отже, повинні використовуватись саме для сінокосіння. Разом з тим, судом встановлено, що відповідач змінив цільове призначення землі та використовує її для товарного сільськогосподарського виробництва [401].

У постанові від 24.02.2020 р. у справі № 701/473/17 [398]. за позовом керівника Уманської місцевої прокуратури Черкаської області в інтересах держави до Головного управління Держгеокадастру в Черкаській області, фізичної особи, Селянського (фермерського) господарства «Пашенка» про визнання незаконним та скасування наказу, визнання недійсними договору оренди та суборенди, повернення земельної ділянки Верховний Суд зазначив, що кожна категорія земель має узагальнене цільове призначення, що визначає специфіку її особливого правового режиму. Так, земельні ділянки, віднесені до однієї категорії, можуть використовуватися за різними видами цільового призначення.

За висновком Верховного Суду, зміна виду цільового призначення (використання) земельної ділянки сільськогосподарського призначення, встановленого законодавством та конкретизованого уповноваженим органом державної влади у рішенні про передачу її у власність або надання у користування та в документі, що посвідчує право на земельну ділянку, потребує обов'язкового дотримання механізму такої зміни. Суд зазначив, що відповідно до закріпленого принципу раціонального використання та охорони земель земельні ділянки (частини земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування з визначеними щодо неї правами) сільськогосподарського призначення підлягають використанню виключно

відповідно до видів їх використання, які відповідають їх цільовому призначенню.

Отже, установивши, що спірна земельна ділянка відноситься до земель сільськогосподарського призначення (сіножаті), систематично використовувалась для сінокосіння, однак надана фізичній особі в оренду для ведення фермерського господарства, тобто мала місце зміна цільового виду використання землі з порушенням порядку встановлення та зміни цільового призначення, суд апеляційної інстанції дійшов обґрунтованого висновку про визнання незаконними та скасування наказу Головного управління Держземагентства у Черкаській області про затвердження проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки площею 23,34 га в оренду фізичній особі та визнання недійсними оспорюваних договорів оренди та суборенди землі на підставі статті 21 Земельного кодексу України, статей 203, 215 Цивільного кодексу України.

Як зазначив Верховний Суд, фактично наказом Головного управління Держземагентства у Черкаській області про затвердження документації із землеустрою та надання земельної ділянки в оренду від 17 жовтня 2014 року та договором оренди було допущено незаконну зміну цільового виду використання спірної земельної ділянки, оспорюваним наказом та договором оренди поєднано два види використання землі – для сінокосіння та ведення фермерського господарства. При цьому, жодного рішення уповноваженим органом щодо зміни виду використання спірної земельної ділянки не ухвалювалось та відповідна землевпорядна документація не розроблялась [398].

Подібні висновки щодо неможливості зміни виду використання земельної ділянки сільськогосподарського призначення обґрунтовані також у постанові Верховного Суду від 26 червня 2019 р. у справі № 701/902/17-ц за позовом Уманської місцевої прокуратури Черкаської області в інтересах держави до Головного управління Держгеокадастру в Черкаській області,

фізичної особи про визнання незаконним та скасування наказу, визнання недійсним договору оренди та скасування державної реєстрації [396].

Не до кінця вирішеним у судовій практиці залишається також питання щодо можливості застосування приписів цивільного та господарського законодавства до регулювання земельних відносин. Проблема щодо розмежування сфери дії Земельного та Цивільного кодексів України, до речі, є актуальною і в науці земельного та аграрного права [125, с. 25; 126, с. 36].

Так, зокрема у постанові Верховного Суду від 22 червня 2020 р. у справі № 922/2155/18 [403] зазначено, що посилення судів попередніх інстанцій в оскаржуваних рішеннях на норми статей 15 та 16 Цивільного кодексу України, статті 20 Господарського кодексу України у визначенні неефективності способу захисту, то слід зазначити, що таке посилення, за наявності спеціальних норм статті 152 Земельного кодексу України, а також статті 5 Господарського процесуального кодексу України, є зайвим, але не призвело до прийняття неправильного рішення, а тому рішення і постанову слід залишити без змін, а касаційну скаргу без задоволення. Таким чином визнано, що насамперед повинні застосовуватися норми земельного законодавства до регулювання земельних відносин [403].

Важливий висновок обґрунтовано також у постанові Верховного Суду від 03 червня 2020 р. у справі № 906/432/19 [402]. Зокрема, Верховний Суд зазначив, що відповідно до частини 1 статті 9 Цивільного кодексу України положення цього Кодексу застосовуються до врегулювання відносин, які виникають у сферах використання природних ресурсів та охорони довкілля, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства. Таким чином, до земельних правовідносин повинні застосовуватися норми земельного законодавства, як спеціального у регулюванні земельних відносин, а цивільне законодавство застосовується в субсидіарному порядку, тобто у разі, якщо відповідні земельні відносини не врегульовані положеннями земельного законодавства. Застосування норм земельного і цивільного

законодавства при регулюванні земельних правовідносин повинно базуватись на пріоритетності норм спеціального земельного законодавства перед нормами загального цивільного законодавства, а не навпаки. Зазначене відображає колізійний принцип *lex specialis derogat generalis* (лат. «спеціальний закон відмінняє (витісняє) загальний закон») [402].

Що стосується, застосування господарського законодавства до регулювання земельних відносин, то, вирішуючи справу № 910/16771/19 [402] за позовом Приватного акціонерного товариства «ОТІС» до Київської міської ради, за участю третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору на стороні відповідача, - Департаменту земельних ресурсів виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації), про визнання договору оренди земельної ділянки укладеним, Верховний Суд дійшов висновку про можливість застосування приписів господарського законодавства до відносин, що виникають при укладенні договорів оренди землі.

Зокрема, у постанові від 03 листопада 2020 р. у справі № 910/16771/19 [402] Верховний Суд зазначив, що враховуючи, що чинним законодавством земельні відносини приватноправового характеру, які пов'язані з набуттям речового права (в тому числі права оренди) на земельну ділянку, виникають після укладення договору оренди землі та державної реєстрації відповідного речового права, Верховний Суд вважає, що переддоговірні відносини між сторонами щодо узгодження умов договору оренди землі можуть регулюватися статтями 179, 181, 187 Господарського кодексу України. По-перше, це відповідає положенням статей 648, 649 Цивільного кодексу України та статті 2 Закону України «Про оренду землі». По-друге, переддоговірні відносини, пов'язані з укладанням договорів оренди земельних ділянок, не врегульовано спеціальними нормами Земельного кодексу України, Закону України «Про оренду землі» [408].

За висновком Верховного Суду, положеннями Земельного кодексу України та Закону України «Про оренду землі» як спеціальних нормативно-правових актів не визначено (крім обов'язкової наявності рішення відповідної ради для укладання договору оренди земельної ділянки) порядку вирішення переддоговірних спорів між сторонами з приводу розбіжностей щодо умов договору оренди земельної ділянки та порядку погодження протоколів розбіжностей щодо умов договору оренди земельної ділянки, які безпосередньо пов'язані з укладанням договору оренди земельної ділянки. Отже, до зазначених правовідносин підлягають застосуванню норми глави 20 Господарського кодексу України, оскільки вони не регулюються іншими нормативно-правовими актами [408].

Слід зазначити, що сформована судова практика щодо розгляду земельних спорів за допомогою тлумачення приписів земельного законодавства у багатьох випадках забезпечує одноманітне застосування правових норм у земельних правовідносинах.

На сьогодні у постановках Верховного Суду сформульовано важливі висновки з приводу оренди земель, переходу прав на землю тощо. Так, у постанові Великої Палати Верховного Суду від 22.09.2020 р. у справі № 159/5756/18 [391] сформульовані важливі висновки щодо поновлення договору оренди землі на новий строк. Зокрема, визначено, що для виникнення підстави поновлення договору, передбаченої частиною шостою статті 33 Закону України «Про оренду землі» орендар зобов'язаний повідомити орендодавця про намір скористатися правом на поновлення договору оренди землі з надсиланням проекту додаткової угоди [391].

У постанові Верховного Суду від 15.01.2019 р. у справі № 908/27/18 [394] викладено важливі висновки щодо застосування ст. 120 Земельного кодексу України, відповідно до яких у разі переходу права власності на майно, що знаходиться на орендованій земельній ділянці, до нового власника з моменту набуття права власності на це майно переходить право оренди

земельної ділянки, на якій вказане майно розміщене у тому самому обсязі та умовах, які були у попереднього власника. Отже з моменту набуття права власності на нерухоме майно особа, яка стала новим власником такого майна, одночасно набуває права оренди земельної ділянки, на якій розміщене це майно у зв'язку з припиненням права власності на нього та, відповідно, припиненням права користування попереднього власника земельною ділянкою, на якій це майно розміщене, згідно з частиною другою статті 120 Земельного кодексу України. Тобто особа, яка набула права власності на це майно фактично стає орендарем земельної ділянки, на якій воно розміщене у тому ж обсязі та на умовах, як і у попереднього власника. При цьому договір оренди цієї земельної ділянки щодо попереднього її користувача (попереднього власника нерухомого майна) припиняється відповідним договором, на підставі якого новим власником набуто право власності на розташоване на цій земельній ділянці майно, отже спірний договір не підлягає розірванню [394].

Судовою практикою сформульовано також важливі висновки щодо застосування статті 1212 Цивільного кодексу України у земельних правовідносинах. Так, згідно з постановою Великої Палати Верховного Суду від 23.05.2018 р. у справі № 629/4628/16-ц [378], постановою Верховного Суду від 28.02.2020 р. у справі № 913/169/18 [399], до моменту оформлення власником об'єкта нерухомого майна права оренди земельної ділянки, на якій розташований цей об'єкт, відносини з фактичного користування земельною ділянкою без укладеного договору оренди та недоотримання її власником доходів у вигляді орендної плати є за своїм змістом кондикційними. Фактичний користувач земельної ділянки, який без достатньої правової підстави за рахунок власника цієї ділянки зберіг у себе кошти, які мав заплатити за користування нею, зобов'язаний повернути ці кошти власнику земельної ділянки на підставі ч. 1 ст. 1212 Цивільного кодексу України [378; 399].

Отже, законодавче регулювання відносин щодо використання та охорони земель у сільському господарстві здійснюється нормативно-правовими актами земельного та аграрного законодавства. Структурні взаємозв'язки між земельним та аграрним законодавством зумовили формування складних міжгалузевих інститутів, що забезпечують регулювання земельних відносин у сільському господарстві.

До напрямів удосконалення законодавства про використання та охорону земель в аграрному секторі належать: регулювання усіх земельних відносин єдиним кодифікаційним актом земельного законодавства; усунення суперечностей між нормативно-правовими актами земельного, аграрного, цивільного та інших галузей законодавства; забезпечення стабільності у законодавчому регулюванні земельних відносин у сільському господарстві.

3.6.2. Законодавче забезпечення охорони навколишнього природного середовища у сільському господарстві; екологізація аграрного законодавства

Процес сільськогосподарського виробництва об'єктивно пов'язаний з використанням природних ресурсів та впливом на довкілля. Тому необхідною умовою ведення сільськогосподарського виробництва є його відповідність еколого-правовим вимогам. Належне законодавче регулювання природоохоронних відносин в аграрному секторі є необхідною умовою забезпечення сталого розвитку сільського господарства та сільських територій.

Правове регулювання охорони навколишнього природного середовища у сільському господарстві аналізувалось як представниками науки екологічного права: В. І. Андрейцевим, А. П. Гетьманом, В. В. Костицьким, Н. Р. Малишевою, В. Л. Мунтяном, Ю. С. Шемшученком, так і представниками аграрно-правової науки: В. М. Єрмоленком, І. І. Каракашем, О. О. Погрібним, Н. І. Титовою, М. В. Шульгою, В. З. Янчуком. Окремо слід відзначити наукові дослідження з питань екологізації аграрного

законодавства, що здійснювалися переважно представниками еколого-правової науки: В. І. Андрейцевим, С. О. Боголюбовим, А. П. Гетьманом, О. К. Голіченковим, Н. Р. Кобецькою, О. С. Колбасовим, В. В. Костицьким, С. М. Кравченко, Н. Р. Малишевою, В. Л. Мунтяном, В. В. Петровим, В. К. Поповим, Ю. С. Шемшученком та іншими авторами. Окремих питань екологізації нормативно-правових актів аграрного законодавства торкалися у своїх працях юристи-аграрники: В. В. Носік, І. І. Каракаш, П. Ф. Кулинич, О. О. Погрібний, В. І. Семчик, Н. І. Титова, М. В. Шульга, В. З. Янчук та інші вчені.

Водночас постійний розвиток екологічного та аграрного законодавства в умовах євроінтеграції зумовлює необхідність подальших наукових досліджень у цій площині. Тому важливе значення має аналіз системи нормативно-правових актів, що забезпечують регулювання відносин охорони довкілля у сільському господарстві, аналіз зв'язків та співвідношення між ними, а також визначення тенденцій майбутнього розвитку законодавства у цій частині.

Сільське господарство органічно пов'язане з використанням земель, водних та інших природних ресурсів. Відтак, невід'ємною складовою виробничо-господарської діяльності всіх аграрних підприємств є раціональне природокористування та охорона навколишнього природного середовища.

Як справедливо зазначала Н.І. Титова, праця в аграрному секторі економіки – це органічне використання природних якостей землі в процесі виробничої сільськогосподарської діяльності, тому тут трудові відносини є, по суті, складними земельно-трудовими чи еколого-трудовими відносинами [561, с. 149].

Ще в минулому столітті В. Л. Мунтян виділяв такі напрями правового захисту навколишнього середовища у сільському господарстві: «охорона і підвищення продуктивності земельних угідь; попередження і ліквідація забруднення земель, вод, рослинності відходами промислових підприємств;

захист навколишнього середовища від забруднення хімічними речовинами» [346, с. 212].

У сучасний період науковці справедливо виділяють два найбільш важливі вектори природоохоронної діяльності у сільському господарстві: «охорона навколишнього природного середовища і всіх його елементів від негативного впливу сільськогосподарського виробництва та охорона сільського господарства від шкідливого впливу антропогенного навколишнього середовища» [240, с. 346].

Важливе значення у цьому контексті має розуміння екологічної функції держави, сутність якої, на думку І. І. Каракаша, полягає у врегулюванні природокористування з метою додання йому економічно раціонального, екологічно безпечного і соціально орієнтованого напрямку [278, с. 32]. При цьому основними цілями екологічної функції держави, на думку вченого, є: «охорона навколишнього природного середовища для нормального існування людини, забезпечення екологічної безпеки для життя і здоров'я громадян, створення сприятливих умов для здійснення ними своїх екологічних прав та надання відповідних гарантій їх реалізації» [278, с. 32].

Відповідно, правова охорона довкілля здійснюється як через встановлення правових приписів щодо охорони окремих видів природних ресурсів, що використовуються у сільському господарстві, так і через правове регулювання здійснення самої сільськогосподарської діяльності [7, с. 414-415]. Слід відзначити, що процеси інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, використання мінеральних добрив, пестицидів, засобів боротьби зі шкідниками рослин негативно позначаються на стані земель та інших природних ресурсів. Водночас авторами справедливо зазначається, що сільськогосподарська діяльність є не лише джерелом екологічних загроз, але й об'єктом охорони від них [7, с. 414]. Необхідно погодитися з І. І. Каракашем, що «економічні та екологічні інтереси є об'єктивно

суперечливими, їх зближення, а тим паче поєднання, є надзвичайно складним» [419, с. 9].

У зв'язку з цим Законом України від 28 лютого 2019 року «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» передбачено заходи щодо забезпечення сталого використання та охорони земель, створення умов для обов'язкового врахування екологічної складової під час розроблення та затвердження документів державного планування та у процесі прийняття рішень про провадження господарської діяльності, яка може мати значний вплив на довкілля тощо [470].

На думку Л. О. Бондаря, «правовий інститут охорони довкілля в сільському господарстві є складним інститутом одночасно аграрного й екологічного права як комплексних галузей права» [7, с. 414]. Тому законодавчою основою охорони довкілля у сільському господарстві є велика система нормативно-правових актів різної галузевої належності. Зокрема, приписи про охорону і раціональне використання природних ресурсів у процесі сільськогосподарського виробництва та про запобігання негативному впливу на довкілля вміщені в актах екологічного й аграрного законодавства.

В цілому нормативно-правові акти, що регулюють відносини з охорони навколишнього середовища у сільському господарстві, можна поділити на три групи.

До першої групи варто віднести еколого-правові акти, що закріплюють загальні засади охорони навколишнього природного середовища та містять визначальні положення щодо напрямів охорони довкілля в різних сферах взаємодії суспільства і природи, в тому числі і в сільському господарстві. До таких актів належать Закони України «Про охорону навколишнього природного середовища» [479], «Про оцінку впливу на довкілля» [482], «Про відходи» [426] та інші [54, с. 7].

До другої групи належать нормативно-правові акти екологічного законодавства, які визначають вимоги щодо охорони окремих природних

ресурсів: Земельний кодекс України, Водний кодекс України, Кодекс законів про надра України, Лісовий кодекс України, Закони України «Про тваринний світ» [501], «Про рослинний світ» [491], «Про охорону атмосферного повітря» [477] та інші. У цих актах, поряд із положеннями загального значення, що регулюють відносини використання окремих природних ресурсів, вміщені ще й спеціальні приписи щодо забезпечення їх охорони у процесі ведення сільськогосподарського виробництва [54, с. 7].

Особливо важливе значення у системі цих актів належить актам земельного законодавства, адже земля є основним і незамінним засобом аграрного виробництва. Поряд із Земельним кодексом України, відносини щодо охорони земель у сільському господарстві регулюють і спеціальні Закони: «Про охорону земель» [478], «Про меліорацію земель» [462] та інші.

Третю групу утворюють акти аграрного законодавства, що містять законодавчі приписи про охорону довкілля. До цієї групи можна віднести Закони України «Про пестициди і агрохімікати» [484], «Про захист рослин» [453], «Про карантин рослин» [456], «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» [474] та інші. Законодавчі приписи, вміщені в актах аграрного законодавства, спрямовані переважно на врегулювання окремих видів сільськогосподарської виробничої діяльності та водночас передбачають заходи щодо запобігання впливу сільськогосподарського виробництва на навколишнє середовище [54, с. 7].

Таким чином, охорона довкілля у сільському господарстві забезпечується системою законодавчих приписів, вміщених у нормативно-правових актах екологічного й аграрного законодавства, та утворює складний міжгалузевий законодавчий інститут [54, с. 8]. Базове значення у системі цього інституту належить еколого-правовим нормам та приписам [44, с. 93].

Серед недоліків законодавчого регулювання цих відносин можна відзначити розкиданість приписів з питань охорони довкілля у сільському

господарстві по різних нормативно-правових актах (як серед актів у межах однієї галузі законодавства, так і серед різногалузевих актів), відсутність «центрального» акта, що певною мірою ускладнює застосування на практиці таких приписів [54, с. 8].

Крім того, недоліком сучасного законодавчого регулювання охорони навколишнього середовища у сільському господарстві є закріплення на законодавчому рівні переважно загальних вимог щодо охорони природних ресурсів у процесі здійснення різних видів господарської діяльності та недостатнє врахування специфіки процесу виробництва продукції рослинництва і тваринництва. Така специфіка до певної міри врахована лише у спеціальних актах аграрного законодавства (наприклад, у Законах України «Про пестициди і агрохімікати» [484], «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» [474] тощо) [54, с. 8].

Одним із важливих напрямів розвитку законодавства в цій частині є подальша екологізація аграрного законодавства. Закріплені в еколого-правових актах вимоги щодо раціонального використання та охорони природних ресурсів, допустимого впливу на довкілля повинні знаходити відображення у змісті нормативно-правових приписів з питань здійснення сільськогосподарської виробничої діяльності [54, с. 8].

На думку М. Ф. Реймерса, сучасні процеси екологізації охоплюють усі сторони життя людей (науки, знання, ідеології, промисловості, сільського господарства, транспорту, демографічної політики тощо) [518, с. 171, 214-249]. У зв'язку з цим у сучасний період науковцями обґрунтовується концепція екологізації суспільного розвитку, що передбачає «екологізацію економічної і соціальної політики та оздоровлення духовної сфери за допомогою системи ефективних інструментів з метою забезпечення стійкості екологічних систем і усунення глобальних, національних і регіональних

екологічних загроз» [540, с. 99]. Складовою екологізації суспільного розвитку є екологізація законодавства.

Під екологізацією законодавства в юридичній науці розуміють упровадження норм екологічного права в акти тих галузей законодавства, які регулюють управлінську, господарську, рекреаційну та іншу діяльність, що тією чи іншою мірою впливає на природне довкілля [217, с. 366].

Екологізація є важливим правовим явищем, що стосується практично всіх галузей законодавства. Вона об'єктивно зумовлюється глобальними екологічними проблемами, а також посиленням міжгалузевих зв'язків у системі права і законодавства, взаємопроникненням різних галузей права та потребою в інтеграції правового регулювання суспільних відносин [43, с. 159; 88, с. 15].

Оскільки у сільському господарстві земля та інші природні ресурси використовуються як основні засоби виробництва, процес виробництва сільськогосподарської продукції в юридичній науці запропоновано називати спеціальним терміном «землевикористання» [561, с. 4-5, 24]. Тому потреби екологізації законодавства про сільськогосподарську виробничу діяльність мають особливе значення [43, с. 159].

Аграрне законодавство України повинно забезпечувати оптимальне співвідношення між екологічними та економічними інтересами у процесі здійснення сільськогосподарської виробничої діяльності. Як зазначає Л. Ф. Усманова, ефективність природокористування і охорони навколишнього природного середовища в сільському господарстві можлива за умов всебічної екологізації аграрного законодавства [591, с. 22-23].

Екологізація аграрного законодавства України полягає у втіленні екологічних принципів та вимог у змісті нормативно-правових актів, що регулюють сільськогосподарську виробничу діяльність [43, с. 159; 99, с. 118]. Основним завданням такої екологізації є нормативне закріплення

оптимальної міри впливу аграрного виробництва на навколишнє природне середовище з урахуванням специфіки такого впливу [591, с. 27].

Основою для екологізації аграрного законодавства є, насамперед, норми Конституції України (ст. 13, 16, 50) [306], Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [479], кодифікаційні акти природноресурсового законодавства та ін. Закріплені в них вимоги щодо раціонального використання та охорони природних ресурсів, допустимого впливу на довкілля повинні знаходити відображення у змісті нормативно-правових приписів з питань здійснення сільськогосподарської виробничої діяльності.

Аграрне законодавство України покликане регулювати суспільні відносини в аграрному секторі економіки з урахуванням взаємозв'язку сільськогосподарського виробництва з навколишнім природним середовищем. Проте сучасні нормативно-правові акти аграрного законодавства, що визначають особливості правового статусу сільськогосподарських підприємств, та акти з питань виробничо-господарської діяльності в аграрному секторі економіки містять лише окремі правові приписи щодо раціонального природокористування та охорони навколишнього природного середовища [43, с. 159-160]. У зв'язку з цим справедливо відзначає Є. С. Бердніков, що чинні акти аграрного законодавства «в цілому присвячені регулюванню господарських відносин в агропромисловому комплексі і є недостатньо екологізованими» [12, с. 480]. Тому одним із концептуальних напрямів розвитку аграрного законодавства України є наповнення його екологічним змістом [34, с. 25; 44, с. 93].

При цьому йдеться, передусім, не про механічне включення законодавчо визначених екологічних вимог до нормативно-правових актів аграрного законодавства, а про формування на основі загальних принципів та ідей охорони навколишнього природного середовища і раціонального природокористування якісно нових правових приписів, що

забезпечуватимуть спеціалізоване правове регулювання аграрних відносин [34, с. 26; 43, с. 160; 44, с. 93; 54, с. 8; 99, с. 119]. Як слушно зазначає Н. К. Тахватуліна, суть екологізації законодавства полягає у формуванні нових правових норм шляхом включення до їх матерії еколого-правових постулатів [557, с. 16].

Слід погодитися з Л. Ф. Усмановою в тому, що важливим на сьогодні є закріплення в нормативно-правових актах аграрного законодавства не лише відповідних обов'язків сільськогосподарських підприємств по використанню природних об'єктів та охороні навколишнього природного середовища, а й визначення правових гарантій забезпечення цих еколого-правових вимог [591, с. 22].

Важливим напрямом екологізації законодавства є закріплення екологічних вимог щодо охорони і раціонального використання земель сільськогосподарського призначення [43, с. 160]. З цього приводу М. В. Шульгою послідовно обґрунтовано важливу ідею щодо необхідності екологізації земельно-правових приписів та об'єднання їх у самостійній главі Земельного кодексу [621, с. 139].

П. Ф. Кулинич у своїх працях послідовно обґрунтовує правову концепцію контрольованої якості сільськогосподарського земельного фонду, завдання якої «зводиться до встановлення державою шляхом прийняття відповідного законодавства нової, соціально ефективною правовою моделі охорони та використання землі як засобу аграрного виробництва, елемента агросфери та природного ресурсу в цілому» [322, с. 605-606].

Особливе значення має також запровадження екологічних вимог та заходів щодо охорони довкілля у процесі хімізації та меліорації земель, при здійсненні різних видів виробничо-господарської діяльності сільськогосподарськими підприємствами, що впливають на довкілля [43, с. 160].

Екологізація аграрного законодавства України є необхідною умовою екологізації сільського господарства як галузі матеріального виробництва, що відповідає стратегічним державним цілям і потребам сталого розвитку [43, с. 160]. Тому слід погодитися з Т. В. Курман у тому, що на сьогодні одним із визначальних, керівних принципів аграрного права стає принцип екологізації аграрного виробництва, «який полягає в стимулюванні екологічно безпечного ведення сільського господарства та реалізації екологічних програм на селі» [325, с. 91].

За справедливим переконанням Е. Р. Шамсутдінова, існує й зворотний зв'язок, адже зміст процесу екологізації законодавства залежить і від сутності фактичної екологізації, що здійснюється в різних сферах людської діяльності [608, с. 17-18].

Отже, основними напрямками екологізації сучасного аграрного законодавства є, на наш погляд, наступні:

- законодавче закріплення в актах аграрного законодавства особливостей правового статусу виробників сільськогосподарської продукції як природокористувачів;

- подальша спеціалізація екологічних вимог щодо меліорації, хімізації в сільському господарстві, здійснення окремих видів сільськогосподарської виробничої діяльності та закріплення таких спеціалізованих правових приписів комплексного характеру на законодавчому рівні;

- нормативне забезпечення раціонального використання та охорони земель сільськогосподарського призначення, збереження та відтворення родючості ґрунтів (шляхом доповнення Земельного кодексу України нормами щодо охорони земель, екологізації земельно-правових приписів що регулюють відносини використання земель для потреб сільськогосподарського виробництва);

- законодавче забезпечення процесу екологізації сільського господарства як галузі матеріального виробництва, що передбачає як прийняття нових

нормативно-правових актів, так і внесення змін та доповнень до діючих актів з питань упровадження прогресивних систем землеробства, ресурсозберігаючих технологій сільськогосподарської виробничої діяльності тощо [43, с. 160-161; 88, с. 16].

На підставі викладеного можна зробити висновок, що екологізація аграрного законодавства – це концептуальний напрям його сучасного розвитку, що передбачає втілення екологічних принципів та вимог у змісті нормативно-правових актів, які регулюють сільськогосподарську виробничу діяльність [43, с. 161; 88, с. 16]. Суть такої екологізації полягає, передусім, у формуванні на основі загальних принципів та ідей охорони навколишнього природного середовища і раціонального природокористування якісно нових правових приписів, що забезпечуватимуть спеціалізоване правове регулювання аграрних відносин [43, с. 161; 88, с. 16].

Забезпечення належної охорони довкілля у процесі сільськогосподарського виробництва повинно стати одним із важливих пріоритетів державної аграрної політики, визначених на законодавчому рівні [54, с. 10].

Законом України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» передбачалися окремі положення щодо забезпечення охорони земель та ґрунтів, сприяння впровадженню ресурсозберігаючих, безпечних та екологічно чистих технологій виробництва сільськогосподарської продукції та продовольства [471]. Та, попри формальну чинність цього Закону, сама його назва свідчить про тимчасовий характер, а тому сьогодні існує потреба у формуванні державної аграрної політики на довгострокову перспективу, визначенні її основних пріоритетів і закріпленні їх на законодавчому рівні.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 вересня 2015 р. №995-р [500] затверджено Концепцію розвитку сільських територій. Метою Концепції є створення необхідних організаційних, правових та фінансових

передумов для сільського розвитку шляхом: охорони навколишнього природного середовища, збереження та відновлення природних ресурсів у сільській місцевості; приведення законодавства у сфері сільського розвитку у відповідність до стандартів ЄС [500]. Для виконання Концепції передбачалося, зокрема, розробка та здійснення заходів з охорони та збереження природних ресурсів у сільській місцевості (розвиток природно-заповідного фонду із залученням територіальних громад села, селища і суб'єктів господарювання; організація роботи з видалення залишків агрохімікатів на занедбаних складах та інших, у тому числі необлаштованих місцях їх зберігання; посилення контролю і відповідальності за викидання побутових відходів, організацію стихійних сміттєзвалищ, скидання забруднених вод у поверхневі водойми в сільській місцевості; підтримка виробництва енергії з альтернативних джерел тощо). На виконання зазначеної Концепції 19 липня 2017 р. затверджено Кабінетом Міністрів України відповідний план заходів [443].

У сучасний період існує потреба у законодавчому закріпленні вимог щодо охорони довкілля у сільському господарстві як пріоритетних засад державної аграрної політики України на довгострокову перспективу [54, с. 9].

В умовах інтеграції України з європейським співтовариством законодавче забезпечення розвитку аграрного сектора економіки України повинно базуватися на засадах Спільної аграрної політики (САП) ЄС, що має на меті раціональне використання та охорону природних ресурсів, комплексний розвиток сільських територій [54, с. 9].

Як зазначають іноземні дослідники, «неминучим є висновок про те, що САП, особливо в своїх ранніх формах, пришвидшила зміни в сільському господарстві, вплинувши на інтенсифікацію виробництва та структурні зміни у фермерських господарствах. Можна стверджувати, що це мало шкідливий вплив на навколишнє середовище через збільшення інтенсивності

виробництва в більш продуктивних районах, та водночас позитивний вплив на підтримку виробництва в менш продуктивних районах» [644, с. 7-8].

У ст. 404 Угоди по асоціацію між Україною та Європейським Союзом передбачено, що співробітництво між сторонами у сфері сільського господарства та розвитку сільських територій охоплює, поряд з іншим, такі сфери: «заохочення сучасного та сталого сільськогосподарського виробництва, з урахуванням необхідності захисту навколишнього середовища і тварин, зокрема поширення застосування методів органічного виробництва й використання біотехнологій, шляхом впровадження найкращих практик у цих сферах; обмін найкращими практиками щодо механізмів підтримки політики у сфері сільського господарства та розвитку сільських територій; заохочення політики якості сільськогосподарської продукції у сферах стандартів продукції, вимог щодо виробництва та схем якості» [488].

Особливістю САП на період до 2020 року є те, що поряд із цілями стосовно розвитку сільського господарства і його суб'єктів все більше уваги приділяється цілям соціально-правовим і збереженню навколишнього середовища [616, с. 189]. До основних пріоритетів Спільної аграрної політики належить: стале використання природних ресурсів і господарська діяльність, узгоджена з кліматом: законодавча гарантія сталої виробничої діяльності й забезпечення постачання природних публічних благ; підтримка зростання екологічно чистого виробництва шляхом упровадження інноваційних технологій [616, с. 189]. Тому з 2014 року в ЄС застосовується особливий режим підтримки малих форм господарювання, а за допомогою системи так званих «зелених» платежів у рамках САП ЄС і надалі збережеться стимулювання екологізації сільськогосподарського виробництва [274, с. 5].

Отже, законодавчі приписи про охорону і раціональне використання природних ресурсів у процесі сільськогосподарського виробництва та про

запобігання негативному впливу на довкілля вміщені в актах екологічного й аграрного законодавства та утворюють складний міжгалузевий законодавчий інститут [54, с. 10].

Забезпечення охорони довкілля у процесі виробництва сільськогосподарської продукції має стати одним із пріоритетів державної аграрної політики, визначених на законодавчому рівні [54, с. 10].

Висновки до розділу 3

1. Розвиток законодавчого інституту забезпечення державної аграрної політики передбачає законодавче визначення основних засад державної аграрної політики України на довгострокову перспективу, приведення заходів з державного регулювання аграрного сектора економіки України у відповідність до вимог СОТ та ЄС. Важливим завданням у сучасний період є також створення необхідних економічних, організаційних та правових механізмів реалізації основних пріоритетів державної аграрної політики України [82, с. 84].

2. Формування окремого законодавчого інституту державної підтримки сільського господарства України було зумовлене пріоритетами сучасної державної аграрної політики та об'єктивними потребами забезпечення продовольчої безпеки держави. Обґрунтовано положення про те, що подальший розвиток законодавства про державну підтримку сільського господарства України повинен базуватися на принципах Спільної аграрної політики, що передбачає поступове скорочення прямих субсидій сільськогосподарським товаровиробникам та пріоритет фінансування програм розвитку сільських територій і природоохоронних заходів у сільському господарстві.

3. Головним напрямом удосконалення нормативно-правового регулювання державної підтримки сільського господарства є інституційна кодифікація законодавства про державну підтримку сільського господарства України шляхом істотного оновлення та розширення сфери дії Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», приведення заходів з державної підтримки сільського господарства у відповідність до вимог СОТ та ЄС, а також створення відповідних економічних, організаційних та правових механізмів реалізації базових

положень законодавства про державну підтримку сільського господарства України [82, с. 84].

4. Сучасне нормативно-правове регулювання діяльності колективних сільськогосподарських підприємств здійснюється за допомогою нормативно-правових актів різних галузей законодавства. Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» є основним нормативно-правовим актом, що визначає особливості правового статусу колективних сільськогосподарських підприємств. Проте значна частина його положень застаріла і потребує узгодження з кодифікаційними актами цивільного, земельного та інших галузей законодавства. Крім того, існує необхідність доповнення Закону нормативними приписами, що забезпечуватимуть детальну правову регламентацію специфічних членських, майнових, трудових та інших внутрішньогосподарських відносин у колективних сільськогосподарських підприємствах.

Колективне сільськогосподарське підприємство розглядається як самостійний суб'єкт господарювання, створений на добровільних засадах громадянами України, що діє на засадах членства, обов'язкової трудової участі та самоврядування, здійснює виробництво, переробку та реалізацію сільськогосподарської продукції на землях сільськогосподарського призначення з метою одержання прибутку

Подальшого вдосконалення потребує законодавче регулювання правового режиму майнових фондів колективного сільськогосподарського підприємства, правові засади використання земель сільськогосподарського призначення підприємствами.

У роботі також прогнозується можливість зникнення такої організаційно-правової форми господарювання, як колективне сільськогосподарське підприємство, свідченням чого є спільність більшості ознак колективних сільськогосподарських підприємств та сільськогосподарських виробничих кооперативів.

5. Аналіз законодавчого інституту сільськогосподарської кооперації дозволив дійти висновку про те, що сучасне законодавство про сільськогосподарську кооперацію не повністю відповідає потребам спеціалізованого правового регулювання аграрних відносин за участю сільськогосподарських кооперативів. Водночас прийняття нового Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» свідчить про істотне розширення сфери аграрно-правового регулювання внутрішньокооперативних відносин, що є позитивним явищем.

Сільськогосподарський кооператив пропонується розглядати як юридичну особу, утворену на добровільних засадах фізичними та/або юридичними особами, які є виробниками сільськогосподарської продукції, на засадах членства, самоврядування та об'єднання пайових майнових внесків для провадження спільної господарської та іншої діяльності з використанням земель сільськогосподарського призначення з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб членів кооперативу

Основним напрямом розвитку законодавства про сільськогосподарську кооперацію повинно стати наповнення Закону спеціалізованими правовими приписами щодо особливостей регулювання земельних та трудових відносин у сільськогосподарських кооперативах. Важливе значення матиме також своєчасна розробка підзаконних нормативно-правових актів, що визначатимуть особливості правового статусу різних видів сільськогосподарських кооперативів.

6. Законодавство про фермерство в Україні аналізується як важливий інститут аграрного законодавства України. Відзначається, що сучасний розвиток законодавства про фермерство характеризується зміною підходів до суті та юридичних ознак фермерського господарства, спрощенням порядку створення фермерського господарства, урізноманітненням видів господарств та державним сприянням розвитку сімейних фермерських господарств.

Основними напрямками розвитку законодавства про фермерські господарства є: належна регламентація правового статусу фізичних осіб-підприємців, що займаються веденням фермерського господарства, врегулювання земельних і майнових відносин у таких господарствах, а також подальше законодавче закріплення заходів державної підтримки сімейних фермерських господарств.

7. На сучасному етапі переходу до ринкових аграрних відносин потрібно створити стабільну законодавчу базу для розвитку особистих селянських господарств, що є ефективною формою господарювання на землях сільськогосподарського призначення. Це передбачає внесення відповідних змін та доповнень до Закону України «Про особисте селянське господарство», приведення його окремих положень у відповідність до нормативно-правових актів цивільного, господарського, трудового, сімейного та інших галузей законодавства України, а також затвердження державної і регіональних програм підтримки особистих селянських господарств, прийняття низки законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів з метою конкретизації бланкетних норм Закону.

У зв'язку з цим подальшого законодавчого вирішення потребують питання щодо законодавчого забезпечення розвитку особистих селянських господарств товарної спрямованості, розмежування їх із фермерськими господарствами та підприємницькою діяльністю в сільському господарстві, вдосконалення правового регулювання діяльності особистих селянських господарств у частині надання послуг у сфері сільського зеленого туризму та деякі інші.

Під особистим селянським господарством пропонується розуміти особливу форму організації та здійснення виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг у сфері сільського господарства чи сільського зеленого туризму, що провадиться без створення юридичної особи, фізичною особою

індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з використанням майна та земель членів господарства, за рахунок переважно власної праці з метою задоволення особистих потреб

8. Сучасне нормативно-правове регулювання діяльності державних і комунальних сільськогосподарських підприємств здійснюється за допомогою нормативно-правових актів різних галузей законодавства. Максимальне врахування специфічних ознак державних і комунальних сільськогосподарських підприємств буде можливим за умови регулювання внутрішньогосподарських відносин у таких підприємствах спеціалізованим нормативно-правовим актом аграрного законодавства, прийнятим з урахуванням особливостей правового становища цих підприємств. З огляду на схожість багатьох ознак комунальних та державних сільськогосподарських підприємств, їх правовий статус може визначатися єдиним нормативно-правовим актом – Законом «Про державні та комунальні сільськогосподарські підприємства».

Державне (комунальне) сільськогосподарське підприємство розглядається як особливий суб'єкт господарювання, утворений органом державної влади (органом місцевого самоврядування) в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини державної (комунальної) власності, що входить до сфери його управління, та систематично здійснює виробничу сільськогосподарську діяльність на землях сільськогосподарського призначення з метою задоволення потреб суспільства (територіальної громади) та досягнення економічних чи соціальних результатів

9. Сільськогосподарська виробнича діяльність визначається як врегульована нормами права діяльність фізичних та юридичних осіб на землях сільськогосподарського призначення, спрямована на виробництво, переробку та реалізацію сільськогосподарської продукції (продукції рослинництва і тваринництва) з метою задоволення особистих чи суспільних

потреб. Існування специфічних особливостей сільськогосподарської виробничої діяльності аграрних суб'єктів зумовлює необхідність її спеціалізованої правової регламентації.

10. Аргументовано необхідність узгодження змісту понять «виробник сільськогосподарської продукції», «сільськогосподарський товаровиробник», «сільськогосподарське підприємство», які використовуються в нормативно-правових актах. При цьому зазначається, що термін «виробник сільськогосподарської продукції» є найширший за змістом, оскільки включає як юридичних, так і фізичних осіб, в тому числі й осіб, що займаються виробництвом сільськогосподарської продукції для власного споживання.

До виробників сільськогосподарської продукції пропонується відносити юридичних осіб різних організаційно-правових форм та фізичних осіб, що здійснюють виробництво сільськогосподарської продукції, переробку та реалізацію сільськогосподарської продукції власного виробництва на землях сільськогосподарського призначення.

11. У системі нормативно-правових актів аграрного законодавства з питань виробничо-господарської діяльності в аграрному секторі можна виділити такі групи: 1) акти, що визначають особливості окремих видів виробничо-господарської діяльності в аграрному секторі; 2) акти, що регулюють особливості виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції; 3) акти, що визначають екологічні та інші вимоги щодо процесу виробництва, а також щодо якості й безпеки сільськогосподарської продукції.

Для законодавства України про виробничо-господарську діяльність в аграрному секторі характерні наступні особливості: уніфікований характер більшості нормативно-правових актів, що регулюють виробничо-господарську діяльність аграрних суб'єктів; важливе значення внутрішньогосподарських локальних актів у регулюванні виробничо-господарської діяльності аграрних підприємств; «природничий» характер

законодавчих приписів, вміщених в нормативно-правових актах з питань виробничо-господарської діяльності аграрних підприємств та інші.

Важливим напрямом розвитку національного законодавства про органічне виробництво є розробка та прийняття підзаконних нормативно-правових актів, що визначатимуть механізм реалізації законодавчих положень.

Одним із істотних векторів розвитку законодавства про виробництво органічної сільськогосподарської продукції та сировини є гармонізація його із законодавством Європейського Союзу та впровадження заходів державної підтримки виробників органічної сільськогосподарської продукції (сировини).

12. Виділено загальні ознаки сучасного законодавчого регулювання трудових відносин у сільському господарстві:

1) тенденція до уніфікації правового регулювання трудових відносин в усіх підприємствах, незалежно від виду діяльності та галузевої належності;

2) відсутність належної спеціалізації правового регулювання трудових відносин у сільському господарстві;

3) важливе значення локального нормативно-правового регулювання трудових відносин у сільському господарстві, в тому числі й у частині врахування специфіки аграрного виробництва.

13. Аргументується потреба у внесенні доповнень до нормативно-правових актів аграрного законодавства, що приймаються за суб'єктивним принципом, нормами, які б забезпечували спеціалізоване правове регулювання трудових відносин. Важливим напрямом удосконалення правового регулювання трудових відносин у сільському господарстві є також розробка і затвердження примірних (типових) локальних внутрішньогосподарських актів аграрних підприємств різних організаційно-правових форм, що максимально відобразатимуть специфіку сільськогосподарського виробництва та особливості організаційно-правової

форми господарювання, зокрема, типових статутів різних видів сільськогосподарських підприємств, галузевих правил внутрішнього правового розпорядку, які сприятимуть підвищенню якісного рівня локальної правотворчості аграрних суб'єктів [92].

14. Законодавче регулювання охорони праці у сільському господарстві забезпечується ієрархічною системою нормативно-правових актів трудового та аграрного законодавства різної юридичної сили. Подальше вдосконалення нормативно-правового регулювання охорони і безпеки праці в аграрному секторі економіки повинно передбачати визначення і затвердження на законодавчому рівні основних засад державної політики в галузі безпеки та гігієни праці у сільському господарстві, подальшу гармонізацію національного законодавства із вимогами міжнародно-правових актів, а також поглиблення спеціалізації правового регулювання відносин з охорони праці в аграрному секторі як на загальнодержавному, так і на галузевому та локальному (внутрішньогосподарському) рівнях.

15. Істотне значення для вдосконалення правового регулювання оплати праці у сільському господарстві матиме також доповнення чинних диференційованих актів аграрного законодавства нормами про особливості оплати праці працівників та членів таких підприємств.

Важливим на сьогодні є колективно-договірне регулювання відносин з оплати праці у сфері аграрного виробництва. У зв'язку з цим особливості оплати праці на кожному сільськогосподарському підприємстві повинні визначатися колективним договором, положенням про оплату праці та іншими локальними внутрішньогосподарськими актами з дотриманням державних соціальних гарантій, встановлених законодавством України.

16. Одним із пріоритетних напрямів сучасної аграрної політики є розвиток соціальної сфери села. Важливим завданням у сучасний період є створення необхідних економічних, організаційних та правових механізмів реалізації основних положень Закону України «Про пріоритетність

соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві».

Майбутній розвиток законодавства про соціальну сферу села повинен базуватися на законодавчо визначених засадах державної аграрної політики на довгострокову перспективу. Основою для відродження українського села має стати затверджена Верховною Радою України загальнодержавна програма, яка повинна передбачати як заходи щодо соціального розвитку села, так і заходи щодо підтримки сільськогосподарського виробництва.

17. Обґрунтовується положення про те, що основними напрямками законодавчого забезпечення прав селян повинні стати такі:

- 1) визначення на законодавчому рівні загальних понять «селянин», «селянство»;
- 2) закріплення в єдиному законодавчому акті (на сьогодні таким актом міг би стати Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві») специфічних прав селян у сфері трудових, майнових, земельних, організаційних правовідносин, що виникають в процесі виробництва сільськогосподарської продукції;
- 3) внесення доповнень до Законів України «Про фермерське господарство», «Про колективне сільськогосподарське підприємство», «Про сільськогосподарську кооперацію» з метою більш повної регламентації правового статусу членів цих структур;
- 4) детальна регламентація у Земельному кодексі України повноважень селян у сфері сільськогосподарського землевикористання;
- 5) визначення на законодавчому рівні механізму реалізації прав селян шляхом прийняття відповідних підзаконних актів;
- 6) законодавче закріплення юридичних гарантій реалізації та захисту прав селян [71, с. 21; 116, с. 52-53].

У майбутньому зазначені нормативні приписи можуть стати основою для розробки окремого розділу кодифікаційного акта аграрного законодавства та будуть слугувати структурним стрижнем для побудови архітекτονіки правового статусу селянина.

18. Законодавче регулювання відносин щодо використання та охорони земель у сільському господарстві здійснюється нормативно-правовими актами земельного та аграрного законодавства. Структурні взаємозв'язки між земельним та аграрним законодавством зумовили формування складних міжгалузевих інститутів, що забезпечують регулювання земельних відносин у сільському господарстві.

До напрямів удосконалення законодавства про використання та охорону земель в аграрному секторі належать:

- регулювання усіх земельних відносин єдиним кодифікаційним актом земельного законодавства;
- усунення суперечностей між нормативно-правовими актами земельного, аграрного, цивільного та інших галузей законодавства;
- забезпечення стабільності у законодавчому регулюванні земельних відносин у сільському господарстві.

На основі аналізу судової практики доводиться необхідність детального регулювання відносин щодо набуття та переходу прав на землю акти земельного законодавства, визначення підвідомчості земельних спорів.

19. Аналіз нормативно-правових актів, що регулюють відносини з охорони навколишнього середовища у сільському господарстві, дозволив дійти висновку про можливість їх поділу на три групи:

- 1) еколого-правові акти, що закріплюють загальні засади охорони навколишнього природного середовища та містять визначальні положення щодо напрямів охорони довкілля в різних сферах взаємодії суспільства і природи, в тому числі і в сільському господарстві;

2) нормативно-правові акти екологічного законодавства, які визначають вимоги щодо охорони окремих природних ресурсів;

3) акти аграрного законодавства, що містять законодавчі приписи про охорону довкілля.

Аргументується, що законодавчий інститут охорони довкілля у сільському господарстві включає систему законодавчих приписів, вміщених у нормативно-правових актах екологічного й аграрного законодавства, та за своєю природою є складним міжгалузевим законодавчим інститутом.

20. Екологізація аграрного законодавства – це концептуальний напрям його сучасного розвитку, що передбачає втілення екологічних принципів та вимог у змісті нормативно-правових актів, які регулюють сільськогосподарську виробничу діяльність. Суть такої екологізації полягає, передусім, у формуванні на основі загальних принципів та ідей охорони навколишнього природного середовища і раціонального природокористування якісно нових правових приписів, що забезпечуватимуть спеціалізоване правове регулювання аграрних відносин.

20. Основними напрямками екологізації сучасного аграрного законодавства є, на наш погляд, такі:

- законодавче закріплення в актах аграрного законодавства особливостей правового статусу виробників сільськогосподарської продукції як природокористувачів;

- подальша спеціалізація екологічних вимог щодо меліорації, хімізації в сільському господарстві, здійснення окремих видів сільськогосподарської виробничої діяльності та закріплення таких спеціалізованих правових приписів комплексного характеру на законодавчому рівні;

- нормативне забезпечення раціонального використання та охорони земель сільськогосподарського призначення, збереження та відтворення родючості ґрунтів (шляхом доповнення Земельного кодексу України нормами щодо охорони земель, екологізації земельно-правових приписів що

регулюють відносини використання земель для потреб сільськогосподарського виробництва);

- законодавче забезпечення процесу екологізації сільського господарства як галузі матеріального виробництва, що передбачає як прийняття нових нормативно-правових актів, так і внесення змін та доповнень до діючих актів з питань упровадження прогресивних систем землеробства, ресурсозберігаючих технологій сільськогосподарської виробничої діяльності тощо.

РОЗДІЛ 4

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ АГРАРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

4.1. Поняття, особливості та форми систематизації аграрного законодавства України

Реформування аграрного сектора України та підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва можливе за умови належного законодавчого забезпечення аграрних відносин. Підвищення якості правового регулювання суспільних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва нерозривно пов'язане зі здійсненням систематизації аграрного законодавства України. При цьому, сучасний розвиток аграрного законодавства повинен узгоджуватись із законодавством ЄС про сільське господарство.

Питанням систематизації аграрного законодавства присвячено праці багатьох представників юридичної науки: А. Л. Бейкуна, А. І. Брінцова, С. І. Бугери, І. В. Духневич, В. П. Жушмана, С. І. Марченко, В. В. Носіка, Т. О. Коваленко, О. О. Погрібного, І. Ю. Сальмана, В. І. Семчика, А. М. Статівки, Н. І. Титової, В. Ю. Уркевича, В. В. Янчука, В. З. Янчука та інших. Проте до цього часу аграрно-правовою наукою не вироблено єдиного підходу до визначення поняття та форм систематизації аграрного законодавства, форми та змісту майбутнього кодифікаційного акта аграрного законодавства. Тому важливим є з'ясування поняття та форм систематизації аграрного законодавства України на основі аналізу існуючих наукових підходів.

Наукові погляди щодо поняття та основних форм (видів) систематизації сучасного аграрного законодавства сформувалися на основі загальнотеоретичних уявлень про систематизацію нормативно-правових актів [145, с. 81].

Термін «систематизація» розглядається в енциклопедичній літературі як «впорядкування законодавства, приведення його до внутрішньо узгодженої системи» [257, с. 313; 630, с. 489]. А. І. Граціанов визначає поняття «систематизація законодавства» як «діяльність по упорядкуванню й удосконаленню нормативного матеріалу шляхом його обробки і розміщення за класифікаційними критеріями, що обираються відповідно до тих завдань, які розв'язуються цією діяльністю» [219, с. 10].

П. М. Рабінович під «систематизацією законодавства» розуміє «діяльність щодо зведення нормативно-правових актів (або їх елементів) у цілісний комплекс» [508, с. 121]. На думку О. Ф. Скакун, це «діяльність, пов'язана з упорядкуванням і удосконаленням законодавчих та інших нормативно-правових актів, зведення їх у єдину внутрішньо узгоджену систему» [543, с. 256].

Як бачимо, в юридичній науці існує певна єдність поглядів щодо трактування терміна «систематизація законодавства», зокрема, в частині її спрямованості на впорядкування та вдосконалення законодавства.

Ученими на сьогодні справедливо відзначається стійка тенденція до прискореного збільшення нормативно-правових актів, що приймаються у системі законодавчої та виконавчої влади [195, с. 68]. Тому проблеми систематизації законодавства в сучасний період є дуже актуальними. Як правильно відзначає В. С. Смородинський, одним із основних завдань систематизації нормативно-правових актів є «забезпечення уніфікації національного законодавства – його приведення до єдиної системи шляхом усунення розбіжностей і надання одноманітності правовому регулюванню подібних або близьких видів суспільних відносин» [257, с. 313].

З урахуванням основних загальнотеоретичних уявлень про систематизацію нормативно-правових актів, поняття «систематизація аграрного законодавства» можна визначити як діяльність з упорядкування та вдосконалення нормативно-правових актів, що регулюють суспільні

відносини у сфері сільськогосподарського виробництва, спрямовану на зведення їх у цілісну систему та забезпечення єдності та узгодженості у регулюванні аграрних відносин [105, с. 199; 143, с. 293].

Особливості систематизації аграрного законодавства України зумовлені неоднорідністю суспільних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва, а відтак – різною юридичною природою правових приписів, що є об'єктом систематизації.

Наукові погляди щодо поняття та основних форм (видів) систематизації сучасного аграрного законодавства сформувалися на основі загальнотеоретичних уявлень про систематизацію нормативно-правових актів.

У питанні щодо виділення форм систематизації законодавства у представників загальнотеоретичної юридичної науки немає достатньої єдності поглядів. Насамперед слід зазначити, що форми систематизації законодавства авторами трактуються також як «види» чи «способи». На наш погляд, термін «форма систематизації» є найбільш вдалим, адже «форма» – це «тип, будова, спосіб організації чого-небудь; зовнішній вияв якого-небудь явища, пов'язаний з його сутністю, змістом; спосіб здійснення, виявлення будь-якої дії...» [194, с. 1543].

По-різному науковці підходять і до визначення переліку можливих форм (видів) систематизації законодавства. П. М. Рабінович зазначає, що «систематизація законодавства здійснюється двома основними способами (шляхом інкорпорації і кодифікації)» [508, с. 121]. Водночас у сучасній теорії держави і права існує й думка щодо виділення чотирьох форм (видів) систематизації нормативно-правових актів: 1) обліку; 2) інкорпорації; 3) консолідації; 4) кодифікації [257, с. 315]. До речі, остання точка зору переважно підтримується й представниками аграрно-правової науки.

Натомість автори Юридичної енциклопедії відзначають, що «систематизація законодавства здійснюється у формі інкорпорації,

консолідації та кодифікації законодавства на основі досягнень юридичної науки і з використанням правил законодавчої техніки» [630, с. 489]. Подібної думки дотримується й О. Ф. Скакун, яка виділяє «три способи (форми) систематизації нормативно-правових актів: кодифікацію, інкорпорацію, консолідацію» [543, с. 256]. Водночас учена справедливо розглядає «облік законодавства» як технічну передумову «трьох способів (форм) систематизації законодавства» [543, с. 256].

Окремі форми систематизації аграрного законодавства виділяються й представниками аграрно-правової науки. Зокрема, І. В. Духневич запропонувала «схему проведення систематизації аграрного законодавства, що передбачає поєднання різних форм систематизації й дотримання черговості їх застосування» [236, с. 181]. Як зазначає дослідниця, «по-перше, варто розпочати з обліку аграрного законодавства, що являє собою діяльність зі збирання, зберігання й підтримання в контрольному стані нормативних актів аграрного законодавства; по-друге, доцільно провести інкорпорацію аграрного законодавства, що дасть змогу виявити всю сукупність нормативно-правових актів, які регулюють аграрні відносини; по-третє, організувати консолідацію аграрного законодавства, що знайде своє вираження в об'єднанні двох або декількох близьких за предметом і методом регулювання аграрних нормативно-правових актів в один; по-четверте, здійснити кодифікацію аграрного законодавства, тобто суттєву переробку нормативного матеріалу та як результат, розробку нового за формою й змістом Аграрного кодексу України» [236, с. 189].

Про необхідність чотирьох форм (видів) систематизації аграрного законодавства – обліку, інкорпорації, консолідації та кодифікації – зазначають також В. Ю. Уркевич [590, с. 123-124] та М. М. Чабаненко [602, с. 355-356].

Важливість здійснення систематизації аграрного законодавства у різних формах, зокрема, шляхом його кодифікації та інкорпорації, підкреслює у

своїх працях Т. О. Коваленко [294, с. 86-87]. При цьому вченою обґрунтовується важлива ідея щодо актуальності підготовки та видання систематизованого збірника «Аграрне законодавство України» [294, с. 87].

Під обліком нормативно-правових актів представники загальнотеоретичної юридичної науки розуміють «діяльність зі збирання, фіксування в логічній послідовності та зберігання нормативно-правових актів, підтримання їх у контрольному (актуальному) стані з урахуванням усіх змін та доповнень, а також зі створення спеціальних систем їх нагромадження і пошуку» [257, с. 315]. При аналізі обліку аграрного законодавства І. В. Духневич розглядає його як «діяльність зі збирання, зберігання й підтримання в контрольному стані нормативних актів аграрного законодавства» [236, с. 189].

Слід погодитися з А. М. Статівкою, на думку якого, «із метою належного обліку нормативно-правових актів, які регулюють аграрні відносини, доцільним є створення Державного реєстру аграрного законодавства, ведення якого необхідно покласти на Міністерство аграрної політики та продовольства України, як головного органу в системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику» [548, с. 80-81].

Слід зазначити, що термін «облік» у Великому тлумачному словнику сучасної української мови визначається як «засвідчення, встановлення наявності, з'ясування кількості чого-небудь; система реєстрації процесів якої-небудь діяльності в її кількісному та якісному виявах з метою спрямування, контролю і т. ін.» [194, с. 808]. В юридичній енциклопедичній літературі «облік» трактується як «належним чином організована система збору, нагромадження, обробки, групування, узагальнення і реєстрації (фіксації) необхідної інформації або її сукупних даних, що відображають кількісну чи якісну характеристику подій, явищ, фактів, процесів, об'єктів тощо» [629, с. 219]. Виходячи з цього, облік нормативно-правових актів – це

встановлення, фіксація їхньої наявності, що є необхідною умовою для подальшого впорядкування законодавства в цілому чи окремих його галузей та інститутів [81, с. 161].

Оскільки під систематизацією законодавства розуміють «впорядкування законодавства, приведення його до внутрішньо узгодженої системи» [630, с. 313], вважаємо обґрунтованою точку зору О. Ф. Скакун про те, що облік законодавства є технічною передумовою «трьох способів (форм) систематизації законодавства» [543, с. 256], зокрема його кодифікації, інкорпорації та консолідації [81, с. 161].

Інкорпорацію законодавства автори Юридичної енциклопедії визначають як «об'єднання нормативно-правових актів у збірники чи зібрання, розташування їх у певному порядку без зміни змісту» [627, с. 690]. Як зазначає В. С. Смородинський, «оскільки інкорпорація здійснюється поза процесом нормотворчості, то виконуватися вона може як органами державної влади та органами місцевого самоврядування (офіційна інкорпорація), так і юридичними особами в межах їх підприємницької діяльності, в наукових або навчальних цілях (неофіційна інкорпорація)» [257, с. 318].

На сьогодні представниками вітчизняної аграрно-правової науки висловлені обґрунтовані пропозиції щодо необхідності проведення інкорпорації аграрного законодавства, що повинна передувати його кодифікації [294, с. 88; 337, с. 99; 586, с. 222].

Аналізуючи співвідношення між інкорпорацією та кодифікацією як формами систематизації аграрного законодавства, В. П. Жушман та О. М. Савельєва пишуть, що «інкорпорація передбачає собою впорядкування законодавства в певній системі без зміни змісту. Кодифікація ж, навпаки, спрямована, в першу чергу, на перегляд змісту норм, які містяться в тому чи іншому нормативно-правовому акті» [256, с. 8].

Особливу увагу в сучасний період потрібно приділяти також, консолідації нормативно-правових актів аграрного законодавства в якості

«перехідної ланки, з'єднуючого сегменту між інкорпоративною та кодифікаційною діяльністю» і в той же час «первинного елементу кодифікаційної діяльності» [338, с. 3]. Консолідацією вважається «один із способів систематизації законодавства, в процесі якого декілька актів об'єднується в єдиному документі» [628, с. 268]. При цьому консолідація нормативно-правових актів аграрного законодавства забезпечить одночасне вирішення проблеми імплементації міжнародно-правових норм до національного законодавства.

Таким чином, переважна більшість науковців підтримує думку щодо необхідності проведення систематизації аграрного законодавства України у різних формах. Проте, як відмітив В. М. Єрмоленко, на сьогодні відсутня єдність пропонованих підходів до форм систематизації аграрного законодавства [245, с. 45]. Водночас, на думку А. І. Брінцова, «вибір форми систематизації аграрного законодавства не повинен зумовлюватися послідовністю чи альтернативністю застосування, а має залежати від нагальних завдань такої систематизації, визначених об'єктивним станом чинного аграрного законодавства та спрямованих на подолання його проблем і досягнення відповідних суспільно корисних наслідків» [174, с. 26].

Слід визнати, що пропозиції вчених щодо певної послідовності різних форм систематизації законодавства покликані забезпечити належний якісний рівень майбутньої кодифікації аграрного законодавства України. Адже поетапне проведення систематизації аграрного законодавства у різних формах є передумовою стабільності та ефективності кодифікаційного акта, що буде розроблений та прийнятий у майбутньому [145, с. 83]. Водночас, на нашу думку, обґрунтованим є підхід, сформульований загальнотеоретичною юридичною наукою, щодо виділення трьох основних форм систематизації аграрного законодавства: інкорпорації, консолідації та кодифікації [105, с. 200].

Практично всі дослідники визнають важливість та необхідність такої форми систематизації аграрного законодавства, як кодифікація. Як відзначають В. П. Жушман та О. М. Савельєва, «саме кодифікація законодавства, в тому числі й аграрного, забезпечує високу сутність його удосконалення, сприяє його вивченню і застосуванню» [256, с. 15].

Під «кодифікацією» розуміють «спосіб упорядкування законодавства, забезпечення його системності та узгодженості; одну з форм систематизації, у процесі якої до проекту створюваного акта включаються чинні норми і нові норми, які вносять зміни в регулювання певної сфери суспільних відносин» [192, с. 361]. Слід погодитися з авторами, котрі вважають, що «у перспективі видання кодифікованих актів має перетворитися на основну форму законотворчості» [195, с. 70].

Що стосується акта кодифікації аграрного законодавства України, то таким актом могли би стати Основи аграрного законодавства України, що визначатимуть загальні засади правового регулювання суспільних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва [63, с. 125-126].

Представниками юридичної науки, поряд із загальною та галузевою кодифікацією, виділяється ще один вид – спеціальна кодифікація, яка передбачає прийняття актів, що регулюють той чи інший правовий інститут [192, с. 361; 216, с. 4; 628, с. 140]. Спеціальна (інституційна) кодифікація передбачає впорядкування нормативно-правових актів у межах одного законодавчого інституту [133, с. 99].

Як справедливо зауважує А. І. Брінцов, «метою кодифікації аграрного законодавства України є створення упорядкованої, якісної та ефективної системи аграрного законодавства, спрямованої на розвиток і посилення стабільності правового регулювання сфери суспільних аграрних відносин» [174, с. 125].

Важливою є пропозиція А. М. Статівки щодо необхідності розроблення Концепції державної програми систематизації аграрного законодавства

України на рівні Міністерства аграрної політики та продовольства України [548, с. 80]. За переконанням ученого, в Концепції слід закріпити такі етапи систематизації: «1) облік аграрного законодавства; 2) інкорпорацію аграрного законодавства; 3) прийняття Закону «Про сільське господарство України»; 3) прийняття єдиного кодифікованого акта» [548, с. 80].

Схожої думки дотримується й А.І.Брінцов, котрий пропонує розробити Концепцію Аграрного кодексу України, яка підлягатиме затвердженню розпорядженням Кабінету Міністрів України [174, с. 164]. Метою такої концепції, на думку вченого, має стати «визначення шляхів розроблення якісного, системного та внутрішньо узгодженого Аграрного кодексу України, який опосередковуватиме ефективну, логічно-структуровану та стабільну систему вітчизняного аграрного законодавства, та в якому упорядковуватимуться правові норми, спрямовані на ефективне регулювання суспільних аграрних відносин...» [174, с. 164].

Слід погодитися з ученими в тому, що «національному аграрному законодавству слід ще пережити етап свого становлення, досягти певної стабільності, а це дозволить, у свою чергу, більш якісно виконати кодифікацію нормативного матеріалу» [412, с. 58]. Саме у цей період важливими напрямками вдосконалення аграрного законодавства є проведення обліку аграрно-правових актів, здійснення їх інкорпорації та консолідації [105, с. 201].

Відповідно до Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу від 18 березня 2004 р., державна політика України щодо адаптації законодавства формується як складова правової реформи в Україні та спрямовується на забезпечення єдиних підходів до нормопроєктування, обов'язкового врахування вимог законодавства Європейського Союзу під час нормопроєктування, підготовки кваліфікованих спеціалістів, створення належних умов для

інституціонального, науково-освітнього, нормопроектного, технічного, фінансового забезпечення процесу адаптації законодавства України [439].

Тому належне правове регулювання усього комплексу аграрних відносин можливе лише за умови створення досконалої законодавчої бази, що передбачає систематизацію аграрного законодавства України, оновлення та впорядкування аграрного законодавства, звільнення його від значної кількості законодавчих актів, заповнення прогалин у законодавчому забезпеченні аграрної реформи, посилення системності, комплексності в регулюванні аграрних відносин, а також гармонізацію аграрного законодавства з міжнародними договорами і нормами, законодавством ЄС у цій сфері.

Отже, **систематизація аграрного законодавства** – це діяльність з упорядкування і вдосконалення нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини у сфері сільськогосподарського виробництва, спрямована на зведення їх у цілісну систему та забезпечення єдності у регулюванні аграрних відносин [105, с. 199; 143, с. 293]. Особливості систематизації аграрного законодавства України зумовлені неоднорідністю суспільних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва, а відтак – різною юридичною природою правових приписів, що є об'єктом систематизації.

Основними формами систематизації аграрного законодавства України, що виділяються представниками юридичної науки, є інкорпорація, консолідація та кодифікація, передумовою яких є облік нормативно-правових актів аграрного законодавства. Водночас найважливішою формою систематизації аграрного законодавства України є його майбутня кодифікація, що сприятиме уніфікації та підвищенню ефективності правового регулювання аграрних відносин.

4.2. Кодифікація як основна форма систематизації аграрного законодавства України

Належне законодавче регулювання суспільних відносин у сфері виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції повинна забезпечувати комплексна галузь українського законодавства – аграрне законодавство України. Від досконалості системи нормативно-правових актів, що утворюють цю галузь, залежить ефективність функціонування аграрного сектора та агропромислового виробництва в цілому, забезпечення сталого розвитку сільських територій. У зв'язку з цим розвиток та систематизація аграрного законодавства України є однією з необхідних умов забезпечення продовольчої безпеки держави, підвищення рівня життя сільського населення. Зокрема, особливо важливе значення має розробка наукових засад майбутньої кодифікації аграрного законодавства як найскладнішого способу систематизації цієї законодавчої галузі.

Напрями та форми кодифікації аграрного законодавства України аналізуються у працях багатьох учених: А. Л. Бейкуна, С. І. Бугери, А. І. Брінцова, І. В. Духневич, В. П. Жушмана, С. І. Марченко, В. В. Носіка, Т. О. Коваленко, О. О. Погрібного, І. Ю. Сальмана, В. І. Семчика, А. М. Статівки, Н. І. Титової, В. Ю. Уркевича, В. В. Янчука, В. З. Янчука та інших авторів. Проте до цього часу аграрно-правовою наукою не вироблено єдиного підходу до форми та змісту майбутнього кодифікованого акта аграрного законодавства, що засвідчує актуальність зазначених питань. Особливого значення у зв'язку з цим набуває аналіз основних наукових підходів до кодифікації аграрного законодавства України та обґрунтування пропозицій щодо форми кодифікованого акта аграрного законодавства.

Кодифікація – це спосіб упорядкування законодавства, забезпечення його системності та узгодженості; одна з форм систематизації законодавства, у процесі якої до проекту створюваного акта включаються чинні норми і нові

норми, які вносять зміни в регулювання певної сфери суспільних відносин [628, с. 139]. На думку В. С. Смородинського, ознаками кодифікації є такі: «як і консолідація, вона завжди є офіційною систематизацією, що здійснюється виключно в межах нормотворчої діяльності; результатом кодифікації (як і консолідації) є видання нового нормативно-правового акта; у процесі кодифікації з'являються нові елементи системи права – правові норми і навіть інститути, що принципово відрізняє кодифікацію від інших форм систематизації законодавства; з набрання чинності кодифікаційним актом попередні акти, що регулюють аналогічні суспільні відносини, втрачають чинність повністю або в частині, що суперечить цьому акту» [257, с. 321].

Справедливо зауважують В. П. Жушман та О. М. Савельєва, що «кодифікація є ключовою ланкою вдосконалення механізму правового регулювання» [256, с. 15].

Як зазначають Н. Р. Малишева та В. І. Олещенко, «за напрямками, спрямованістю та сферою робіт умовно може розрізнятися кодифікація загальногалузева, підгалузева, спеціальна та міжгалузева (комплексна), кожна з яких має свої особливості» [333, с. 313].

У результаті кодифікації можуть прийматися різноманітні кодифікаційні акти: закони, кодекси, основи, положення тощо [628, с. 138].

В сучасній аграрно-правовій науці висловлено та аргументовано різні наукові позиції з приводу форми майбутнього кодифікованого (кодифікаційного) акта аграрного законодавства України [63, с. 124]. Найпоширенішою є думка щодо необхідності розробки та прийняття Аграрного кодексу України [124, с. 33]. Уперше В. В. Янчуком було визначено предмет, об'єкт правового регулювання такого акта тощо. Автором також запропоновано структуру Аграрного кодексу, що мало позитивне значення для подальшої правотворчої практики [3, с. 12-13; 634, с. 47].

На сьогодні доцільність саме такої форми кодифікованого акта аграрного законодавства обґрунтовується більшістю вчених-юристів України: В. П. Жушманом, В. В. Носіком, Т. О. Коваленко, В. І. Семчиком, А. М. Статівкою, В. Ю. Уркевичем та іншими авторами [63, с. 124].

Термін «кодекс» в енциклопедичній літературі визначається як систематизований законодавчий акт, що регламентує однорідну сферу суспільних відносин [628, с. 130]. Кодекс за загальним правилом має характеризуватися такими ознаками: має високий рівень упорядкування нормативного масиву; регламентує найважливіші питання відповідної сфери суспільних відносин; відрізняється властивим йому предметом (видом суспільних відносин) та методом (способом упорядкування) правового регулювання; породжує юридичні наслідки і займає провідне місце в ієрархії нормативно-правових актів галузі законодавства; має визначену форму та структуру, що передбачає виклад норм за частинами (як правило, загальна та особлива), главами та статтями; містить норми, що закріплюють принципи відповідної галузі права та відображають її особливості тощо [628, с. 130-131].

З огляду на це, слід визнати істотні переваги Кодексу як кодифікаційного акта серед інших нормативно-правових актів галузі законодавства. Структурно такий акт мав би відображати систему відповідної галузі законодавства та галузі права. У ньому знайдуть своє закріплення принципи аграрного законодавства та основні засади державної аграрної політики, будуть втілені основні нормативні приписи різних законодавчих інститутів [63, с. 124].

Разом з тим, як справедливо зауважила Н. І. Титова, термін «кодекс» передбачає новий, органічно єдиний, системний законодавчий акт, що замінює раніше чинний нормативно-правовий матеріал [567, с. 73]. Тому якісний рівень такого акта багато в чому визначатиметься ступенем систематизації законодавчих приписів окремих інститутів аграрного

законодавства. Очевидно також, що Аграрний кодекс у силу свого особливого значення в системі інших актів галузі законодавства мав би характеризуватися високим ступенем стабільності. Та слід визнати, що в сучасний період реформування аграрних та земельних відносин такої стабільності навряд чи вдалося би досягти [63, с. 125].

Поряд із цим в аграрно-правовій науці обґрунтовувалася й ідея кодифікації аграрного законодавства шляхом прийняття Основ аграрного законодавства України [566, с. 7-8; 575, с. 63-64]. Зокрема, Н. І. Титовою визначено коло суспільних відносин, які потрібно врегулювати таким кодифікованим актом [566, с. 7-8]. Прийняття Основ аграрного законодавства України, на думку автора, мало би дуже важливе значення як для підвищення ефективності правового регулювання суспільних відносин в аграрному секторі економіки, так і для полегшення правозастосовної діяльності в цій сфері [566, с. 7-8; 575, с. 63-64].

Незважаючи на те, що дана теоретична позиція не знайшла належної підтримки у наукових колах, вважаємо, що на сьогодні існує достатньо аргументів на користь саме такої форми кодифікованого (кодифікаційного) акта аграрного законодавства. Спробуємо навести деякі з них.

1. Основи законодавства – це «кодифікаційний акт, яким встановлюються основні загальні положення і принципи правового регулювання у певній сфері суспільних відносин» [629, с. 340]. Сама назва акта «Основи законодавства» свідчить про те, що в межах такого акта повинні закріплюватися не всі, а лише основні засади регулювання суспільних відносин у певній галузі. Такий акт буде відігравати роль фундаменту, основи для подальшої правотворчої діяльності в цій сфері, закріплюючи стратегічні цілі, напрями та принципи регулювання відповідної групи суспільних відносин [77, с. 112-113].

2. Основи законодавства можуть і повинні співіснувати з іншими актами вищої юридичної сили. Тому вони забезпечуватимуть еволюційне

(поступове) оновлення аграрного законодавства, що дуже важливо у період трансформації аграрних відносин [63, с. 125].

3. Такий кодифікований акт, як Основи законодавства у певній галузі, в період динамічного розвитку законодавства, змін у відповідній сфері суспільних відносин є більш прийнятним, аніж Кодекс, адже допускає певну гнучкість, динамічність законодавчих приписів, робить можливим реагування законодавця на потреби практики регулювання суспільних відносин шляхом внесення змін чи доповнень до законів та підзаконних нормативно-правових актів, які діють поряд з Основами [63, с. 125].

4. Розробка Основ аграрного законодавства є виправданою також з урахуванням належності аграрного законодавства України до комплексних галузей законодавства, адже норми, які будуть вміщені в такому акті, повинні забезпечити регулювання величезного комплексу різних за змістом та юридичною природою аграрних відносин (відносин, що складаються у процесі виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції). Охопити усю різноманітність цих відносин у межах єдиного Кодексу буде досить складно [63, с. 125].

5. Очевидно, що галузева кодифікація аграрного законодавства, яка проводитиметься вперше, – це надзвичайно складний і тривалий процес, особливо це стосується підготовки Кодексу, що регулюватиме аграрні відносини. Тому з цієї точки зору розробка та прийняття Основ аграрного законодавства є технічно простішою, а прийняття такого акта надасть певної завершеності цій законодавчій галузі. У майбутньому Основи аграрного законодавства могли би слугувати базовим актом для розробки Аграрного кодексу України [38, с. 96-97; 63, с. 125].

Слід погодитися з ученими в тому, що «національному аграрному законодавству слід ще пережити етап свого становлення, досягти певної стабільності, а це дозволить, у свою чергу, більш якісно виконати кодифікацію нормативного матеріалу» [412, с. 58]. Як зазначають

А. М. Статівка та В. Ю. Уркевич, «аграрне законодавство України зараз переживає час бурхливого розвитку, триває накопичення аграрно-правового матеріалу, результатом упорядкування якого у майбутньому має стати прийняття Аграрного кодексу України» [13, с. 32].

С. І. Бугера зазначає, що «систематизація аграрного законодавства України має бути здійснена шляхом його кодифікації, однак її результатом повинно бути прийняття не Основ аграрного законодавства, а власне Аграрного кодексу України, оскільки сучасне аграрне виробництво потребує чіткої правої регламентації аграрних правовідносин у цій сфері, у тому числі щодо якості сільськогосподарської продукції. Зокрема, у структурі кодексу мають бути відображені питання правового регулювання органічного виробництва сільськогосподарської продукції, проблеми використання генетично модифікованих організмів і функціонування спеціальних сировинних зон та ін.» [176, с. 65].

Тому, не заперечуючи можливості та необхідності розробки в майбутньому Аграрного кодексу України, вважаємо, що в сучасний період прийняття Основ аграрного законодавства України є теоретично та практично виправданим [63, с. 125].

В юридичній науці висловлювалися також цікаві пропозиції щодо прийняття кодифікованого акта аграрного законодавства у формі Закону [366, с. 213; 154]. Зокрема З. А. Павлович обґрунтовував ідею щодо необхідності кодифікації агропромислового законодавства (в тому числі й аграрного, як його складової) у формі Закону України «Про агропромисловий комплекс» [366, с. 213].

На сьогодні також висловлені вагомні аргументи щодо необхідності розробки Закону «Про сільське господарство України» як базового кодифікаційного акта аграрного законодавства [415, с. 140-153; 549; 554, с. 204-213]. А. М. Статівкою та В. Ю. Уркевичем розроблено проєкт такого

закону, що є істотним кроком у роботі щодо кодифікації аграрного законодавства України [415, с. 142-153].

Слід зазначити, що кодифіковані акти незалежно від їх назви (Закон, Основи, чи Кодекс) не відрізняються за юридичною силою від інших законодавчих актів даної галузі законодавства. Проте, на нашу думку, назва акта «Основи законодавства» свідчить про базове, фундаментальне значення такого акта в системі інших нормативно-правових актів [63, с. 125].

Наукою аграрного права вироблено обґрунтовані пропозиції щодо структури майбутнього кодифікованого акта аграрного законодавства. Уперше структуру майбутнього Аграрного кодексу України було запропоновано В. В. Янчуком [3, с. 12-13; 634, с. 47]. Важливі пропозиції щодо змісту Основ аграрного законодавства були висловлені Н. І. Титовою [566, с. 7-8]. У сучасний період наукові ідеї щодо структури кодифікованого акта та його змісту сформульовані у працях А. І. Брінцова, С. І. Бугери, В. М. Єрмоленка, Т. О. Коваленко, А. М. Статівки, В. Ю. Уркевича та інших учених.

З урахуванням існуючих наукових підходів щодо змісту і структури майбутнього акта кодифікації аграрного законодавства, на нашу думку, Основи аграрного законодавства України повинні включати Загальну та Особливу частину. При цьому у Загальній частині мали б визначатися: загальні поняття сільськогосподарського виробництва («сільське господарство», «сільськогосподарське виробництво», «сільськогосподарська продукція», «виробник сільськогосподарської продукції», «сільськогосподарське підприємство», «селянство» та ін.); сфера дії та принципи аграрного законодавства; мета і основні засади державної аграрної політики. Особлива частина Основ аграрного законодавства повинна визначати основні засади базових аграрно-правових інститутів. Зокрема, до неї варто включити розділи, присвячені: 1) особливостям правового статусу суб'єктів сільськогосподарського виробництва; 2) основним засадам

правового статусу селян у сфері аграрних відносин; 3) державній підтримці сільського господарства; 4) правовому забезпеченню соціального розвитку села; 5) правовому регулюванню забезпечення продовольчої безпеки; 6) основним засадам здійснення сільськогосподарської виробничої діяльності у сфері рослинництва і тваринництва; 7) правовому регулюванню переробки та реалізації сільськогосподарської продукції; 8) основним засадам використання земель та інших природних об'єктів у сільському господарстві; 9) особливостям правового регулювання трудових відносин у сільському господарстві; 10) засадам правового регулювання майнових відносин в аграрному секторі та ін. [143, с. 295-296] Слід погодитися також з А. М. Статівкою, який правильно відзначає «необхідність включення до кодифікованого акта нових положень щодо адаптації аграрного законодавства до законодавства ЄС; публічно-приватного партнерства у сільському господарстві; сталого розвитку сільського господарства; диверсифікації сільських територій; екологізації аграрного виробництва; органічного сільськогосподарського виробництва; правових засад використання ГМО при виробництві сільськогосподарської продукції та ін.» [548, с. 85].

Таким чином, на нашу думку, в сучасний нестабільний період реформування аграрних відносин доцільно забезпечити кодифікацію аграрного законодавства шляхом розробки єдиного законодавчого акта, що визначатиме ключові, фундаментальні принципи і напрями регулювання аграрних відносин. Таким актом можуть стати Основи аграрного законодавства України, необхідність прийняття яких упродовж тривалого періоду обґрунтовувалася професором Н. І. Титовою [76, с. 7]. Основи аграрного законодавства України згодом стануть базовим актом для розробки Аграрного кодексу України.

4.3. Напрями систематизації основних інститутів аграрного законодавства України

Майбутній розвиток та вдосконалення аграрного законодавства України безпосередньо пов'язані з діяльністю щодо систематизації нормативно-правових актів, які забезпечують правове регулювання суспільних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва. При цьому особливо важливе значення матиме галузева кодифікація аграрного законодавства, що передбачає розробку Основ аграрного законодавства чи Аграрного кодексу України. Поряд із галузевою кодифікацією істотна увага повинна приділятися й розробці та вдосконаленню нормативно-правових актів, які є базовими у системі окремих законодавчих інститутів, що охоплюється поняттям спеціальної (інституційної) кодифікації аграрного законодавства України [74, с. 82].

Проблеми майбутньої галузевої кодифікації аграрного законодавства аналізувалися у працях багатьох представників аграрно-правової науки: А. Л. Бейкуна, С. І. Бугери, А. І. Брінцова, І. В. Духневич, В. П. Жушмана, С. І. Марченко, В. В. Носіка, Т. О. Коваленко, О. О. Погрібного, І. Ю. Сальмана, В. І. Семчика, А. М. Статівки, Н. І. Титової, В. Ю. Уркевича, В. В. Янчука, В. З. Янчука та інших. Водночас питанням спеціальної (інституційної) кодифікації приділялося недостатньо уваги. Тому необхідним видається аналіз теоретичних аспектів спеціальної (інституційної) кодифікації аграрного законодавства, з'ясування значення цього виду кодифікації для підвищення ефективності правового регулювання аграрних відносин.

Як зазначалося, важливим напрямом розвитку аграрного законодавства України є його систематизація, в тому числі й у формі кодифікації.

В юридичній науці на сьогодні справедливо відзначається стійка тенденція до прискореного збільшення нормативно-правових актів, що приймаються у системі законодавчої та виконавчої влади [195, с. 68]. Тому

проблеми систематизації законодавства в сучасний період є дуже актуальними.

Представниками юридичної науки поряд із загальною та галузевою кодифікацією виділяється ще один вид – спеціальна кодифікація, яка передбачає прийняття актів, що регулюють той чи інший правовий інститут [192, с. 361; 216, с. 4; 628, с. 140]. Як зазначає В. С. Смородинський, «об'єктами систематизації виступають як система законодавства в цілому, так і її окремі частини (нормативно-правові акти, їх статті тощо) [257, с. 313]. Фактично спеціальна (інституційна) кодифікація передбачає впорядкування нормативно-правових актів у межах одного законодавчого інституту.

Про доцільність кодифікації аграрного законодавства за окремими аграрно-правовими інститутами зазначали у своїх працях деякі науковці [290, с. 68].

О. Ф. Скакун визначає інститут законодавства як «сукупність нормативних приписів галузі законодавства, що виражають зміст взаємозалежних правових норм, які регулюють певну групу (вид) суспільних відносин, а також суспільні відносини або їх елемент» [544, с. 317]. Учені виділяють три види законодавчих інститутів: галузеві, міжгалузеві, комплексні (суміжні) [544, с. 317].

Що ж стосується інститутів аграрного законодавства, то, на думку І. В. Духневич, «в аграрному законодавстві України можна виділити чотири групи правових інститутів: а) інститути, утворені за юридичним статусом сільськогосподарських товаровиробників; б) інститут державної підтримки аграрних товаровиробників; в) інститути, утворені за сферами здійснення сільськогосподарської діяльності; г) комплексні інститути, що знаходяться на межі аграрного та інших галузей законодавства» [235, с. 13].

Очевидно, що спеціальна (інституційна) кодифікація в межах аграрного законодавства може стосуватися не всіх законодавчих інститутів, а лише тих, які існують упродовж тривалого часу та характеризуються накопиченням

достатнього нормативно-правового матеріалу. Передусім це стосується галузевих інститутів аграрного законодавства, які водночас можуть мати й ознаки комплексності, що притаманні загалом аграрному законодавству як галузі [95, с. 122-123; 133, с. 99; 143, с. 296].

Причому спеціальна кодифікація передбачатиме не лише об'єднання діючих нормативних приписів в єдиному нормативно-правовому акті (що властиво для консолідації), але й змістовну їх переробку, істотне доповнення, усунення прогалин у законодавчому регулюванні окремих видів аграрних відносин [95, с. 123; 133, с. 99]. Адже кодифікація «спрямована на подолання суперечностей та інших неузгодженостей у законодавстві, усунення множинності нормативних актів, прогалин і колізій у регулюванні суспільних відносин» [628, с. 140].

На сьогодні спеціальної кодифікації (рекодифікації), на наш погляд, особливо потребують законодавчі інститути правового забезпечення соціального розвитку села, державної підтримки сільського господарства та деякі інші [74, с. 84; 133, с. 99].

Як відомо, до кодифікаційних актів належать не лише Основи законодавства чи Кодекс, але й загальний закон [628, с. 140]. При спеціальній кодифікації аграрних законодавчих інститутів саме закон повинен вважатися найдоцільнішою формою кодифікаційного акта.

Важливість законів як кодифікаційних актів підкреслює О. Я. Рогач, на думку якого, на теперішньому етапі закон є основною, найважливішою формою кодифікаційного акта, у зв'язку з чим ученим обґрунтовано необхідність поступового, поетапного звуження поточної нормотворчості та збільшення в правовій системі частки актів кодифікаційного типу, особливо – кодифікаційних законів [521, с. 12].

Тому слід погодитися з авторами, котрі вважають, що «у перспективі видання кодифікованих актів має перетворитися на основну форму законотворчості» [195, с. 70].

Слушно зазначають учені, що «національному аграрному законодавству слід ще пережити етап свого становлення, досягти певної стабільності, а це дозволить, у свою чергу, більш якісно виконати кодифікацію нормативного матеріалу» [412, с. 58]. Виходячи з цього, спеціальні кодифікаційні акти аграрного законодавства можуть слугувати в подальшому й фундаментом для розробки галузевого кодифікаційного акта – Основ аграрного законодавства чи Аграрного кодексу України. Водночас у разі майбутньої кодифікації шляхом розробки та прийняття Основ аграрного законодавства спеціальні кодифікаційні закони будуть «співіснувати» з актом галузевої кодифікації [74, с. 85; 95, с. 123; 133, с. 100].

Таким чином, одним із сучасних напрямів систематизації аграрного законодавства є його спеціальна (інституційна) кодифікація (рекодифікація), що передбачає прийняття чи істотне оновлення базових нормативно-правових актів основних інститутів аграрного законодавства України [95, с. 123; 133, с. 100].

Роль інституційної кодифікації є дуже важливою з огляду на необхідність розробки у майбутньому галузевого кодифікованого акта аграрного законодавства [95, с. 123]. У разі розробки Основ аграрного законодавства України, як кодифікованого акта цієї комплексної галузі основні нормативно-правові акти інститутів аграрного законодавства повинні діяти одночасно з галузевим кодифікаційним актом та узгоджуватися з ним.

Висновки до розділу 4

1. Систематизація аграрного законодавства – це діяльність з упорядкування і вдосконалення нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини у сфері сільськогосподарського виробництва, спрямована на зведення їх у цілісну систему та забезпечення єдності та узгодженості у регулюванні аграрних відносин.

Особливості систематизації аграрного законодавства України зумовлені неоднорідністю суспільних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва, а відтак – різною юридичною природою правових приписів, що є об'єктом систематизації.

2. Основними формами систематизації аграрного законодавства України, що виділяються представниками юридичної науки, є інкорпорація, консолідація та кодифікація, передумовою яких є облік нормативно-правових актів аграрного законодавства. Водночас найважливішою формою систематизації аграрного законодавства України є його майбутня кодифікація, що сприятиме уніфікації та підвищенню ефективності правового регулювання аграрних відносин.

3. Важливим вектором сучасного розвитку аграрного законодавства України є прийняття кодифікаційного акта, в якому знайдуть відображення найбільш важливі, базові вимоги та норми щодо сільськогосподарського виробництва, правового статусу селянина, сталого розвитку сільських територій. Ми підтримуємо пропозицію професора Н. І.Титової щодо необхідності розробки Основ аграрного законодавства як кодифікаційного акта цієї галузі. Основи аграрного законодавства України згодом стануть базовим актом для розробки Аграрного кодексу України .

4. Обґрунтовано переваги Основ аграрного законодавства України як найбільш оптимальної форми кодифікаційного акта аграрного законодавства в сучасний період: 1) Основи законодавства – це «кодифікаційний акт, яким

встановлюються основні загальні положення і принципи правового регулювання у певній сфері суспільних відносин», тому такий акт буде відігравати роль фундаменту, основи для подальшої правотворчої діяльності в цій сфері, закріплюючи стратегічні цілі, напрями та принципи регулювання відповідної групи суспільних відносин; 2) Основи законодавства можуть і повинні співіснувати з іншими актами вищої юридичної сили, тому вони забезпечуватимуть еволюційне (поступове) оновлення аграрного законодавства, що дуже важливо у період трансформації аграрних відносин; 3) такий кодифікаційний акт, як Основи законодавства у певній галузі, в період динамічного розвитку законодавства, змін у відповідній сфері суспільних відносин є більш прийнятним, аніж Кодекс, адже допускає певну гнучкість, динамічність законодавчих приписів, робить можливим реагування законодавця на потреби практики регулювання суспільних відносин шляхом внесення змін чи доповнень до законів та підзаконних нормативно-правових актів, які діють поряд із Основами; 4) розробка Основ аграрного законодавства є виправданою також з урахуванням належності аграрного законодавства України до комплексних галузей законодавства, адже норми, які будуть вміщені в такому акті, повинні забезпечити регулювання величезного комплексу різних за змістом та юридичною природою аграрних відносин (відносин, що складаються у процесі виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції); 5) розробка та прийняття Основ аграрного законодавства є технічно простішою, а прийняття такого акта надасть певної завершеності цій законодавчій галузі; у майбутньому Основи аграрного законодавства могли би слугувати базовим актом для розробки Аграрного кодексу України [38, с. 96-97].

5. Сформульовано пропозиції щодо структури майбутнього кодифікаційного акта аграрного законодавства. Зокрема, у Загальній частині мали б визначатися: загальні поняття сільськогосподарського виробництва («сільське господарство», «сільськогосподарське виробництво»,

«сільськогосподарська продукція», «виробник сільськогосподарської продукції», «сільськогосподарське підприємство», «селянство» та ін.); сфера дії та принципи аграрного законодавства; мета і основні засади державної аграрної політики. Особлива частина Основ аграрного законодавства повинна визначати основні засади базових аграрно-правових інститутів. Зокрема, до неї варто включити розділи, присвячені: 1) особливостям правового статусу суб'єктів сільськогосподарського виробництва; 2) основним засадам правового статусу селян у сфері аграрних відносин; 3) державній підтримці сільського господарства; 4) правовому забезпеченню соціального розвитку села; 5) правовому регулюванню забезпечення продовольчої безпеки; 6) основним засадам здійснення сільськогосподарської виробничої діяльності у сфері рослинництва і тваринництва; 7) правовому регулюванню переробки та реалізації сільськогосподарської продукції; 8) основним засадам використання земель та інших природних об'єктів у сільському господарстві; 9) особливостям правового регулювання трудових відносин у сільському господарстві; 10) засадам правового регулювання майнових відносин в аграрному секторі та ін.

6. Одним із сучасних напрямів систематизації аграрного законодавства є його спеціальна (інституційна) кодифікація (рекодифікація), що передбачає прийняття чи істотне оновлення базових нормативно-правових актів основних інститутів аграрного законодавства України.

7. Обґрунтовано, що спеціальна (інституційна) кодифікація в межах аграрного законодавства може стосуватися не всіх законодавчих інститутів, а лише тих, які існують упродовж тривалого часу та характеризуються накопиченням достатнього нормативно-правового матеріалу. Передусім це стосується галузевих інститутів аграрного законодавства, які водночас можуть мати й ознаки комплексності, що притаманні загалом аграрному законодавству як галузі. На сьогодні спеціальної кодифікації (рекодифікації),

на наш погляд, особливо потребує законодавство про соціальний розвиток села, державну підтримку сільського господарства та інше.

Роль інституційної кодифікації є дуже важливою з огляду на необхідність розробки у майбутньому галузевого кодифікаційного акта аграрного законодавства. У разі розробки Основ аграрного законодавства України як кодифікаційного акта цієї комплексної галузі основні нормативно-правові акти інститутів аграрного законодавства повинні діяти одночасно з галузевим кодифікаційним актом та узгоджуватися з ним.

РОЗДІЛ 5

АДАПТАЦІЯ АГРАРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ВИМОГ ЄС: ТЕОРЕТИЧНІ І ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ

5.1. Міжнародно-правове регулювання аграрних відносин

Інтеграція України до міжнародного співтовариства передбачає врахування норм міжнародного права при формуванні національної правової системи. Особливе значення при цьому має розвиток національного законодавства, що повинен ґрунтуватися на загальновизнаних принципах міжнародного права та забезпечувати можливості для майбутнього міжнародного співробітництва у різних сферах. Із урахуванням існуючого аграрного потенціалу України в сучасних умовах особливо важливого значення набуває розвиток комплексної галузі аграрного законодавства, яка повинна сприяти зміцненню партнерства нашої держави та ЄС у сфері виробництва та обігу сільськогосподарської продукції, підвищенню ефективності та конкурентоспроможності сільського господарства України [67, с. 233].

Міжнародно-правове регулювання аграрних відносин аналізувалося переважно в рамках науково-правових досліджень з міжнародного права. Зокрема, на дисертаційному рівні зазначені питання досліджені І. М. Каліущенко [276]. Проблеми співвідношення аграрного законодавства та загальновизнаних норм і принципів міжнародного права проаналізовані представницею російської аграрної науки І. Г. Галікеєвою [206]. Серед сучасних вітчизняних аграрно-правових досліджень міжнародно-правового регулювання аграрних відносин слід відмітити, насамперед, дисертаційне дослідження з питань правового забезпечення виробництва сільськогосподарської продукції в Україні у контексті вимог законодавства Європейського Союзу, проведене А. Й. Богданом [167]. Разом з тим,

комплексний аналіз сучасного міжнародно-правового регулювання суспільних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва та його впливу на розвиток аграрного законодавства України в українській науково-правовій доктрині не здійснювався [67, с. 234].

Тому важливим є аналіз сучасних напрямів міжнародно-правового регулювання аграрних відносин та дослідження їх впливу на розвиток аграрного законодавства України.

Міжнародно-правове регулювання аграрних відносин покликане сприяти економічному співробітництву держав, розвитку торгівлі сільськогосподарською продукцією, підвищенню ефективності аграрного виробництва та розвитку сільських територій [67, с. 234].

Для сфери міжнародних сільськогосподарських відносин, як відзначає І. М. Каліущенко, є характерною система джерел, що включає в себе: міжнародні договори, рішення міжнародних організацій, міжнародно-правові звичаї, судову та арбітражну практику, правову доктрину [276]. При цьому, на думку вченої, ключову роль у системі міжнародно-правових джерел у сфері сільськогосподарських відносин відіграють саме міжнародні договори та рішення міжнародних організацій [276].

Зростання ролі міжнародно-правового регулювання аграрних відносин стало підставою для висловлення в аграрно-правовій науці ідеї щодо можливості формування міжнародного аграрного права як складової міжнародного економічного права [206].

Вихідні положення щодо дії на території України міжнародних договорів визначаються ст. 9 Конституції України [306] та Законом України від 29.06.2004 р. «Про міжнародні договори України» [463].

Відповідно до ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства [306]. Закон України «Про міжнародні договори України» визначає загальне поняття та види міжнародного

договору. Згідно зі ст. 1 цього Закону «міжнародний договір України — укладений у письмовій формі з іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародного права, який регулюється міжнародним правом, незалежно від того, міститься договір в одному чи декількох пов'язаних між собою документах, і незалежно від його конкретного найменування (договір, угода, конвенція, пакт, протокол тощо)» [463].

Для розвитку аграрних відносин та формування національної системи аграрного законодавства мають важливе значення міжнародно-правові акти, в яких закріплені основні принципи міжнародного економічного права: Статут ООН від 26 червня 1945 року [551], Декларація про принципи міжнародного права, щодо дружніх відносин і співробітництва відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй від 24 жовтня 1970 р. [223], Хартія економічних прав і обов'язків держав від 12 грудня 1974 р. [596], Декларація про встановлення нового економічного порядку від 1 травня 1974 р. [222] та інші акти [67, с. 235].

В останні роки вектори міжнародно-правового регулювання співробітництва України з іншими державами у галузі сільського господарства були зумовлені набуттям нашою державою з 2008 р. членства у СОТ та поширенням дії на Україну основних правил і принципів міжнародної торгівлі, закріплених у нормативних документах цієї організації (принципу недискримінації, принципу найбільшого сприяння, принципу національного режиму, принципу взаємності тощо) [87, с. 76]. Серед інших міжнародно-правових актів СОТ істотне значення мають Генеральна угода з тарифів і торгівлі 1994 року [214] та Угода про сільське господарство від 15 квітня 1994 року [583], якими визначено особливості регулювання торгівлі сільськогосподарськими товарами та механізми застосування заходів державної підтримки виробництва і торгівлі в цьому секторі. Важливу роль у міжнародно-правовому регулюванні відносин у сфері

сільськогосподарського виробництва відіграють і двосторонні міждержавні угоди [67, с. 235; 87, с. 76].

Виходячи з положень Угоди про сільське господарство 1994 р. [583], аграрне законодавство держав повинно передбачати поступове скорочення бюджетного фінансування сільськогосподарських товаровиробників та пріоритет фінансування програм розвитку сільських територій і природоохоронних заходів у сільському господарстві. Особливе значення має надаватися розвитку соціальної сфери села, екологізації сільського виробництва тощо. Основна увага при цьому повинна спрямовуватися на скорочення фінансування заходів, що можуть чинити спотворювальний вплив на торгівлю або виробництво [67, с. 235-236; 87, с. 77].

Інтеграція України до Європейського Союзу, що є пріоритетним напрямом сучасного зовнішньополітичного курсу держави, зумовлює майбутні орієнтири міжнародно-правового регулювання сфери сільськогосподарського виробництва [87, с. 77]. Як зазначає Є. О. Львова, «сприйняття Україною міжнародних стандартів міжнародного економічного права є найважливішим зовнішньополітичним і зовнішньоекономічним пріоритетом і зв'язано з її інтеграцією в європейські структури й участю в загальноєвропейських процесах з установами всебічного співробітництва з державами-членами Європейського Союзу у різних сферах» [329, с. 12].

Як справедливо зазначає Л. І. Полюхович, «виробництво сільськогосподарської продукції в Україні має здійснюватись з урахуванням правових вимог СОТ щодо обов'язковості дотримання стандартів і технічних регламентів та надання державної допомоги сільськогосподарським виробникам, не заборонених угодами СОТ» [376, с. 115]. У цій частині, на думку дослідників, поки що спостерігається невідповідність між багатьма положеннями національних правових актів і вимогами європейського законодавства [277, с. 106]. Тому слід погодитися з В. М. Єрмоленком щодо

необхідності істотного оновлення законодавства в галузі стандартизації сільськогосподарської продукції [244, с. 27].

Погоджуємось також із позицією О. Г. Бондаря про те, що «положення міжнародних конвенцій та інших договорів (Картахенського протоколу про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття (2000 р.), Конвенції з торгівлі зерном (1995 р.), Конвенції Міжнародної організації праці «Про інспекцію праці в сільському господарстві», нормативно-правових актів Міжнародної організації з контролю за якістю насіння (ISTA) та ін.) становлять вагомому складову нормативного підґрунтя контрольно-наглядової та пов'язаної з нею публічно-сервісної діяльності у сільському господарстві України» [171, с. 24].

Сучасні напрями розвитку аграрного законодавства визначаються також Законом України від 18 березня 2004 р. №1629-IV «Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» [439]. На сьогодні аграрно-правовою наукою вироблено поняття адаптації аграрного законодавства до вимог законодавства ЄС, що розглядається як «пристосування діючих і прийнятих у майбутньому національних спеціальних законодавчих актів, які відповідали б вимогам законодавства ЄС з урахуванням особливостей українського суспільства, умов і змін, що відбуваються в аграрному секторі нашої держави, а також створення належних умов для посилення ролі та підвищення статусу координуючих міжвідомчих органів із використанням принципів механізму спільної аграрної політики країн-членів ЄС у сфері виробництва сільськогосподарської продукції» [167, с. 7, 15].

Зокрема, важливе значення для формування національної системи аграрного законодавства та його адаптації до законодавства ЄС має врахування принципів Спільної аграрної політики ЄС [286, с. 7]. Нова стратегічна програма розвитку сільського господарства ЄС визначає наступні ключові сфери регулювання та підтримки агробізнесу: посилення

конкурентоспроможності сільського господарства; захист навколишнього середовища в сільській місцевості; поліпшення якості життя в сільській місцевості і стимулювання несільськогосподарської зайнятості [286, с. 13].

Як зазначають науковці, Спільна аграрна політика (САП) забезпечує рамкове законодавство для сільського господарства ЄС. Одна із засад САП забезпечує прямі виплати фермерам, не пов'язані з тим, що ці фермери виробляють, а також заходи щодо екологізації (диверсифікація сільськогосподарських культур, постійний захист лук та зони екологічного спрямування). Щоб отримувати прямі виплати, фермери повинні відповідати мінімальним вимогам перехресного дотримання, включаючи законодавчі вимоги щодо управління згідно з різними правилами ЄС та належні сільськогосподарські та екологічні умови. Друга заасада САП забезпечує добровільні стимули через Програми розвитку сільських територій. Ці програми можуть профінансувати велику кількість практичних дій для зменшення викидів та адаптації до мінливого клімату: стійке управління ґрунтами, органічне землеробство, посівні культури, мінімальний або відсутній обробіток ґрунту, утримання залишків врожаю, інтеграція бобових культур у сівозміни, відновлення водно-болотних угідь тощо [642].

Водночас, на думку авторів, попри те, що пом'якшення структурних проблем, з якими стикаються сільські райони в цих країнах, є критично важливим для вирішення проблеми ефективної інтеграції Центральної та Східної Європи до Європейського Союзу, САП погано підходить для цього завдання. Загалом, САП була недостатньо реформована для того, щоб ефективно забезпечити приєднання країн Центральної та Східної Європи, і це доводить неспроможність Європейського Союзу перейти від статусу виключно західноєвропейської інституції до загальноєвропейської організації [643].

Засади майбутнього міждержавного співробітництва у сфері сільського господарства мали би визначатися Угодою про асоціацію між ЄС і Україною,

що передбачає створення глибокої і всеохоплюючої зони вільної торгівлі (ГВЗВТ) як ключового елемента Угоди про асоціацію [67, с. 237]. Крім того, глава 17 Угоди безпосередньо присвячена співробітництву у сфері сільського господарства і розвитку сільських територій [488]. Відповідно до ст. 404 цієї Угоди співробітництво в цій галузі охоплюватиме, зокрема, наступні сфери: сприяння взаємному розумінню політик у сфері сільського господарства та розвитку сільських територій; заохочення сучасного та сталого сільськогосподарського виробництва, із урахуванням необхідності захисту навколишнього середовища та тварин; обмін знаннями та найкращими практиками щодо політики розвитку сільських територій з метою сприяння економічному добробуту сільських громад; покращення конкурентоспроможності сільськогосподарського сектора та ефективності і прозорості ринків, а також умов для інвестування; заохочення політики якості сільськогосподарської продукції у сферах стандартів продукції, вимог щодо виробництва та схем якості та деякі інші [488].

Як зазначає О. Б. Черномаз, «адаптація українського законодавства до законодавства ЄС відбувається одночасно з правовою реформою в Україні. Держава має оновити законодавство, відповідно до міжнародних принципів і стандартів, оскільки до цього часу в її правовій базі зазначених принципів і стандартів не було» [606, с. 191].

Крім того, слід погодитися з І. Г. Галікеєвою у тому, що регулювання аграрних відносин в сучасних умовах повинно здійснюватися з урахуванням вимог загальновідомих норм міжнародного права [206]. Тому поряд з міжнародними договорами та актами міжнародних організацій, що безпосередньо стосуються міждержавного співробітництва у сфері виробництва сільськогосподарської продукції, істотне значення мають договори, що стосуються прав і свобод людини, їх гарантій. Такі міжнародно-правові акти є особливо важливими з огляду на необхідність розвитку національного законодавства про правовий статус селянина,

законодавче забезпечення його прав та свобод. Адже, як справедливо зазначала Н. І. Титова, «вкрай необхідне загальносуспільне сприйняття селян, які важко працюють на землі, як людей, що заслуговують на загальну повагу, як носіїв моральних традицій, високої громадянської моралі та свідомості» [571, с. 9].

Важливе значення для характеристики розвитку аграрного законодавства України має також порівняльний аналіз із розвитком аграрного законодавства інших держав. Зокрема, аграрне законодавство країн-членів СНД має спільні історичні корені, адже формувалося у другій половині минулого століття в умовах існування єдиної федеративної держави. Тому й сучасний розвиток цієї галузі законодавства відображає загальні історичні умови становлення та розвитку і характеризується наявністю спільних принципів та інститутів. Одночасно розвиток національного законодавства кожної держави відбувається з урахуванням специфіки економічних, в тому числі аграрних, відносин, зумовленої етнічними, соціальними, географічними, політичними та іншими особливостями [123, с. 126].

Одним із пріоритетних напрямів співробітництва держав-членів СНД згідно із ст. 20 Статуту СНД було визнано сприяння зближенню національного законодавства [552]. Проте питання щодо можливості та доцільності подальшої гармонізації та зближення аграрного законодавства України і законодавства держав-членів Співдружності та забезпечення уніфікованого правового регулювання аграрних відносин в межах СНД, як зазначалося у наших працях, не був безспірним. Слід зазначити, що Україна не підписувала Статуту СНД (1993 р.), хоча й була засновником Співдружності за Договором про створення СНД (1991 р.).

Визначальною рисою сучасного нормативно-правового забезпечення аграрних відносин в державах СНД є зміщення пріоритетів у бік їх законодавчого регулювання. Тому більша частина відносин у сфері

сільськогосподарського виробництва врегульована сьогодні актами вищої юридичної сили. Роль підзаконних нормативно-правових актів у регулюванні суспільних відносин в аграрному секторі економіки частково збережена в Таджикистані, Узбекистані та деяких інших державах [27, с. 139; 123, с. 127].

Загальною ознакою аграрного законодавства держав Співдружності є його скерованість на реформування суспільних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва. Здійснення земельної та аграрної реформи розпочалося ще наприкінці 1980-х – початку 1990-х років в умовах існування СРСР, а згодом забезпечувалося актами національного законодавства кожної держави. При цьому недосконалість державної аграрної політики у більшості країн була зумовлена відсутністю концептуального забезпечення аграрної реформи та затвердженої на державному рівні програми реформування відносин в АПК. Разом з тим, на відміну від України, в деяких державах цей недолік було своєчасно усунуто (Російська Федерація, Азербайджан та ін.) [27, с. 139-140; 123, с. 127]

Динамічний розвиток економічних відносин в країнах СНД зумовлює поєднання як уніфікованого, так і диференційованого підходів у правовому регулюванні аграрних відносин. Уніфікація правового регулювання, перш за все, стосується виробничо-господарської діяльності різних суб'єктів аграрного господарювання. В той же час запровадження нових організаційно-правових форм виробничої діяльності в сільському господарстві відобразилося у прийнятті диференційованих актів аграрного законодавства, що визначають переважно особливості внутрішньогосподарських відносин в аграрних підприємствах. У більшості держав прийняті законодавчі акти, що регулюють діяльність сільськогосподарських кооперативів (Росія, Казахстан, Узбекистан), фермерських господарств (Росія, Азербайджан, Вірменія, Білорусь, Узбекистан, Таджикистан, Казахстан, Киргизстан, Молдова), особистих селянських господарств (Росія, Таджикистан) та ін. [27, с. 140; 123, с. 127]

Важливе місце в системі аграрного законодавства займають акти, що регулюють окремі види сільськогосподарської виробничої діяльності аграрних суб'єктів. Так, у багатьох країнах Співдружності прийняті законодавчі акти з питань насінництва (Росія, Білорусь, Казахстан, Молдова, Таджикистан, Узбекистан), племінного тваринництва (Білорусь, Молдова, Азербайджан, Узбекистан, Киргизстан), виробництва зерна (Азербайджан, Таджикистан, Казахстан), виноградарства (Молдова, Азербайджан), бджільництва (Казахстан, Таджикистан) та інших галузей сільськогосподарського виробництва. В деяких державах окрему увагу присвячено законодавчому регулюванню історично традиційних видів сільськогосподарської виробничої діяльності: розведенню коней (Азербайджан), плодовому виробництву (Молдова), чайному виробництву (Азербайджан), розвитку бавовняної галузі (Казахстан) тощо [27, с. 140; 123, с. 127].

Істотна частина нормативно-правових актів аграрного законодавства присвячена питанням державного регулювання аграрного сектора економіки та АПК в цілому. При цьому загальною рисою таких актів є закріплення заходів державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників. Більшість держав застосовують економічні важелі впливу на сферу сільськогосподарського виробництва, що стосуються фінансово-кредитного механізму, системи оподаткування, ціноутворення, агроекологічного регулювання та інших напрямів. На законодавчому рівні основні засади державного регулювання та підтримки сільського господарства закріплені в Російській Федерації, Молдові, Казахстані, Киргизстані та інших державах [27, с. 140].

Аналізуючи законодавство про організаційно-правові форми ведення товарного сільськогосподарського виробництва в Україні та державах СНД, О. Д. Бургер (Костур) виділяє такі його особливості: становлення законодавства в спільному історичному просторі; подібні процеси

виникнення нових організаційно-правових форм ведення товарного сільськогосподарського виробництва; наявність великої кількості нормативно-правових актів різної юридичної сили, які належать до різних галузей права; вагомий вплив актів цивільного та господарського права; відсутність спеціалізованих актів щодо врегулювання правового статусу деяких суб'єктів, зокрема державних та комунальних сільськогосподарських підприємств, аграрних господарських товариств, аграрних об'єднань, фізичної особи-суб'єкта підприємницької діяльності в галузі сільського господарства; відсутність єдиного уніфікованого регулювання правового статусу суб'єктів аграрного господарювання та єдиного кодифікованого акта аграрного законодавства [179, с. 143-144].

На сьогодні важливим перспективним напрямом розвитку аграрного законодавства в багатьох державах є його галузева кодифікація. При цьому більшістю вчених обґрунтовується необхідність розробки Аграрних кодексів відповідних держав [3, с.12-16; 299, с.166-160; 241, с.8].

Ще в період існування СРСР ученими визнавалося, що «відмінності в однотипних актах різних союзних республік є своєрідним резервом подальшого вдосконалення республіканського законодавства, а сам факт прийняття різними республіками неоднакових рішень щодо одного й того ж питання може розглядатися як легальний експеримент у сфері нормотворчості, що полегшує всім республікам пошук оптимального вирішення конкретного питання» [375, с.199].

Сьогодні основними методами уніфікації законодавства вважаються: «систематизація національного законодавства, імплементація норм міжнародного права у національне законодавство, його адаптація до вимог міжнародного права тощо» [192, с.921]. Процес уніфікації аграрного законодавства передбачає здійснення кожною державою цілого комплексу заходів, спрямованих на розробку механізму реалізації цільових програм, вдосконалення державної політики в галузі АПК, здійснення спільних

заходів щодо забезпечення продовольчої безпеки і підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва [119, с. 37; 123, с. 128].

Одним із важливих засобів уніфікації законодавства є також вироблення одноманітних норм, що враховують особливості однорідних суспільних відносин [375, с.181, 192]. У зв'язку з цим істотна увага в СНД приділяється модельній законотворчості, яка вважається «цивілізованою формою міжнародної взаємодії та взаємодопомоги у правотворчій та законотворчій сферах» [199, с. 2] та забезпечує «визначення вектору розвитку загального і галузевого правового регулювання» [617, с. 6].

За час існування СНД було прийнято більше 30 модельних актів, присвячених регулюванню відносин в АПК. Особливе значення мали прийняті Модельні закони «Про безпеку поводження з пестицидами і агрохімікатами (1998 р.), «Про насіння» (2004 р.), «Про охорону ґрунтів» (2007 р.), норми яких в тій чи іншій мірі відображені в національному законодавстві держав Співдружності. У 1998 році Україною та іншими державами СНД було укладено Угоду про спільний аграрний ринок держав-учасниць Співдружності незалежних держав. А в 2002 році представники дев'яти держав (в тому числі України) підписали Концепцію узгодженої аграрної політики держав-учасниць СНД, якою передбачено комплекс заходів, спрямованих на створення спільного аграрного ринку, ведення узгодженої бюджетної, кредитної, цінової, податкової політики, системи страхування у сфері сільськогосподарського виробництва [68, с. 71; 119, с. 38; 123, с. 128]. При цьому держави, що підписали Концепцію, погодилися брати до уваги економічні перетворення в аграрному секторі країн Співдружності при переході до ринкових відносин, відмінності у природних та економічних умовах агропромислового виробництва [68, с. 71; 119, с. 38; 123, с. 128].

Проте слід визнати, що імплементація у національне законодавство модельних норм та норм міждержавних угод не завжди була успішною, що

пояснювалося різним економічним рівнем розвитку країн, особливими національними інтересами, політичними умовами тощо [68, с. 71; 123, с. 128].

Крім того, міжнародна практика свідчить про наявність проблем реалізації модельних актів у зв'язку з відсутністю чіткого механізму їх імплементації у чинне законодавство [617, с. 6]. До загальних проблем уніфікації законодавства держав СНД вчені також відносять: намагання країн Співдружності законодавчо закріпити існуючі особливості менталітету і правосвідомості в національному законодавстві, укріпити суверенітет, сформувані своє законодавство з урахуванням інтересів сусідніх держав (Молдова - Румунія) чи Євросоюзу (Україна, Грузія) [617, с. 21].

Нинішня позиція України у багатьох випадках теж засвідчує виваженість підходів до гармонізації національного законодавства держав-членів СНД. Так, при підписанні Стратегії економічного розвитку Співдружності незалежних держав на період до 2020 року (2008 р.) [520] Україною було зроблено застереження щодо неможливості виконання положень Стратегії, які можуть суперечити стратегічним пріоритетам і правовим параметрам інтеграції України в ЄС та договірним зобов'язанням, взятим Україною, як членом СОТ, а також тих положень, що торкаються гармонізації і зближення національного законодавства в рамках СНД [68, с. 71; 119, с. 38; 123, с. 129].

Така позиція нашої держави є цілком виправданою. Тим більше, Україна, визнаючи одним із пріоритетів економічну інтеграцію та співробітництво в межах СНД, не підписувала Договору про створення Економічного Союзу (1993 р.) (хоча вважається його асоційованим членом) та надає перевагу двостороннім міждержавним відносинам у межах Співдружності [68, с. 71; 119, с. 38; 123, с. 129].

Тому видається, що зближення аграрного законодавства країн СНД може здійснюватися лише з урахуванням конкретних соціально-економічних

умов господарювання в АПК, а також територіальних, демографічних, національних, політичних особливостей кожної держави [68, с. 72; 119, с. 38]. При цьому сумнівними видаються висновки учених про можливість формування єдиної правової системи СНД на основі процесів взаємодії та взаємовпливу національних правових систем [199, с. 6].

Особливе значення у контексті досліджуваних проблем має також членство України з 2008 року в СОТ, що покладає на нашу державу певні зобов'язання. Зокрема, Україна повинна законодавчо забезпечити такий розвиток торгівлі сільськогосподарською продукцією з країнами-членами СОТ, який відповідав би основним правилам, що використовуються в торгівлі між ними [355, с. 64; 229, с. 69]. При цьому потреби уніфікації аграрного законодавства СНД не завжди узгоджуються з перспективами європейської інтеграції України. Тому на сьогодні пріоритетним напрямом розвитку національної системи законодавства на державному рівні визнано його адаптацію до законодавства Європейського Союзу [439]. Це, водночас, не виключає можливостей певного зближення національного законодавства держав СНД з метою економічного та інших видів співробітництва [123, с. 129].

Вірно зазначає С. А. Калінін, що ефективність правової інтеграції залежить від чітко виявлених її меж, які забезпечують можливість аналізу інтеграційних процесів на предмет їх відповідності національним цінностям та інтересам, вимогам забезпечення суверенітету і безпеки держави [275, с.47-48].

Таким чином, позитивний досвід удосконалення законодавства в інших державах може слугувати емпіричною базою для наукового обґрунтування перспективних напрямів розвитку національної системи законодавства та його окремих галузей в Україні. При цьому пріоритетним напрямом є двосторонні міждержавні відносини, спрямовані на розвиток економічного

співробітництва та підтримку сільськогосподарських товаровиробників [68, с. 72; 119, с. 39; 123, с. 129-130].

Важливе значення має запозичення Україною позитивного іноземного досвіду законодавчого регулювання аграрних відносин з урахуванням вітчизняних економічних, природоресурсних та інших умов.

Наприклад, у країнах ЄС садівнича та виноградарська-виноробна галузі отримують державну підтримку у вигляді дотацій або субсидій із спеціальних фондів, які існують для фінансування загальнодержавних і галузевих програм, створення багаторічних насаджень, технічного оснащення галузей, науково-дослідної діяльності у сфері садівництва і виноградарства. У Німеччині, Італії, Франції функціонує система державної підтримки виноградарства, яка складається із субсидій і дотацій за рахунок місцевого бюджету, фондів федерального (регіональних) бюджету та фондів Євросоюзу [2, с. 462]. За дослідженнями вчених, у Болгарії передбачено державні субсидії із спеціального бюджетного фонду «Землеробство», які спрямовують на закладення нових виноградників і розкорчування старих насаджень, закупівлю спеціальної техніки та покриття витрат з оподаткування агропідприємств. У Польщі держава виділяє значну фінансову компенсацію агроекспортерам [2, с. 462].

За дослідженням О. Юшкевич, «субсидування аграрної сфери Франції, в тому числі Європейському союзу, це зовсім не дотування виробництва й не компенсація збитковості аграрників. В розвинутих західноєвропейських країнах виробничо-збутова діяльність сільгоспвиробників повністю здійснюється на умовах самофінансування, а бюджетні кошти спрямовуються та розподіляються виключно за цільовими програмами й проектами, що мають довгостроковий законодавчий характер і в більшості випадків виконують допоміжну роль» [631, с. 301]. Це стосується в першу чергу: компенсації втрат фермерів у зв'язку з стримуванням зростання виробництва, або встановлення жорстких квот з метою уникнення

перевиробництва; відшкодування потенційних втрат товаровиробників пов'язаних з виводом продуктивних земель з обороту за програмами посилення екологізації сільського господарства; державної підтримки екологічно складних регіонів; субсидування професійного навчання, перепідготовки кадрів та консультативної діяльності; фінансування аграрної науки; пільгового кредитування; стимулювання довгострокового виходу власників ферм на пенсію та передачі агробізнесу молодим спадкоємцям [631, с. 301]. Про важливість державного фінансування сільського господарства та необхідність вдосконалення структури таких затрат на прикладі країн ЄС та Заходу зазначає у своїх працях В. Назаренко [347, с. 49-50].

Як зазначає А. О. Пахомова, «досвід Франції, яка не раз переживала серйозні економічні кризи, переконливо доводить, що в будь-яких умовах на перше місце повинен висуватися людський фактор, а також ефективна система підготовки грамотних фахівців. У підсумку саме це і стало запорукою успішного розвитку агропромислового комплексу цієї країни – найбільшого на сьогодні в Європі виробника і експортера сільськогосподарської продукції» [369, с. 103].

Примітним є те, що у Франції аграрні правовідносини регулюються Аграрним кодексом, який закріплює існування різних форм власності у сільському господарстві, різноманітних форм управління сільськогосподарськими підприємствами, розвиток орендних відносин, орієнтацію не лише на сільськогосподарські кооперативи, а й на великі фермерські господарства [230, с. 123].

На думку вчених, вартими до адаптації є й інституційні зміни у сільському господарстві Польщі, де «перші кроки аграрної реформи відбувались під гаслами лібералізації, особливо – лібералізації зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією. На ринку аграрної продукції створилася ситуація, яка через десятиліття повторилась в Україні: засилля

імпортової продукції, обмежений попит, цінова перевага дешевого імпорту. Все це, на тлі високих темпів інфляції різко погіршило фінансове становище сільськогосподарських виробників, сприяло декапіталізації галузі. Тому наступним, досить позитивним і вартим наслідування кроком в її реформуванні стало створення спеціального Фонду відтермінування кредитів» [187, с. 8].

У багатьох країнах здійснюються заходи, спрямовані на підтримку органічного виробництва. Після того, як ЄС запровадив свою першу Агроекологічну програму (Постанова 2078/92), Франція стала найпершою країною-членом ЄС, яка впровадила схему підтримки органічного сільського господарства в 1993 році. Завдяки регіональній структурі сільськогосподарської політики у Франції в різних регіонах впроваджуються різні заходи і види підтримки [2, с. 486]. У провінції Квебек (Канада) діє програма надання субсидій для підтримки переходу на органічне землеробство. Це одноразова виплата з максимальною сумою 13 000 євро на ферму [2, с. 484-485].

Як зазначає С. І. Бугера, система фінансування аграрного сектору в різних країнах Євросоюзу має свою специфіку. У Німеччині, Бельгії, Данії, Франції створено спеціалізовані установи для кредитування фермерів. У Польщі, з метою стабілізації ринку та захисту доходів селян, держава проводить інтервенційні закупівлі сезонних надлишків сільгосппродукції та її продаж у період дефіциту. У багатьох країнах передбачено податкові пільги для аграрних підприємств. Рівень стягнень для них, зокрема податок на прибуток, значно нижчий від подібних зборів (може бути навіть менше 1%) у несільськогосподарських галузях [175, с. 63].

Слід погодитися з Ф. А. Важинським, що заслуговує на увагу державна програма розвитку сільських територій Швеції, де «основними напрямками програми є освіта, дослідницька робота та експериментування в галузі сільського господарства, насінництва, лісництва, садівництва та ветеринарної

медицини; економія національних ресурсів; виробництво агропродукції відповідно до смаків споживачів; забезпечення країни продуктами харчування на випадок кризи або війни; збереження багатих та багатоцільових господарств; збереження риболовецьких угідь, мінімальний вплив на навколишнє середовище, використання біологічного палива; сприяння розвитку ринкового садівництва; допомога по залученню робочої сили відповідно до потреб у ній» [187, с. 2].

У Австрії в основі ведення агровиробництва лежить принцип «довготривалості» зростання сільгоспвиробництва, що означає якісне його зростання та поєднання малих, середніх і великих агропідприємств, сфери виробництва та послуг [187, с. 3]. Як відзначають дослідники, у цій країні «програма розвитку сільського господарства включає екологічно зорієнтоване сільське господарство; «довготривале» збереження цінних природних та культурних ландшафтів, водних ресурсів; посилене використання відновлювальної сировини та енергоносіїв» [187, с. 3].

Важливе значення для врахування має позитивний досвід аграрних трансформацій у Польщі. На думку вчених, «після вступу Польщі до ЄС було створено можливість співфінансування консолідації сільськогосподарських земель відповідно до трьох послідовних програм ЄС... Таким чином отже, в 2004-2006 рр. було реалізовано 31 проєкт на суму 15,1 млн. євро, а в 2007-2013 рр. – виконано ще 109 проєктів консолідації на загальну суму 93,9 млн. євро» [645, с. 126].

Як зазначає Л. Бицюра, реалізація стратегічного курсу України на інтеграцію до ЄС забезпечить всебічне включення України в європейський політичний, економічний та правовий простір та створення передумов для здобуття Україною членства в ЄС [640, с. 11].

Таким чином, розвиток аграрного законодавства України в умовах європейської інтеграції України повинен відбуватися з урахуванням правил Спільної аграрної політики та Угоди про сільське господарство 1994 року.

При цьому аграрне законодавство повинно відповідати загальним принципам і нормам міжнародного права.

Основними напрямками розвитку аграрного законодавства України є:

– розвиток законодавства про державну підтримку сільського господарства з урахуванням вимог Угоди про сільське господарство 1994 р.;

– законодавче регулювання сталого розвитку сільських територій та екологізації сільського господарства;

– посилення і законодавче закріплення особливих вимог щодо якості та безпечності сільськогосподарської продукції; істотне оновлення законодавства про стандартизацію у сфері сільського господарства;

– подальший розвиток законодавства про зовнішньоекономічну діяльність в аграрному секторі, експорт та імпорт сільськогосподарської продукції з урахуванням основних правил і принципів міжнародної торгівлі;

– вдосконалення законодавчого регулювання правового статусу селянина на основі загальновизнаних міжнародно-правових норм.

5.2. Напрями адаптації вітчизняного аграрного законодавства до вимог ЄС

Вектори розвитку будь-якої галузі законодавства визначаються передусім розвитком суспільних відносин, певними суспільно-політичними процесами, метою та пріоритетами державної політики у визначеній сфері. З огляду на суспільно-політичну орієнтацію України та її прагнення до євроінтеграції, напрями майбутнього розвитку аграрного законодавства України передбачають подальшу адаптацію його до законодавства Європейського Союзу [69, с. 65].

Пріоритетним напрямом розвитку аграрного законодавства України є його адаптація до законодавства ЄС та гармонізація із законодавством європейських держав, що відповідає положенням Закону України від 18 березня 2004 р. «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства ЄС» [439], адже адаптація законодавства України до законодавства ЄС є пріоритетною складовою процесу інтеграції України до Європейського Союзу [39, с. 68; 69, с. 65].

Проблеми адаптації аграрного законодавства України до законодавства ЄС аналізувалися А. Й. Богданом, О. В. Гафуровою, А. В. Духневичем, В. М. Єрмоленком, Т. О. Коваленко, І. М. Кульчій, Т. В. Курман, В. В. Носіком, Л. І. Полюхович, А. М. Статівкою, В. Ю. Уркевичем, М. В. Шульгою, І. А. Шуміло та іншими вченими. Проте сучасні проблеми розвитку суспільних відносин в аграрному секторі України потребують подальших наукових розробок у цій площині.

Тому важливе значення має комплексне дослідження поняття та основних напрямів адаптації аграрного законодавства України до законодавства Європейського Союзу в умовах євроінтеграції.

На законодавчому рівні термін «адаптація законодавства» визначений у Законі України від 18 березня 2004 р. «Про Загальнодержавну програму

адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу», за змістом якого «адаптація законодавства – процес приведення законів України та інших нормативно-правових актів у відповідність з *acquis communautaire*» [439]. Відповідно до розділу II Закону України від 18 березня 2004 р. «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу», *acquis communautaire* (*acquis*) – правова система Європейського Союзу, яка включає акти законодавства Європейського Союзу (але не обмежується ними), прийняті в рамках Європейського співтовариства, Спільної зовнішньої політики та політики безпеки і Співпраці у сфері юстиції та внутрішніх справ [439].

У статті 404 глави 17 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікованої Законом України від 16 вересня 2014 р., зазначено, що «сторони співробітничать з метою сприяння розвитку сільського господарства та сільських територій, зокрема шляхом поступового зближення політик та законодавств» [488].

Н. М. Пархоменко визначає поняття «адаптація» (лат. *adapto* – пристосовую) як «процес пристосування до умов, які змінюються; у міжнародному праві адаптація є процесом приведення національного законодавства до норм і стандартів міжнародного права шляхом удосконалення національного законодавства (внесення змін і доповнень, прийняття нових нормативно-правових актів), укладання або приєднання до міжнародних договорів» [367, с. 338-339].

А. Й. Богдан визначає поняття «адаптації національного аграрного законодавства по виробництву сільськогосподарської продукції до вимог законодавства ЄС» як «пристосування діючих і прийнятих у майбутньому національних спеціальних законодавчих актів, які відповідали б вимогам законодавства ЄС з урахуванням особливостей українського суспільства, умов і змін, що відбуваються в аграрному секторі нашої держави, а також

створення належних умов для посилення ролі та підвищення статусу координуючих міжвідомчих органів із використанням принципів механізму спільної аграрної політики країн-членів ЄС у сфері виробництва сільськогосподарської продукції» [167, с. 4].

Аналізуючи співвідношення між термінами «адаптація», «імплементация» та «гармонізація», О. В. Тарасов зазначає, що «адаптація може виступати, але не обов'язково, одним зі способів національно-правової імплементации як міжнародно-правових зобов'язань, так і формально необов'язкових міжнародних стандартів, міжнародного «м'якого» права та ін.» [556, с. 36]. Водночас, на думку вченого, «термін «гармонізація» стосується не лише національного законодавства, а зачіпає більш широке коло різноманітних корпоративних і технічних норм, стандартів, методологій, практик та ін., що безпосередньо впливає на функціонування економічної системи суспільства» [556, с. 36].

Використання в українському законодавстві поняття «адаптація законодавства» є виправданим і на думку представників аграрно-правової науки. Зокрема, А. М. Статівка та І. А. Шуміло зазначають, що «у двосторонніх угодах про партнерство та співробітництво з ЄС, як правило, використовується поняття «апроксимація законодавства» (від (англ.) approximation – наближення) або «адаптація» [550, с. 209]. Водночас, за твердженням учених, гармонізація є методом створення єдиного правового простору в рамках ЄС, який законодавчо закріплено в Договорі про заснування Європейського Союзу [550, с. 209].

Як зазначає І. В. Яковюк, принципові відмінності між механізмами приведення законодавства держав-членів та третіх держав до норм права ЄС доводять доцільність використання їх різного найменування в межах ЄС («гармонізація») та поза ним («адаптація») [633, с. 41].

З огляду на наведені дослідження учених та з урахуванням змісту нормативно-правових актів національного законодавства з питань

євроінтеграції, погоджуємось із науковою позицією щодо доцільності вживання терміна «адаптація» при аналізі зближення, пристосування національного законодавства України до законодавства Європейського Союзу [39, с. 70; 69, с. 68].

Адаптація аграрного законодавства України до законодавства Європейського Союзу – це процес зближення (пристосування) нормативно-правових актів, що регулюють аграрні відносини в Україні, до правової системи Європейського Союзу, зокрема до актів законодавства Європейського Союзу, з метою сприяння розвитку сільського господарства та сільських територій [39, с. 70].

Закон «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» відносить до актів первинного законодавства, що є джерелами *acquis communautaire*, такі акти: Договір про заснування Європейського економічного співтовариства 1957 року (з 1993 року – Договір про заснування Європейського співтовариства), Договір про заснування Європейського співтовариства з атомної енергії 1957 року (далі – установчі договори) з наступними змінами, внесеними Маастрихтським договором (Договір про утворення Європейського Союзу 1992 року), Амстердамським договором 1997 року та Ніццьким договором 2001 року, а також актами про приєднання; Договір про Європейський Союз 1992 року, із змінами, внесеними Амстердамським договором 1997 року та Ніццьким договором 2001 року, а також договорами про приєднання; Договір про злиття 1965 року; акти про приєднання нових держав-членів [439].

Крім того, джерелами *acquis communautaire* визнається вторинне законодавство, до якого належать директива, регламент, рішення, рекомендація або висновок, джерело права у формі міжнародної угоди, загальний принцип права Європейського співтовариства, рішення Європейського суду, спільна стратегія у сфері спільної зовнішньої політики та політики безпеки, як це визначено статтею 13 Договору про Європейський

Союз, спільні дії в рамках спільної зовнішньої політики та політики безпеки, спільна позиція у сфері спільної зовнішньої політики та політики безпеки, рамкове рішення щодо гармонізації законодавства в контексті положень Договору про Європейський Союз про співробітництво правоохоронних та судових органів у кримінальних справах (стаття 34 Договору про Європейський Союз), спільна позиція в контексті положень Договору про Європейський Союз про співробітництво правоохоронних та судових органів у кримінальних справах (стаття 34 Договору про Європейський Союз), рішення в контексті положень Договору про Європейський Союз про співробітництво правоохоронних та судових органів у кримінальних справах (стаття 34 Договору про Європейський Союз) та інше [439].

Т. О. Коваленко зазначає, що адаптація аграрного законодавства до вимог *acquis communautaire* передбачає приведення аграрних законів та підзаконних нормативно-правових актів України у відповідність до 58 нормативно-правових актів ЄС у визначених сферах [289, с. 186].

Зокрема, додатком XXXVIII до глави 17 «Сільське господарство та розвиток сільських територій» Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікованої Законом України від 16 вересня 2014 р., визначено регламенти, директиви, рішення, рекомендації та повідомлення ЄС, що містяться в додатках, є частиною юридичних стандартів, які розглядаються Українською стороною при поступовому наближенні законодавства по конкретному сектору чи продукту. Усі регламенти, директиви, рішення, рекомендації та повідомлення ЄС поділені на такі групи: політика якості; органічне фермерство; генетично модифіковані зернові; біорозмаїття; стандарти торгівлі рослинами, насінням рослин, продуктами, отриманими з рослин, фруктами та овочами; Стандарти торгівлі живими тваринами та продуктами тваринництва. До них віднесені, зокрема: Регламент Ради (ЄС) № 509/2006 від 20.03.2006 про гарантований

традиційний склад та спосіб виробництва сільськогосподарської продукції та продуктів харчування [511], Регламент Комісії (ЄС) № 1216/2007 від 18.10.2007, що визначає детальні правила імплементації Регламенту Ради (ЄС) № 509/2006 про гарантований традиційний склад та спосіб виробництва сільськогосподарської продукції та продуктів харчування [512], Регламент комісії (ЄС) № 889/2008 від 5.09.2008, що визначає детальні правила імплементації Регламенту Ради (ЄС) № 834/2007 про органічне виробництво та маркування органічної продукції стосовно органічного виробництва, маркування і контролю [513]; Регламент Ради (ЄС) № 870/2004 від 24.04.2004, що засновує програму Співтовариства щодо збереження, характеристики, збору та використання генетичних ресурсів у сільському господарстві, та скасовує Регламент (ЄС) № 1467/94 [514]; Регламент Ради (ЄС) № 1234/2007 від 22.10.2007, що встановлює спільну організацію сільськогосподарських ринків та щодо спеціальних положень для певної сільськогосподарської продукції (Регламент про Спільну організацію ринку) [515]; Регламент Комісії (ЄС) № 1580/2007 від 21.12.2007, який встановлює правила впровадження регламентів Ради (ЄС) № 2200/96, (ЄС) № 2201/96 та (ЄС) № 1182/2007 у галузі виробництва фруктів та овочів [516] та інші.

А. Й. Богданом на основі аналізу системи аграрного законодавства ЄС виділено три основні види його джерел: «1) перший – це норми первинного права, норми міждержавних договорів, ...де містяться основні положення європейської спільної аграрної політики, закріплюються загальні, фундаментальні правила, за якими має розвиватися остання; 2) рішення органів ЄС в царині аграрного права є похідними стосовно первинних норм і становлять другий вид джерел аграрного законодавства ЄС... 3) ...рішення Європейського суду, значна кількість яких, зокрема у царині аграрного права, набувають юридичної сили судового прецеденту» [167, с. 7]. Ученим також проведено класифікацію аграрного законодавства ЄС за змістом на: рамкові акти (щодо фінансування, аграрного розвитку, прямої підтримки,

структуральних заходів, конкуренції, інформації і статистики); акти, що стосуються ринків сільськогосподарської продукції (спільні організації сільськогосподарських ринків, секторальне регулювання тощо); акти, що стосуються продуктів харчування (якість та безпечність продуктів харчування, органічне землеробство, обмеження генетично модифікованих організмів); акти, що стосуються навколишнього середовища (управління та збереження природних ресурсів, забруднення від сільськогосподарського виробництва, лісові ресурси та нехарчові продукти та ін.) [167, с. 8].

Аналізуючи напрямки адаптації аграрного законодавства, А. М. Статівка та І. А. Шуміло виділяють головні завдання цього процесу: 1) адаптація правового регулювання по наданню державної підтримки сільськогосподарським товаровиробникам; 2) забезпечення введення в економічний обіг земель сільськогосподарського призначення й розвиток іпотечного кредитування; 3) стандартизація й сертифікація сільськогосподарської продукції; 4) приведення у відповідність зі стандартами ЄС законодавства про компанії [550].

Т. О. Коваленко зазначає, що у першочерговому порядку адаптація національного аграрного законодавства до вимог *acquis communautaire* має здійснюватися за такими напрямками: «1) політика якості; 2) органічне фермерство; 3) генетично-модифіковані зернові; 4) біорозмаїття; 5) стандарти торгівлі рослинами, насінням рослин, фруктами та овочами; 6) стандарти торгівлі живими тваринами та продуктами тваринництва» [289, с. 186]. Наведені напрями в цілому відповідають окремим частинам Додатку XXXVIII до Глави 17 «Сільське господарство та розвиток сільських територій» Розділу V «Економічне і галузеве співробітництво» до Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікованої Законом України від 16 вересня 2014 р. [488].

Водночас Т. О. Коваленко деталізовано напрями адаптації аграрного законодавства, що повинна здійснюватися у наступних сферах: а) організація аграрного ринку; б) запровадження умов щодо здійснення окремих видів сільськогосподарського виробництва; в) забезпечення якості та безпечності сільськогосподарської продукції; г) забезпечення органічного сільськогосподарського виробництва та використання генетично модифікованих організмів при виробництві сільськогосподарської продукції; д) збереження біорізноманіття у процесі сільськогосподарського виробництва; е) забезпечення охорони довкілля у процесі сільськогосподарського виробництва; є) адаптація стандартів торгівлі рослинами, насінням рослин, продуктами, отриманими з рослин, фруктами та овочами; ж) адаптація стандартів торгівлі сільськогосподарськими тваринами та продуктами тваринного походження; з) забезпечення державної підтримки сільськогосподарського виробництва; і) гарантування захисту географічних зазначень і позначень походження сільськогосподарської продукції та продуктів харчування [289, с. 186-188].

А. М. Статівка та Л. І. Полюхович відзначають також, що членство України у СОТ зобов'язує узгодити вітчизняне законодавство з правом СОТ, зокрема і в частині регулювання сільськогосподарського виробництва [414, с. 239]. При цьому вчені відзначають, що правову базу діяльності цієї організації становлять 56 домовленостей, угод та інших документів, що утворюють єдиний «пакет», тобто при вступі до СОТ будь-яка держава повинна прийняти його у цілому (відрізняються тільки терміни реалізації домовленостей) [414, с. 239].

Як справедливо зазначає А. В. Духневич, «поліпшення організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі економіки держави сприятиме гармонізації публічно-приватних інтересів держави і товаровиробників сільськогосподарської продукції, збалансованості державної аграрної політики з урахуванням національних і регіональних

інтересів, вимог СОТ та міжнародних зобов'язань України стосовно аграрного сектору, комплексності розв'язання соціальних проблем села» [234, с. 273].

Узагальнюючи наведені позиції вчених та зважаючи на зміст глави 17 «Сільське господарство та розвиток сільських територій» Розділу V «Економічне і галузеве співробітництво» Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікованої Законом України від 16 вересня 2014 р. [488], а також зміст Угоди про сільське господарство, що є Додатком 1А до Угоди про заснування Світової організації торгівлі від 15 квітня 1994 р. [583], можна виділити такі основні напрями адаптації вітчизняного аграрного законодавства до законодавства ЄС: 1) зближення законодавства про способи виробництва сільськогосподарської продукції; 2) адаптація законодавства з питань організації аграрного ринку та торгівлі продукцією рослинництва і тваринництва; 3) зближення законодавства про вимоги щодо якості сільськогосподарської продукції; 4) вдосконалення законодавства щодо охорони навколишнього природного середовища у процесі сільськогосподарського виробництва, розвитку органічного виробництва; 5) зближення законодавства про розвиток сільських територій та сільських громад; 6) забезпечення сталого сільськогосподарського виробництва; 7) адаптація законодавства з питань державної підтримки сільського господарства [69, с. 71-72].

Постановою Кабінету Міністрів України від 25 жовтня 2017 р. № 1106 «Про виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» затверджено план заходів з виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і

їхніми державами-членами, з іншої сторони [422]. Планом заходів передбачено розробку нормативно-правових актів з питань, визначених Додатком XXXVIII до Глави 17 «Сільське господарство та розвиток сільських територій» Розділу V «Економічне і галузеве співробітництво» до Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікованої Законом України від 16 вересня 2014 р. [488]. Реалізація цих заходів у строки, визначені наведеною постановою Кабінету Міністрів України, матиме важливе значення для зближення аграрного законодавства України та законодавства Європейського Союзу [39, с. 72].

Відповідно до Звіту про виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС за 2019 рік, підготовленого урядовим офісом координації європейської та євроатлантичної інтеграції, загалом, на 2020 рік план заходів з виконання Угоди про асоціацію визначає широке коло завдань у сфері сільського господарства за напрямками: стандарти торгівлі рослинами – 138 заходів; політика якості – 26 заходів; стандарти торгівлі тваринами – 14 заходів; стандарти торгівлі – 24 заходи. Ключовими завданнями на 2020 рік визначено: розробку та прийняття закону щодо державного контролю за генетично модифікованою продукцією у сільському господарстві та харчовій промисловості; прийняття Закону України «Про особливості правової охорони географічних зазначень, захист прав на гарантовані традиційні особливості та застосування схем якості для сільськогосподарської продукції та харчових продуктів» [258].

Адаптація аграрного законодавства України до законодавства Європейського Союзу – це процес зближення (приспосовування) нормативно-правових актів, що регулюють аграрні відносини в Україні, до правової системи Європейського Союзу, зокрема до актів законодавства

Європейського Союзу, з метою сприяння розвитку сільського господарства та сільських територій [69, с. 68].

Основні напрями адаптації аграрного законодавства України до вимог *acquis communautaire* визначаються Угодою про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікованою Законом України від 16 вересня 2014 р. [488], Угодою про сільське господарство, що є Додатком 1А до Угоди про заснування Світової організації торгівлі від 15 квітня 1994 р. [583], та іншими нормативно-правовими актами України та ЄС.

Висновки до розділу 5

1. Для розвитку аграрних відносин та формування національної системи аграрного законодавства мають важливе значення міжнародно-правові акти, в яких закріплені основні принципи міжнародного економічного права: Статут ООН від 26 червня 1945 року [551], Декларація про принципи міжнародного права, щодо дружніх відносин і співробітництва відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй від 24 жовтня 1970 р. [223], Хартія економічних прав і обов'язків держав від 12 грудня 1974 р. [596], Декларація про встановлення нового економічного порядку від 1 травня 1974 р. [222] та інші акти.

2. Основними напрямками розвитку аграрного законодавства України з урахуванням вимог міжнародно-правових актів та актів ЄС є:

– розвиток законодавства про державну підтримку сільського господарства з урахуванням вимог Угоди про сільське господарство 1994 р.;

– законодавче регулювання сталого розвитку сільських територій та екологізації сільського господарства;

– посилення і законодавче закріплення особливих вимог щодо якості та безпечності сільськогосподарської продукції; істотне оновлення законодавства про стандартизацію у сфері сільського господарства;

– подальший розвиток законодавства про зовнішньоекономічну діяльність в аграрному секторі, експорт та імпорт сільськогосподарської продукції з урахуванням основних правил і принципів міжнародної торгівлі;

– вдосконалення законодавчого регулювання правового статусу селянина на основі загально визнаних міжнародно-правових норм.

3. Адаптація аграрного законодавства України до законодавства Європейського Союзу – це процес зближення (пристосування) нормативно-правових актів, що регулюють аграрні відносини в Україні, до правової системи Європейського Союзу, зокрема до актів законодавства

Європейського Союзу, з метою сприяння розвитку сільського господарства та сільських територій.

4. Основні напрями адаптації аграрного законодавства України до вимог *acquis communautaire* визначаються Угодою про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікованою Законом України від 16 вересня 2014 р. [488], Угодою про сільське господарство, що є Додатком 1А до Угоди про заснування Світової організації торгівлі від 15 квітня 1994 р. [583], та іншими нормативно-правовими актами України та ЄС.

5. Основними напрямками адаптації вітчизняного аграрного законодавства до законодавства ЄС є: 1) зближення законодавства про способи виробництва сільськогосподарської продукції; 2) адаптація законодавства з питань організації аграрного ринку та торгівлі продукцією рослинництва і тваринництва; 3) зближення законодавства про вимоги щодо якості сільськогосподарської продукції; 4) вдосконалення законодавства щодо охорони навколишнього природного середовища у процесі сільськогосподарського виробництва, розвитку органічного виробництва; 5) зближення законодавства про розвиток сільських територій та сільських громад; 6) забезпечення сталого сільськогосподарського виробництва; 7) адаптація законодавства з питань державної підтримки сільського господарства.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукової проблеми, що виявилось у розробленні теоретико-методологічних засад розвитку аграрного законодавства України в умовах євроінтеграції. До основних науково обґрунтованих результатів проведеного дослідження належать, зокрема, такі положення.

1. Теорія аграрного законодавства – це система ідей, теорій та концепцій про виникнення, розвиток та напрями удосконалення системи нормативно-правових актів аграрного законодавства України. У такому розумінні вона є складовою частиною науки аграрного права України як галузі юридичної науки.

Еволюція наукових досліджень про законодавче регулювання аграрних відносин в Україні відображає розвиток суспільних відносин, геополітичні зміни в державі, пріоритети державної політики та інші суспільні явища і процеси. Розвиток теоретичних досліджень про аграрне законодавство відбувався упродовж багатьох десятиліть та віддзеркалював суспільні потреби в різні історичні періоди розвитку держави, часто випереджаючи своїм поступом різні суспільні зміни та процеси.

Виділено основні, пріоритетні напрями сучасних наукових правових досліджень про аграрне законодавство: аналіз конституційних засад аграрного законодавства; проблеми систематизації аграрного законодавства, в тому числі його галузевої кодифікації; питання адаптації аграрного законодавства України до законодавства ЄС.

2. У роботі виділено два періоди розвитку аграрного законодавства:

I – з кінця 1960-х років до початку 1990-х років – період становлення і розвитку сільськогосподарського законодавства СРСР та УРСР;

II – з початку 1990-х років – дотепер – період розвитку аграрного законодавства України. У рамках цього періоду можна виділити два етапи: 1)

1991 р. – 2003 р. – етап новелізації аграрного законодавства України; 2) 2004 р. – дотепер – етап адаптації аграрного законодавства України до законодавства Європейського Союзу.

Періодизацію розвитку аграрного законодавства України доцільно пов'язувати з фактом виділення окремої галузі у системі законодавства в 1960-х – 1970-х роках.

3. Аграрне законодавство України – це комплексна галузь законодавства, що відповідає окремій галузі економіки та є системою взаємопов'язаних і узгоджених між собою нормативно-правових актів (законів, підзаконних нормативно-правових актів, актів правотворчості аграрних суб'єктів), що забезпечують спеціалізоване та інтегроване правове регулювання суспільних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва. Відзначається, що в сучасних умовах розвитку аграрного законодавства відбувається поглиблення комплексності та спеціалізованості більшості нормативно-правових актів аграрного законодавства.

4. Принципи аграрного законодавства можна розглядати як закріплені в нормативно-правових актах вихідні засади, основні ідеї, що визначають зміст і напрями нормативно-правового регулювання аграрних відносин та відображають пріоритети державної аграрної політики. До особливостей системи принципів аграрного законодавства України належать: велика кількість міжгалузевих принципів, що пов'язано з належністю аграрного права та аграрного законодавства до комплексних галузей; існування розгалуженої системи спеціальних (інституційних) принципів та їх тісний взаємозв'язок із галузевими принципами.

5. Серед найважливіших принципів аграрного права та законодавства, що потребують законодавчого закріплення, на наш погляд, слід виділити наступні міжгалузеві й галузеві принципи: множинності організаційно-правових форм господарювання в АПК; рівності та самостійності аграрних суб'єктів; невтручання держави у виробничо-господарську діяльність

аграрних суб'єктів; пріоритету екологічних вимог у процесі сільськогосподарського виробництва; пріоритету земель сільськогосподарського призначення та їх особливої охорони; пріоритету соціального розвитку села; пріоритету сільського господарства в системі господарського комплексу; державної підтримки сільського господарства; гарантування і захисту прав селянина. Обґрунтовано, що в майбутньому принципи аграрного права й законодавства України повинні бути закріплені на законодавчому рівні в єдиному законодавчому акті, яким повинен стати кодифікаційний акт аграрного законодавства України.

6. Структуру сучасного аграрного законодавства можна визначити як зумовлену системою аграрного права України, основними напрямками аграрної політики Української держави та потребами реформування аграрних відносин внутрішню організацію впорядкованих комплексних нормативно-правових актів, присвячених регулюванню аграрних відносин, яка виражається в їх єдності й погодженості, а також у розподілі за підгалуззями, інститутами та іншими групами аграрного законодавства.

7. Аргументується необхідність виділення в межах галузі законодавства окремих законодавчих інститутів, що охоплюватимуть систему нормативних приписів, які регулюють певний вид (групу) однорідних суспільних відносин. Підтвердженням цього є істотна неоднорідність, різна функціональна спрямованість нормативних приписів у межах галузі законодавства. Інститут аграрного законодавства – це система нормативних приписів, уміщених в одному чи декількох нормативно-правових актах, що регулюють певний вид (групу) однорідних суспільних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва.

Внутрішня організація системи аграрного законодавства певною мірою зумовлюється суб'єктним складом учасників аграрних правовідносин, специфікою окремих видів сільськогосподарської виробничої діяльності, структурою предмета правового регулювання відповідної галузі права та

іншими чинниками. Особливості структури аграрного законодавства України визначаються також сучасними потребами реформування аграрних відносин, необхідністю підтримки сільськогосподарських товаровиробників та забезпечення соціального розвитку села, зацікавленістю держави у розвитку агропромислового виробництва тощо. При цьому вплив на формування внутрішньогалузевої структури законодавства суб'єктивних факторів дає підстави стверджувати, що структура аграрного законодавства України, як і кожної законодавчої галузі, є більш динамічним явищем, ніж структура відповідної галузі права.

8. Розвиток законодавчого інституту забезпечення державної аграрної політики передбачає законодавче визначення основних засад державної аграрної політики України на довгострокову перспективу, приведення заходів з державного регулювання аграрного сектора економіки України у відповідність до вимог СОТ та ЄС.

Обґрунтовано положення про те, що подальший розвиток законодавства про державну підтримку сільського господарства України повинен базуватися на принципах Спільної аграрної політики, що передбачає поступове скорочення прямих субсидій сільськогосподарським товаровиробникам та пріоритет фінансування програм розвитку сільських територій і природоохоронних заходів у сільському господарстві.

9. Аналіз законодавчих інститутів правового статусу суб'єктів аграрних відносин (колективних сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарських кооперативів, фермерських господарств, особистих селянських господарств, державних і комунальних сільськогосподарських підприємств) дозволив дійти висновку про необхідність диференційованого спеціалізованого законодавчого регулювання правового статусу таких суб'єктів та доповнення відповідних нормативно-правових актів спеціалізованими правовими приписами щодо внутрішньогосподарських членських, земельних, майнових, трудових відносин.

10. У системі нормативно-правових актів аграрного законодавства з питань виробничо-господарської діяльності в аграрному секторі можна виділити такі групи: 1) акти, що визначають особливості окремих видів виробничо-господарської діяльності в аграрному секторі; 2) акти, що регулюють особливості виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції; 3) акти, що визначають екологічні та інші вимоги щодо процесу виробництва, а також щодо якості й безпеки сільськогосподарської продукції.

11. Законодавству України про виробничо-господарську діяльність в аграрному секторі характерні наступні особливості: уніфікований характер більшості нормативно-правових актів, що регулюють виробничо-господарську діяльність аграрних суб'єктів; важливе значення внутрішньогосподарських локальних актів у регулюванні виробничо-господарської діяльності аграрних підприємств; «природничий» характер законодавчих приписів, вміщених у нормативно-правових актах з питань виробничо-господарської діяльності аграрних підприємств та інші.

12. Виділено загальні ознаки сучасного законодавчого регулювання трудових відносин у сільському господарстві:

1) тенденція до уніфікації правового регулювання трудових відносин в усіх підприємствах, незалежно від виду діяльності та галузевої належності;

2) відсутність належної спеціалізації правового регулювання трудових відносин у сільському господарстві;

3) важливе значення локального нормативно-правового регулювання трудових відносин у сільському господарстві, в тому числі й у частині врахування специфіки аграрного виробництва.

13. Обґрунтовано положення про те, що основними напрямками законодавчого забезпечення прав селян повинні стати такі: 1) визначення на законодавчому рівні загальних понять «селянин», «селянство»; 2) закріплення в єдиному законодавчому акті (на сьогодні таким актом міг би

стаття Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві») специфічних прав селян у сфері трудових, майнових, земельних, організаційних правовідносин, що виникають у процесі виробництва сільськогосподарської продукції; 3) внесення доповнень до Законів України «Про фермерське господарство», «Про колективне сільськогосподарське підприємство», «Про сільськогосподарську кооперацію» з метою більш повної регламентації правового статусу членів цих структур; 4) детальна регламентація у Земельному кодексі України повноважень селян у сфері сільськогосподарського землевикористання; 5) визначення на законодавчому рівні механізму реалізації прав селян шляхом прийняття відповідних підзаконних актів; 6) законодавче закріплення юридичних гарантій реалізації та захисту прав селян.

14. До напрямів удосконалення законодавства про використання та охорону земель в аграрному секторі належать: регулювання усіх земельних відносин єдиним кодифікаційним актом земельного законодавства; усунення суперечностей між нормативно-правовими актами земельного, аграрного, цивільного та інших галузей законодавства; забезпечення стабільності у законодавчому регулюванні земельних відносин у сільському господарстві.

Аналіз нормативно-правових актів, що регулюють відносини з охорони навколишнього середовища у сільському господарстві, дозволив дійти висновку про можливість їх поділу на три групи: 1) еколого-правові акти, що закріплюють загальні засади охорони навколишнього природного середовища та містять визначальні положення щодо напрямів охорони довкілля в різних сферах взаємодії суспільства і природи, в тому числі і в сільському господарстві; 2) нормативно-правові акти екологічного законодавства, які визначають вимоги щодо охорони окремих природних ресурсів; 3) акти аграрного законодавства, що містять законодавчі приписи про охорону довкілля.

Аргументується, що законодавчий інститут охорони довкілля у сільському господарстві включає систему законодавчих приписів, вміщених у нормативно-правових актах екологічного й аграрного законодавства, та за своєю природою є складним міжгалузевим законодавчим інститутом.

15. Основними напрямками екологізації сучасного аграрного законодавства є, на наш погляд, такі: 1) законодавче закріплення в актах аграрного законодавства особливостей правового статусу виробників сільськогосподарської продукції як природокористувачів; 2) подальша спеціалізація екологічних вимог щодо меліорації, хімізації в сільському господарстві, здійснення окремих видів сільськогосподарської виробничої діяльності та закріплення таких спеціалізованих правових приписів комплексного характеру на законодавчому рівні; 3) нормативне забезпечення раціонального використання та охорони земель сільськогосподарського призначення, збереження та відтворення родючості ґрунтів (шляхом доповнення Земельного кодексу України нормами щодо охорони земель, екологізації земельно-правових приписів що регулюють відносини використання земель для потреб сільськогосподарського виробництва); 4) законодавче забезпечення процесу екологізації сільського господарства як галузі матеріального виробництва, що передбачає як прийняття нових нормативно-правових актів, так і внесення змін та доповнень до діючих актів з питань упровадження прогресивних систем землеробства, ресурсозберігаючих технологій сільськогосподарської виробничої діяльності тощо.

16. Систематизація аграрного законодавства – це діяльність з упорядкування і вдосконалення нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини у сфері сільськогосподарського виробництва, спрямована на зведення їх у цілісну систему та забезпечення єдності та узгодженості у регулюванні аграрних відносин. Особливості систематизації аграрного законодавства України зумовлені неоднорідністю суспільних

відносин у сфері сільськогосподарського виробництва, а відтак – різною юридичною природою правових приписів, що є об'єктом систематизації.

Основними формами систематизації аграрного законодавства України, що виділяються представниками юридичної науки, є інкорпорація, консолідація та кодифікація, передумовою яких є облік нормативно-правових актів аграрного законодавства. Водночас найважливішою формою систематизації аграрного законодавства України є його майбутня кодифікація, що сприятиме уніфікації та підвищенню ефективності правового регулювання аграрних відносин.

17. У сучасний період реформування аграрних відносин доцільно забезпечити кодифікацію аграрного законодавства шляхом розробки єдиного законодавчого акта, що визначатиме ключові, фундаментальні принципи і напрями регулювання аграрних відносин. Таким актом можуть стати Основи аграрного законодавства України, необхідність прийняття яких упродовж тривалого періоду обґрунтовувалася професором Н. І. Титовою. Основи аграрного законодавства України у майбутньому стануть базовим актом для розробки Аграрного кодексу України.

18. Одним із сучасних напрямів систематизації аграрного законодавства є його спеціальна (інституційна) кодифікація (рекодифікація), що передбачає прийняття чи істотне оновлення базових нормативно-правових актів основних інститутів аграрного законодавства України.

Роль інституційної кодифікації є дуже важливою з огляду на необхідність розробки у майбутньому галузевого кодифікаційного акта аграрного законодавства. У разі розробки Основ аграрного законодавства України як кодифікаційного акта цієї комплексної галузі основні нормативно-правові акти інститутів аграрного законодавства повинні діяти одночасно з галузевим кодифікаційним актом та узгоджуватися з ним.

19. Адаптація аграрного законодавства України до законодавства Європейського Союзу – це процес зближення (приспосовання) нормативно-

правових актів, що регулюють аграрні відносини в Україні, до правової системи Європейського Союзу, зокрема до актів законодавства Європейського Союзу, з метою сприяння розвитку сільського господарства та сільських територій.

20. Основні напрями адаптації аграрного законодавства України до вимог *acquis communautaire* визначаються Угодою про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікованою Законом України від 16 вересня 2014 р., Угодою про сільське господарство, що є Додатком 1А до Угоди про заснування Світової організації торгівлі від 15 квітня 1994 р., та іншими нормативно-правовими актами України та ЄС.

21. Основними напрямками адаптації вітчизняного аграрного законодавства до законодавства ЄС є: 1) зближення законодавства про способи виробництва сільськогосподарської продукції; 2) адаптація законодавства з питань організації аграрного ринку та торгівлі продукцією рослинництва і тваринництва; 3) зближення законодавства про вимоги щодо якості сільськогосподарської продукції; 4) вдосконалення законодавства щодо охорони навколишнього природного середовища у процесі сільськогосподарського виробництва, розвитку органічного виробництва; 5) зближення законодавства про розвиток сільських територій та сільських громад; 6) забезпечення сталого сільськогосподарського виробництва; 7) адаптація законодавства з питань державної підтримки сільського господарства.

22. Напрями майбутніх теоретичних досліджень полягають у розробці наукових пропозицій щодо змісту кодифікаційного акта аграрного законодавства та його узгодження із основними нормативно-правовими актами інститутів аграрного законодавства, актами інших галузей законодавства. Перспективним напрямом наукових досліджень може стати

також порівняльно-правовий аналіз аграрного законодавства України та аграрного законодавства інших держав з метою розробки науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення аграрного законодавства України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрам'юк І. Чи є розвиток українського села справжнім пріоритетом аграрної політики? *Інститут громадянського суспільства*. URL: <http://old.csi.org.ua/?p=2264> (дата звернення: 12.11.2020).
2. Аграрна політика Європейського Союзу: виклики та перспективи: монографія / за ред. проф. Т. О. Зінчук. Київ: «Центр учбової літератури», 2019. 494 с.
3. Аграрне законодавство України / Відп. редактор В. В. Янчук. *Бюлетень законодавства і юридичної практики України*. 1996. №5. Вип.1. Київ: Юрінком, 1996. 302 с.
4. Аграрне законодавство України: проблеми ефективності / Семчик В. І. та ін.; За ред. члена-кореспондента НАН України В. І. Семчика. Київ: Видавництво «Наукова думка», 1998. 245 с.
5. Аграрне право : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. П. Жушман та ін.; за ред. В. П. Жушмана та А. М. Статівки. Х.: Право, 2010. 296 с.
6. Аграрне право України : підручник / В.М.Єрмоленко та ін.; за заг. ред. В.М.Єрмоленка, д-ра юрид. наук, проф.; Каб. Міністрів України, Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. К.: Юрінком Інтер, 2010. 608 с.
7. Аграрне право України: Підручник / Багай Н.О. та ін.; за ред. О. О. Погрібного. К.: Істина, 2004. 448 с.
8. Аграрне право України : Підручник / Янчук В. З. та ін.; За ред. академіка АПН, проф. В. З. Янчука. Київ: Юрінком, 1996. 560 с.;
9. Аграрне право України : Підручник / Янчук В. З. та ін.; 2-е видання перероблене і доповнене. За ред. академіка АПРН України, проф. В.З.Янчука. Київ: ЮрІнком Інтер, 2000. 720 с.
10. Аграрне право : підручник / В. М. Корнієнко та ін.; за ред. А. М. Статівки. Харків: Право, 2018. 416 с.

11. Аграрное право : Учебник / Акманов С. С. и др.; за ред. Г. Е. Быстрова, М. И. Козыря. Москва: Издательство «Юридическая литература», 1996. 640 с.

12. Аграрное, земельное и экологическое право Украины: Особенности части учебных курсов. Учебное пособие / Беженарь А. М. и др.; под общ. ред. Погребного А. А. Харьков: ООО «Одиссей», 2001. 560 с.

13. Актуальні питання аграрного права України: теорія і практика: монографія / А. М. Статівка та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф. А. М. Статівки. Х.: Вид-во «ФІНН», 2010. 240 с.

14. Актуальні проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки України: монографія / О. М. Батигіна та ін.; за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. Х.: «Шевченко С.О.», 2013. 326 с.

15. Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносин в Україні : колективна монографія / відп. ред. : Т. Є. Харитонова, І. І. Каракаш. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 722 с.

16. Алексеев С. С. Об отраслях права. *Советское государство и право*. 1972. №3. С.10-17.

17. Алексеев С. С. Общие теоретические проблемы системы советского права. М. : Госюриздат, 1961. 187 с.

18. Алексеев С. С. Структура советского права. М. : Юридическая литература, 1975. 263 с.

19. Аналітична записка «Напрями покращення інституційного забезпечення соціально-економічного розвитку сільських територій західних регіонів України». *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1860/> (дата звернення: 12.11.2020).

20. Андрейцев В. И. Земельная реформа: Приватизация. Экология. Право. Киев: УЭАН, 1997. 298 с.

21. Андрейцев В. І. Екологічне право і законодавство суверенної України: проблеми реалізації державної екологічної політики: монографія. Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2011. 373 с.
22. Андрейцев В. І. Земельне право і законодавство суверенної України: Актуальні проблеми практичної теорії: монографія. К.: Знання, 2005. 445 с.
23. Андрейцев В. І. Концепція Кодексу законів України про землю. *Правові засади земельної реформи і приватизації земель в Україні: навчально-практичний посібник*. Київ: Істина, 1999. С.95-112.
24. Андрейцев В. І. Правові засади земельної реформи і приватизації земель в Україні : навч.-практ. посібник. Київ: Істина, 1999. 320 с.
25. Андрейцев В. І. Суверенній Україні – нову «Земельну Конституцію» (Концептуальні підходи до підготовки проекту Кодексу законів України про землю). *Право України*. 1999. №8. С.58-65.
26. Багай Н. О. Аграрна політика України та Польщі: законодавче регулювання. *Biuletyn polsko-Ukraiński „Polityka i prawo współczesnej Europy”*. 2016. Numer 1. URL: <http://www.polukr.net/blog/2016/05/biuletyn-polsko-ukrainski-polityka-prawo-wspolczesnej-europy/>
27. Багай Н. О. Аграрне законодавство України та держав СНД: порівняльна характеристика. *Збірник наукових праць за результатами Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин в Україні»* (м. Хмельницький, 14-15 травня 2010 р.). Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2010. С.139-141.
28. Багай Н. О. Аграрне право як комплексна галузь права. *Materiály V mezinárodní vědecko-praktická conference «Věda a technologie: – 2009»*. Díl 6. Právni vědy. Praha, Publishing House «Education and Science» s. r. o., 2009. P.66-68.
29. Багай Н. О. Аграрно-правова наука: структурні зв'язки з іншими

галуззями наукового знання. *Розвиток наук земельного, аграрного, екологічного та природоресурсного права* [Електронний ресурс]: Збірник наукових праць Круглого столу (19 жовтня 2012 р.) / за ред. Г.І. Балюк, М.В. Краснової, А.М. Мірошніченка, В.В. Носіка. 2012. С.190-193. URL: <https://law.univ.kiev.ua/images/stories/Lit/kaf-zemel/2012-round-table.pdf> (дата звернення 20.11.2020 р.).

30. Багай Н. О. Агропромислове законодавство: теоретичні проблеми. *Проблеми вдосконалення правового регулювання щодо забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина в Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених та аспірантів (м.Івано-Франківськ, 23-24 квітня 2009 року)*. Івано-Франківськ, 2009. С. 110-111.

31. Багай Н. О. Вид використання земельної ділянки. Земельні ділянки особистих селянських господарств. Користувачі земельних ділянок. Права на землю особистих селянських господарств. Правова охорона земель. Система земельного права. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Том 16: Земельне та аграрне право. / Редкол. М.В.Шульга (голова), В.В.Носік, П.Ф.Кулинич (заст. голови) та ін. Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 49-52, 233-234, 338-339, 463-465, 497-499, 574-575.

32. Багай Н. О. Виробник сільськогосподарської продукції: проблеми законодавчого визначення поняття. *Розвиток аграрного, земельного та екологічного права на зламі тисячоліть: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18-19 травня 2018 р.)* / За заг. ред. д.ю.н., проф. В. М. Єрмоленка. К., 2018. С. 105-109.

33. Багай Н. О. Внутрішньогосподарське управління в колективних сільськогосподарських підприємствах. *Materialy VIII mezinarodni vedecko-prakticka conference «Vedecky prumysl evropskeho kontinentu – 2012»*. Dil 10. Pravni vedy: Praha. Publishing House «Education and Science» s. r. o., 2012. P. 79-

80.

34. Багай Н. О. Вплив на довкілля сільськогосподарської виробничої діяльності: законодавче регулювання. *Земельне, екологічне, аграрне право: оцінка впливу на довкілля*: Збірник матеріалів Всеукраїнського круглого столу, 18 червня 2018 р., м. Київ / укладачі: В. В. Носік [та ін.]; Національна академія правових наук України, Київський регіональний науковий центр, 2018. Київ, 2018. С.24-27.

35. Багай Н. О. Державна аграрна політика: сучасні законодавчі засади. *Збірник матеріалів Першого зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України* (м. Одеса, 9-10 вересня 2016 року) / відп. ред. проф. І.І.Каракаш. Одеса: Юридична література, 2016. С.70-73.

36. Багай Н. О. Державне регулювання сільського господарства: окремі питання. *Актуальні правові проблеми земельних, аграрних та екологічних відносин в умовах сучасної земельної реформи*: збірник матеріалів науково-практичної конференції (м. Харків, 22 травня 2020 року) / за ред. А. П. Гетьмана та М.В.Шульги. Харків: Юрайт, 2020. С.20-23.

37. Багай Н. О. До класифікації джерел аграрного права. *Materialy VI Miedzynarodowej naukowii-praktycznej konferencji «Naukowa przestrzec Europy – 2010»*. Volume 11. Prawo. Panstwowy zarzad. Historia. Politologija. Przemysl. Nauka i studia, 2010. P. 15-16.

38. Багай Н. О. До питання про Основи аграрного законодавства. *Materialy IX mezinarodni vedecko-prakticka conference «Predni vedecke novinky – 2013»*. Dil 3. Ekonomicke vedy. Administrativa. Pravni vedy: Praha. Publishing House «Education and Science» s. r. o., 2013. P. 96-97.

39. Багай Н. О. До поняття адаптації аграрного законодавства України до законодавства ЄС. *Актуальні правові проблеми інноваційного розвитку агросфери*: збірник матеріалів науково-практичної конференції (м. Харків, 20

листопада 2020 року) / за ред. А. П. Гетьмана та М. В.Шульги, Т.В.Курман. Харків: Юрайт, 2020. С. 68-73.

40. Багай Н. О. До поняття інститутів аграрного законодавства. *Актуальні проблеми соціального права*: Матеріали Всеукраїнського «круглого столу», присвяченого 40-річчю кафедри соціального права (1 квітня 2016 р.). Львів: Кафедра соціального права Львівського національного університету імені Івана Франка; Український центр соціально-правових досліджень, 2016. 284 с. С.42-45.

41. Багай Н. О. До поняття системи аграрного законодавства України. *Правова політика Української держави*: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Том 1. / 19 – 20 лютого 2010 року. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет ім. В.Стефаника, 2010. С. 204-205.

42. Багай Н. О. До проблеми агропромислового законодавства. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Дні науки '2005»*. Том 29. Юридичні науки. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2005. С.40-42.

43. Багай Н. О. Екологізація аграрного законодавства: сутність і напрями. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*: Збірник наукових статей. Випуск 25. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2011. С.158-162.

44. Багай Н. О. Еколого-правові проблеми сільськогосподарського виробництва. *Екологічне право в системі міждисциплінарних зв'язків: методологічні засади*: Матеріали круглого столу (Харків, 4 груд. 2015 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Х.: Право, 2015. 344 с. С. 92-94.

45. Багай Н. О. Етапи розвитку аграрного права. *Верховенство права у правозастосовчій діяльності*: Матеріали Регіональної науково-практичної конференції, присвяченої 15-ій річниці Юридичного інституту (м. Івано-

Франківськ, 12-13 жовтня 2007 року). Івано-Франківськ, 2007. С.207-210.

46. Багай Н. О. Забезпечення та захист прав селян як пріоритетний напрям розвитку аграрного законодавства. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск 28. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2012. С.210-216.

47. Багай Н. О. Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство»: окремі питання. *Materialy VIII Miedzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Nauka i inowacja – 2012»*. Volume 7. Prawo.: Przemysl. Nauka i studia, 2012. P.69-70.

48. Багай Н. О. Законодавство про державну підтримку сільського господарства України: проблеми розвитку. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск 37. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2015. С.197-206.

49. Багай Н. О. Законодавство про колективні сільськогосподарські підприємства: окремі проблеми розвитку. *Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 17-18 травня 2013 року)*. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. С.285-287.

50. Багай Н. О. Законодавство України про виробничо-господарську діяльність в аграрному секторі: окремі аспекти розвитку. *Сучасний стан та перспективи розвитку екологічного, земельного й аграрного права в умовах євроінтеграції: матеріали «круглого столу» (Харків, 8 груд, 2017 р.) / за ред. А.П.Гетьмана*. Харків: Право, 2017. 322 с. С.114-117.

51. Багай Н. О. Законодавство України про охорону земель: проблеми розвитку. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск XX. Івано-Франківськ, 2008. С.140-146.

52. Багай Н. О. Законодавче забезпечення аграрної політики України. *Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі*: зб. наук. ст. за матеріалами IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 19 травня 2016 р.) / Мін-во освіти і науки України; Житомир. нац. агрокол. ун-т. Житомир: ЖНАЕУ, 2016. С.283-286.

53. Багай Н. О. Законодавче забезпечення державної аграрної політики: окремі проблеми. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах*: матеріали наук.-практичн. конф. (Харків, 20 квіт. 2018 р.) / за заг. ред. А.М. Статівки. Харків: Юрайт, 2018. С.62-67.

54. Багай Н. О. Законодавче забезпечення охорони довкілля у сільському господарстві. *Екологічне право України*: Науково-практичний журнал.– 2016. №3-4. С.6-10.

55. Багай Н. О. Законодавче регулювання ведення особистих селянських господарств. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*: Збірник наукових статей. Випуск XVI. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2006. С.102-108.

56. Багай Н. О. Законодавче регулювання державної підтримки сільського господарства України. *Вдосконалення правового регулювання прав та основних свобод людини і громадянина* [текст]: Матеріали Щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених та аспірантів (16 травня 2014 року). Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. 2014. С.97-99.

57. Багай Н. О. Законодавче регулювання оплати праці у сільському господарстві. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*: Збірник наукових статей. Випуск XXIII. Івано-Франківськ, 2010. С.183-190.

58. Багай Н. О. Законодавче регулювання правового статусу комунальних сільськогосподарських підприємств. *Актуальні правові проблеми публічно-*

приватного партнерства у сфері аграрних, земельних, екологічних та космічних відносин: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 22 листопада 2013 р.). К.: Видавництво «Прінт Сервіс», 2013. С.51-53.

59. Багай Н. О. Законодавче регулювання правового статусу операторів, що здійснюють виробництво органічної продукції. *Право і суспільство: Міжнародний журнал*. 2019. Вип. 9. С. 5-14.

60. Багай Н. О. Законодавче регулювання реєстрації виробників органічної сільськогосподарської продукції (сировини). *Правові засади ведення органічного землеробства: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (29-30 вересня 2017 року) / за ред. Шульги М.В.* Харків: «Доміно», 2017. С.13-17.

61. Багай Н. О. Законодавче регулювання соціального розвитку села // *Актуальні проблеми функціонування держави та тенденції захисту прав і свобод людини: Збірник матеріалів юридичної науково-практичної Інтернет-конференції «Актуальна юриспруденція» – www.LegalActivity.com.ua, м. Київ, 04 жовтня 2011 року. Тези наукових доповідей.* К., 2011. С.172-174.

62. Багай Н. О. Інститути аграрного законодавства України: поняття та юридична природа. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція».* Випуск 16. Том 2. Одеса, 2015. С. 52-54.

63. Багай Н. О. Кодифікація аграрного законодавства України: окремі питання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. Збірник наукових праць.* Випуск 6-1. Том 2. Одеса, 2013. С.124-126.

64. Багай Н. О. Комплексні галузі права: теоретичні питання. *Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина: Матеріали Всеукраїнської міжвузівської конференції молодих вчених та аспірантів (м. Івано-Франківськ, 20 квітня 2007 року).* Івано-

Франківськ, 2007. С. 5-7.

65. Багай Н. О. Комплексність як ознака аграрного законодавства. *Materialy VII Miedzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Nauka i inowacja – 2011»*. Volume 7. Prawo. Filozofia.: Przemysl. Nauka i studia. P.49-51.

66. Багай Н. О. Конституційні засади законодавчого регулювання аграрних відносин. *Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку: матеріали «круглого столу»* (м. Київ, 27 травня 2016 року) / за ред. М.В. Краснової, Т.О. Коваленко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Чернівці: Кондратьєв А.В., 2016. С.173-175.

67. Багай Н. О. Міжнародно-правове регулювання аграрних відносин та розвиток аграрного законодавства України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск 34. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2013. С.233-241.

68. Багай Н. О. Модельна законотворчість СНД: значення для розвитку аграрного законодавства України. *Матеріали за VI международна научна практична конференция «Новини за модерна наука – 2010»*. Том 12. Закон. Софія: «Бял ГРАД-БГ» ООД. С.70-73.

69. Багай Н. О. Напрями адаптації аграрного законодавства України до законодавства ЄС. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск 53. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2020. С.65-76.

70. Багай Н. О. Напрями вдосконалення аграрного законодавства України. *Перспективи міжнародної інтеграції агропромислового комплексу України – «МІА України 2005»*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2005. С.17-21.

71. Багай Н. О. Напрями законодавчого забезпечення прав селян. *Роль*

права у забезпеченні законності та правопорядку: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 11-12 жовтня 2011 року. – Запоріжжя: у 2-х частинах. Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2011. Ч.2. С.20-22.

72. Багай Н. О. Напрями наукового обґрунтування розвитку аграрного законодавства України. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Наука та інновації – 2005»*. Том 5. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2005. С. 10-12.

73. Багай Н. О. Напрями розвитку законодавства про соціальну сферу села. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія юридична: Збірник наукових праць. Випуск 5. Том 1. Херсон, 2014. С. 284-287.*

74. Багай Н. О. Напрями спеціальної (інституційної) кодифікації аграрного законодавства України. *Правові проблеми розвитку сільських територій України: Матеріали Круглого столу, присвяченого пам'яті відомого українського вченого-правознавця, члена-кореспондента НАН України, академіка НАПрН України В.І.Семчика (м.Київ, 9 грудня 2015 р.)*. К.: Видавництво «Прінт сервіс», 2015. С.82-86.

75. Багай Н. О. Наука аграрного права в системі суспільних наук. *Materialy IX Miedzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Wschodnie partnerstwo – 2013»*. Volume 9. Prawo. Politologija.: Przemysl. Nauka i studia, 2013. P.3-5.

76. Багай Н. О. Наукова спадщина професора Ніни Іванівни Титової. *Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин. Матеріали міжнар. наук.-практ. конференції (м. Львів, 18 листопада 2016 р.) за заг. ред. П.Д. Пилипенка. Львів, 2016. С.4-10.*

77. Багай Н. О. Наукові засади кодифікації аграрного законодавства України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей. Випуск XVIII. Івано-Франківськ: Прикарпатський*

національний університет імені Василя Стефаника, 2007. С.111-114.

78. Багай Н. О. Наукові засади розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України* (Прикарпатський університет ім. В.Стефаника Міністерства освіти і науки України): Збірник наукових праць. Випуск ІХ. Івано-Франківськ: Видавництво «Плай». 2002. С.102-108.

79. Багай Н. О. Наукові підходи до періодизації розвитку аграрного законодавства України. *Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції*: збірник матеріалів Міжнародного конгресу, присвяченого 20-річчю Національного університету «Одеська юридична академія». Одеса, 2017. С. 84-86.

80. Багай Н. О. Нормативно-правове регулювання діяльності колективних сільськогосподарських підприємств. *Головні напрями систематизації та вдосконалення законодавства України*: Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 20-21 жовтня 2012 р. К.: Центр правових наукових досліджень, 2012. у 2-х томах. Т.1. С.90-91.

81. Багай Н. О. Облік аграрного законодавства як передумова його систематизації. *Особливості правового регулювання екологічних, земельних, аграрних, природоресурсних відносин в умовах глобалізації*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ – м. Яремче, 20-22 вересня 2019 р.) / відп. ред, Н.Р. Кобецька. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2019. С 159-162.

82. Багай Н. О. Окремі напрями розвитку законодавства про державну підтримку сільського господарства. *Актуальні питання розвитку державності та правової системи в сучасній Україні*: тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 30-31 жовтня 2015 року / За заг. ред. Т.О.Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. С.82-84.

83. Багай Н. О. Окремі проблеми законодавчого регулювання сільськогосподарської кооперації. *Сучасні досягнення наук земельного,*

аграрного та екологічного права: Збірник матеріалів круглого столу (24 травня 2013 року); за ред. Шульги М.В., Саннікова Д.В. Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», Національна академія правових наук України, 2013. С.74-75.

84. Багай Н. О. *Окремі проблеми правового забезпечення фермерства в Україні. Теоретичні та практичні аспекти реалізації екологічного, земельного, аграрного права в умовах сталого розвитку України: матеріали «круглого столу»* (Харків, 2 груд. 2016 р.). Х.: Право, 2016. С. 58-61.

85. Багай Н. О. *Оплата праці у сільському господарстві: правові питання. Бюлетень Національної служби посередництва і примирення. 2009. №11-12. С. 17-21.*

86. Багай Н. О. *Основні засади державної аграрної політики: проблеми правового забезпечення. Актуальні правові проблеми господарської діяльності в Україні: збірник матеріалів науково-практичного семінару, присвяченого 10-річчю кафедри господарсько-правових дисциплін (30 травня 2018 року) / За заг. редакцією М.С.Долинської. Львів, ЛьвДУВС, 2018. С.39-42.*

87. Багай Н. О. *Основні засади міжнародно-правового регулювання аграрних відносин. Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права: матеріали «круглого столу»* (Харків, 6 грудня 2013 р.) зб. тез наук. доп. / за заг. ред. А.П. Гетьмана; Нац. університет «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Х.: Право, 2013. С.76-78.

88. Багай Н. О. *Основні напрями екологізації сучасного аграрного законодавства України. Природоресурсне право в системі права України історія, сьогодення, перспективи: зб. матеріалів «круглого столу», 30-31 жовтня 2015 р. / за заг. ред. М.В.Шульги. Х.: Вид-во ТОВ «Оберіг», 2015. С.15-17.*

89. Багай Н. О. *Особливості державної реєстрації суб'єктів аграрного господарювання. Матеріали за 9-а міжнародна научна практична «Новини на научний прогрес». Том 3. Закон. История. София: «БялГРАД-*

БГ»ООД, 2013. С.62-63.

90. Багай Н. О. Особливості законодавства про виробничо-господарську діяльність в аграрному секторі України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2017. № 46. Том 1. С.101-104.

91. Багай Н. О. Особливості правового регулювання трудових відносин у колективних сільськогосподарських підприємствах. *Materialy VIII Miedzynarodowej naukowii-praktycznej konferencji «Perspektiwiczne opracowania sa nauka i technikami – 2012»*. Volume 7. Prawo.: Przemysl. Nauka i studia, 2012. P.52-54.

92. Багай Н. О. Особливості правового регулювання трудових відносин у сільському господарстві. Національна служба посередництва і примирення / Офіційний сайт / Актуальні питання. URL: <https://nspp.gov.ua/home/struktura-nspp-8/struktura-nspp-12/574-osoblivosti-pravovogo-regulyuvannya-trudovikh-vidnosin-u-silskomu-gospodarstvi> (дата звернення 20.11.2020 р.).

93. Багай Н. О. Особливості правового становища державних комерційних сільськогосподарських підприємств. *Materialy V Miedzynarodowej naukowii-praktycznej konferencji «Naukowa przestrzen Europy – 2009»*. Volume 9. Prawo.: Przemysl. Nauka i studia, 2009. P. 27-32.

94. Багай Н. О. Особливості правового статусу комунальних сільськогосподарських підприємств. *Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі: Зб. наук. ст. за матеріалами II Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 10 квітня 2014 р.) / Мін-во аграрної політики та прод-ва України; Жит. нац. агроекологічний ун-т. Ж.: ЖНАЕУ, 2014. С.252-254.*

95. Багай Н. О. Особливості систематизації аграрних законодавчих інститутів. *Верховенство права та правова держава: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 16-17 жовтня 2015 р.* Ужгород: Ужгородський національний університет. 2015. 244 с. С. 122-124.

96. Багай Н. О. Особливості сучасного аграрного законодавства України. *Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод*

людини і громадянина в Україні: Матеріали Регіональної міжвузівської наукової конференції молодих вчених та аспірантів (м.Івано-Франківськ, 22 квітня 2005 року). Івано-Франківськ, 2005. С.105-108.

97. Багай Н. О. Особливості формування комплексних галузей права та законодавства. *Materiály V mezinárodní vědecko-praktická conference «Aktualní vymoženosti vědy – 2009»*. Díl 9. Právní vědy. Politické vědy: Praha, Publishing House «Education and Science» s. r. o., 2009. P.36-38.

98. Багай Н. О. Періоди розвитку аграрного законодавства України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск 45. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2017. С.26-33.

99. Багай Н. О. Питання екологізації аграрного законодавства України. *Сучасні екологічні проблеми та методика викладання еколого-правових дисциплін (25-26 листопада 2010 року) / За заг. ред. А. П. Гетьмана*. Харків: НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, 2010. С.118-119.

100. Багай Н. О. Поняття особистого селянського господарства. *Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Дні науки – '2006»*. Том 29. Право. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2006. С.3-6.

101. Багай Н. О. Поняття сільськогосподарського товаровиробника у законодавстві України. *Проблеми вдосконалення земельного та аграрного законодавства України: перспективи в XXI ст.:* Матеріали міжнародної наукової конференції. Біла Церква, 2006. С.32-34.

102. Багай Н. О. Поняття та ознаки державного комерційного сільськогосподарського підприємства: проблеми законодавчого регулювання. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск XXI. Івано-Франківськ, 2009. С.123-129.

103. Багай Н. О. Поняття та ознаки колективного сільськогосподарського підприємства. *Materialy VIII mezinárodní vědecko-praktická conference “Vznik moderní vědecke – 2012”* Díl 6. Právní vědy: Praha. Publishing House «Education

and Science» s. r. o., 2012. P. 78-79.

104. Багай Н. О. Поняття та особливості інститутів аграрного законодавства України. *Юридична наука України: історія, сучасність, майбутнє*: Міжнародна науково-практична конференція, м. Харків, 6-7 листопада 2015 р. – Х.: Східно-українська наукова юридична організація, 2015. С.44-46.

105. Багай Н. О. Поняття та форми систематизації аграрного законодавства України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. №4. С.199-201.

106. Багай Н. О. Правове забезпечення державної підтримки сільського господарства України. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі*: матеріали «круглого столу», м. Харків. 13 червня 2014 р.: зб. тез наук. доп.; за ред. А.П. Гетьмана, М.В. Шульги; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого». Х.: Оберіг, 2014. С. 48-51.

107. Багай Н. О. Правове забезпечення реєстрації операторів, що здійснюють виробництво органічної продукції. *Органічне сільськогосподарське виробництво: монографія / М. В.Шульга, Н. Р.Малишева, В.В. Носік та ін.; за заг. ред. проф. М.В.Шульги*. Харків: Юрайт, 2020. С. 89-99.

108. Багай Н. О. Правове регулювання трудових відносин у сільському господарстві. *Від громадянського суспільства – до правової держави*. Тези II Міжнародної науково-практичної конференції. Харків: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2007. С.191-193.

109. Багай Н. О. Правове становище державних комерційних сільськогосподарських підприємств. *Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних відносин і природокористування в Україні і країнах СНД*: Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 10-11 вересня 2010 р.): Збірник наукових праць / За заг. ред. А.М.Статівки та ін. Луцьк: РВВ ЛНТУ, 2010. С.83-86.

110. Багай Н. О. Правовий статус колективних сільськогосподарських

підприємств: проблеми законодавчого регулювання. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск 29. Івано-Франківськ, 2012. С. 170-180.

111. Багай Н. О. Предмет аграрного права України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск XIX. Івано-Франківськ, 2008. С.116-121.

112. Багай Н. О. Представители науки аграрного права Украины. *Аграрное и земельное право*. 2006. №3. С.129-143.

113. Багай Н. О. Представники науки аграрного та земельного права України стосовно земельних прав громадян України. Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України. Науково-навчальний посібник / За ред. доктора юрид. наук, проф. Н.І.Титової. Львів: ПАІС, 2005. С.288-316.

114. Багай Н. О. Принципи аграрного законодавства України. *Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України: Збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції, 26 травня 2017 р., м. Київ / Укладачі: В.В. Носік [та ін.]. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Чернівці: Кондратьєв А.В., 2017. С.90-94.*

115. Багай Н. О. Принципи аграрного права та законодавства України: проблеми законодавчого закріплення. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. 2016. №6 (22). P.111-114.

116. Багай Н. О. Проблеми правового забезпечення прав селян. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна: матеріали Всеукраїнського круглого столу (25 травня 2012 р.): зб.наук. пр. / за заг. ред. проф. В.М.Єрмоленка, В.І.Курила, В.І.Семчика. К.: Видавничий центр НУБіП України, 2012. С. 50-54.*

117. Багай Н. О. Проблеми реалізації концепцій та програм розвитку села: *Реалізація норм екологічного земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України: збірник матеріалів Всеукраїнської*

науково-практичної конференції з нагоди відзначення 25-річчя навчально-наукового Юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м.Івано-Франківськ, 8-10 вересня 2017 р.) / відп. ред.: Н.Р.Кобецька. Н.О.Багай, Г.В.Мороз. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2017. С.130-132.

118. Багай Н. О. Проблеми сучасного розвитку законодавства України про сільськогосподарську кооперацію. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей. Випуск 31.* Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2013. С. 216-224.

119. Багай Н. О. Проблеми уніфікації аграрного законодавства України та держав СНД. *Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21-22 травня 2010 року, м. Біла Церква).* Біла Церква, 2010. С.37-39.

120. Багай Н. О. Розвиток аграрного законодавства в умовах децентралізації влади в Україні. *Децентралізація влади як чинник розвитку аграрного, екологічного, земельного та інших природоресурсних галузей права: Матеріали Всеукр. круглого столу (м. Київ, 22 вересня 2017 р.).* К.: Видавництво «Прінт Сервіс», 2017. 200 с. С.66-69.

121. Багай Н. О. Розвиток законодавства про охорону праці в сільському господарстві. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей. Випуск XXII.* Івано-Франківськ, 2009. С.125-133.

122. Багай Н. О. Розвиток законодавства України про охорону земель: проблеми і перспективи. *Матеріали Міжрегіональної науково-практичної конференції «Забезпечення екологічної безпеки – обов'язок Української держави»* (Івано-Франківськ, 24-25 вересня 2004 року). Івано-Франківськ, 2004. С.137-142.

123. Багай Н. О. Розвиток законодавчого регулювання аграрних відносин в країнах СНД: проблеми гармонізації. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск XXIV. Івано-Франківськ, 2010. С. 126-131.

124. Багай Н. О. Розвиток науки аграрного права. Аграрне право України: Підручник / За ред. О.О.Погрібного. К.: Істина, 2004. С.19-71.

125. Багай Н. О. Розвиток науки земельного права. Земельне право України: Підручник / За редакцією доктора юридичних наук М.В.Шульги. Київ: Юрінком Інтер, 2004. С.22-25.

126. Багай Н. О. Розвиток науки земельного права. Земельне право: підручник / За ред. М. В. Шульги. Харків: Право, 2013. С. 29-36.

127. Багай Н. О. Селянство: проблеми законодавчого визначення поняття. *Проблеми розвитку аграрного та земельного права України: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 25 травня 2011 р.)*. К.: Видавництво географічної літератури «Обрії», 2011. С.64-66.

128. Багай Н. О. Селянство: теоретико-правовий аспект. *Вдосконалення правового регулювання прав та основних свобод людини і громадянина: Матеріали щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції / 29-30 квітня 2011 р.* Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2011. С.92-93.

129. Багай Н. О. Система принципів аграрного законодавства України: наукові підходи. *Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі: Зб. наук. ст. за матеріалами V Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 18 травня 2017 р.)* / Мін-во освіти і науки України; Житомир. нац. агроєкол. ун-т. Житомир: Видавець О. О. Євенок, 2017. С.356-359.

130. Багай Н. О. Сільськогосподарське (аграрне) законодавство: шляхи становлення. *Materiály V mezinárodní vědecko-praktická conference «Efektivní nastroje moderhich věd – 2009»*. Dil 9. Právni vědy. Administrativa. Historie. Politické vědy: Praha, Publishing House «Education and Science» s. r. o., 2009.

P.40-42.

131. Багай Н. О. Соціальний розвиток села: проблеми правового забезпечення. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти*: матеріали «круглого столу» (м. Харків, 5 груд. 2014 р.) / за заг. ред. А.П.Гетьмана, М.В.Шульги; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого». Х, 2014. С. 71-74.

132. Багай Н. О. Спеціалізований та інтегрований характер аграрного законодавства. *Materialy VII Miedzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Perspektywiczne opracowania sa nauka i technikami – 2011»*. Volume 23. Prawo. Panstwowy zarzad. Przemysl, Nauka i studia, 2011. P.19-20.

133. Багай Н. О. Спеціальна (інституційна) кодифікація як напрям розвитку аграрного законодавства України. *Право і суспільство*: Науковий журнал. 2015. Випуск 6. Частина 3. С. 98-101.

134. Багай Н. О. Співвідношення аграрного і земельного законодавства: теоретичні питання. *Materials of final international scientifically-practical conference «The Science: theory and practice»*. Vol 19. Economic sciences. Praha: Publishing House «Educations and Science» s.r.o.; Prague, Czechia – Dnepropetrovsk, Ukraine – Belgorod, Russian, 2005. P. 28-30.

135. Багай Н. О. Співвідношення принципів аграрного законодавства України та принципів державної аграрної політики. *Актуальні проблеми екологічного, земельного та аграрного законодавства в сучасних умовах*: матеріали «круглого столу», присвяч. 90-річчю з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України В.К. Попова (Харків, 1 берез. 2019 р.) / за заг. ред. А.П. Гетьмана і М.В. Шульги. Харків: Право, 2019. С.88-91.

136. Багай Н. О. Становлення аграрного права та законодавства: проблеми співвідношення. *Матеріали за V международна научна практична конференция, «Найновите научни постижения», 2009*. Том 10. Закон. Държавна администрация. София: «Бял ГРАД-БГ» ООД. С.44-46.

137. Багай Н. О. Структура аграрного законодавства України: проблеми

розвитку. *Стан та перспективи розвитку аграрного права*: Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 80-річчю д.ю.н., проф., акад. АПрН України, Заслуженого діяча науки і техніки України В.З.Янчука (Київ, 26-27 травня 2005 р.) / За заг. ред. В.М.Єрмоленка, В.І.Курила. Київ: Магістр-XXI сторіччя, 2005. С.54-59.

138. Багай Н. О. Сучасне законодавче регулювання діяльності фермерських господарств: окремі проблеми. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2016. № 40. Том 1. С.114-117.

139. Багай Н. О. Сучасне законодавче регулювання правового статусу колективних сільськогосподарських підприємств. *Сучасний стан та перспективи розвитку земельного, аграрного, екологічного та природоресурсного права: теорія та практика*: зб. матеріалів науково-практичної конференції (м. Харків, 7 грудня 2018 р.) / Національний юридичний університет ім. Я. Мудрого: за ред. А.П. Гетьмана, М.В. Шульги. Х.: ТОВ «Оберіг», 2018. С.49-51.

140. Багай Н. О. Сучасні тенденції розвитку аграрного права України. *Матеріали за V міжнародна научна практична конференція, «Основните проблеми на съвременната наук», – 2009*». Том 12. Закон. София: «Бял ГРАД-БГ» ООД. С.7-9.

141. Багай Н. О. Тенденції розвитку структури аграрного законодавства України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України (Прикарпатський університет ім. В.Стефаника Міністерства освіти і науки України): Збірник наукових праць. Випуск XV. Івано-Франківськ: Видавництво «Плай». 2005. С.110-116.*

142. Багай Н. О. Теоретичні аспекти формування комплексних галузей права. *Materialy IV mezinarodni vedecko-prakticka konference «Predni vedecke novinky – 2008»*. Dil 2. Ekonomicke vedy. Pravni vedy. Praha. Publisching House «Education and Science» s. r. o. P. 67-69.

143. Багай Н. О. Теоретичні проблеми розвитку аграрного законодавства

України: монографія / ДВНЗ «Прикарпатський націонал. ун-т ім. В.Стефаника; Навч.-науков. юридич. ін-т. Івано-Франківськ: Супрун В. П., 2020. 305 с.

144. Багай Н. О. Теоретичні проблеми співвідношення уніфікованих і диференційованих нормативно-правових актів аграрного законодавства України. *Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні: Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції (28-29 квітня 2005 р.)*. Острог: правничий факультет Національного університету «Острозька академія», 2005. С. 209.

145. Багай Н. О. Форми систематизації аграрного законодавства України: сучасні наукові підходи. *Збірник Матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Третє зібрання фахівців споріднених кафедр щодо обговорення стратегії еволюції аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних правовідносин у контексті інтеграційного розвитку України» (м. Одеса, 7-10 червня 2018 р.)* / відп. ред. д.ю.н., доц. Т. Є.Харитонова, к.ю.н., доц. Х.А.Григор'єва. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С.81-84.

146. Багай Н. О. Функції науки земельного права України. *Науковий вісник Львівського юридичного інституту*. Серія юридична. Збірник / Головний редактор В.Л.Ортинський. Львів: Львівський юридичний інститут МВС України. Вип.3. 2005. С. 208-216.

147. Багай Н. О. Членство в колективних сільськогосподарських підприємствах: проблеми правового регулювання. *Materialy VIII mezinarodni vedecko-prakticka conference "Zpravy vedecke ideje – 2012"*. Dil 9. Pravni vedy: Praha. Publishing House "Education and Science" s. r. o., 2012. P. 9-11.

148. Багай Н. О. Юридична природа суперфіціарних та емфітевтичних відносин. *Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина в Україні: Матеріали Всеукраїнської міжвузівської наукової конференції молодих вчених та аспірантів (м. Івано-Франківськ, 28 квітня 2006 року)*. Івано-Франківськ, 2006. С.209-212.

149. Багай Н. О. Юридична природа трудових відносин у сільському господарстві: окремі питання. *Матеріали за 4-а міжнародна научна практична конференція, «Динамика дослідження», 2008.* Том 19. Закон. Софія: «Бял ГРАД-БГ» ООД», 2008. С. 76-77.

150. Багай Н.О. Законодавче регулювання правового становища сільськогосподарських підприємств. *Сучасні проблеми аграрного і природоресурсного права: міжнар. Наук.-практ. конф.* (Київ, 30-31 жовтня 2009 р.): зб. наук. пр. /за заг. ред. В. М. Єрмоленка та ін. К.: ІРІДІУМ, 2009. С.53-56.

151. Бакай І. Конституційні засади забезпечення екологічної безпеки в сільському господарстві. *Право України.* 1997. №12. С.10-14.

152. Балюк Г. І. Екологічне право України: конспект лекцій у схемах (Загальна і Особлива частини): навч. посіб. К.: Юрінком Інтер, 2006. 192 с.

153. Бейкун А. Л. Концептуальні основи правового забезпечення розвитку аграрного сектора національної економіки. *Теоретичні і практичні питання реалізації Конституції України: проблеми, досвід, перспективи.* Харків, 1997. С. 117-121.

154. Бейкун А. Л. Проблемні питання впливу кодифікації та систематизації аграрного законодавства на динамізм процесів у сфері АПК. *Право України.* 1998. №11. С. 42-46.

155. Бейкун А. Л. Співвідношення Конституції України та інших нормативно-правових актів з питань регулювання аграрних відносин. *Право України.* 2000. №3. С. 45-48.

156. Беляева З. С. Влияние сближения правового статуса колхозов и совхозов на развитие колхозного права. *Правовое положение социалистического сельскохозяйственного предприятия: Сборник статей / Отв. ред (и автор введения) доктор юрид. наук, проф. М. И. Козырь, канд. юрид. наук В. А. Кикоть.* М.,1974. С. 93-103.

157. Беляева З. С. Источники колхозного права. М.: Наука, 1972. 255 с.

158. Беляева З. С. Право и межхозяйственная кооперация. *Развитие аграрно-правовых наук* / Ред. кол. З.С.Беляева, М.И.Козырь (отв. ред.), М.М.Славин, Л.П.Фомина. М.: АН СССР: Ин-т государства и права, 1980. С.102-110.

159. Беляева З. С. Примерный Устав колхоза и развитие межхозяйственной кооперации в сельском хозяйстве. *Примерный устав колхоза и правовое регулирование колхозных отношений на современном этапе: Сборник научных трудов* / Ред. кол.: В. В. Петров, Г. В. Иванов, М. И. Козырь, О. Д. Дубинская. М.,1980. С. 79-84.

160. Берлач Н. А. Сучасний стан та основні напрями державної підтримки сільського господарства України. *Часопис Київського університету права*. 2009. №3. С. 104-108.

161. Бичкова Ц. В. Нові форми реалізації сільськогосподарської продукції. *Аграрне законодавство України: проблеми ефективності* / Семчик В. І. та ін.; За ред. члена-кореспондента НАН України В. І. Семчика. Київ: Видавництво «Наукова думка», 1998. С.158-167.

162. Бичкова Ц. В. Правове регулювання зовнішньоекономічної діяльності сільськогосподарських підприємств. *Аграрне право України: Підручник* / Янчук В. З. та ін.; За ред. академіка АПН, проф. В. З. Янчука. Київ: Юрінком, 1996. С. 442-461.

163. Бичкова Ц. В. Проблеми законодавчого забезпечення ефективної діяльності державних і колективних сільськогосподарських підприємств. *Аграрне законодавство України: проблеми ефективності* / Семчик В.І. та ін.; За ред. члена-кореспондента НАН України В. І. Семчика. Київ: Видавництво «Наукова думка», 1998. С. 108-119.

164. Бичкова Ц. В. Регулювання сільськогосподарської діяльності і співвідношення цивільного та аграрного законодавства. *Право України*. 1996. №7. С.38-42, 46.

165. Бобкова А. Г. Правове забезпечення рекреаційної діяльності: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04, 12.00.06. К., 2001. 34 с.

166. Бобкова А. Г., Павлюченко Ю. М. Аграрне право: конспект лекцій в схемах. Донецьк: ДонНУ. 2013. 244 с.

167. Богдан А. Й. Правове забезпечення виробництва сільськогосподарської продукції в Україні у контексті вимог законодавства Європейського Союзу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2010. 20 с.

168. Бондар О.Г. До питання про перспективи навчальної дисципліни «Аграрне право України». Правові проблеми розвитку сільських територій України: Матеріали круглого столу, присвяченого пам'яті відомого українського вченого-правознавця, члена-кореспондента НАН України, академіка НАПрН України В.І. Семчика (м. Київ, 9 грудня 2015 р.). К.: Видавництво «Прінт сервіс», 2015. 228 с. С.68-72.

169. Бондар О.Г. До питання про співвідношення державної земельної політики та земельного права України. Сучасні проблеми аграрного і природоресурсного права: міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 30-31 жовтня 2009 р.): зб. наук. пр. /за заг. ред. В. М. Єрмоленка та ін. К.: ІРІДУМ, 2009. С.126-128.

170. Бондар О.Г. Земля як об'єкт права власності за земельним законодавством України: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.06. НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. К., 2005. 20 с.

171. Бондар О.Г. Контрольно-наглядова діяльність у сільському господарстві України: аграрно-правовий аспект: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня докт. юридичних наук : спец. 12.00.06, 12.00.07. К., 2015. 41 с.

172. Бородіна О., Прокопа І. Підтримка сімейного фермерства: гасла і дії. *Дзеркало тижня*. 2016. №1. 15 січня. URL:

http://gazeta.dt.ua/ariculture/pidtrimka-simeynogo-fermerstva-gasla-i-diyi-_.html
(дата звернення: 20.11.2020).

173. Брінцов А. І. Кодифікація аграрного законодавства України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2018. 21 с.

174. Брінцов А. І. Кодифікація аграрного законодавства України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2017. 227 с.

175. Бугера С. І. Проблема систематизації аграрного законодавства та якість сільськогосподарської продукції. Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна: матеріали Всеукраїнського круглого столу (25 травня 2012 р.): зб.наук. пр. / за заг. ред. проф. В.М.Єрмоленка, В.І.Курила, В.І.Семчика. К.: Видавничий центр НУБіП України, 2012. С.61-64

176. Бугера С. І. Систематизація аграрного законодавства та якість сільськогосподарської продукції. Правничий вісник Університету «КРОК». - 2011. Вип. 9. С. 63-67.

177. Будзилович І., Юрченко А. Конституція України і деякі проблеми земельного законодавства. *Право України*. 1997. №11. С.17-23.

178. Будзилович І., Юрченко А. Фактори негативного впливу на правове забезпечення земельної реформи в Україні. *Право України*. 1998. №7. С.24-26.

179. Бургер (Костур) О. Д. Організаційно-правові форми ведення товарного сільськогосподарського виробництва в Україні та державах СНД: порівняльно-правовий аналіз: монографія. Прикарпат. нац. ун-т. ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ : Супрун В. П., 2019. 188 с

180. Бусуйок Д. В. Правове регулювання управлінських та сервісних відносин у сфері використання та охорони земель: проблеми теорії та практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2018. 38 с.

181. Бусуйок Д. В. Управлінські та сервісні правовідносини в земельному праві України: монографія. К.: Ніка-Центр, 2017. 352 с.

182. Быстров Г. Е. Источники советского сельскохозяйственного права. М.: Издательство Московского университета, 1985. 188 с.

183. Быстров Г. Е. Источники советского сельскохозяйственного права. *Советское государство и право*. 1983. №3. С.20-27.

184. Быстров Г. Е. Продовольственная программа и сельскохозяйственное законодательство. *Советское государство и право*. 1984. №3. С.78-83.

185. Быстров Г. Е. Теоретические проблемы сельскохозяйственного законодательства в условиях развития агропромышленного комплекса СССР: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06; 12.00.03. М., 1986. 48 с.

186. Бычкова Ц. В. Новые подходы к решению продовольственной проблемы. *Государство и право*. 1992. №7. С.36-45.

187. Важинський Ф. А. Європейський досвід реформування аграрного сектору економіки: можливості для України : аналітична записка. ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М. І. Долишнього НАН України». Львів, 2016. 11 с. URL: <http://ird.gov.ua/irdp/e20160202.pdf> (дата звернення: 12.11.2020).

188. Ващишин М. Я. Класифікація джерел аграрного права. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*. Львів, 2003. С.330-332.

189. Ващишин М. Я. Розвиток фермерського законодавства України. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2008. Випуск 46. С. 152-158.

190. Велика українська юридична енциклопедія. У двадцяти томах / редкол. О.В.Петришин (голова) та ін. Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого Х.: «Право», 2017. Том 3. Загальна теорія права. 951 с. С. 801-803.

191. Велика українська юридична енциклопедія. У двадцяти томах / редкол. М. В. Шульга (голова), В. В. Носік, П. Ф.Кулинич (заступник голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2019. Том 16. Земельне та аграрне право. 696 с.

192. Великий енциклопедичний юридичний словник / Шемшученко Ю. С. та ін.; за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. 992 с.

193. Великий незнакомец: Крестьяне и фермеры в современном мире. Хрестоматия / состав. Т. Шанин. М.: Издательская группа «Прогресс» «Прогресс-Академия», 1992. 432 с.

194. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

195. Вергелес Д. Є. Актуальні проблеми кодифікації законодавства. *Часопис Київського університету права*. 2011. №4. С. 67-71.

196. Вівчаренко О. А. Гарантії права власності на землю в Україні: Монографія. Івано-Франківськ, 2006. 195 с.

197. Вівчаренко О. А. Правова охорона земель в Україні: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 336 с.

198. Вівчаренко О. А. Правова охорона земель України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06. К., 2013. 36 с.

199. Вовраженцева К.П. Правові системи України та Республіки Беларусь: сучасні процеси правового розвитку: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2008. 20 с.

200. Гавриш Н. С. Процес відтворення та законодавче закріплення принципів аграрного права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 37. С. 173-178.

201. Гаєцька-Колотило Я. З. Аграрна політика Української держави у контексті її побудови як соціальної та правової держави та інтеграції до ЄС. *Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права: Збірник матеріалів круглого столу (24 травня 2013 року) / за ред. М. В. Шульги, Д. В. Саннікова Х.: Нац. ун-т «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2013. С.80-81.*

202. Гаєцька-Колотило Я. З. До питання базових понять у сфері аграрних правовідносин. *Науковий вісник Львівської комерційної академії*. Серія: Юридична. 2015. Вип. 2. С. 115-123. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvlkau_2015_2_14 (дата звернення: 20.11.2020).

203. Гаєцька-Колотило Я. З., Ільків Н. В. Аграрне право України: Навчальний посібник. К.: «Істина», 2008. 184 с.

204. Гаєцька-Колотило Я. З. Організаційно-правові форми сільськогосподарської кооперації в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2003. 18 с.

205. Гаєцька-Колотило Я. З. Сільськогосподарські кооперативи як організаційно-правова форма реалізації громадянами України прав на землі. *Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України*: Науково-навчальний посібник / Титова Н.І. та ін.; за ред. докт. юрид. наук, проф. Н.І.Титової. Львів: ПАІС, 2005. С. 194-228.

206. Галикеева И. Г. Развитие российского аграрного права с учетом норм международного права: автореф дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Уфа, 1999. 27 с.

207. Галузева угода між Міністерством аграрної політики та продовольства України, Всеукраїнським об'єднанням організацій роботодавців «Федерація роботодавців агропромислового комплексу та продовольства України» і Професійною спілкою працівників агропромислового комплексу України в харчовій та переробній промисловості на 2014 - 2020 роки (із змінами та доповненнями від 28.05.2019). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/FN025829> (дата звернення: 25.12.2020).

208. Гафурова О. В. Права та обов'язки членів сільськогосподарських виробничих кооперативів: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2005. 20 с.

209. Гафурова О. В. Правове регулювання оплати праці в сільськогосподарських виробничих кооперативах. *Юридична Україна*. 2004. № 8. С. 55-61.

210. Гафурова О. В. Правові проблеми соціального розвитку села: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2015. 360 с.

211. Гафурова О. В. Сільськогосподарські виробничі кооперативи: права та обов'язки членів. К.: МАУП. 2006. 200 с.

212. Гафурова О. В. Соціальний розвиток села в Україні: теорія та практика правого регулювання: монографія / за заг. ред. В.М. Єрмоленка К.: Ірідіум, 2014. 480 с.

213. Гафурова О. В. Теоретико-правові підходи до визначення інституту соціального розвитку села. *Часопис Київського університету права*. 2012. №2. С. 278-280.

214. Генеральна угода з тарифів і торгівлі: Додаток 1А до Угоди про заснування Світової організації торгівлі від 15 квітня 1994 р. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_003#Text (дата звернення: 20.11.2020).

215. Гетьман А. П., Лозо В. И. Правовые проблемы экологической политики Европейского союза и Украины: монография. Харьков: Право, 2014. 278 с.

216. Гетьман Є. А. Кодифікація законодавства України: поняття, особливості, види: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Х., 2010. 20 с.

217. Голиченков А. К. Экологическое право России: словарь юридических терминов: Учебное пособие для вузов. М.: Издательский дом «Городец», 2008. 448 с.

218. Господарський кодекс України від 16 січня 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, 19-20, 21-22. Ст.144.

219. Граціанов А. І. Процес систематизації та уніфікації законодавства і розвиток правової системи України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2004. 18 с.

220. Григор'єва Х. А. Державна підтримка сільського господарства України: проблеми правового забезпечення: Монографія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 596 с.

221. Григор'єва Х. А. Концептуальні засади правового регулювання державної підтримки сільського господарства в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. Одеса. 2019. 40 с.

222. Декларація про встановлення нового економічного порядку: Резолюція 3201 (S-VI) від 1 травня 1974 року. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_339#Text (дата звернення: 25.12.2020).

223. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй: прийн. резолюцією 2625 (XXV) Генеральної Асамблеї ООН від 24.10.1970 р. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569#Text (дата звернення: 25.12.2020).

224. Державна аграрна політика України: проблеми правового забезпечення : монографія / Білінська О. В. та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф. В. Ю. Уркевича та д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України М. В. Шульги ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Київ: О. М. Ешке, 2014. 265 с.

225. Детальні правила щодо органічного виробництва, маркування і контролю для впровадження Постанови Ради (ЄС) №834/2007 стосовно органічного виробництва і маркування органічних продуктів та скасування Постанови (ЄЕС) № 2092/91: Постанова Комісії ЄС 889/2008 від 05.09.2008 р. URL:

http://apk.cg.gov.ua/web_docs/2141/2017/04/docs/EC_Reg_889_2008_Implementing_Rules_UA.pdf (дата звернення: 12.11.2020).

226. Дмитренко И. А. Законодательные основы земельных отношений в Украине. Киев, 1993. 236 с.

227. Дмитренко І. А. Правова охорона земель в Україні: Монографія. Київ, 1994. 172 с.

228. Добровольский К. Традиционная крестьянская культура. *Великий незнакомец: Крестьяне и фермеры в современном мире. Хрестоматия / состав. Т. Шанин. М.: Издательская группа «Прогресс» «Прогресс-Академия», 1992. С.195-199.*

229. Домбровський С. Ф. Правові проблеми у зв'язку із вступом України до Світової організації торгівлі. *Сучасні проблеми аграрного і природоресурсного права: між нар. наук.-практ. конф.: [зб. наук. пр.] / за заг. ред. В.М.Єрмоленка та ін. К.: ІРІДУМ, 2009. С.69-71.*

230. Домбровський С. Ф., Тараненко Л. С. Окремі проблеми кодифікації національного аграрного законодавства та його адаптації до законодавства Європейського Союзу. *Університетські наукові записки. 2015. №1 (53). С. 120-131.*

231. Дудник Р. М. Галузева диференціація українського права: поняття, рівні і тенденції розвитку: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2016. 209 с.

232. Духневич А. В. Організаційно-правове забезпечення реалізації угод Світової організації торгівлі у сільському господарстві України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2017. 36 с.

233. Духневич А. В. Правові проблеми реалізації угоди про сільське господарство СОТ в Україні: монографія. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. 399 с.

234. Духневич А. В. Удосконалення аграрного законодавства, як складова державної аграрної політики України як члена СОТ. Форум права. 2011. №2. С.268-274.

235. Духневич І. В. Розвиток аграрного законодавства України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2011. 19 с.

236. Духневич І. В. Розвиток аграрного законодавства України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Луцьк, 2011. 264 с.

237. Екологічне право. Загальна частина (схеми і таблиці): підручник / А. П. Гетьман та ін.; за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків: Право, 2015. 342 с.

238. Екологічне право: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. А. П. Гетьмана. Х. : Право, 2013. 432 с.

239. Екологічне право України. Академічний курс: підручник / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2005. 848 с.

240. Екологічне право України: Підручник / Гетьман А.П. та ін.; за ред. А.П.Гетьмана, М.В.Шульги. Х.: «Право», 2005. 382 с.

241. Елисеєв В.С. Механізм державно-правового регулювання аграрних відносин в державному секторі економіки: На прикладі законодавства Республіки Білорусь і РФ: Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук: 12.00.06. Мінск, 2002. 17 с.

242. Єрмоленко В. М. Аграрні майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. Х., 2008. 36 с.

243. Єрмоленко В. М. Аграрні майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. К., 2007. 379 с.

244. Єрмоленко В. М. Деякі правові проблеми міжнародної інтеграції аграрного сектору економіки. *Перспективи міжнародної інтеграції агропромислового комплексу України — МІА України 2005*: Матеріали

міжнародної науково-практичної конференції. К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2005. С.26-28.

245. Єрмоленко В. М. Об'єктивні передумови і напрями удосконалення сучасного аграрного законодавства. *Досвід і проблеми вдосконалення екологічного законодавства: міжнар. круглий стіл, присвяч. 15-річчю початку підготовки фахівців у галузі правознавства в НГУ (м. Дніпропетровськ, 14 груд. 2012 р.).* Дніпропетровськ, 2012. С. 44–49.

246. Єрмоленко В. М. Основні проблеми виробництва та реалізації органічної продукції в Україні. *Управління розвитком.* 2016. №4 (186). С. 21-25.

247. Єрмоленко В.М. Питання класифікації джерел аграрного права. Третє зібрання фахівців споріднених кафедр щодо обговорення стратегії еволюції аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних правовідносин у контексті інтеграційного розвитку України (7-10 червня 2018р.). Одеса, 2018. С.23-25.

248. Єрмоленко В.М. Походження поняття «селянин» як основоположної категорії аграрного права. Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права: матеріали «круглого столу» (Харків, 6 грудня 2013 р.) / за заг. ред. А.П. Гетьмана; Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Харків: Право, 2013. С.26-30.

249. Єрмоленко В.М. Ретроспектива сучасного аграрного права. Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 17-18 травня 2013 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. С.304-307.

250. Єрмоленко В. М., Статівка А. М., Уркевич В. Ю. Науково-практичний коментар до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» / за заг. ред. А. М. Статівки. *Бюлетень законодавства і юридичної практики України.* 2005. №10. 352 с.

251. Єрмоленко В. М. Сучасні джерела і форми аграрного права. *Науковий вісник НУБіП України*. 2011. № 165. Ч. 2: Право. С. 77–83.

252. Єрмоленко В.М. Сучасні тенденції розвитку аграрного права. Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна: матеріали Всеукраїнського круглого столу (25 травня 2012 р.): зб.наук. пр. / за заг. ред. проф. В.М.Єрмоленка, В.І.Курила, В.І.Семчика. К.: Видавничий центр НУБіП України, 2012. С. 9-12.

253. Єрмоленко В. М. Теоретичні проблеми аграрних майнових правовідносин: монографія. К. : Магістр-XXI сторіччя, 2008. 188 с.

254. Єрмоленко В. М. Характерні особливості сучасних аграрних законів. *Науковий вісник НУБіП України*. 2011. Вип. 165. Ч. 1. С. 53–57.

255. Жушман В. П. Аграрне право та законодавство України. (В питаннях та відповідях): Навчально-практичний посібник. Видання третє, доповнене та перероблене. Х.: ТОВ «Одіссей», 2006. 736 с.

256. Жушман В. П., Савельєва О. М. Наукові основи систематизації аграрного законодавства. *Теорія і практика правознавства*: електронне наукове фахове видання Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Вип. 1 (2), 2012. С. 1-17. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/1174/1/Gyshman_Saveleva.pdf (дата звернення: 20.12.2019).

257. Загальна теорія держави і права. Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Х.: Право, 2009. 584 с.

258. Звіт про виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС за 2019 рік. URL: http://www.eu-ua.org/sites/default/files/inline/files/zvit_implementation-2019-4.pdf (дата звернення: 12.11.2020).

259. Земельне право України: Підручник / Г. В. Анісімова та ін.; За ред. доктора юридичних наук М. В. Шульги. К.: Юрінком Інтер, 2004. 368 с.

260. Земельне право: підручник / М. В. Шульга та ін.; за ред. М. В. Шульги. Х.: Право, 2013. 520 с.

261. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. №3-4. Ст.27.

262. Земельное право. Учебник для юридических вузов и факультетов / Казанцев Н. Д. и др.; под ред. проф. Н. Д. Казанцева и засл. деятеля науки РСФСР проф. И. В. Павлова. М.: Юридическая литература, 1971. 462 с.

263. Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України. Науково-навчальний посібник / Титова Н.І. та ін.; за ред. Н.І.Титової. Львів: ПАІС, 2005. 368 с.

264. Ільків Н.В. Оренда земель сільськогосподарського призначення в Україні: теоретичні й практичні аспекти: Монографія / За заг. ред. проф., д.ю.н. Н.І.Титової. - К.:, 2007.- 296 с.

265. Казанцев Н. Д. Законодательные основы земельного строя в СССР. М.: Юридическая литература, 1971. 174 с.

266. Казанцев Н. Д. История колхозного права. (Краткий очерк. 1917–1957 г.г.). М.: Госюриздат, 1958. 60 с.

267. Казанцев Н. Д. Новый земельный закон. М.: Знание, 1969. 30 с.

268. Казанцев Н. Д. Право колхозного землепользования в СССР. М.: Издательство Академии наук СССР, 1951. 160 с.

269. Казанцев Н. Д. Предмет и система колхозного права. М.: Издательство Московского университета, 1961. 52 с.

270. Казьмин И. Ф. Конституция как источник сельскохозяйственного законодательства. *Советское государство и право*. 1980. №3. С.36-43.

271. Казьмин И. Ф. Пути дальнейшего совершенствования сельскохозяйственного законодательства. *Актуальные проблемы правового регулирования сельского хозяйства* / Ред кол.: З. С. Беляева, М. И. Козырь, Н. Н. Веденин, М. М. Славин. М., 1976. С. 20-32.

272. Казьмин И. Ф. Сельскохозяйственное законодательство: Проблемы и перспективы. М.: Юридическая литература, 1980. 136 с.

273. Казьмин И. Ф. Теоретические проблемы сельскохозяйственного законодательства в СССР: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.01.06. М., 1982. 30 с.

274. Казьмір Л. П. Перспективи використання механізмів Спільної аграрної політики ЄС для активізації розвитку сільських територій України: експертний коментар і пропозиції; ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М. І. Долішнього НАН України». Львів, 2015. URL: <http://ird.gov.ua/irdp/e20150303.pdf> (дата звернення: 25.12.2020).

275. Калинин С.А. О пределах правовой интеграции. *Молодь у юридичній науці*: Зб. тез Міжнар. наук конф. молодих вчених «Четверті осінні юридичні читання». Ч.1 Хмельницький: Видавництво Хмельницького інституту регіонального управління та права, 2005. С.46-48.

276. Каліущенко І. М. Міжнародно-правове регулювання відносин у сфері сільського господарства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2012. 20 с.

277. Канарик Ю. С. До проблеми вдосконалення правового регулювання безпечності й якості молока в умовах інтеграції України до міжнародних спільнот. *Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних відносин і природокористування в Україні та країнах СНД*: Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 10-11 вересня, 2011 р.): Збірник наукових праць / За заг. ред. А. М. Статівки та ін. Луцьк: РВВ ЛНТУ, 2010. С.105-109.

278. Каракаш І.І. Екологічна функція сучасної української держави. *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права*: матеріали «круглого столу» (Харків, 6 грудня 2013 р.) / за заг. ред. А.П. Гетьмана; Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Харків: Право, 2013. С.30-33.

279. Каракаш І. І. Право власності на природні об'єкти та їх ресурси в Україні: монографія. Одеса: Юридична література, 2017. 438 с.

280. Каракаш І. І. Правовое регулювання аграрно-земельних і природоресурсово-екологічних відносин: Сборник избранных статей, докладов и рецензий (1997-2007). Одесса: Фенікс. 2007. 430 с.

281. Каракаш І. І. Право собственности на землю и право землепользования в Украине: Научно-практическое пособие. К.: Истина, 2004. 216 с.

282. Каракаш І. І. Теоретичні проблеми права власності на природні об'єкти та їх ресурси в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. Одеса, 2018. 44 с.

283. Каракаш І.І. Щодо поліструктурності предмету аграрного права. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах*: Матеріали науково-практичної конференції (Харків, 20 квітня 2018 р.) / за заг. ред. А.М. Статівки. Харків: «Юрайт», 2018. С.41-46.

284. Кількість юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання на 1 січня 2021 року. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/edrpoj/ukr/EDRPU_2021/ks_opfg/arh_ks_opfg_21.htm (дата звернення 01.02.2021 р.).

285. Класифікація видів економічної діяльності ДК 009:2010. Прийн. та надано чинності наказом Держспоживстандарту України від 11.10.2010 №457. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vb457609-10#Text> (дата звернення: 12.11.2020).

286. Клименко І. В., Бугрій М. Г., Ус І. В. Спільна аграрна політика Європейського Союзу: можливості і виклики для України. Аналітична доповідь. К.: НІСД, 2011. 19 с.

287. Кобецька Н. Р. Дозвільне і договірне регулювання використання природних ресурсів в Україні: питання теорії та практики: монографія. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2016. 271 с.

288. Кобецька, Н. Р. Екологічне право України : навч. посіб. 2 ге вид., перероб. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2008. 352 с.

289. Коваленко Т. О. Адаптація аграрного законодавства України до *Acquis communautaire*: сучасний стан та перспективи. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах*: матеріали науково-практ. конф. (Харків, 20 квіт. 2018) / за ред. А. М. Статівки. Харків: Юрайт, 2018. С.185-190.

290. Коваленко Т. О. Джерела аграрного права України: сучасний стан та перспективи. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. №7. С.61-69.

291. Коваленко Т. О., Марченко С. І. Правове регулювання господарської діяльності в агропромисловому комплексі України: навч. посібник. К.: Юрінком Інтер, 2015. 296 с.

292. Коваленко Т. О. Об'єктивні умови формування аграрного права України. *Історико-правовий часопис*. 2015. № 1 (5). С.80-85.

293. Коваленко Т. О. Проблеми законодавчого забезпечення реалізації принципу законності у регулюванні земельних відносин в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2014. 34 с.

294. Коваленко Т. О. Систематизація аграрного законодавства України. *Стан та перспективи розвитку аграрного права*: матеріали Міжнар. наук.-теор. конф., присвяченої 80-річчю д. ю. н., проф., акад. АПрН України В. З. Янчука, Київ, 26-27 травня 2005 р. / Під ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила. К.: Магістр – XXI сторіччя, 2005. С. 85-88.

295. Коваленко Т. О. Юридичні дефекти правового регулювання земельних відносин в Україні: моногр. К.: ВПЦ «Київський університет»; Юрінком Інтер, 2013. 632 с.

296. Кодекс Аліментаріус «Керівні положення з виробництва, переробки, маркування та реалізації органічних продуктів». URL: <https://admin.uteka.ua/uploads/2018/06/19/5b29046d1ce70.pdf> (дата звернення: 23.12.2020).

297. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. Додаток до №50. Ст. 375.

298. Кодекс України з процедур банкрутства: Закон України № 2597-VIII від 18.10.2018 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. №19. Ст. 174.

299. Козырь М. И. Аграрное право России: проблемы становления и развития. М.: Право и государство, 2003. 208 с.

300. Козырь М. И. Новый Примерный устав и проблемы законодательства о колхозах. *Правовые проблемы сельского хозяйства* (Тезисы докладов). Республиканская межвузовская научная конференция / Отв. ред. доц. В.Н.Яковлев. Кишинев. 1970. С.6-8.

301. Козырь М. И. Советское сельскохозяйственное право: тенденции становления и развития. *Советское государство и право*. 1973. № 6. С.43-51.

302. Козырь М. И. Становление и развитие науки советского сельскохозяйственного права. *Развитие аграрно-правовых наук* / Ред. кол. З. С. Беляева, М. И. Козырь (отв. ред.), М. М. Славин, Л. П. Фомина. М.: АН СССР: Ин-т государства и права, 1980. С.78-95.

303. Колхозное право: Учебник для студентов юридических институтов и факультетов / Казанцев Н. Д. и др.; Под ред. проф. Н. Д. Казанцева и засл. деятеля науки РСФСР проф. И. В. Павлова. М.: Юридическая литература, 1972. 447 с.

304. Колхозное право: Учебник для юридических институтов и факультетов / Казанцев Н. Д. и др.; Под ред. проф. Н. Д. Казанцева. М.: Издательство Московского университета, 1962. 546 с.

305. Конвенція 2001 року про безпеку та гігієну праці в сільському господарстві (№184): Конвенція Міжнародної організації праці від 21.06.2001 р. №184. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. Законодавство України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=993_504 (дата звернення: 23.12.2020).

306. Конституція України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. №30. Ст.141.

307. Корнієнко Г. С. Правове становище державних та комунальних сільськогосподарських підприємств. *Актуальні питання аграрного права України: теорія і практика: монографія* / А. М. Статівка та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф. А. М. Статівки. Х.: Вид-во «ФІНН», 2010. С. 194-211.

308. Костицький В. В. Екологічне право України: підручник. Дрогобич: Коло, 2012. 360 с.

309. Костицький В. В. Екологія перехідного періоду: право, держава, економіка (Економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища в Україні). К., 2001. 388 с.

310. Костяшкін І. О. Правове забезпечення соціальної функції права власності на землю в Україні: монографія. Київ; Хмельницький, 2016. 428 с.

311. Костяшкін І. О. Проблеми правового забезпечення соціальної функції права власності на землю в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06. К., 2017. 39 с.

312. Кравець Н. В. Екологізація аграрного виробництва як принцип аграрного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2015. 20 с.

313. Краснова М. В. Договори в екологічному праві України: навч. посіб. К. Алерта, 2012. 216 с.

314. Краснова М. В. Компенсація шкоди за екологічним законодавством України (теоретико-правові аспекти): монографія К.: Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2008. 439 с.

315. Кулинич П.Ф. Актуальні правові проблеми сільськогосподарського землекористування в Україні. *Проблеми розвитку аграрного та земельного права України: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 25 травня 2011 р.)*. К.: Видавництво географічної літератури «Обрії», 2011. С.11-14.

316. Кулинич П.Ф. До питання про розвиток предмета аграрного (сільського) права. Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна: матеріали Всеукраїнського круглого столу (25 травня 2012 р.): зб.наук. пр. / за заг. ред. проф. В.М.Єрмоленка, В.І.Курила, В.І.Семчика. К.: Видавничий центр НУБіП України, 2012. С. 43-46.

317. Кулинич П. Ф. Земля і ринок: правові проблеми. *Правова держава*. 1993. Вип.4. С.65-73.

318. Кулинич П. Ф. Новий Земельний кодекс України: яким йому бути? *Право України*. 2000. №10. С.50-54.

319. Кулинич П. Ф. Правові аспекти прискорення реформування аграрного сектора економіки. *Право України*. 2000. №4. С.26-30;

320. Кулинич П. Ф. Правові засади оренди землі в Україні. Реферативний огляд чинного законодавства / За ред. В.В. Цветкова, Є.Б.Кубко. К.: Салком, 2000. С.157-174.

321. Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06. К., 2011. 39 с.

322. Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. К.: Логос, 2011. 688 с.

323. Кулинич П. Ф. Правовые проблемы приватизации сельскохозяйственных земель на Украине. *Правовые проблемы земельной и аграрной реформы в странах Центральной и Восточной Европы, России, Беларуси, Украины и других стран СНГ, государствах Балтии: Тезисы докладов Международного конгресса*. Минск, 9-10 сентября 1999 г. Минск, 1999. С. 129-133.

324. Кулинич П. Ф. Тенденції розвитку права власності на землю в сільській місцевості. *Проблеми права власності та господарювання у сільському господарстві. Монографія / Семчик В.І. та ін.; Під ред. В. І.*

Семчика. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. 2001. С.59-101.

325. Курман Т. В. Про принцип екологізації аграрного виробництва. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна: матеріали Всеукраїнського круглого столу (25 травня 2012 р.): зб. наук. пр. / за заг. ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила, В. І. Семчика. К.: Видавничий центр НУБіП України, 2012. С. 90-92.*

326. Курман Т. В. Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва: проблеми правового забезпечення: монографія. Харків: Юрайт, 2018. 376 с.

327. Курман Т. В. Теоретико-методологічні засади правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2019. 41 с.

328. Лебідь В. І. Правове становище особистих селянських господарств в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2002. 21 с.

329. Львова Є. О. Правове регулювання міжнародного економічного правопорядку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. К., 2009. 20 с.

330. Лямцева Т. В. Правове забезпечення виробничо-господарської діяльності державних спеціалізованих сільськогосподарських підприємств: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2001. 20 с.

331. Малишева Н. Р. Гармонізація екологічного законодавства в Європі: дис. у формі наук. доповіді ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. К., 1996. 54 с.

332. Малишева Н. Р., Єрофєєв М. І. Науково-практичний коментар до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Харків: Право, 2017. 413 с.;

333. Малишева Н. Р., Олещенко В. І. Наукові засади систематизації екологічного законодавства. *Правова держава*. 2015. № 26. С. 307-318.

334. Мальшева Н. Р. Гармонизация экологического законодательства в Европе. К.: Наук. думка, 1996. 233 с.

335. Маркс К. Крестьянство как класс. *Великий незнакомец: Крестьяне и фермеры в современном мире. Хрестоматия* состав. Т. Шанин. М.: Издательская группа «Прогресс» «Прогресс-Академия», 1992. С. 279-284.

336. Марченко С. І. Організаційно-правові питання товарного сільськогосподарського виробництва в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2008. 17 с.

337. Марченко С. І. Систематизація аграрного законодавства України в сучасних умовах: стан, тенденції та перспективи. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна: Матеріали Всеукраїнського круглого столу (25 травня 2012 року): зб.наук. пр. / за заг. ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила, В. І. Семчика. К.: Видавничий центр НУБіП України, 2012. С. 98-100.*

338. Меленко С. Г. Консолідація як вид систематизації нормативно-правових актів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2002. 19 с.

339. Мельник В. О. Правове регулювання органічного сільськогосподарського виробництва в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2018. 20 с.

340. Мельничук О. Ф., Мельничук М. О. Правове регулювання виробництва органічної сільськогосподарської продукції в Україні. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики. 2017. №5. С. 98-108.*

341. Мірошніченко А. М. Колізії в правовому регулюванні земельних відносин в Україні. 2-ге вид., перероб. і допов. К.: Алерта ; КНТ ; ЦуЛ , 2010. 270 с.

342. Мірошніченко А. М. Колізії у правовому регулюванні земельних відносин в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. К., 2010. 31 с.

343. Мірошніченко О. А. Правове регулювання трудових відносин у галузі сільського господарства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Х., 2008. 18 с.

344. Могильний О. М., Герасименко Н. А. Конкурентні переваги аграрних секторів України та Польщі. *Економіка і прогнозування: науково-аналітичний журнал*. 2007. №4. С. 55-74.

345. Можливості державної підтримки для розвитку органічного сільського господарства. Досвід інших країн / І. Урбан, Б. Хубер, К. Дитртова та ін. Дослідний інститут органічного сільського господарства (Швейцарія) та БіоІнститут (Чеська Республіка). Київ, 2013. URL: https://organicinfo.ua/wp-content/uploads/2020/03/FiBL_PossibilitiesOfStateSupport.pdf (дата звернення: 12.11.2020).

346. Мунтян В. Л. Правова охорона природи УРСР. Видання друге, доповнене. К.: Головне видавництво видавничого об'єднання «Вища школа», 1982. 232 с.

347. Назаренко В. «Секрети» успеха аграрної політики Європейського Союзу. *Современная Европа*. 2005. № 3. С. 46-53.

348. Науково-практичний коментар Закону України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» / Гетьман А. П. та ін.; за ред. А. М. Статівки. Х. : Юрайт, 2013. 432 с.

349. Новаковський Л., Будзилович І., Леонець В., Юрченко А. Земельна реформа в Україні продовжується... (до 10-ї річниці). *Право України*. 2001. №1. С. 37-42.

350. Носік В. В., Коваленко Т. О., Лебідь В. І., Марченко С. І. Науково-практичний коментар до Закону України «Про особисте селянське господарство» / За ред. канд. юрид. наук, доц. Носіка В. В. К.: Кондор, 2004. 252 с.

351. Носік В. В. Конституційні засади формування ринку землі. *Землевпорядний вісник*. 1997. №1. С.13-15.

352. Носік В. В. Право власності на землю Українського народу: Монографія. К.: Юрінком Інтер, 2006. 544 с.

353. Носік В. В. Проблеми здійснення права власності на землю Українського народу: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.06. К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2007. 34 с.

354. Оверковська Т. К. Правові ознаки органічного виробництва сільськогосподарської продукції в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. №11. 2017. С. 94-98.

355. Організаційно-правові засади розвитку аграрного і земельного ринків в Україні / Семчик В. І. та ін.; за ред. В. І. Семчика. К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. 264 с.

356. Особисті селянські господарства за регіонами на 1 січня 2020 року.
URL:

http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/sg/osg/osg_reg/osg_reg_u/osg_reg_0120_u.html (дата звернення 01.02.2021 р.).

357. Особисті селянські господарства за регіонами на 1 січня 2021 року.
URL:

http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2021/sg/osg/arh_osg_reg_2020u.html (дата звернення 01.02.2021 р.).

358. Осташко Т. О. Сільське господарство в умовах СОТ і ЄС. К.: Інститут сільського розвитку, 2005. 70 с.

359. Осташко Т. О. Українське село вступає в рік села. *Дзеркало тижня*. 2005. 26 листопада. № 46 (574). С. 9.

360. Павлов И. В. Колхозное право: Учебник для юридических вузов и факультетов. М.: Госюриздат, 1960. 371 с.

361. Павлов И. В. Колхозное право: Учебник. М.: Госюриздат, 1959. 272 с.

362. Павлов И. В. Новый основной закон колхозной жизни. М.: Знание, 1970. 78 с.

363. Павлов И. В. Право колхозной собственности в СССР. М.: Издательство АН СССР, 1957. 184 с.

364. Павлов И. В. Правовое положение личного подсобного хозяйства колхозников. М.: Знание, 1966. 47 с.

365. Павлович З. А. Державне регулювання сільського господарства. *Аграрне право України: Підручник* / Янчук В. З. та ін.; За ред. академіка АПН, проф. В. З. Янчука. К.: Юрінком, 1996. С. 388-411.

366. Павлович З. А. Проблеми розвитку законодавства про агропромисловий комплекс України. *Аграрне законодавство України: проблеми ефективності* / Семчик В. І. та ін.; За ред. члена-кореспондента НАН України В. І. Семчика. Київ: Видавництво «Наукова думка», 1998. С.197-224.

367. Пархоменко Н. М. Гармонізація законодавства України з європейським та міжнародним правом: методи, етапи, види. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 1. С. 338-343.

368. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології. Монографія. К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. 336 с.

369. Пахомова А. О. Законодавчі передумови розвитку аграрної освіти Франції. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2018. Вип. 1-2. С. 102-107. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/muvnudp_2018_1-2_21 (дата звернення: 25.12.2020).

370. Первушин А. Г. Агропромышленное законодательство – правовая основа регулирования АПК. *Экономико-правовые проблемы агропромышленного комплекса*. (Тезисы научно-практической конференции). Душанбе. 1987. С. 22-23.

371. Петруха С. В., Петруха Н. М., Куницький К. С. Метаморфози базових інструментів державної аграрної політики. *БізнесІнформ*. 2015. № 3. С. 158-169. URL: https://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2015-3_0-pages-158_169.pdf (дата звернення: 25.12.2020).

372. Погребной И. М. Теория права: Учебное пособие. 3-е изд., испр. и доп. Харьков: Государственное специализированное издательство «Основа», 2003. 128 с.

373. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13-14, № 15-16, № 17. Ст.112

374. Поленина С. В. Комплексные правовые институты и становление новых отраслей права. *Правоведение*. 1975. № 3. С. 71-79.

375. Поленина С. В. Теоретические проблемы системы советского законодательства. М.: Издательство «Наука», 1979. 206 с.

376. Полюхович Л. І. Правові проблеми сільськогосподарського виробництва у контексті членства України в СОТ. *Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права: Збірник матеріалів круглого столу (24 травня 2013 року) / За ред. Шульги М.В., Саннікова Д.В.* Харків, 2013. Національний університет “Юридична академія України імені Ярослава Мудрого”, Національна академія правових наук України. С. 114-116.

377. Порадник керівникові сільськогосподарського підприємства: Навчальний і науково-практичний посібник / В. З. Янчук та ін.; за ред. А. П. Гетьмана, В. З. Янчука. К.: Юрінком Інтер, 2005. 624 с.

378. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23.05.2018 р. справі № 629/4628/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75296547> (дата звернення: 20.11.2020 р.).

379. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 20.06.2018 р. у справі № 317/2520/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75068858> (дата звернення 20.11.2020 р.).

380. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21.11.2018 у справі № 272/1652/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78160845> (дата звернення: 20.11.2020 р.).

381. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 31.10.2018 р. у справі № 677/1865/16-ц. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/78376908> (дата звернення: 20.11.2020 р.).

382. Постанова Великої Палати Верховного Суду 13.03.2018 у справі № 348/992/16-ц. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/72938814> (дата звернення: 20.11.2020 р.).

383. Постанова Верховного Суду від 12.12.2018 р. у справі № 704/26/17-ц. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/78529928> (дата звернення: 20.11.2020 р.).

384. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 20.03.2019 р. у справі № 619/1680/17-ц. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/80854586> (дата звернення: 20.11.2020 р.).

385. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 03.04.2019 р. у справі № 621/2501/18. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/81141151> (дата звернення: 20.11.2020 р.).

386. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15.01.2020 р. у справі № 698/119/18. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/87053622> (дата звернення: 20.11.2020 р.).

387. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12.02.2020 р. у справі № 545/1149/175-ц. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/87641523> (дата звернення: 20.11.2020 р.).

388. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12.05.2020 р. у справі № 357/1180/17. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/89252084> (дата звернення: 20.11.2020 р.).

389. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23.06.2020 р. у справі № 922/989/18. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/90458880> (дата звернення: 20.11.2020 р.).

390. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 01.09.2020 р. у справі № 907/29/19. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/91555342> (дата звернення: 20.11.2020 р.).

391. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22.09.2020 р. у справі № 159/5756/18. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/92270706> (дата звернення: 20.11.2020 р.).

392. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.10.2020 р. у справі № 695/2665/16-ц. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/93217986> (дата звернення: 25.12.2020 р.).

393. Постанова Верховного Суду від 19.10.2016 р. у справі № 752/12003/13-ц. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/62126252> (дата звернення: 20.11.2020 р.).

394. Постанова Верховного Суду від 15.01.2019 р. у справі № 908/27/18. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/79397904> (дата звернення: 20.11.2020 р.).

395. Постанова Верховного Суду від 18.03.2019 р. у справі № 922/3312/17. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/81336716> (дата звернення: 20.11.2020 р.).

396. Постанова Верховного Суду від 26.06.2019 р. у справі № 701/902/17-ц. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/82914970> (дата звернення: 20.11.2020 р.).

397. Постанова Верховного Суду від 06.11.2019 р. у справі № 299/3439/16-ц. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/85493387> (дата звернення: 20.11.2020 р.).

398. Постанова Верховного Суду від 24.02.2020 р. у справі № 701/473/17. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/87857693> (дата звернення: 20.11.2020 р.).

399. Постанова Верховного Суду від 28.02.2020 р. у справі № 913/169/18.
URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/87891187> (дата звернення: 20.11.2020 р.).

400. Постанова Верховного Суду від 02.06.2020 р. у справі № 924/258/18.
URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/89767991> (дата звернення: 20.11.2020 р.).

401. Постанова Верховного Суду від 03.06.2020 р. у справі № 708/933/17.
URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/89961455> (дата звернення: 20.11.2020 р.).

402. Постанова Верховного Суду від 03.06.2020 р. у справі № 906/432/19.
URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/89704749> (дата звернення: 20.11.2020 р.).

403. Постанова Верховного Суду від 22.06.2020 р. у справі № 922/2155/18.
URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/90154778> (дата звернення: 20.11.2020 р.).

404. Постанова Верховного Суду від 19.08.2020 р. у справі № 287/587/16-ц.
URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/91089291> (дата звернення: 20.11.2020 р.).

405. Постанова Верховного Суду від 10.11.2020 р. у справі № 912/441/18.
URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/92796410> (дата звернення: 25.12.2020 р.).

406. Постанова Верховного Суду від 19.11.2020 р. у справі № 924/126/19.
URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/93155698> (дата звернення: 25.12.2020 р.).

407. Постанова Верховного Суду від 19.11.2020 р. у справі № 912/217/18.
URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/93155709> (дата звернення: 25.12.2020 р.).

408. Постанова Верховного Суду від 01.12.2020 р. у справі № 917/93/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93498738> (дата звернення: 25.12.2020 р.).

409. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію». Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. Законотворчість. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=44407 (дата звернення: 12.11.2020 р.).

410. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств». Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. Законотворчість. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53102 (дата звернення: 12.11.2020 р.).

411. Право колхозной собственности / Казанцев Н. Д. и др.; Под ред. проф. Н. Д. Казанцева. М.: Госюриздат, 1961. 358 с.

412. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. / за ред. Ю. С. Шемшученка. Харків : Право, 2008. Т. 4: Методологічні засади розвитку екологічного, земельного, аграрного та господарського права. 480 с.

413. Правове забезпечення охорони та раціонального використання земельних ресурсів: навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / В. М. Єрмоленко та ін.; ред. В. І. Курило. К.: Магістр-XXI сторіччя, 2007. 248 с.

414. Правове регулювання виробництва сільськогосподарської продукції: навчальний посібник / Статівка А. М. та ін.; за ред. доктора юрид. наук, проф. А. М. Статівки. Харків: Юрайт, 2015. 272 с.

415. Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення: монографія / за ред. А. П. Гетьмана, В. Ю. Уркевича; НДІ правознавства НУ «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». Х.: Право, 2012. 448 с.

416. Правові проблеми подолання наслідків Чорнобильської катастрофи: монографія / В. Ф. Опришко та ін.; за заг. ред. В.Ф. Опришка. К.: КНЕУ, 2017. 540 с.
417. Правовое положение колхозов в СССР / Павлов И. В. и др.; отв. ред. проф. И. В. Павлов. М.: Госюриздат, 1961. 379 с.
418. Правовое регулирование развития АПК Украины / Бычкова Ц. В. и др. Киев: Наукова думка, 1993. 148 с.
419. Природноресурсове право України: Навч. посіб. / За ред. І. І. Каракаша. К.: Істина, 2005. 376 с.
420. Про бджільництво: Закон України №1492-III від 22.02.2000 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. №21. Ст. 157.
421. Проблеми правового забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні: монографія / А. П. Гетьман, І. В. Ігнатенко, В. М. Корнієнко та ін. ; за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Х. : Право, 2016. 360 с.
422. Про виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: постанова Кабінету Міністрів України від 25 жовтня 2017 р. № 1106. *Офіційний вісник України*. 2018 №24. Ст. 852.
423. Про виноград та виноградне вино: Закон України №2662-IV від 16.06.2005 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. №31. Ст. 419.
424. Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини: Закон України від 03.09.2013 р. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 20-21. Ст.721.
425. Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом: Закон України №2343-XII від 14.05.1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. №31. Ст. 440.

426. Про відходи: Закон України №187/98-ВР від 05.03.1998 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. №36-37. Ст. 242.

427. Про внесення змін до Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»: Закон від 20.11.2012 № 5495-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 50. Ст. 698.

428. Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств: Закон України від 31.03.2016 № 1067-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 21. Ст.406.

429. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо стимулювання утворення та діяльності сімейних фермерських господарств: Закон України № 2497-VIII від 10 липня 2018 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 37. Ст. 276.

430. Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів: Закон України № 481/95-ВР від 19.12.1995 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. №46. Ст. 345.

431. Про державний контроль за використанням і охороною земель: Закон України від 19.06.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №39. Ст. 350.

432. Про Державний земельний кадастр: Закон України №3613-VI від 07.07.2011 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 8. Ст.61

433. Про державні цільові програми: Закон України №1621-IV від 18.03.2004 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. №25. Ст. 352.

434. Про державну експертизу землепорядної документації: Закон України № 1808-IV від 17.06.2004 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. №38. Ст. 471.

435. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24 червня 2004 р. № 1877-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 49. Ст.527.

436. Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців: Закон України №755-IV від 15.05.2003 р. (станом на 25.11.2004 р.). *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №31-32. Ст. 263.

437. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань: Закон України №755-IV від 15.05.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №31-32. Ст. 263.

438. Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів: Закон України №1103-V від 31.05.2007 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. №35. Ст. 484.

439. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Законом України від 18 березня 2004 р. №1629-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 29. Ст.367.

440. Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року: постанова Кабінету Міністрів України №1158 від 19 вересня 2007 р. *Офіційний вісник України*. 2007. № 73. Ст. 2715.

441. Про затвердження Збірника примірних інструкцій з охорони праці для працівників під час виконання робіт у рослинництві: Наказ Міністерства агропромислового комплексу України № 368 від 15.12.1999 р. НАУ. Законодавство України. URL: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1021.1547.0> (дата звернення: 12.11.2020).

442. Про затвердження Збірника примірних інструкцій з охорони праці під час виконання загальнопромислових робіт у сільському господарстві: Наказ Міністерства аграрної політики України № 207 від 23.10.2000 р. НАУ.

Законодавство України. URL: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1021.360.0> (дата звернення: 12.11.2020).

443. Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції розвитку сільських територій: розпорядження Кабінету Міністрів України від 19 липня 2017 р. № 489-р. *Урядовий кур'єр* від 01.08.2017. № 141.

444. Про затвердження плану заходів щодо адаптації української економіки до вимог СОТ : Розпорядження Кабінету Міністрів від 30.10.2008 р. №1381-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1381-2008-%D1%80#Text> (дата звернення: 20.12.2020).

445. Про затвердження Порядку (детальних правил) органічного виробництва та обігу органічної продукції: постанова Кабінету Міністрів України від 23.10.2019 р. № 970. *Офіційний вісник України*. 2019. № 97. Ст.3201.

446. Про затвердження Порядку ведення Державного реєстру операторів, що здійснюють виробництво продукції відповідно до вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, Державного реєстру органів сертифікації у сфері органічного виробництва та обігу органічної продукції, Державного реєстру органічного насіння і садивного матеріалу: постанова Кабінету Міністрів України від 12.02.2020 р. № 87. *Офіційний вісник України*. 2020. № 17. Ст. 268.

447. Про затвердження Порядку розроблення та виконання державних цільових програм: постанова Кабінету Міністрів України №106 від 31.01.2007 р. *Офіційний вісник України*. 2007. №8. Ст. 313.

448. Про затвердження Правил охорони праці у птахівництві: Наказ Державного комітету України з промислової безпеки, охорони праці та гірничого нагляду №213 від 06.10.2008 р. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. Законодавство України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z1067-08> (дата звернення: 12.11.2020).

449. Про затвердження Правил охорони праці у тваринництві. Велика рогата худоба: Наказ Державного комітету з нагляду за охороною праці № 268 від 06.12.2004 р. НАУ. Законодавство України. URL: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1092.264.0> (дата звернення: 25.12.2020).

450. Про затвердження Правил охорони праці у тваринництві. Свинарство: Наказ Державного комітету з нагляду за охороною праці N 269 від 06.12.2004 р. НАУ. Законодавство України. URL: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1092.270.0> (дата звернення: 21.12.2020).

451. Про затвердження Типового положення про комісію з питань охорони праці підприємства: наказ Державного комітету з промислової безпеки, охорони праці та гірничого нагляду № 55 від 21.03.2007 р. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. Законодавство України. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0311-07> (дата звернення: 23.12.2020).

452. Про затвердження Типового положення про службу охорони праці: наказ Державного комітету з нагляду за охороною праці №255 від 15.11.2004 р. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. Законодавство України. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z1526-04> (дата звернення: 21.12.2020).

453. Про захист рослин: Закон України №180-XIV від 14.10.1998 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. №50-51. Ст. 310.

454. Про землеустрій: Закон України № 858-IV від 22.05.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №36. Ст. 282

455. Про зерно та ринок зерна в Україні: Закон України №37-IV від 04.07.2002 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. №35. Ст. 258.

456. Про карантин рослин: Закон України №3348-XII від 30.06.1993 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. №34. Ст. 352.

457. Про колективне сільськогосподарське підприємство: Закон України №2114-XII від 14 лютого 1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 20. Ст. 272.

458. Про колективні договори і угоди: Закон України № 3356-XII від 01.07.1993. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. №36. Ст.361.

459. Про Концепцію з організації охорони праці в аграрному секторі економіки в нових умовах господарювання: Наказ Міністерства аграрної політики України № 182 від 15.09.2000. НАУ. Законодавство України. URL: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1021.270.0> (дата звернення: 12.11.2020).

460. Про Концепцію Національної програми відродження села на 1995-2005 роки: постанова Верховної Ради України №3924-XII від 04.02.1994 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. №23. Ст. 163.

461. Про кооперацію: Закон України № 1087-IV від 10.07.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. №5. Ст. 35.

462. Про меліорацію земель: Закон України №1389-XIV від 14.01.2000 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. №11. Ст. 90.

463. Про міжнародні договори України: Закон України №1906-IV від 29.06.2004 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. №50. Ст. 540.

464. Про молоко та молочні продукти: Закон України №1870-IV від 24.06.2004 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. №47. Ст. 513.

465. Про насіння і садивний матеріал: Закон України №411-IV від 26.12.2002 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №13. Ст. 92.

466. Про національну програму охорони земель на 1996—2005 роки: розпорядження Президента України від 17.02.1996 р. № 34/96-рп. *Урядовий кур'єр*. 1996. 11 квітня.

467. Про оплату праці: Закон України від 24.03.1995 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1995. №17. Ст.121.

468. Про органічне виробництво та маркування органічних продуктів та про скасування Регламенту (ЄЕС) № 2092/91: Постанова Ради (ЄС) №

834/2007 від 28.06.2007 р. URL:
http://organicstandard.com.ua/files/standards/ua/ec/EU%20Reg_834_2007%20Organic%20Production_UA.pdf (дата звернення: 25.12.2020).

469. Про оренду землі: Закон України № 161-XIV від 06.10.1998 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 46-47. Ст.280.

470. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України № 2697-VIII від 28 лютого 2019 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 16. Ст.70.

471. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року: Закон України від 18.10.2005 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 1. Ст.17.

472. Про Основні засади розвитку соціальної сфери села: указ Президента України від 20 грудня 2000 р. №1356. *Офіційний вісник України*. 2000. №51. Ст. 2201.

473. Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів: Закон України №771/97-ВР від 23.12.1997 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. №19. Ст. 98.

474. Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції: Закон України від 10.07.2018 р. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 36. Ст.275.

475. Про особисте селянське господарство: Закон України № 742-IV від 15 травня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №29. Ст. 232.

476. Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою: Закон України №4391-VI від 09.02.2012 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. №41. Ст. 491.

477. Про охорону атмосферного повітря: Закон України №2707-XII від 16.10.1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. №50. Ст. 678.

478. Про охорону земель: Закон України №962-IV від 19.06.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №39. Ст. 349.

479. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України №1264-XII від 25.06.1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. №41. Ст. 546.

480. Про охорону прав на сорти рослин: Закон України №3116-XII від 21.04.1993 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. №21. Ст. 218.

481. Про охорону праці: Закон України № 2694-XII від 14.10.1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. №49. Ст.668.

482. Про оцінку впливу на довкілля: Закон України №2059-VIII від 23.05.2017 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. №29. Ст. 315.

483. Про перелік товарів, не дозволених для виплати заробітної плати натурою: постанова Кабінету Міністрів України від 3 квітня 1993 р. № 244. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=244-93-%EF> (дата звернення: 21.12.2020).

484. Про пестициди і агрохімікати: Закон України №86/95-ВР від 02.03.1995 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. №14. Ст. 91.

485. Про племінну справу у тваринництві: Закон України №3691-XII від 15.12.1993 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. №2. Ст. 7.

486. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві: Закон України № 400-XII від 17 жовтня 1990 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 32. Ст. 453.

487. Про ратифікацію Конвенції Міжнародної організації праці № 184 2001 року про безпеку та гігієну праці в сільському господарстві: Закон України № 1216-VI від 01.04.2009 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. №32-33. Ст.492.

488. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16 вересня 2014 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 40. Ст.2021.

489. Про результати аудиту виконання заходів Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року. Київ : Рахункова палата, 2013. С.7-8. URL: http://www.as-rada.gov.ua/doccatalog/document/16741939/Selo_2015.pdf (дата звернення: 12.11.2020).

490. Про розвиток сільського господарства та сільських територій в 2017 – 2022 рр. (інтегральне село): Проект Закону України від 12.07.2016 р. № 4945. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59640 (дата звернення: 12.11.2020).

491. Про рослинний світ: Закон України №591-XIV від 09.04.1999 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. №22-23. Ст. 198.

492. Про сільськогосподарський перепис: Закон України № 575-VI від 23.09.2008 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. №9. Ст. 115.

493. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України №469/97-ВР від 17.07.1997 р. (станом на 01.01.2013 р.). *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 39. Ст. 261.

494. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 21.07.2020 р. *Офіційний вісник України*. 2020. № 67. Ст. 2150.

495. Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років: Закон України N 2238-III від 18 січня 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 11. Ст. 52.

496. Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року: розпорядження Кабінету Міністрів України №1437-р від 30.12.2015 р. *Офіційний вісник України*. 2016. №24. Ст. 960.

497. Про схвалення Концепції Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року: розпорядження Кабінету Міністрів України №121-р від 03.02.2010 р. *Офіційний вісник України*. 2010. №12. Ст. 585.

498. Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми соціального розвитку села на період до 2011 року: розпорядження Кабінету Міністрів України №573-р від 10.08.2004 р. *Офіційний вісник України*. 2004. №32. Ст. 2172.

499. Про схвалення Концепції Комплексної програми підтримки розвитку українського села на 2006-2010 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України №536-р від 21.12.2005 р. *Офіційний вісник України*. 2005. №52. Ст. 3339.

500. Про схвалення Концепції розвитку сільських територій: розпорядження Кабінету Міністрів України № 995-р від 23.09.2015 р. *Офіційний вісник України*. 2015. №78. Ст.2624.

501. Про тваринний світ: Закон України №2894-III від 13.12.2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. №14. Ст. 97.

502. Про туризм: Закон України № 324/95-ВР від 15 вересня 1995 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 31. Ст.24.

503. Про фермерське господарство: Закон України № 973-IV від 19 червня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 45. Ст. 363.

504. Проблеми права екологічної безпеки: Навчальний посібник / М. В. Краснова та ін.; під заг.ред. М. В. Краснової та Р. С. Кіріна; відп. ред. В. І. Андрейцев; М-во освіти і науки України; Київ. нац. ун-т. Дніпро: НГУ, 2016. 575 с.

505. Проблеми розвитку аграрного та земельного права України: монографія / В. І. Семчик та ін.; за ред. В. І. Семчика, П. Ф. Кулинича. К.: Ред. журн. «Право України»; Х.: Право, 2014. 372 с.

506. Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України (щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств). Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. Законотворчість. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58748 (дата звернення: 12.11.2020).

507. Проект Закону про основні засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку. Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. Законотворчість. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63695 (дата звернення: 12.11.2020).

508. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Видання 5-те, зі змінами. Навчальний посібник. К.: Атіка. 2001. 176 с.

509. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Посібник для студентів спеціальності «Правознавство». Видання 2-е, зі змінами й доповненнями. Київ, 1994. 236 с.

510. Раянов Ф. М. Развитие концепции правового регулирования аграрных отношений. *Советское государство и право*. 1985. №4. С. 20-27.

511. Регламент Ради (ЄС) № 509/2006 від 20.03.2006 про гарантований традиційний склад та спосіб виробництва сільськогосподарської продукції та продуктів харчування. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/55-GOEEI/es-11512012.pdf> (дата звернення 20.12.2020).

512. Регламент Комісії (ЄС) № 1216/2007 від 18.10.2007, що визначає детальні правила імплементації Регламенту Ради (ЄС) № 509/2006 про гарантований традиційний склад та спосіб виробництва сільськогосподарської продукції та продуктів харчування. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_45890 (дата звернення 20.12.2020).

513. Регламент Комісії (ЄС) № 889/2008 від 5.09.2008, що визначає детальні правила імплементації Регламенту Ради (ЄС) № 834/2007 про органічне виробництво та маркування органічної продукції стосовно органічного виробництва, маркування і контролю. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a26#Text (дата звернення 20.12.2020).

514. Регламент Ради (ЄС) № 870/2004 від 24.04.2004, що засновує програму Співтовариства щодо збереження, характеристики, збору та використання генетичних ресурсів у сільському господарстві, та скасовує

Регламент (ЄС) № 1467/94. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_961#Text (дата звернення 20.12.2020).

515. Регламент Ради (ЄС) № 1234/2007 від 22.10.2007, що встановлює спільну організацію сільськогосподарських ринків та щодо спеціальних положень для певної сільськогосподарської продукції (Регламент про Спільну організацію ринку). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_010-08#Text (дата звернення 20.12.2020).

516. Регламент Комісії (ЄС) № 1580/2007 від 21.12.2007, який встановлює правила впровадження регламентів Ради (ЄС) № 2200/96, (ЄС) № 2201/96 та (ЄС) № 1182/2007 у галузі виробництва фруктів та овочів. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_45890 (дата звернення 20.12.2020).

517. Редфилд Р. Крестьянство как социальный тип. *Великий незнакомец: Крестьяне и фермеры в современном мире. Хрестоматия* / состав. Т. Шанин. М.: Издательская группа «Прогресс» «Прогресс-Академия», 1992. С.70-71.

518. Реймерс Н. Ф. Экология (теории, законы, правила принципы и гипотезы). М.: Журнал «Россия Молодая», 1994. 367 с.

519. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну «законодавство»). Офіційний сайт ВРУ. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v012p710-98> (дата звернення: 12.11.2020).

520. Рішення про Стратегію економічного розвитку Співдружності Незалежних Держав на період до 2020 року від 14.11.2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_k27#Text (дата звернення: 25.12.2020).

521. Рогач О. Я. Кодифікаційні акти в системі законодавства України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. К., 2003. 19 с.

522. Роздайбіда О. В., Білінська О. В. Економіко-правові аспекти державної аграрної політики України. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2010. №3. С. 152-161.

523. Рыгалова Л. В. Аграрное право: Учебное пособие для студентов средних специальных учебных заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2002. 240 с.

524. Савельєва О. М. Правове регулювання відносин в агросфері: монографія / за заг. ред. М.В.Шульги. Харків: Друкарня «Мадрид», 2017. 208 с.

525. Савельєва О. М. Предмет аграрного права України в умовах сталого розвитку : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2016. 20 с.

526. Савченко Г. І. Пріоритетність розвитку сільського господарства України як принцип аграрного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2012. 21 с.

527. Сальман І. Ю. Правові засади аграрного сектору в Україні: загальний аналіз законодавства : монографія. Білоцерк. нац. аграрн. ун-т. Київ : Юрінком, 2014. 287 с.

528. Сафонов І. П. Правова регламентація державної підтримки аграрних товаровиробників: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2007. 20 с.

529. Семчик В. И. Правовые проблемы аграрной реформы и развития сельскохозяйственной кооперации на Украине. *Правовые проблемы земельной и аграрной реформы в странах Центральной и Восточной Европы, России, Беларуси, Украины и других стран СНГ, государствах Балтии: Тезисы докладов Международного конгресса*. Минск, 9-10 сентября 1999 г. Минск, 1999. С. 152-154.

530. Семчик В. І. Законодавство України про кооперацію: порівняльний аналіз. Реферативний огляд чинного законодавства / За ред. В. В. Цветкова, Є. Б. Кубко. Київ: Салком, 2000. С.143–155.

531. Семчик В. І., Кулинич П. Ф., Погрібний О. О., Олійник В. О. Агропромисловий комплекс: правові питання / за ред. члена-кор. АН УРСР Ю. С. Шемшученка. Київ: Урожай, 1992. 192 с.

532. Семчик В. І. Особливості права власності в сільському господарстві. *Проблеми права власності та господарювання у сільському господарстві. Монографія* / Семчик В. І. та ін.; Під ред. В. І. Семчика. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. 2001. С.7-41.

533. Семчик В. І., Погрібний О. О. Нові аспекти організації сільськогосподарського виробництва. *Правова держава*. 1993. Вип. 4. С. 73-80.

534. Семчик В. І. Проблеми розвитку аграрного законодавства України. *Правова система України: теорія і практика: Тези доповідей і наукових повідомлень науково-практичної конференції (Київ, 7-8 жовтня 1993 року)* / Відп. ред. академік АН України Ю. С. Шемшученко та доктор юрид. наук В. Ф. Погорілко. К., 1993. С. 293-295.

535. Семчик В. І., Стретович В. М. Законодавство про державні сільськогосподарські підприємства і державну власність. *Аграрне законодавство України: проблеми ефективності* / Семчик В. І. та ін.; За ред. члена-кореспондента НАН України В. І. Семчика. Київ: Видавництво «Наукова думка», 1998. С. 17-22.

536. Семчик В.І., Стретович В.М. Розвиток законодавства про господарську діяльність і власність в АПК України. Загальні положення. *Аграрне законодавство України: проблеми ефективності* / Семчик В. І. та ін.; За ред. члена-кореспондента НАН України В. І. Семчика. Київ: Видавництво «Наукова думка», 1998. С. 11-17.

537. Сидор В. Д. Земельне законодавство України: сучасний стан та перспективи розвитку: монографія. К.: Юридична думка, 2011. 312 с.

538. Сидор В. Д. Теоретичні проблеми розвитку земельного законодавства України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06. К., 2012. 36 с.

539. Сидоров Я. О. Розвиток аграрних правовідносин у сфері державної підтримки сільського господарства в сучасних умовах світової економічної інтеграції. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. №3-2. С. 182-184.

540. Синякевич І. М. Екологізація розвитку: суть, об'єктивна необхідність, принципи, інструменти, перспективи для України. *Науковий вісник УкрДЛТУ*. 2005. Вип. 15.6 Львів: УкрДЛТУ. С. 98-103.

541. Система советского законодательства / Самощенко И. С. и др.; отв. редактор И. С. Самощенко М.: «Юридическая литература», 1980. 328 с.

542. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21-22. Ст.135

543. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. Харків : Консум, 2001. 656 с.

544. Скакун О. Ф. Теорія держави і права. Підручник. 2-ге видання. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. 520 с.

545. Статівка А. М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні: Монографія. Х.: Право, 2007. 208 с.

546. Статівка А. М. Основні напрями соціальної політики держави як складової сталого розвитку сільських територій. *Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 17-18 травня 2013 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. С. 343-346.

547. Статівка А. М. Про аграрне законодавство і проблеми його вдосконалення в сучасних умовах. *Підприємництво, господарство і право*. 2001. № 7. С. 7-9.

548. Статівка А. М. Про Концепцію систематизації аграрного законодавства. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 3. С. 77-89.

549. Статівка А. М., Уркевич В. Ю. Про проект Закону України «Про сільське господарство України». *Підприємництво, господарство і право*. 2011. №8. С.104-110.

550. Статівка А. М., Шуміло І. А. Про адаптацію аграрного законодавства України до законодавства Європейського Союзу. *Проблеми законності*. Х.: Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2009. Вип. 100. С. 207-217.

551. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text (дата звернення: 12.11.2020).

552. Статут Співдружності Незалежних Держав від 22.01.1993 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_033#Text (дата звернення: 23.12.2020).

553. Стретович В. М. Правова система України: загальна характеристика сучасного етапу формування. *Право України*. 1998. №2. С.3-6.

554. Сучасна аграрна політика України: проблеми становлення / Саблук П. Т. та ін.; За ред. академіка УААН П. Т. Саблука та В. В. Юрчишина. Київ, 1996. 664 с.

555. Сядун Ф. Крестьянство как образ жизни. *Великий незнакомец: Крестьяне и фермеры в современном мире. Хрестоматия* / состав. Т. Шанин. М.: Издательская группа «Прогресс» «Прогресс-Академия», 1992. С.72-74.

556. Тарасов О. В. Адаптація, імплементація чи гармонізація права ЄС? *Європейська інтеграція в контексті сучасної геополітики*: зб. наук. ст. за матеріалами наук. конф., м. Харків, 24 трав. 2016 р. Харків, 2016. С. 30–39.

557. Тахватуліна Н. К. Экологизация правового регулирования: Теоретико-правовое исследование: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Волгоград, 2006. 23 с.

558. Теорія і практика конституціоналізації галузевого законодавства України: монографія / Ю. С. Шемшученко та ін.; наук. ред. Ю. С. Шемшученко, відп. ред. Н. М. Пархоменко. К.: Вид-во «Юридична думка», 2013. 308 с.

559. Титова Н. И. Законодательство Украины о крестьянских (фермерских) хозяйствах: эволюция развития, перспективы кодификации. *Правовые проблемы земельной и аграрной реформы в странах Центральной и Восточной Европы, России, Беларуси, Украины и других стран СНГ, государствах Балтии: Тезисы докладов Международного конгресса*. Минск, 9-10 сентября 1999 г. Минск, 1999. С.232-235.

560. Титова Н. И. Материальная ответственность работников сельскохозяйственных предприятий. М.: Юридическая литература, 1978. 152 с.

561. Титова Н. И. Продовольственная проблема: земля, труд (правовые аспекты). Львов: Издательство при Львовском Государственном университете издательского объединения «Выща школа», 1989. 182 с.

562. Титова Н. И. Сельскохозяйственное законодательство как развивающаяся отрасль. *Советское государство и право*. 1977. №12. С. 103-104.

563. Титова Н. И. Сельскохозяйственное право и регулирование труда работников сельскохозяйственных предприятий. *Советское государство и право*. 1981. №3. С.98-103.

564. Титова Н. И. Советское сельскохозяйственное право: диалектика развития. *Развитие аграрно-правовых наук* / Ред. кол. З. С. Беляева, М. И. Козырь (отв. ред.), М. М. Славин, Л. П. Фомина. М.: АН СССР: Ин-т гос. и права, 1980. С.95-102.

565. Титова Н. И. Теоретические проблемы правового регулирования материальной ответственности работников сельскохозяйственных предприятий: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. М., 1980. 35 с.

566. Титова Н. И. Аграрне законодавство України. *Право України*. 1995. №1. С. 6-9.

567. Титова Н. И. До концепції нового основного земельного закону України. *Право України*. 2000. №4. С. 68-73.

568. Титова Н. І. «Земельний кодекс» чи «Кодекс законів про землю»? *Радянське право*. 1970. №2. С. 64-65.

569. Титова Н. І. Землі сільськогосподарського призначення – особливий об'єкт правової регламентації. *Вісник Львівського ун-ту*. Серія юридична. Вип. 34. Львів, 1999. С. 135-139.

570. Титова Н. І. Землі як об'єкт правового регулювання. *Право України*. 1998. №4. С. 10-15.

571. Титова Н. І. Невідкладні проблеми підвищення правового статусу селянства України. *Проблеми вдосконалення земельного та аграрного законодавства України: перспективи в XXI ст.*: Матеріали міжнародної наукової конференції. Біла Церква, 2006. С. 7-9.

572. Титова Н. І. Перспективи кодифікації аграрного законодавства України. *Тези доповідей на третій Всеукраїнській науково-практичній конференції з питань кодифікації українського законодавства, що відбулася 7-8 грудня 1995 р. у м.Львів*. Львів, 1995. С. 75.

573. Титова Н. І. Права членів сільськогосподарських кооперативів: тенденції та проблеми законодавчого забезпечення. *Право України*. 2000. №2. С. 25-27.

574. Титова Н. І. Принципи аграрного законодавства України, їх законодавче закріплення. Проблеми утвердження правової держави і захисту прав людини в Україні. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. Випуск 33. Львів: Світ, 1996. С.38-39.

575. Титова Н. І. Проблеми гарантування прав селянства України. *Права людини і громадянина: проблеми реалізації*. Київ: ІнЮре, 1998. С. 63-64.

576. Титова Н. І. Розвиток радянського сільськогосподарського законодавства в умовах перебудови. *Проблеми формування інститутів правової держави*. Львів, 1990. С. 40-41.

577. Титова Н. І. Селянство: загальносоціальні та правові аспекти. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали II регіональної наукової конференції* (лютий, 1996 р.). Львів, 1996. С.14-15.

578. Титова Н. І. Сільськогосподарські кооперативи: їх правове забезпечення. *Радянське право*. 1991. №6. С. 20-22.

579. Титова Н. І. Співвідношення Земельного та Цивільного кодексів України: деякі проблеми. *Право України*. 2004. №4. С. 72-77.

580. Титова Н. І. Фермер і закон. Львів, 1996. 126 с.

581. Титова Н. І. Фермерство в Україні: основні правові засади. Питання та відповіді. Львів, 1998. 184 с.

582. Туєва О. М. Земельні права громадян України – членів сільськогосподарських виробничих кооперативів. *Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин: сучасний стан і напрями вдосконалення: монографія* / А. П. Гетьман та ін.; за ред. А. П. Гетьмана та В. Ю. Уркевича. Х.: Право, 2012. С. 336-350.

583. Угода про сільське господарство: Додаток 1А до Угоди про заснування Світової організації торгівлі від 15 квітня 1994 р. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_005#Text (дата звернення: 12.11.2020).

584. Уркевич В. Ю. Аграрні правовідносини в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. Х., 2007. 39 с.

585. Уркевич В. Ю. Актуальні правові питання органічного виробництва в Україні. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Серія: Право. Вип. 182(2). 2013. С. 22-28.

586. Уркевич В. Ю. Про аграрне законодавство України. *Проблеми законності: Респ. міжвідом. науковий збірник* / Відп. ред. В. Я. Тацій. Х.: Нац. юрид. академія України, 2009. Вип. 100. С. 218-225.

587. Уркевич В. Ю. Про правове регулювання екологічної безпеки при виробництві органічної сільськогосподарської продукції *Актуальні проблеми*

становленні і розвитку права екологічної безпеки в Україні: матер. наук.-практ. Круглого столу (м. Київ, 28 березня 2014 р.) / ред. кол. М. В. Краснова та ін.: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Чернівці: Кондратьєв А. В., 2014. С. 49-51.

588. Уркевич В. Ю. Проблеми теорії аграрних правовідносин: Монографія. Х.: Харків юридичний, 2007. 496 с.

589. Уркевич В. Ю. Реформування законодавства України про сільськогосподарську кооперацію. *Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 17-18 травня 2013 року).* Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. С.352-355.

590. Уркевич В. Ю. Сучасні проблеми систематизації аграрного законодавства України. *Сучасні проблеми систематизації екологічного, земельного та аграрного законодавства України: зб. наук. праць круглого столу (18 березня 2011 року).* К.: ВГЛ «Обрії», 2011. С. 120-125.

591. Усманова Л. Ф. Правовое регулирование природопользования и охраны окружающей среды в аграрном секторе экономики: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. Уфа, 2000. 48 с.

592. Федорович В. І. Правове регулювання створення, реорганізації і ліквідації сільськогосподарських кооперативів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Львів 1998. 18 с.

593. Федорович В. І. Правові основи створення та діяльності сільськогосподарських кооперативів в Україні. Львів: Атлас, 1998. 142 с.

594. Харитоновна Т. Є. Здійснення прав на чужі земельні ділянки в Україні: проблеми теорії та практики: монографія. О.: Юридична література, 2016. 424 с.

595. Харитоновна Т. Є. Проблеми здійснення прав на чужі земельні ділянки в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2016. 35 с.

596. Хартія економічних прав та обов'язків держав. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_077#Text (дата звернення: 12.11.2020).

597. Хвасенко А. А. Правове забезпечення розвитку особистих селянських господарств: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2002. 19 с.

598. Хропанюк В. Н. Теория государства и права. Учебник для высших учебных заведений / Под ред. проф. В. Г. Стрекозова. 3-е изд., доп., испр. М.: Издательство «Интерстиль», «Омега-Л», 2008. 384 с.

599. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №40-44. Ст.356.

600. Чабаненко М. М. До питання про систему та особливості галузевих принципів аграрного права. *Право і суспільство*. 2012. №3. С. 98-104.

601. Чабаненко М. М. Принципи аграрного права: функціональний аспект. *Роль науки в формуванні громадянського суспільства та правової держави*. 2013. С.173-180.

602. Чабаненко М. М. Система аграрного права України: методологічні засади становлення та розвитку: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2015. 437 с.

603. Чабаненко М. М. Сільськогосподарський товаровиробник як аграрно-правова категорія. *Проблеми інтеграції та диференціації в екологічному праві*: матеріали Всеукр. наук.-практ. круглого столу (м. Дніпропетровськ, 25 вересня 2014 р.). Дніпропетровськ: НДУ, 2014. С. 137-145. URL: <http://ir.nmu.org.ua/jspui/bitstream/123456789/147479/1/137-144.pdf> (дата звернення: 12.11.2020).

604. Чабаненко М. М. Становлення та розвиток системи аграрного права України: монографія. Дніпропетровськ: Видавництво «Грані», 2015. 298 с.

605. Чевичалова Ж. В. Аграрний сектор економіки країни в умовах СОТ. *Сучасні проблеми аграрного і природоресурсового права*: міжнар. наук.-практ.

конф. (Київ, 30-31 жовтня 2009 р.): зб. наук. пр.; за заг. ред. В.М.Єрмоленка та ін. К.:ІРІДУМ, 2009. С. 118-120.

606. Черномаз О. Б. Проблеми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. 2016. № 845. С. 188-192.

607. Чубуков Г. В. Проблемы правового регулирования труда в колхозах. *Примерный устав колхоза и правовое регулирование колхозных отношений на современном этапе*: Сборник научных трудов / Ред. кол.: В. В. Петров, Г. В. Иванов, М. И. Козырь, О. Д. Дубинская. М., 1980. С. 109-116.

608. Шамсутдинов Э. Р. Теоретико-методологические проблемы экологизации российского законодательства: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Мытищи, 2009. 22 с.

609. Шанин Т. Понятие крестьянства. *Великий незнакомец: Крестьяне и фермеры в современном мире. Хрестоматия* / состав. Т. Шанин. М.: Издательская группа «Прогресс» «Прогресс-Академия», 1992. С. 8-20.

610. Шелестов В. С. О сельскохозяйственном праве. *Проблемы социалистической законности на современном этапе коммунистического строительства*: Краткие тезисы докладов и научных сообщений республиканской научной конференции 21-23 ноября 1978 г. / Отв. ред. М. И. Бару. Харьков: Юрвуз. 1978. С. 157-159.

611. Шелестов В. С. Чи бути сільськогосподарському праву? *Радянське право*. 1979. №6. С. 28-32.

612. Шемшученко Ю. С. Земельная реформа и правовые проблемы охраны окружающей среды. *Правовые проблемы земельной и аграрной реформы в странах Центральной и Восточной Европы, России, Беларуси, Украины и других стран СНГ, государствах Балтии*: Тезисы докладов Международного конгресса. Минск, 9-10 сентября 1999 г. Минск, 1999. С. 9-11.

613. Шемшученко Ю. С. Теоретичні засади розвитку законодавства України. *Право України*. 1996. №8. С. 3-6.

614. Шемшученко Ю. С., Кулинич П. Ф. Право земельной собственности в Украине. *Будівництво України*. 1993. №3-4. С. 46-53.

615. Шемшученко Ю. С., Павлович З. А. Проблемы організаційно-правового забезпечення реалізації аграрної реформи в Україні. *Аграрна реформа в Україні: економічні і правові проблеми*. Матеріали «круглого стола». Одеса, вересень, 1993. Тези доповідей і виступів. Одеса, 1993. С. 3-6.

616. Шерстюк С. В. Спільна аграрна політика ЄС на 2014 – 2020 роки: орієнтири для України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. №5. С. 188-190.

617. Шестакова Е.В. Модельное законодательство: Теоретико-правовые аспекты и практика применения: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. М., 2006. 24 с.

618. Шульга М.В. Аграрно-правове регулювання земельних відносин. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах*: Матеріали науково-практичної конференції (Харків, 20 квітня 2018 р.) / за заг. ред. А.М. Статівки. Харків: «Юрайт», 2018. С.91-94.

619. Шульга М.В. Актуальні аспекти державної земельної політики. *Проблеми розвитку аграрного та земельного права України*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 25 травня 2011 р.). К.: Видавництво географічної літератури «Обрії», 2011. С.24-27.

620. Шульга М. В. Актуальні проблеми правового регулювання земельних відносин в сучасних умовах: автореф. дис. ...д-ра юрид. наук: 12.00.06. Харків, 1998. 37 с.

621. Шульга М. В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях. Монография. Харьков: Консум, 1998. 224 с.

622. Шульга М. В. Еволюція предмету аграрного права України. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: Матеріали Всеукраїнського круглого столу (25 травня 2012 року). С. 23-26.

623. Шульга М.В. Земельні відносини в Україні: особливості правового регулювання. *Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних,*

екологічних відносин і природокористування в Україні і країнах СНД : Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 10-11 вересня 2010 р.): Збірник наукових праць / За заг. ред. А.М.Статівки та ін. Луцьк: РВВ ЛНТУ, 2010. С.78-80.

624. Шульга М.В. Охорона земель як конституційно-правова категорія. *Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку: матеріали «круглого столу»* (м. Київ, 27 травня 2016 року) / за ред. М.В. Краснової, Т.О. Коваленко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Чернівці: Кондратьєв А.В., 2016. 374 с. С.62-64.

625. Шульга М. В. Правовые вопросы возникновения форм собственности на землю. *Правовые проблемы земельной и аграрной реформы в странах Центральной и Восточной Европы, России, Беларуси, Украины и других стран СНГ, государствах Балтии: Тезисы докладов Международного конгресса*. Минск, 9-10 сентября 1999 г. Минск, 1999. С.34-36.

626. Юридический справочник работника сельского хозяйства / Воронова Л. К. и др.; под. ред. В. З. Янчука. М.: Юридическая литература, 1986. 400 с.

627. Юридична енциклопедія В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : «Українська енциклопедія», 1999. Т. 2: Д – Й. 741 с.

628. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К. : «Українська енциклопедія», 2001. Т. 3: К – М. 792 с.

629. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : «Українська енциклопедія», 2002. Т. 4: Н – П. 720 с.

630. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : «Українська енциклопедія», 2003. Т. 5: П – С. 736 с.

631. Юшкевич О. Конкурентний розвиток сільськогосподарських підприємств Франції. *Соціально-економічні проблеми і держава*. 2013. Вип. 1 (8). С. 297-306. URL: <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2013/13yoospf.pdf> (дата звернення: 12.11.2020).

632. Ющик О. І. Поняття і форми розвитку конституційного законодавства. *Теоретичні проблеми розвитку конституційного законодавства України на*

сучасному етапі: монографія / Шемшученко Ю. С. та ін.; за ред. Ю. С. Шемшученка, О. І. Ющика. К. : Вид-во «Юридична думка», 2014. 316 с.

633. Яковюк І. В. Адаптація і гармонізація законодавства в умовах інтеграції: проблема співвідношення. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 4. С. 29-42.

634. Янчук В. В. Джерела аграрного права. *Аграрне право України: Підручник* / Янчук В. З. та ін.; За ред. академіка АПН, проф. В. З. Янчука. Київ: Юрінком, 1996. С. 30-49.

635. Янчук В. З. Проблемы теории колхозного права. М.: Юридическая литература, 1969. 199 с.

636. Янчук В. З. Теоретические проблемы кодификации законодательства о колхозах: Автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. Москва : Б. и., 1969. 23 с.

637. Янчук В. З., Козырь М. И., Беляева З. С., Кикоть В. А. Советское колхозное право / Под ред. доктора юрид. наук, проф. М. И. Козыря, В. З. Янчука. М.: Юридическая литература, 1978. 478 с.

638. Яремчук Ю. О. Фізичні особи як суб'єкти аграрного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2010. 22 с.

639. Bahai N. O. Legislative Regulation of the Production of Organic Agricultural Products in Ukraine *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. SCIENTIFIC EDITION Series of Social and Human Sciences*. Vol. 5, No. 2, 2018. pp. 83-90.

640. Bytsyura L. Harmonization of Agrarian Legislation of Ukraine and Legislation of European Union as a Factor of Reformation of the Legal System of Ukraine. *Leges Si Viata*. July 2014. pp. 11-15.

641. Capeta T. Harmonisation of National Legislation with the Acquis Communautaire. *Unidem Campus Trieste Seminar "The quality of law"* (Trieste, Italy 14 – 17 June 2010). URL:

[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-UDT\(2010\)017-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-UDT(2010)017-e) (дата звернення: 25.12.2020).

642. Dooley E., Freluh-Larsen A. Agriculture and Climate Change in the EU: An Overview. *Climate Policy Info Hub*. URL: <https://climatepolicyinfohub.eu/agriculture-and-climate-change-eu-overview> (дата звернення: 25.12.2020).

643. Gorton M., Hubbard C., Hubbard L. The folly of European Union policy transfer: why the Common Agricultural Policy (CAP) does not fit Central and Eastern Europe. URL: https://www.researchgate.net/publication/46527470_The_Folly_of_European_Union_Policy_Transfer_Why_the_Common_Agricultural_Policy_CAP_Does_Not_Fit_Central_and_Eastern_Europe (дата звернення 15.11.2020).

644. Hodge I., Hauck J., Bonn A. The alignment of agricultural and nature conservation policies in the European Union. URL: <https://www.repository.cam.ac.uk/bitstream/handle/1810/248182/Hodge%202015%20Conservation%20Biology.pdf?sequence=1> (дата звернення: 25.12.2020).

645. Mickiewicz B., Mickiewicz A. The Importance of Land Consolidation in Poland for the Process of Shaping Agrarian Structure. *Proceedings of the 2017 International Conference «Economic Science for Rural Development»*. No 44. Jelgava, LLU ESAF, 27-28 April 2017. pp. 126-135.

ДОДАТОК А

Акти впровадження результатів дисертації у правозастосовчу діяльність та навчальний процес

ВЕРХОВНИЙ СУД КАСАЦІЙНИЙ ГОСПОДАРСЬКИЙ СУД

вул. О. Копиленка, 6, м. Київ, 01016, тел. (044) 536-18-01, код ЄДРПОУ 41721784

23 лютого 2021 року

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження Багай Надії Онуфріївни на тему «Теоретико-методологічні засади розвитку аграрного законодавства України в умовах євроінтеграції»

Комісія у складі: заступника Голови Верховного Суду, Голови Касаційного господарського суду, кандидата юридичних наук Львова Б. Ю., секретаря судової палати для розгляду справ щодо земельних відносин та права власності Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду, кандидата юридичних наук Дроботової Т. Б., заступника керівника департаменту аналітичної та правової роботи – начальника правового управління (II) апарату Верховного Суду Карпенко Л. В., склала цей акт про те, що матеріали дисертаційного дослідження судді Верховного Суду, кандидата юридичних наук, доцента Багай Надії Онуфріївни на тему «Теоретико-методологічні засади розвитку аграрного законодавства України в умовах євроінтеграції», поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.06 – земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право, є обґрунтованим та актуальними, мають наукове, теоретичне та прикладне значення.

Комісія цим актом засвідчує, що результати проведеного дисертаційного дослідження Багай Н. О. мають високий теоретичний і методологічний рівень, практичне значення, є науково обґрунтованими та враховуються у правозастосовній діяльності під час здійснення повноважень, передбачених статтею 44 Закону України «Про судоустрій і статус суддів, зокрема, в аналітичній роботі та узагальненні судової практики.

Заступник Голови Верховного Суду,
Голова Касаційного господарського суду,
кандидат юридичних наук

Богдан ЛЬВОВ

Секретар судової палати для розгляду справ щодо
земельних відносин та права власності,
кандидат юридичних наук

Тетяна ДРОБОВОТА

Заступник керівника департаменту аналітичної
та правової роботи – начальник правового
управління (II) апарату Верховного Суду

Людмила КАРПЕНКО

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

**Проректор з науково-педагогічної роботи
ДВНЗ «Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника»**

Г. І. Михайлишин
проф. Г. І. Михайлишин

«10» лютого 2021 р.

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження
Багай Надії Онуфріївни
«Теоретико-методологічні засади розвитку аграрного законодавства
України в умовах євроінтеграції»
у навчальний процес Навчально-наукового юридичного інституту
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя
Стефаника»**

Комісія у складі:

голови – директора Навчально-наукового юридичного інституту, доктора юридичних наук, професора Васильєвої Валентини Антонівни,

членів комісії: голови науково-методичної ради Навчально-наукового юридичного інституту, доцента кафедри кримінального права, кандидата юридичних наук Шпіляревич Вікторії Вікторівни; завідувача кафедри трудового, екологічного та аграрного права, кандидата юридичних наук, доцента Яремак Зоряни Василівни; професора кафедри трудового, екологічного та аграрного права, доктора юридичних наук, професора Кобецької Надії Романівни, склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Багай Надії Онуфріївни на тему «Теоретико-методологічні засади розвитку аграрного законодавства України в умовах євроінтеграції» впроваджуються в навчальний процес та науково-дослідну діяльність Навчально-наукового юридичного інституту ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника».

Положення наукових праць, опублікованих за результатами дослідження, використовуються для підготовки лекцій, навчальних посібників, інших навчально-методичних матеріалів для семінарських (практичних) занять з навчальної дисципліни «Аграрне право України»; в науково-дослідній роботі студентів при підготовці курсових, дипломних, магістерських робіт; при проведенні наукових досліджень в рамках науково-дослідної роботи кафедри трудового, екологічного та аграрного права ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника».

Рекомендовано до використання у навчальному процесі наступні публікації:

1. Багай Н.О. Теоретичні проблеми розвитку аграрного законодавства України: монографія / ДВНЗ «Прикарпатський націонал. ун-т ім. В. Стефаника; Навч.-науков. юридич. ін-т. Івано-Франківськ : Супрун В. П., 2020. – 305 с.

2. Багай Н.О. Тенденції розвитку структури аграрного законодавства України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск XV. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2005. С.110-116.

3. Багай Н.О. Законодавче регулювання ведення особистих селянських господарств. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск XVI. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2006. С.102-108.

4. Багай Н.О. Представители науки аграрного права Украины. *Аграрное и земельное право*. 2006. №3. С.129-143.

5. Багай Н.О. Наукові засади кодифікації аграрного законодавства України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск XVIII. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2007. С.111-114.

6. Багай Н.О. Законодавство України про охорону земель: проблеми розвитку. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск XX. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2008. С.140-146.

7. Багай Н.О. Поняття та ознаки державного комерційного сільськогосподарського підприємства: проблеми законодавчого регулювання. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск XXI. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2009. С.123-129.

8. Багай Н. О. Розвиток законодавства про охорону праці в сільському господарстві. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск XXII. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2010. С.125-133.

9. Багай Н.О. Законодавче регулювання оплати праці у сільському господарстві. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск XXIII. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2010. С.183-190.

10. Багай Н. О. Розвиток законодавчого регулювання аграрних відносин в країнах СНД: проблеми гармонізації *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск XXIV. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2010. С. 134-139.

11. Багай Н.О. Екологізація аграрного законодавства: сутність і напрями. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск 25. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2011. С.158-162.
12. Багай Н.О. Забезпечення та захист прав селян як пріоритетний напрям розвитку аграрного законодавства. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск 28. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2012. С.210-216.
13. Багай Н.О. Правовий статус колективних сільськогосподарських підприємств: проблеми законодавчого регулювання. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск 29. Івано-Франківськ, 2012. С. 170-180.
14. Багай Н.О. Кодифікація аграрного законодавства України: окремі питання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. Збірник наукових праць. Випуск 6-1. Том 2. Одеса, 2013. С.124-126.
15. Багай Н.О. Проблеми сучасного розвитку законодавства України про сільськогосподарську кооперацію. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск 31. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2013. С. 216-224.
16. Багай Н.О. Міжнародно-правове регулювання аграрних відносин та розвиток аграрного законодавства України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск 34. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2013. С.233-241.
17. Багай Н.О. Напрями розвитку законодавства про соціальну сферу села. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія юридична: Збірник наукових праць. Випуск 5. Том 1. Херсон, 2014. С. 284-287.
18. Багай Н.О. Законодавство про державну підтримку сільського господарства України: проблеми розвитку. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск 37. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2015. С.197-206.
19. Багай Н.О. Спеціальна (інституційна) кодифікація як напрям розвитку аграрного законодавства України. *Право і суспільство: Науковий журнал*. 2015. Випуск 6. Частина 3. С. 98-101.
20. Багай Н.О. Інститути аграрного законодавства України: поняття та юридична природа. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія «Юриспруденція». Випуск 16. Том 2. Одеса, 2015. С. 52-54.
21. Багай Н.О. Сучасне законодавче регулювання діяльності фермерських господарств: окремі проблеми. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2016. № 40. Том 1. С.114-117.

22. Багай Н.О. Аграрна політика України та Польщі: законодавче регулювання. *Biuletyn polsko-Ukraiński „Polityka i prawo współczesnej Europy”*. 2016. Numer 1. URL: <http://www.polukr.net/blog/2016/05/biuletyn-polsko-ukrainski-polityka-prawo-wspolczesnej-europy/>

23. Багай Н.О. Принципи аграрного права та законодавства України: проблеми законодавчого закріплення. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. 2016. №6 (22). P.111-114.

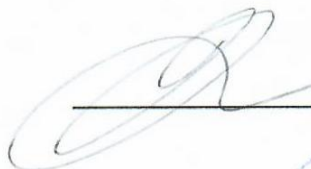
24. Багай Н.О. Періоди розвитку аграрного законодавства України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск 45. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2017. С.26-33.

25. Багай Н.О. Особливості законодавства про виробничо-господарську діяльність в аграрному секторі України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2017. № 46. Том 1. С.101-104.

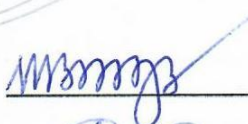
26. Багай Н.О. Поняття та форми систематизації аграрного законодавства України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. №4. С.199-201.

27. Багай Н.О. Напрями адаптації аграрного законодавства України до законодавства ЄС. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск 53. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2020. С.65-76.

Голова комісії

В. А. Васильєва

Члени комісії

В. В. Шпіляревич

З. В. Яремак

Н. Р. Кобецька

Додаток Б

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Багай Н.О. Теоретичні проблеми розвитку аграрного законодавства України: монографія / ДВНЗ «Прикарпатський націонал. ун-т ім. В.Стефаника; Навч.-наук. юридич. ін-т. Івано-Франківськ : Супрун В. П., 2020. 305 с.

2. Багай Н.О. Наукові засади розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України* (Прикарпатський університет ім. В.Стефаника Міністерства освіти і науки України): Збірник наукових праць. Випуск ІХ. Івано-Франківськ: Видавництво «Плай». 2002. С.102-108.

3. Багай Н.О. Функції науки земельного права України. *Науковий вісник Львівського юридичного інституту*. Серія юридична. Збірник / Головний редактор В.Л.Ортинський. Львів: Львівський юридичний інститут МВС України. Вип.3. 2005. С. 208-216.

4. Багай Н.О. Тенденції розвитку структури аграрного законодавства України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України* (Прикарпатський університет ім. В.Стефаника Міністерства освіти і науки України): Збірник наукових праць. Випуск XV. Івано-Франківськ: Видавництво «Плай». 2005. С.110-116.

5. Багай Н.О. Законодавче регулювання ведення особистих селянських господарств. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск XVI. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2006. С.102-108.

6. Багай Н.О. Наукові засади кодифікації аграрного законодавства України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України:*

Збірник наукових статей. Випуск XVIII. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2007. С.111-114.

7. Багай Н.О. Предмет аграрного права України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей.* Випуск XIX. Івано-Франківськ, 2008. С.116-121.

8. Багай Н.О. Законодавство України про охорону земель: проблеми розвитку. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей.* Випуск XX. Івано-Франківськ, 2008. С.140-146.

9. Багай Н.О. Поняття та ознаки державного комерційного сільськогосподарського підприємства: проблеми законодавчого регулювання. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей.* Випуск XXI. Івано-Франківськ, 2009. С.123-129.

10. Багай Н. О. Розвиток законодавства про охорону праці в сільському господарстві. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей.* Випуск XXII. Івано-Франківськ, 2009. С.125-133.

11. Багай Н.О. Законодавче регулювання оплати праці у сільському господарстві. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей.* Випуск XXIII. Івано-Франківськ, 2010. С.183-190.

12. Багай Н. О. Розвиток законодавчого регулювання аграрних відносин в країнах СНД: проблеми гармонізації. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей.* Випуск XXIV. Івано-Франківськ, 2010. С. 126-131.

13. Багай Н.О. Екологізація аграрного законодавства: сутність і напрями. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей.* Випуск 25. Івано-Франківськ:

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2011. С.158-162.

14. Багай Н.О. Забезпечення та захист прав селян як пріоритетний напрям розвитку аграрного законодавства. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск 28. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2012. С.210-216.

15. Багай Н.О. Правовий статус колективних сільськогосподарських підприємств: проблеми законодавчого регулювання. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск 29. Івано-Франківськ, 2012. С. 170-180.

16. Багай Н.О. Кодифікація аграрного законодавства України: окремі питання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. Збірник наукових праць. Випуск 6-1. Том 2. Одеса, 2013. С.124-126.

17. Багай Н.О. Проблеми сучасного розвитку законодавства України про сільськогосподарську кооперацію. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск 31. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2013. С. 216-224.

18. Багай Н.О. Міжнародно-правове регулювання аграрних відносин та розвиток аграрного законодавства України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск 34. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2013. С.233-241.

19. Багай Н.О. Законодавство про державну підтримку сільського господарства України: проблеми розвитку. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*.

Випуск 37. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2015. С.197-206.

20. Багай Н.О. Інститути аграрного законодавства України: поняття та юридична природа. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія «Юриспруденція». Випуск 16. Том 2. Одеса, 2015. С. 52-54.

21. Багай Н.О. Сучасне законодавче регулювання діяльності фермерських господарств: окремі проблеми. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2016. № 40. Том 1. С.114-117.

22. Багай Н.О. Періоди розвитку аграрного законодавства України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск 45. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2017. С.26-33.

23. Багай Н.О. Особливості законодавства про виробничо-господарську діяльність в аграрному секторі України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2017. № 46. Том 1. С.101-104.

24. Багай Н.О. Напрями адаптації аграрного законодавства України до законодавства ЄС. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск 53. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2020. С.65-76.

25. Багай Н.О. Представители науки аграрного права Украины. *Аграрное и земельное право*. 2006. №3. С.129-143.

26. Багай Н.О. Напрями розвитку законодавства про соціальну сферу села. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія юридична: Збірник наукових праць. Випуск 5. Том 1. Херсон, 2014. С. 284-287.

27. Багай Н.О. Спеціальна (інституційна) кодифікація як напрям розвитку аграрного законодавства України. *Право і суспільство*: Науковий журнал. 2015. Випуск 6. Частина 3. С. 98-101.

28. Багай Н.О. Аграрна політика України та Польщі: законодавче регулювання. *Biuletyn polsko-Ukraiński «Polityka i prawo współczesnej Europy»*. 2016. Numer 1. URL: <http://www.polukr.net/blog/2016/05/biuletyn-polsko-ukrainski-polityka-prawo-wspolczesnej-europy/>

29. Багай Н.О. Принципи аграрного права та законодавства України: проблеми законодавчого закріплення. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. 2016. №6 (22). P.111-114.

30. Багай Н.О. Поняття та форми систематизації аграрного законодавства України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. №4. С.199-201.

31. Багай Н.О. Законодавче регулювання правового статусу операторів, що здійснюють виробництво органічної продукції. *Право і суспільство: Міжнародний журнал*. 2019. Вип. 9. С. 5-14.

32. Багай Н.О. Особливості правового регулювання трудових відносин у сільському господарстві. *Національна служба посередництва і примирення / Офіційний сайт / Актуальні питання*. URL: <https://nspp.gov.ua/home/struktura-nspp-8/struktura-nspp-12/574-osoblivosti-pravovogo-regulyuvannya-trudovikh-vidnosin-u-silskomu-gospodarstvi>

33. Багай Н.О. Оплата праці у сільському господарстві: правові питання. *Бюлетень Національної служби посередництва і примирення*. 2009. №11-12. С. 17-21.

34. Багай Н.О. Законодавче забезпечення охорони довкілля у сільському господарстві. *Екологічне право України: Науково-практичний журнал*. – 2016. №3-4. С.6-10.

35. Bahai Nadiia. Legislative Regulation of the Production of Organic Agricultural Products in Ukraine. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian*

National University. SCIENTIFIC EDITION Series of Social and Human Sciences
Vol. 5. No. 2. 2018. P. 83-90.

36. Багай Н. О. Правове забезпечення реєстрації операторів, що здійснюють виробництво органічної продукції. *Органічне сільськогосподарське виробництво: монографія* / М. В.Шульга, Н. Р.Малишева, В.В. Носік та ін.; за заг. ред. проф. М.В.Шульги. Харків: Юрайт, 2020. С. 89-99.

37. Багай Н. О. Розвиток науки земельного права України. Земельне право України: Підручник / За редакцією доктора юридичних наук М.В.Шульги. Київ: Юрінком Інтер, 2004. С.22-25.

38. Багай Н. О. Розвиток науки аграрного права України. Аграрне право України: Підручник / За ред. О.О.Погрібного. К.: Істина, 2004. С.19-71.

39. Багай Н. О. Представники науки аграрного та земельного права України стосовно земельних прав громадян України. Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України. Науково-навчальний посібник / За ред. доктора юрид. наук, проф. Н.І.Титової. Львів: ПАІС, 2005. С.288-316.

40. Багай Н. О. Розвиток науки земельного права України. Земельне право: підручник / За ред. М. В. Шульги. Харків: Право, 2013. С. 29-36.

41. Багай Н.О. Вид використання земельної ділянки. Земельні ділянки особистих селянських господарств. Користувачі земельних ділянок. Права на землю особистих селянських господарств. Правова охорона земель. Система земельного права. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Том 16: Земельне та аграрне право. / Редкол. М.В.Шульга (голова), В.В.Носік, П.Ф.Кулинич (заст. голови) та ін. Нац акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 49-52, 233-234, 338-339, 463-465, 497-499, 574-575.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

42. Багай Н.О. Розвиток законодавства України про охорону земель: проблеми і перспективи. *Матеріали Міжрегіональної науково-практичної конференції «Забезпечення екологічної безпеки – обов'язок Української держави»* (Івано-Франківськ, 24-25 вересня 2004 року). Івано-Франківськ, 2004. С.137-142 (форма участі – очна).

43. Багай Н.О. До проблеми агропромислового законодавства. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Дні науки '2005»*. Том 29. Юридичні науки. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2005. С.40-42 (форма участі – заочна).

44. Багай Н.О. Особливості сучасного аграрного законодавства України. *Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина в Україні: Матеріали Регіональної міжвузівської наукової конференції молодих вчених та аспірантів* (м.Івано-Франківськ, 22 квітня 2005 року). Івано-Франківськ, 2005. С.105-108 (форма участі – очна).

45. Багай Н.О. Теоретичні проблеми співвідношення уніфікованих і диференційованих нормативно-правових актів аграрного законодавства України. *Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні: Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції* (28-29 квітня 2005 р.). Острог: правничий факультет Національного університету «Острозька академія», 2005. С.209 (форма участі – заочна).

46. Багай Н.О. Структура аграрного законодавства України: проблеми розвитку. *Стан та перспективи розвитку аграрного права: Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 80-річчю д.ю.н., проф., акад. АПрН України, Заслуженого діяча науки і техніки України В.З.Янчука* (Київ, 26-27 травня 2005 р.) / За заг. ред. В.М.Єрмоленка,

В.І.Курила. Київ: Магістр- XXI сторіччя, 2005. С.54-59 (форма участі – заочна).

47. Багай Н.О. Напрями вдосконалення аграрного законодавства України. *Перспективи міжнародної інтеграції агропромислового комплексу України – «МІА України 2005»*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2005. С.17-21 (форма участі – заочна).

48. Багай Н.О. Співвідношення аграрного і земельного законодавства: теоретичні питання. *Materials of final international scientifically-practical conference «The Science: theory and practice»*. Vol 19. Economic sciences. Praha: Publishing House «Educations and Science» s.r.o.; Prague, Czechia – Dnepropetrovsk, Ukraine - Belgorod, Russian, 2005. P. 28-30 (форма участі – заочна).

49. Багай Н.О. Напрями наукового обґрунтування розвитку аграрного законодавства України. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Наука та інновації - '2005»*. Том 5. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2005. С. 10-12 (форма участі – заочна).

50. Багай Н.О. Поняття особистого селянського господарства. *Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Дні науки - '2006»*. Том 29. Право. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2006. С.3-6 (форма участі – заочна).

51. Багай Н.О. Поняття сільськогосподарського товаровиробника у законодавстві України. *Проблеми вдосконалення земельного та аграрного законодавства України: перспективи в XXI ст.*: Матеріали міжнародної наукової конференції. Біла Церква, 2006. С.32-34 (форма участі – заочна).

52. Багай Н.О. Юридична природа суперфіціарних та емфітевтичних відносин. *Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина в Україні*: Матеріали Всеукраїнської міжвузівської наукової конференції молодих вчених та аспірантів (м. Івано-

Франківськ, 28 квітня 2006 року). Івано-Франківськ, 2006. С.209-212 (форма участі – очна).

53. Багай Н.О. Комплексні галузі права: теоретичні питання. *Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина: Матеріали Всеукраїнської міжвузівської конференції молодих вчених та аспірантів* (м. Івано-Франківськ, 20 квітня 2007 року). Івано-Франківськ, 2007. С. 5-7 (форма участі – очна).

54. Багай Н.О. Правове регулювання трудових відносин у сільському господарстві. Від громадянського суспільства – до правової держави. Тези II Міжнародної науково-практичної конференції. Харків: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2007. С.191-193 (форма участі – заочна).

55. Багай Н.О. Етапи розвитку аграрного права. *Верховенство права у правозастосовчій діяльності: Матеріали Регіональної науково-практичної конференції, присвяченої 15-ій річниці Юридичного інституту* (м. Івано-Франківськ, 12-13 жовтня 2007 року). Івано-Франківськ, 2007. С.207-210 (форма участі – очна).

56. Багай Н.О. Юридична природа трудових відносин у сільському господарстві: окремі питання. *Матеріали за 4-а международна научна практична конференция, «Динамика изследвания», 2008. Том 19. Закон.* София: «Бял ГРАД-БГ» ООД», 2008. С. 76-77 (форма участі – заочна).

57. Багай Н.О. Теоретичні аспекти формування комплексних галузей права. *Materialy IV mezinarodni vedecko-prakticka konference «Predni vedecke novinky – 2008».* Dil 2. Ekonomicke vedy. Pravni vedy. Praha. Publisching House «Education and Science» s. r. o. P. 67-69 (форма участі – заочна).

58. Багай Н.О. Аграрне право як комплексна галузь права. *Materiály V mezinárodní vědecko-praktická conference «Věda a technologie: – 2009».* Dil 6. Právni vědy. Praha, Publisching House «Education and Science» s. r. o., 2009. P.66-68 (форма участі – заочна).

59. Багай Н.О. Становлення аграрного права та законодавства: проблеми співвідношення. *Матеріали за V міжнародна научна практична конференція, «Найновітє научни постижения», 2009.* Том 10. Закон. Държавна администрация. София: «Бял ГРАД-БГ» ООД. С.44-46 (форма участі – заочна).

60. Багай Н.О. Особливості правового становища державних комерційних сільськогосподарських підприємств. *Materialy V Miedzynarodowej naukowí-praktycznej konferencji «Naukowa przestrzen Europy – 2009».* Volume 9. Prawo.: Przemysl. Nauka i studia, 2009. P. 27-32 (форма участі – заочна).

61. Багай Н.О. Сучасні тенденції розвитку аграрного права України. *Матеріали за V міжнародна научна практична конференція, «Основните проблеми на съвременната наук», – 2009».* Том 12. Закон. София: «Бял ГРАД-БГ» ООД. С.7-9 (форма участі – заочна).

62. Багай Н.О. Агропромислове законодавство: теоретичні проблеми. *Проблеми вдосконалення правового регулювання щодо забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина в Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених та аспірантів (м.Івано-Франківськ, 23-24 квітня 2009 року).* Івано-Франківськ, 2009. С. 110-111 (форма участі – очна).

63. Багай Н.О. Сільськогосподарське (аграрне) законодавство: шляхи становлення. *Materiály V mezinárodní vědecko-praktická conference «Efektivní nástroje moderhich věd – 2009».* Dil 9. Právni vědy. Administrativa. Historie. Politicke vědy: Praha, Publishing House «Education and Science» s. r. o., 2009. P.40-42 (форма участі – заочна).

64. Багай Н.О. Особливості формування комплексних галузей права та законодавства. *Materiály V mezinárodní vědecko-praktická conference «Aktualní vymoženosti vedy – 2009».* Dil 9. Právni vědy. Politicke vědy: Praha, Publishing House «Education and Science» s. r. o., 2009. P.36-38 (форма участі – заочна).

65. Багай Н.О. Законодавче регулювання правового становища сільськогосподарських підприємств. *Сучасні проблеми аграрного і природоресурсного права: міжнар. Наук.-практ. конф. (Київ, 30-31 жовтня 2009 р.): зб. наук. пр. /за заг. ред. В. М. Єрмоленка та ін. К.: ІРІДУМ, 2009. С.53-56 (форма участі – заочна).*

66. Багай Н.О. До поняття системи аграрного законодавства України. *Правова політика Української держави: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Том 1. / 19 – 20 лютого 2010 року. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет ім. В.Стефаника, 2010. С. 204-205 (форма участі – очна).*

67. Багай Н.О. До класифікації джерел аграрного права. *Materialy VI Miedzynarodowej naukowii-praktycznej konferencji «Naukowa przestrzec Europy – 2010». Volume 11. Prawo. Panstwowy zarzad. Historia. Politologija. Przemysl. Nauka i studia, 2010. P. 15-16 (форма участі – заочна).*

68. Багай Н.О. Аграрне законодавство України та держав СНД: порівняльна характеристика. *Збірник наукових праць за результатами Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин в Україні» (м. Хмельницький, 14-15 травня 2010 р.). Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2010. С.139-141 (форма участі – заочна).*

69. Багай Н.О. Модельна законотворчість СНД: значення для розвитку аграрного законодавства України. *Матеріали за VI международна научна практична конференция «Новини за модерна наука - 2010». Том 12. Закон. София: «Бял ГРАД-БГ» ООД. С.70-73 (форма участі – заочна).*

70. Багай Н.О. Проблеми уніфікації аграрного законодавства України та держав СНД. *Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики: Матеріали Міжнародної*

науково-практичної конференції (21-22 травня 2010 року, м. Біла Церква). Біла Церква, 2010. С.37-39. (форма участі – заочна).

71. Багай Н.О. Правове становище державних комерційних сільськогосподарських підприємств. *Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних відносин і природокористування в Україні і країнах СНД* : Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 10-11 вересня 2010 р.): Збірник наукових праць / За заг. ред. А.М.Статівки та ін. Луцьк: РВВ ЛНТУ, 2010. С.83-86(форма участі – очна).

72. Багай Н.О. Питання екологізації аграрного законодавства України. *Сучасні екологічні проблеми та методика викладання еколого-правових дисциплін* (25-26 листопада 2010 року) / За заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків: НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, 2010. С.118-119 (форма участі – заочна).

73. Багай Н.О. Селянство: теоретико-правовий аспект. *Вдосконалення правового регулювання прав та основних свобод людини і громадянина: Матеріали щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції* / 29-30 квітня 2011 р. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2011. С.92-93 (форма участі – очна).

74. Багай Н.О. Селянство: проблеми законодавчого визначення поняття. *Проблеми розвитку аграрного та земельного права України: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 25 травня 2011 р.). К.: Видавництво географічної літератури «Обрії», 2011. С.64-66 (форма участі – заочна).

75. Багай Н. О. Законодавче регулювання соціального розвитку села. *Актуальні проблеми функціонування держави та тенденції захисту прав і свобод людини: Збірник матеріалів юридичної науково-практичної Інтернет-коонференції «Актуальна юриспруденція»* - www.LegalActivity.com.ua, м. Київ, 04 жовтня 2011 року. Тези наукових доповідей. К., 2011. С.172-174 (форма участі – заочна).

76. Багай Н.О. Комплексність як ознака аграрного законодавства. *Materialy VII Miedzynarodowej naukowii-praktycznej konferencji «Nauka i inowacja – 2011»*. Volume 7. Prawo. Filozofia.: Przemysl. Nauka i studia. P.49-51. 07-15 жовтня 2011 р. (форма участі – заочна).

77. Багай Н.О. Напрями законодавчого забезпечення прав селян. *Роль права у забезпеченні законності та правопорядку*: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 11-12 жовтня 2011 року. – Запоріжжя: у 2-х частинах. Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2011. Ч.2. С.20-22 (форма участі – заочна).

78. Багай Н.О. Спеціалізований та інтегрований характер аграрного законодавства. *Materialy VII Miedzynarodowej naukowii-praktycznej konferencji «Perspektywiczne opracowania sa nauka i technikami - 2011»*. Volume 23. Prawo. Panstwowy zarzad. Przemysl, Nauka i studia, 2011. P.19-20 (форма участі – заочна).

79. Багай Н.О. Проблеми правового забезпечення прав селян. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матеріали Всеукраїнського круглого столу (25 травня 2012 р.): зб.наук. пр. / за заг. ред. проф. В.М.Єрмоленка, В.І.Курила, В.І.Семчика. К.: Видавничий центр НУБіП України, 2012. С. 50-54 (форма участі – заочна).

80. Багай Н.О. Поняття та ознаки колективного сільськогосподарського підприємства. *Materialy VIII mezinarodni vedecko-prakticka conference “Vznik moderni vedecke – 2012”*. Dil 6. Pravni vedy: Praha. Publishing House «Education and Science» s. r. o., 2012. P. 78-79 (форма участі – заочна).

81. Багай Н.О. Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство»: окремі питання. *Materialy VIII Miedzynarodowej naukowii-praktycznej konferencji «Nauka i inowacja - 2012»*. Volume 7. Prawo.: Przemysl. Nauka i studia, 2012. P.69-70 (форма участі – заочна).

82. Багай Н.О. Аграрно-правова наука: структурні зв'язки з іншими галузями наукового знання. *Розвиток наук земельного, аграрного, екологічного та природоресурсного права* [Електронний ресурс] : Збірник наукових праць Круглого столу (19 жовтня 2012 р.) / за ред. Г.І. Балюк, М.В. Краснової, А.М. Мірошніченка, В.В. Носіка. 2012. С.190-193. URL: <https://law.univ.kiev.ua/images/stories/Lit/kaf-zemel/2012-round-table.pdf> (форма участі – заочна).

83. Багай Н.О. Нормативно-правове регулювання діяльності колективних сільськогосподарських підприємств. *Головні напрями систематизації та вдосконалення законодавства України: Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 20-21 жовтня 2012 р.* К.: Центр правових наукових досліджень, 2012. у 2-х томах. Т.1. С.90-91 (форма участі – заочна).

84. Багай Н.О. Членство в колективних сільськогосподарських підприємствах: проблеми правового регулювання. *Materialy VIII mezinarodni vedecko-prakticka conference "Zpravy vedecke ideje – 2012"*. Dil 9. Pravní vedy: Praha. Publishing House "Education and Science" s. r. o., 2012. P. 9-11 (форма участі – заочна).

85. Багай Н.О. Особливості правового регулювання трудових відносин в колективних сільськогосподарських підприємствах. *Materialy VIII Miedzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Perspektiwiczne opracowania sa nauka i technikami - 2012»*. Volume 7. Prawo.: Przemysl. Nauka i studia, 2012. P.52-54 (форма участі – заочна).

86. Багай Н.О. Законодавче регулювання правового статусу комунальних сільськогосподарських підприємств. *Актуальні правові проблеми публічно-приватного партнерства у сфері аграрних, земельних, екологічних та космічних відносин: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 22 листопада 2013 р.)*. К.: Видавництво «Прінт Сервіс», 2013. С.51-53 (форма участі – заочна).

87. Багай Н.О. Внутрішньогосподарське управління в колективних сільськогосподарських підприємствах. *Materialy VIII mezinarodni vedecko-prakticka conference «Vedecky prumysl evropskeho kontinentu - 2012»*. Dil 10. Pravní vedy: Praha. Publishing House “Education and Science” s. r. o., 2012. P. 79-80 (форма участі – заочна).

88. Багай Н.О. Законодавство про колективні сільськогосподарські підприємства: окремі проблеми розвитку. *Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 17-18 травня 2013 року)*. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. С.285-287 (форма участі – заочна).

89. Багай Н.О. Окремі проблеми законодавчого регулювання сільськогосподарської кооперації. *Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права: Збірник матеріалів круглого столу (24 травня 2013 року)*; за ред. Шульги М.В., Саннікова Д.В. Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», Національна академія правових наук України, 2013. С.74-75 (форма участі – заочна).

90. Багай Н.О. Особливості державної реєстрації суб'єктів аграрного господарювання. *Матеріали за 9-а международна научна практичная «Новини на научния прогрес»*. Том 3. Закон. История. София: «БялГРАД-БГ»ООД,2013. С.62-63 (форма участі – заочна).

91. Багай Н.О. До питання про Основи аграрного законодавства. *Materialy IX mezinarodni vedecko-prakticka conference «Predni vedecke novinky – 2013»*. Dil 3. Ekonomické vedy. Administrativa. Pravní vedy: Praha. Publishing House «Education and Science» s. r. o., 2013. P. 96-97 (форма участі – заочна).

92. Багай Н.О. Наука аграрного права в системі суспільних наук. *Materialy IX Miedzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Wschodnie*

partnerstwo - 2013». Volume 9. Prawo. Politologija.: Przemysl. Nauka i studia, 2013. P.3-5 (форма участі – заочна).

93. Багай Н.О. Основні засади міжнародно-правового регулювання аграрних відносин. *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права*: матеріали «круглого столу» (Харків, 6 грудня 2013 р.) зб. тез наук. доп. / за заг. ред. А.П. Гетьмана; Нац. університет «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Х.: Право, 2013. С.76-78 (форма участі – заочна).

94. Багай Н.О. Особливості правового статусу комунальних сільськогосподарських підприємств. *Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі*: Зб. наук. ст. за матеріалами II Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 10 квітня 2014 р.) / Мін-во аграрної політики та прод-ва України ; Жит. нац. агроекологічний ун-т. Ж. : ЖНАЕУ, 2014. С.252-254 (форма участі – заочна).

95. Багай Н.О. Законодавче регулювання державної підтримки сільського господарства України. *Вдосконалення правового регулювання прав та основних свобод людини і громадянина* [текст]: Матеріали Щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених та аспірантів (16 травня 2014 року). Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. 2014. С.97-99 (форма участі – очна).

96. Багай Н.О. Правове забезпечення державної підтримки сільського господарства України. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі*: матеріали «круглого столу», м. Харків. 13 червня 2014 р.: зб. тез наук. доп.; за ред. А.П. Гетьмана, М.В. Шульги; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого». Х.: Оберіг, 2014. С. 48-51 (форма участі – заочна).

97. Багай Н.О. Соціальний розвиток села: проблеми правового забезпечення. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних*

правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти: матеріали «круглого столу» (м. Харків, 5 груд. 2014 р.) / за заг. ред. А.П.Гетьмана, М.В.Шульги; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого». Х, 2014. С. 71-74 (форма участі – заочна).

98. Багай Н.О. Особливості систематизації аграрних законодавчих інститутів. *Верховенство права та правова держава: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, м. Ужгород, 16-17 жовтня 2015 р. Ужгород: Ужгородський національний університет. 2015. 244 с. С. 122-124 (форма участі – заочна).

99. Багай Н.О. Окремі напрями розвитку законодавства про державну підтримку сільського господарства. *Актуальні питання розвитку державності та правової системи в сучасній Україні: тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції*, м. Запоріжжя, 30-31 жовтня 2015 року / За заг. ред. Т.О.Коломoeць. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. С.82-84 (форма участі – заочна).

100. Багай Н.О. Основні напрями екологізації сучасного аграрного законодавства України. *Природоресурсне право в системі права України історія, сьогодення, перспективи: зб. матеріалів «круглого столу»*, 30-31 жовтня 2015 р. / за заг. ред. М.В.Шульги. Х.: Вид-во ТОВ «Оберіг», 2015. С.15-17 (форма участі – заочна).

101. Багай Н.О. Поняття та особливості інститутів аграрного законодавства України. *Юридична наука України: історія, сучасність, майбутнє: Міжнародна науково-практична конференція*, м. Харків, 6-7 листопада 2015 р. – Х.: Східно-українська наукова юридична організація, 2015. С.44-46 (форма участі – заочна).

102. Багай Н. О. Еколого-правові проблеми сільськогосподарського виробництва. *Екологічне право в системі міждисциплінарних зв'язків: методологічні засади: Матеріали круглого столу* (Харків, 4 груд. 2015 р.) / за

заг. ред. А. П. Гетьмана; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Х. : Право, 2015. 344 с. С. 92-94 (форма участі – заочна).

103. Багай Н.О. Напрями спеціальної (інституційної) кодифікації аграрного законодавства України. *Правові проблеми розвитку сільських територій України: Матеріали Круглого столу, присвяченого пам'яті відомого українського вченого-правознавця, члена-кореспондента НАН України, академіка НАПрН України В.І.Семчика (м.Київ, 9 грудня 2015 р.)*. К.: Видавництво «Прінт сервіс», 2015. С.82-86 (форма участі – заочна).

104. Багай Н.О. До поняття інститутів аграрного законодавства. *Актуальні проблеми соціального права: Матеріали Всеукраїнського «круглого столу», присвяченого 40-річчю кафедри соціального права (1 квітня 2016 р.)*. Львів: Кафедра соціального права Львівського національного університету імені Івана Франка; Український центр соціально-правових досліджень, 2016. 284 с. С.42-45 (форма участі – заочна).

105. Багай Н.О. Законодавче забезпечення аграрної політики України. *Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі: зб. наук. ст. за матеріалами IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 19 травня 2016 р.)* / Мін-во освіти і науки України ; Житомир. нац. агрокол. ун-т. Житомир: ЖНАЕУ, 2016. С.283-286 (форма участі – заочна).

106. Багай Н.О. Конституційні засади законодавчого регулювання аграрних відносин. *Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку: матеріали «круглого столу» (м. Київ, 27 травня 2016 року)* / за ред. М.В. Краснової, Т.О. Коваленко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Чернівці: Кондратьєв А.В., 2016. С.173-175 (форма участі – заочна).

107. Багай Н.О. Державна аграрна політика: сучасні законодавчі засади. *Збірник матеріалів Першого зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих*

навчальних закладах України (м. Одеса, 9-10 вересня 2016 року) / відп. ред. проф. І.І.Каракаш. Одеса: Юридична література, 2016. С.70-73 (форма участі – заочна).

108. Багай Н.О. Наукова спадщина професора Ніни Іванівни Титової. *Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин*. Матеріали міжнар. наук.-практ. конференції (м. Львів, 18 листопада 2016 р.) за заг. ред. П.Д. Пилипенка. Львів, 2016. С.4-10 (форма участі – очна).

109. Багай Н.О. Окремі проблеми правового забезпечення фермерства в Україні. *Теоретичні та практичні аспекти реалізації екологічного, земельного, аграрного права в умовах сталого розвитку України*: матеріали «круглого столу» (Харків, 2 груд. 2016 р.). Х.: Право, 2016. С. 58-61 (форма участі – заочна).

110. Багай Н.О. Система принципів аграрного законодавства України: наукові підходи. *Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі*: Зб. наук. ст. за матеріалами V Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 18 травня 2017 р.) / Мін-во освіти і науки України; Житомир. нац. агрокол. ун-т. Житомир: Видавець О. О. Євенок, 2017. С.356-359 (форма участі – заочна).

111. Багай Н.О. Принципи аграрного законодавства України. *Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України*: Збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції, 26 травня 2017 р., м. Київ / Укладачі: В.В. Носік [та ін.]. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Чернівці: Кондратьєв А.В., 2017. С.90-94 (форма участі – заочна).

112. Багай Н. О. Наукові підходи до періодизації розвитку аграрного законодавства України. *Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції*: збірник матеріалів Міжнародного

конгресу, присвяченого 20-річчю Національного університету «Одеська юридична академія». Одеса, 2017. С. 84-86 (форма участі – заочна).

113. Багай Н.О. Проблеми реалізації концепцій та програм розвитку села. *Реалізація норм екологічного земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з нагоди відзначення 25-річчя навчально-наукового Юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м.Івано-Франківськ, 8-10 вересня 2017 р.) / відп. ред.: Н.Р.Кобецька. Н.О.Багай, Г.В.Мороз. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2017. С.130-132 (форма участі – очна).

114. Багай Н.О. Розвиток аграрного законодавства в умовах децентралізації влади в Україні. *Децентралізація влади як чинник розвитку аграрного, екологічного, земельного та інших природоресурсних галузей права*: Матеріали Веукр. круглого столу (м. Київ, 22 вересня 2017 р.). К. : Видавництво «Прінт Сервіс», 2017. 200 с. С.66-69 (форма участі – заочна).

115. Багай Н.О. Законодавче регулювання реєстрації виробників органічної сільськогосподарської продукції (сировини). *Правові засади ведення органічного землеробства*: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (29-30 вересня 2017 року) / за ред. Шульги М.В. Харків: «Доміно», 2017. С.13-17 (форма участі – очна).

116. Багай Н.О. Законодавство України про виробничо-господарську діяльність в аграрному секторі: окремі аспекти розвитку. *Сучасний стан та перспективи розвитку екологічного, земельного й аграрного права в умовах євроінтеграції*: матеріали «круглого столу» (Харків, 8 груд, 2017 р.) / за ред. А.П.Гетьмана. Харків : Право, 2017. 322 с. С.114-117 (форма участі – очна).

117. Багай Н.О. Законодавче забезпечення державної аграрної політики: окремі проблеми. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах*: матеріали наук.-практичн. конф.

(Харків, 20 квіт. 2018 р.) / за заг. ред. А.М. Статівки. Харків: Юрайт, 2018. С.62-67 (форма участі – очна).

118. Багай Н.О. Виробник сільськогосподарської продукції: проблеми законодавчого визначення поняття. *Розвиток аграрного, земельного та екологічного права на зламі тисячоліть*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18-19 травня 2018 р.) / За заг. ред. д.ю.н., проф. В. М. Єрмоленка. К., 2018. С. 105-109 (форма участі – очна).

119. Багай Н.О. Основні засади державної аграрної політики: проблеми правового забезпечення. *Актуальні правові проблеми господарської діяльності в Україні*: збірник матеріалів науково-практичного семінару, присвяченого 10-річчю кафедри господарсько-правових дисциплін (30 травня 2018 року) / За заг. редакцією М.С.Долинської. Львів, ЛьвДУВС, 2018. С.39-42 (форма участі – очна).

120. Багай Н.О. Форми систематизації аграрного законодавства України: сучасні наукові підходи. *Збірник Матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Третє зібрання фахівців споріднених кафедр щодо обговорення стратегії еволюції аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних правовідносин у контексті інтеграційного розвитку України»* (м. Одеса, 7-10 червня 2018 р.) / відп. ред. д.ю.н., доц. Т. Є.Харитонова, к.ю.н., доц. Х.А.Григор'єва. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С.81-84 (форма участі – заочна).

121. Багай Н.О. Вплив на довкілля сільськогосподарської виробничої діяльності: законодавче регулювання. *Земельне, екологічне, аграрне право: оцінка впливу на довкілля*: Збірник матеріалів Всеукраїнського круглого столу, 18 червня 2018 р., м. Київ / укладачі: В. В. Носік [та ін.]; Національна академія правових наук України, Київський регіональний науковий центр, 2018. Київ, 2018. С.24-27 (форма участі – заочна).

122. Багай Н.О. Сучасне законодавче регулювання правового статусу колективних сільськогосподарських підприємств. *Сучасний стан та*

перспективи розвитку земельного, аграрного, екологічного та природоресурсного права: теорія та практика: зб. матеріалів науково-практичної конференції (м. Харків, 7 грудня 2018 р.) / Національний юридичний університет ім. Я. Мудрого: за ред. А.П. Гетьмана, М.В. Шульги. Х.: ТОВ «Оберіг», 2018. С.49-51 (форма участі – очна).

123. Багай Н.О. Співвідношення принципів аграрного законодавства України та принципів державної аграрної політики. *Актуальні проблеми екологічного, земельного та аграрного законодавства в сучасних умовах: матеріали “круглого столу”, присвяч. 90-річчю з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України В.К. Попова (Харків, 1 берез. 2019 р.) / за заг. ред. А.П. Гетьмана і М.В. Шульги. Харків: Право, 2019. С.88-91 (форма участі – очна).*

124. Багай Н.О. Облік аграрного законодавства як передумова його систематизації. *Особливості правового регулювання екологічних, земельних, аграрних, природоресурсних відносин в умовах глобалізації: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ – м. Яремче, 20-22 вересня 2019 р.) / відп. ред, Н.Р. Кобецька. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2019. С 159-162 (форма участі – очна).*

125. Багай Н. О. Державне регулювання сільського господарства: окремі питання. *Актуальні правові проблеми земельних, аграрних та екологічних відносин в умовах сучасної земельної реформи: збірник матеріалів науково-практичної конференції (м. Харків, 22 травня 2020 року) / за ред. А. П. Гетьмана та М.В.Шульги. Харків: Юрайт, 2020. С.20-23 (форма участі – заочна).*

126. Багай Н. О. До поняття адаптації аграрного законодавства України до законодавства ЄС. *Актуальні правові проблеми інноваційного розвитку агросфери: збірник матеріалів науково-практичної конференції (м. Харків, 20*

листопада 2020 року) / за ред. А. П. Гетьмана та М. В.Шульги, Т.В.Курман.
Харків: Юрайт, 2020. С. 68-73 (форма участі – заочна).